

૩૭

કવિલોક

(કવિલોક સંસ્થાનું દૈનિક)

અષાઢ ૨૦૧૬ | જુલાઈ ૧૯૧૩ - પુસ્તક ૭ : અંક ૧

તંત્રાંત્ર

જયંત પારેખ

પ્રિયકાન્ત મણિયાર

સપ્તાજીમ-રેશમાં રમિયા ચાર : વિદેશમાં શિક્ષિત આઈ. ઇટક નકલના સિત્તેરના પૈસા, સપ્તાજીમ બરવાનાં સ્થળ : (૧) કવિલોક, ૩૮૦, ગિરગામ રોડ, મુંબઈ : (૨) એન. એમ. પ્રિયાડી પ્રા. સિ; પ્રિન્સેસ રોડ, મુંબઈ ૨. (૩) પિનાકિ કાકર, કાકર બ્રધર્સ, જર્મન સિટ્ઝન મારકેટ, રતનપોળ, અમદાવાદ (૪) શાવકુમાર ભોષી, - મુલ્શીન એન્ડ કંપની, ૧૨, પોર્ટીંગીઝ થર્થ રોડ કલકત્તા ૧. (૫) મેસ એડર્સ સર્વિસ, નજરુ રોડ, વિલેપાર્ક, મુંબઈ ૫૭

માસિક કવિલોક સંસ્થા વની જયંત લે. પારેખે સિપિની પ્રિન્ટરી (૩૮૦ ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨)માં છાપી ત્યાંથી પ્રગટ કર્યું.

રામપ્રસાદ ત્રે. બક્ષી

અદ્યતન કવિતામાં અર્થાલંકારના વિનિયોગની ભૂમિકા

કાવ્યનો સાવમય અર્થ થમતકારક બને એ રીતે શબ્દની અર્થસમર્પણની શક્તિને સમૃદ્ધ કરવી એ અર્થાલંકારનો ધર્મ છે, એ શબ્દને શ્રુતિમનોહર બનાવવો એ શબ્દાલંકારનો ધર્મ છે, અને શબ્દની સાવવ્યંજક શક્તિને એના સાવવ્યંજનાના કાર્યમાં લયની સહાયતા આપવી એ પદમય રચનાનો ધર્મ છે.

અદ્યતન કવિતા કાવ્યનાં આ પરંપરાગત તત્ત્વોમાંથી પદસ્વરૂપનું વર્જન કરે છે છતાં કોઈક વાર સાવાદ્રીતાનો આવેગ વધે ત્યારે લયનો અર્થાત્ત્વ છંદનો સમાશ્રય કરે છે. અપદ્ય કાવ્યકૃતિઓમાં રાચતો આજનો કવિ પણ અવારનવાર છંદોમય રચનાના પ્રયોગો પણ કરે છે. પરંતુ એના કાવ્યમાં પ્રધાન સ્થાને રહે છે અર્થાલંકાર અને અર્થાલંકારનો સમાનધર્મી પ્રતીકપ્રયોગ.

પૂ. ગાંધીજીની અસિલાષા હતી કે કાવ્યની ભાષા પૃથગ્જન પણ સમજી શકે તેવી સરલ હોય. અદ્યતન કવિઓમાંના ઘણાબરા

માધીજીની એ અલિસાવાને પૂર્ણ કરતા જણાય છે તેઓ નરે
પ્રચલિત શબ્દોનો અને બહુધા સ્ત્રી વાક્યાન્વયનો ઉપયોગ કર

પણ આ વાચ્યાર્થમાં મહેલા લાગતા શબ્દ પસંથી તેઓ ઘા
વધાર કામ લે છે સમ્પૂર્ણ કા યજ્ઞાસ્ત્રીઓએ સુગમ શબ્દ અ
વાક્યાન્વય માટે દ્રાક્ષાપાક અને દુર્લભ લાખાના કાણુ કાચલા
મધુર અન્ત સાગ હુવાવતી રીતી માટે નાગિકેલપાક એવા શ
વાપર્યા છે આજની કા યજ્ઞાસ્ત્રીને દ્રાક્ષાપાક અને નાગિકેલપાક
વિનક્ષણ સુયોગ યજ્ઞાસ્ત્રી કહી શકીએ

સુગમ શબ્દો છતાં દુર્લભ તાત્પર્ય, એવી આ અદ્યતન
કા યજ્ઞાસ્ત્રી એના અર્થાંશકારીના તથા પ્રતીકોના ઉપયોગમાર્થ
પરિણમે છે અદ્યતન પ્રવિતા અણુધાર્યા, સાધારણ અનુભવપ્રદેશમાર્થ
લધિવા, અક્ષેપુ લગ્નિ તે પગિચિત લાગે તેવા છતાં અમુદાયમ
સકુલ બની જતા પ્રતીકોનો ઉપયોગ કર છે એ પ્રતીકો અથ-
અલંકારશાસ્ત્રીની પગિસાપામા અપ્રસ્તુત-ઉપમાનાદિ, આજન
જીવનના વિસ્તૃત પ્રદેશમાર્થ, દુર દૂરથી કે નિકટથી આણુવામ
આવે છે વિરાન, ય ગ્રંથના, યુક્તના અસ્ત્રો આદિ અનેક ઉપમા
અથવા પ્રતીકો એવા હોય છે જે પગ પગગત કવિતાથી ટેવાયેલાઓ
અપરિચિત લાગે, અણુધાર્યા લાગે, એ અપ્રસ્તુત પદાર્થની પ્રસ્તુ
પદાર્થને સ્પર્શતી સંપર્કરેખા પાગખવામાં મુશ્કેલી ઉપજાવે

એક બીજી બાબતમાં પણ આજની કવિતાનો અલકા
વિનિયોગ વિનક્ષણ અણી શકાય. પ્રસ્તુત વિષયના તે તે પ્રદેશ
અર્થને ઉપકાગક અને પ્રકાશક બને એવા, તે તે પ્રદેશને ઉચિ
એવા, છૂટક છૂટક ઉપમાનો વાપરવાની રીત આપણને બાણીત
છે આજના પ્રવિને એવા એકદેશીય અનકાગવિનિયોગથી સને

થી થતો; અલંકારની અર્થશોભન પ્રભા આખા કાવ્યમાં વ્યાપક
 ને એ માટે એ પ્રયત્ન કરે છે. અલખત આ લક્ષણ આજની
 ધી કાવ્યકૃતિઓને લાગુ નથી પડતું, પણ છતાં, એ લક્ષણ અમુક
 વ્યોમાં નજરે પડે છે તે છતાં, લક્ષ્યોગ્ય છે.

આથી જિલટી દિશામાં જતો અલંકારવિનિયોગ પણ આજની
 વિતામાં અબાદ્યો નથી: કડીએ કડીએ, પંક્તિએ પંક્તિએ,
 આગલીપાછલી કડી કે પંક્તિથી અસંખ્ય લાગે એવાં ઉપમાનો
 અને પ્રતીકો પણ વપરાય છે, અને એવાં પ્રતીકોનો અર્થસમન્વય
 કરવો દુષ્કર અને, એમાંથી સર્વાંગસુલભ સમગ્ર ચિત્ર ઘટાવવું
 મુશ્કેલ અને, એ પણ આ નવી કવિતાની દુર્બોધતાનું એક કારણ છે.
 અને વળી આ પ્રતીકો વડે જેની સમૃદ્ધિ અને શોભા અથવા
 ચમત્કારકતા વધારવાની છે એ ભાવમય અર્થ એવો માત્ર પ્રાસંગિક
 હોય છે, એવો વૈયક્તિક હોય છે કે આવાં અત્યંત વિશેષીકૃત-
 particularized-સંવેદનોનું સાધારણીકરણ દુર્ઘટ અને છે.

પ્રતીકોની આ અપરિચિતતા, પ્રત્યેક પ્રતીક અલગ અનુભવથી
 સંખ્ય હોય તે છતાં એ બધાં પ્રતીકો સમન્વિત થઈને સમગ્રતા
 સાધે એવી અપેક્ષા, પ્રતીકોની વિશેષીકૃત પ્રાસંગિકતા અને
 વૈયક્તિકતા એ તત્ત્વો એમાંથી જિપજતી દુર્બોધતાને કારણે વાચકને
 અદ્યતન કવિતાથી વિમુખ કરે એમાં આશ્ચર્ય નથી. છતાં, આ
 દુર્બોધતા જ જે સહૃદયતાનો દાવો કરવા બેસે એવા વાચકને એક
 અપરિહાર્ય આહ્વાન આપે છે. એવો વાચક આ નારિકેલપાકનાં
 કંઠણ કાચલાને શ્રમપૂર્વક તોડીને, છોડાંને ઉખેડીને, અંદર રહેલા
 સારને પામવા મથે છે, અને સાર પામીને તૃપ્ત થાય તો
 આહ્વાનને સ્વીકાર્યાનો તથા પાર પહોંચ્યાનો સંતોષ અનુભવે છે.

અઘતન કવિતાની આ આહ્વાન કઠ્ઠી દુર્બોધતાને આપણા ઉખાણાઓની, કૂટ સમસ્યાઓની, દુર્ઝાલતા સાથે સંગ્રાવી શકાય. આહ્વાન સ્વીકારીને વિજયી બન્યાનો આનંદ બનેમા એકસરખો છે. પણ, સમસ્યાઓમા જે તત્ત્વ ન જ હોય તે અઘતન કવિ પોતાનામા મૂકવા ઈચ્છતો હોય, અને સારો કવિ હોય તો મૂકી શકે. એ તત્ત્વ છે અને અનુભવાનો ભાવ આ ભાવ ન હોય, અને હોય તો ક્ષુલ્લક ક્ષુલ્લકની ભાવ હોય, તો અઘતન કવિતાની એ અનિષ્ટ મર્યાદા બને.

અલંકારના વિનિયોગમા જ અન્તર્ગત ભૂમિકા છે તે નો સનાતન છે. અલંકારનો ઉદ્ભવ ગપ્પની અર્થસમર્પવાના સામર્થ્યની મર્યાદામાથી થયો છે જ્યારે શબ્દ કવિના અસિપ્રેત અર્થનો વાહક ન બની શકે, ત્યારે પ્રત્યક્ષ અનુભવના વાચક એવા એ શબ્દને કવિ અતીત અનુભવના વાચક અન્ય ગપ્પની મદદ આપે છે, અને એ રીતે અઘતન મનોગત ચિત્રને કોઈ પ્રાકૃત મનોગત ચિત્રની બોધ આપીને શબ્દની શક્તિને વિસ્તારે છે અને એમા ચમત્કૃતિનું તત્ત્વ આણું છે

પ્રસ્તુત પદાર્થની અસિવ્યક્તિ એ પદાર્થને આ પ્રમાણે અપ્રસ્તુત પદાર્થની બોધે ગાળીને કવિ એ પણ તિરોધાનનો એક પ્રકાર છે. તિરોધાનવ્યાપાર કવિકર્મમા મહત્ત્વનો ભાગ આદિકાળથી ભજવાયેલો આવ્યો છે. રોકાકિતમા, અલંકારવિનિયોગમા, લક્ષણ-વ્યાપારમા અને વ્યંજનાવ્યાપારમા સર્વત્ર આ તિરોધાનની શુકિત પ્રવર્તે છે

અલંકાર અથવા પ્રતીકપ્રયોગ આમ અપ્રસ્તુત દ્વારા પ્રસ્તુતનું સૂચન કવિને થાય છે. પ્રસ્તુતનો પ્રકટ નિર્દેશ ન કવિ પાસે

અપ્રસ્તુતનો જ નિર્દેશ કરવો અને એમાંથી વ્યંજનાવ્યાપાર દ્વારા પ્રસ્તુતનું સૂચન થવા દેવું એ અનેક અલંકારોની, અને પ્રતીકોની પણ રીત છે.

પ્રાચીનાએ જેને અપ્રસ્તુતપ્રશંસા કહેલ છે એ અલંકારની કક્ષામાં. એસે એવો પ્રતીકોનો ઉપયોગ કરનારા આપણા પ્રથમ મુખ્ય કવિ પ્રિયકાન્ત મણિયાર છે એવું મારું માનવું છે.^૧ એમનું ‘પ્રતીક’માંનું આ કાવ્ય એનું સુંદર ઉદાહરણ છે :

એક આ ઇંડું પડ્યું -

કાણે મૂક્યું ? (એ પંખી તો નવ કોઇને હજીયે જડ્યું)

(જોઈ ગયો કે કાળ આ) નવ કોઇ ફાવે

ભેદ એનો પામવા, જે તો પછી ભીતર મહી

જે હો ભયું (આ આપણી અધીરાઈની ઉખા કંઈ જોઈ નહીં)

- ખસ તો હવે એ જહાર આવે.

‘ઇંડું’ આ કાવ્યમાં પ્રતીક છે, આ સમગ્ર વિશ્વનું. અને નવું લાગતું આ પ્રતીક આમ તો નવું નથી, કારણ કે એ જ ઇંડાના - અંડના - ઉપમાનસાધક પ્રતીકનો ઉપયોગ ‘બ્રહ્માંડ’ શબ્દમાં પ્રાચીન સમયથી થતો આવ્યો છે.

પ્રતીકનો નૂતન ગણાતો ઉપયોગ પણ કોઈ પ્રાચીન કાવ્યમાં થઈ ચૂક્યો હોય એવું જણાય તો તેમાં આકસ્મિક સંઘટના સ્વીકારવી પડે. પ્રિયકાન્ત મણિયારે એક કાવ્યમાં આયુને શ્વાસઉચ્છ્વાસના તાણાવાણા વડે ફેફસાંની શાળ ઉપર વણાતા વાયુના વસ્ત્રની ઉપમા આપી છે. તાણો, વાણો, શાળ અને વણવાની ક્રિયા એ

૧. આવી અપ્રસ્તુતપ્રશંસા રાધેશ્યામ શર્માના ‘આંસુ ને ચાંદરણ’ સંગ્રહમાંના ‘મોટી મિત્રબાની માટે’ એ કાવ્યમાં રહી છે.

ઉપમાનસામગ્રીનો, અન્ય સંદર્ભમાં, નૈવધીયકાવ્યનો
'સિતાદુર્ગે વર્ણન સ્મ તદ્દર્શનઃ' એમ શરૂ થતા શ્લોકોમાં પણ
ઉપયોગ થયેલો આપણે જાણીએ છીએ.

સુરેશ બોધીનુ 'સૂર્યો' કાવ્ય પ્રત્યેક કડીમાં જે પ્રતીકોના ઉપયોગ
કરે છે તેમાંથી તાત્પર્ય તાત્પર્ય મુશ્કેલ બને છે. એમાંથી
એક કડી ટાંકું છું -

ધૂવડની આખોમાં ધૂંટાઈને,
અંધકારનું ટપકું બનેલો સૂર્યનું
લાવ તને કાળજી આંજી.

આ પંક્તિઓ વાંચીને આપણને એના અર્થપરત્વે આશ્ચર્ય
થાય છે: દેહીપ્રમાણ નૂર્ય, એનું ધૂવડની આખોમાં અંધકારના
ખિન્નરૂપે પરિવર્તન, અને એનું પ્રિયતમાની આખમાં અંજન
- આ પરિવર્તનની અને અંજનક્રિયાની અસંભાવ્યતા આપણને
પજવે છે. પણ એ જ કડીના પંક્તિતક્રમને, થોડાક શાબ્દિક ફેરફાર
સાથે, બદલાવી બોઈએ -

તારા આખનું કાળજી -

ભણે કે ધૂવડની આખમાં અંધકારનું ટપકું બનેલો સૂર્ય.

આ રીતે મૂકતા આ પંક્તિઓ ઉત્પ્રેક્ષાનું ઉદાહરણ બની
જાય છે-અને એમાંથી અસંભાવ્ય લાગતી કલ્પના અનેક જૂની
અસંભાવ્યની સંભાવના કરનારી ઉત્પ્રેક્ષાની કક્ષામાં જઈને બેસે છે.

અદ્યતન કવિતાની પ્રતીકયોજના પરત્વે વિચારવાનો મુદ્દો એક
આ છે: એ પ્રતીકો જે અનુભવથી સંબંધ છે એ અનુભવ કેવળ

કાલ્પનિક—કપોલકલ્પિત છે કે વાસ્તવિક લૌકિક જીવનના અનુસવનો એક અંશ છે ?

જયન્ત પારેખનું પેલું કાવ્ય^૨ આપ સૌએ વાંચ્યું છે—જેમાં રાત્રિના ચંદ્રરૂપી સ્તનની પ્રકટતાનો, અને નિશા તથા કવિના સહશયનને પરિણામે જન્મતા સૂર્યનો ઉલ્લેખ છે. આ પ્રસંગ જીવનાનુભૂત નથી, કલ્પિત છે. હવે, વાક્યમયનો ઉદ્ભવ જીવનમાંથી થાય, અને જીવનની આપણી અનુભૂતિને વાક્યમય સમૃદ્ધ બનાવે એવી આપણી વાક્યમય પરત્વેની દષ્ટિને આવી કેવળ કલ્પનાના પ્રદેશમાં વિહરનારી પ્રતીકયોજના ચમત્કારક છતાં સર્વથા સંતર્પક લાગતી નથી.

જીવનની અનુભૂતિમાંથી ઉદ્ભવતી કલ્પના અને કવિતાનું એક ઉદાહરણ રાજેન્દ્ર શાહનાં કાવ્યોમાંથી આપું છું. એ છે ‘કવિલોક’માં પ્રકટ થયેલું ‘વાણીનું વફીસવન’^૩ નામનું કાવ્ય. એમાંથી થોડીક પંક્તિઓ ટાંકું છું—

આ જ આરેથી ગાંધીની તેજોમય ઋતંભરા વાણીની

શત શત ધારા વહી રહી હતી...

પણ પ્રદોષની ગોધૂલિવેળાએ,

ન્યાયે તપસ્વી તપને પશ્ચિમની ક્ષિતિજ ભણી

અરણ્ય પ્રયાં ત્યારે

એનાં શ્વેત સમુજ્જ્વલ સરલ કિરણોને

ત્યહીં ઘેરાયેલ શ્યામલ વાદળે

દઈ દીધો કુટિલ વળાંક.

શ્રેત નહીં, ઊડે કંઈ કેટલાયે રંગ—

સત્ય નહીં, વાણી મહીં અગણિત વ્યંગ !

૨. કવિલોક, અંક ૨૯ : પૃષ્ઠ ૬

૩. કવિલોક અંક ૨૪ : પૃષ્ઠ ૪

આમા જે પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુત વિષયોનું અનુસંધાન છે તે વિષયો વાસ્તવિક જીવનના અનુભવમાધી હોયેલા છે, કવિની કલ્પના એનું અનુસંધાન કરવામા રહી છે.

પ્રસ્તુત વિષય અનુભવગત હોય અને એની કલામય અભિવ્યક્તિ કરવા માટે જે અપ્રસ્તુત પ્રતીકો કે ઉપમાનો યોગ્યવામા આવે તે કલ્પિત હોય, ત્યાં સુધી આપણને વાધો લાગતો નથી. પણ પ્રસ્તુત પણ કલ્પિત — કપોલકલ્પિત, અને અપ્રસ્તુત પણ એવુંજ, એવો કેવળ કલ્પનાવિહાર થાય તો આપણને એમા હિણુપ જણાય છે.

આ બાબતમા એક સ્પષ્ટતા કરવી બેઠશે. અનુભૂતિ તો બધી જ સત્ય છે. સ્વપ્નમા વાઘ બેયો હોય તો એનું પરિણામ-પ્રસ્વેદકમ્પ આદિ પરિણામ — જાગૃત અવસ્થામા સંક્રાન્ત થાય છે એ દષ્ટિએ એ સ્વપ્નની અનુભૂતિ પણ સત્ય છે. એટલે પ્રથમ અનુભૂતિની સત્યતા કે અસત્યતાનો નથી. અનુભૂતિ અનુભૂતિ તરીકે સત્ય હોય ભલે, તો પણ અમુક અનુભૂતિ જીવનમાથી થયેલી હોય છે, અમુક કેવળ કલ્પનેત્યાપિત હોય છે, એ ભેદ તો છે અને રહેશે.

અદ્યતન કવિતાની આ પ્રતીકલેખનાની શૈલીમા ભયસ્થાન એ છે કે એની આ ‘અચિરપ્રસા’ વિદ્યુતનો ઝળકાર ચમત્કારક બને, પણ જે એમા એવું તત્ત્વ નહિ રહે કે જે આપણ ‘કિમપિ દ્રવ્ય’ બનીને ચિત્તમા સંગૃહીત થાય, તો—ભલે એ તાત્કાલિક એનોવિસ્તાર કરશે તો પણ—ચિરંતન હૃદયવિકાસ નહીં કરી શકે અને, કવિ સ્વકીય સામર્થ્યથી યુક્ત ન હોય તો, કેવળ નવીનતાના અનુકરણને પથે પળીને એ જે કૃતિઓ રચશે તેમાં

સત્ય નહીં હોય. ઉપરાંત, એક જ પંથે પળેલાઓના અનેકવિધ ભાસતા કલ્પનાવિલાસમાં એકવિધતા આવી જશે—આવવા લાગી છે.

૪ 'કલ્પના અને કાલ્પનિકતા એ બે વચ્ચે ઘણો ખેદ છે. ચર્ચાર્થ કલ્પના ન્યાય, સંયમ અને સત્ય દ્વારા ચોક્કસ આકારબદ્ધ હોય છે. ત્યારે, કાલ્પનિકતામાં સત્યનો ઓછાથી માત્ર હોય છે, પરંતુ તેનું અદ્ભુત અતિશયતાને કારણે અસંગતતાથી ભરેલું સ્પૂળકાય હોય છે. તેમાં જે કંઈ થોડોક પ્રકાશ હોય છે તેના કરતાં સોગણો અંશ ધુમાડાનો હોય છે. જેમનામાં શક્તિ-સામર્થ્ય ઓછું તેવા લોકો સાહિત્યની લગભગ આવી ધૂમિલ કાલ્પનિકતાનો આશ્રય લેતા હોય છે; કેમ કે આ કાલ્પનિકતા બહારથી પ્રચંડ લાગે છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો અત્યંત ક્ષીણ હોય છે. એક શ્રેણીના વાચકો આ પ્રકારની અપરંપાર કૃતિમ કાલ્પનિકતાની નિયુક્તામાં મુગ્ધ અને અંતરેલા હોય છે; અને દુર્ભાગ્યે ખંગાળીમાં આ પ્રકારના વાચકોનો તોરો નથી.'

— રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર ('આધુનિક સાહિત્ય')

[ભુષો સંસ્કૃતિ વર્ષ ૧૭ : અંક ૭ (જુલાઈ '૬૩) પૃષ્ઠ ૨૫૩]

જયંત પાંડે

કાવ્યમાં અલંકાર

કાવ્યના શબ્દાર્થ, અને શબ્દાર્થના સહિતત્વમાં સંમાવિષ્ટ
છંદલય, અલંકાર, પ્રતીક, પ્રતિરૂપ આદિ ઘટકોની વિચારણા
કરતાં કાવ્યસર્જનની, કાવ્યરચનાની પ્રક્રિયા અંગે વિચાર કરવાનું
પ્રાપ્ત થાય છે. કવિની અનુભૂતિ, કવિનું સંવેદન, એણે વસ્તુમાં
બેધેણું કોઈ રહસ્ય કે અર્થ અમૂર્ત છે; એના સ્વરૂપનું,
એનાં બધાં પરિમાણોનું ચોક્કસ ભાન કવિને ભાગ્યે જ હોય
છે. આ સંવેદન જ્યારે સ્મૃતિરૂપે કાવ્યમાં અવતરવા કરે છે
ત્યારે કવિચિત્તમાં તે પ્રતિરૂપાત્મક બને છે ને નેથી જાણે એને
મૂર્તતા મળે છે. પણ વસ્તુનો, ભૂતાર્થનો સંપ્રત્યય થાય, એ
વિભાવનારૂપ બનીને શબ્દમાં વ્યક્ત થાય એ પ્રક્રિયામાં વસ્તુની
સહજતા, ચેતનમયતા ઓછી થાય છે ને તેથી પુનરનુભવ માટે
એની શક્તિ ઘટે છે. આ ઘટ પૂરવા માટે કવિ પોતાના અનુભવ-
માંથી અલંકારો, પ્રતીકો, પ્રતિરૂપો આદિ લે છે ને એમ અસ્તુતં
સંવેદન સાથે અપ્રસ્તુત પૂર્વાનુભવનું અનુસંધાન સાધી પોતાને
માટે તેમ સહૃદયને માટે તે વસ્તુને મૂર્તતા, પ્રત્યક્ષતા ને
ઈન્દ્રિયગ્રાહ્યતા આપે છે. અલંકારનો હિસાબ કાવ્યરચનાની આવી
પ્રક્રિયામાં રહેલો સમન્વય છે.

આપણા આલંકારિકોએ કાવ્યમીમાંસાના લાંબા સમયપટમાં

અલંકારાદિ કાવ્યાંગો વિશે જે વિચારણા કરી છે તેમાં અલંકારની વિકસતી આવતી વિભાવનાનો પરિચય મળે છે. કાવ્યમાં શબ્દ અને અર્થનો અલગ અલગ મહિમા બેનારાઓએ કાવ્ય અલંકારથી ગ્રાહ્ય બને છે, એ ઘરેણાંની જેમ કાવ્યની શોભા વધારે છે, એ વૈચિત્ર્ય અને ચમત્કૃતિસાધક છે એમ કહ્યું. પછી જેમ જેમ કાવ્ય અંગેની સમજ વિકસતી આવે છે તેમ તેમ અલંકાર વિશેના જગ્યાલમાં પણ પરિવર્તન આવતું જાય છે. કાવ્યનો આત્મા ધ્વનિ કે રસ સ્વીકારવામાં આવ્યો એટલે અલંકાર અંગભૂત હોય, અંગી નહિ, કાવ્યના રસધ્વનિને ઉપકારક હોય ત્યારે જ તે ઉપાદેય, અન્યથા હેય એવી સમજ પ્રવર્તે છે. કાવ્ય સાલંકાર હોય ને ક્યારેક અનલંકૃત પણ હોય એમ મમ્મટ કહે છે. અલંબત, કાવ્ય વિશેની વિચારણામાં ને સંસ્કૃત કવિઓની કાવ્યરચનામાં અલંકારોનો જે પ્રભાવ પ્રવર્તતો હતો તેને લીધે કદાચ મમ્મટને ક્યારેક સ્ફુટ અલંકાર ન હોય તો પણ કાવ્યત્વ-હાનિ થતી નથી એમ કહેવું પડ્યું હશે. છતાં તેથી અલંકારની એક અનિવાર્ય કાવ્યાંગ તરીકેના પ્રતિષ્ઠા ઓછી તો થાય છે જ ને એમ રચના સાલંકાર હોય તો પણ તે કાવ્ય ન હોય એવો સંભવ સ્વીકારાય છે.

કાવ્યને સમજવા માટે કાવ્યવિવેચનામાં અલંકાર જેવા ઘટક અંશને સ્વ-તંત્ર ગણી ભલે તેને તપાસવામાં આવે, તત્ત્વતઃ તે કાવ્યથી નોખો નથી, કાવ્યથી નિરપેક્ષ તેનું અસ્તિત્વ નથી. અલંકાર કાવ્યને ઉપકારક બનીને, કાવ્યના ઉત્કર્ષ માટે આવે છે એમ નહિ, અભિવ્યક્તિના એક ઉપાય તરીકે, કાવ્યના એક અવિયોજ્ય અંગ તરીકે આવે છે.^૧ જે સંવેદનમાંથી કાવ્ય રચાય

૧. અલંકૃતિઃ અલંકાર્યમ્ અપોદ્વત્ય વિવેચ્યતે ।

તદુપાયતયા તત્ત્વં સાલંકારસ્ય કાવ્યતા ॥

છે ને જ સંવેદન અર્થકારના ઉદ્ભવની પણ ભાવ છે. કવિ-સંવેદનની તીવ્રતા ને ઉચ્ચતા જ પ્રભુત્વ અનુભવ સાથે પૂર્વાનુભવનો સંયોગ સાધી લે છે ને વાણીમાં અલકાર રૂપે વ્યક્ત થાય છે.

કાવ્યગ્યનામાં સંવેદન અને અલકારનો આવો માર્મિક સંબંધ સ્વીકાર્યા પછી સંવેદન અનકારનો આશ્રય છે અને સંવેદનના સ્વરૂપ અનુસાર અલકારનું સ્વરૂપ ગ્યાય છે જેમ સમજવામાં બાધા નથી. કાવ્યનું આતર ઉપાદાન આ વિશાળ અને ગહન, સૂક્ષ્મ અને સંકુલ જીવન છે. કવિની સૃષ્ટિ ભલે મધ્યની સૃષ્ટિથી ચઢિયાતી હોય, પણ એ સૃષ્ટિની ગ્યના માટેની સામગ્રી નો કવિએ મધ્યની સૃષ્ટિમાંથી જ પામવાની હોય છે એનો અનુભવ કે એનું સંવેદન આ જીવન અને જગત સાથે કોઈ ને કોઈ તત્ત્વથી સંબંધ હોય છે. જીવન સતત છતાં પરિવર્તનશીલ છે, એટલે કાવ્યની આતરસામગ્રી કે આગય (content) અને તેને વ્યક્ત કરવા મથતું નેનું રૂપ પણ પરિવર્તનશીલ હોય. જીવનમાં જેમ ભૂતકાળનું બધું ય આપણને ઇષ્ટ કે સ્વીકાર્ય બનતું નથી તેમ કાવ્યમાં પણ પરંપરાપ્રાપ્ત ખ્યાલો ઇષ્ટ કે સ્વીકાર્ય ગડેતા નથી. કુનારેક જીવનમાં ને કાવ્યમાં આપણે ભૂતકાળના વાત્સલ્યો ઉપયોગ જરૂર કરી લઈએ છીએ એમાંથી જ કંઈ ઉપયોગી સાપડે તેનો સ્વીકાર કરી સામ્રત સાથે તેનો વિનિયોગ સાધી નવું નિપલવીએ પણ છીએ. આ રીતે કાવ્યાદિ કલાઓને આપણે વારંવાર તપાસીએ છીએ તથા એને નવી જીવનદ્રષ્ટિ ને જીવનપરિસ્થિતિને અનુરૂપ કરવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ આમ કરતા કાવ્યના કેટલાક અંગોનો પુરસ્કાર તો કેટલાંકનો તિરસ્કાર થાય છે, કેટલાંક પ્રધાન તો કેટલાંક ગૌણ ગણાય છે. મજ ભાષાની કવિતાના સંસ્કાર દલપતગમને શ્રદ્ધાર્થના અલકારમાં જ કાવ્યસિદ્ધિ બેવા પ્રેરે છે;

આપણી પરંપરામાં રચાયેલી ગેય કવિતાનો પરિચય, જે કવિતા તે તો ગવાય જ એવો ખ્યાલ ભ્રમો કરે છે; નાનાલાલ છંદની નિયમિતતાને પડકારે છે, તો ઠાકોર શબ્દ-અર્થમાં અર્થને દશાંગુલ ઉચ્ચ ગણી શબ્દના સૌન્દર્યને ઉવેખવા જેવું કરે છે; તો વળી આજનો કવિ શબ્દશક્તિનો મહિમા સવિશેષપણે સ્વીકારવાનું અને કવિતાને છંદથી અને તેટલી ઘૂટી કરવાનું વલણ ધરાવતો જણાય છે. કાવ્યોગોની વિચારણામાં આમ સામસામી દિશાએથી જ મોજાં ભેદે છે તેના મૂળમાં સંવેદનની સામગ્રીને કાવ્યની કક્ષાએ પહોંચાડવાની, સંવેદનમાંથી કાવ્ય સિદ્ધ કરવાની કવિની મથામણ પ્રતીત થાય છે. સંવેદનનું સ્વરૂપ બદલાય, તેનો મરોડ બદલાય, તેમ તેને અસિવ્યકત કરવાની રીતિ પણ બદલાય. આજની કવિતામાં દેખાતા સંવેદનના વિશિષ્ટ સ્વરૂપ અને મરોડને કાવ્યોચિત અસિવ્યકિત આપવામાં અલંકાર કેવાકે ઉપકારક અને છે એ તપાસવાનું કાર્ય રસપ્રદ છે.

અઘતન કવિતામાં અલંકારો એકંદરે ઓછા જોવા મળે છે. આનું એક કારણ સૌન્દર્ય વિશેના કવિના ખ્યાલમાં રહેલું સમન્વય છે. અલંકાર કાવ્યનું સૌન્દર્ય અસિવ્યકત કરે છે, પુરસ્કૃત કરે છે એ સાચું. પણ કાવ્યનું સૌન્દર્ય તે શું છે? વસ્તુજગતના જે પદાર્થો સુન્દર ગણાય છે તેમને કાવ્યમાં લાવવાથી કાવ્યનું સૌન્દર્ય સધાય છે એ માન્યતા ખરાબર નથી. વસ્તુજગત તો જેવું છે તેવું છે; એ સુન્દર પણ ન હોય ને અસુન્દર પણ ન હોય. આપણે સુન્દર-અસુન્દરનો ભેદ કરી સુન્દરને કાવ્યોચિત સામગ્રી ગણી છે. ચંદ્રને સુન્દર ગણ્યો તેથી કાવ્યમાં તે જ્યાં આવે ત્યાં આહ્લાદક બનીને જ આવે. ચંદ્રને રમણીમુખ સાથે સરખાવાય, અને શરીરે પડેલા દ્વારા જેવો કે પરુના ખાખોચિયા જેવો ન કહેવાય, એવી સરખામણી હીનોપમા ગણાય એમ

સમબધુ'. ખરું બોતાં કાવ્યનું સૌન્દર્ય 'સુન્દર' અલંકારો, 'સુન્દર' વાણી કે 'સુન્દર' પ્રતિરૂપો નથી. કાવ્યમાં આ બધાં અંગોનું સામંજસ્ય, એ સૌનો ઔચિત્યપૂર્વકનો વિનયોગ એ જ કાવ્યનું સૌન્દર્ય છે ભૂતાર્થ તરીકે પ્રતિરૂપ, પ્રતીક કે વ્યવહારનો પદાર્થ અસુન્દર કે જુથાપ્રેરક હોય, તથાપિ તેનો કાવ્યમાં ઔચિત્યથી સમન્વય હોય તો સુમત્ર કાવ્યના સૌન્દર્યનો તે સાધક બને છે.

આપણે આગળ બોધું તેમ અલંકારનો સંબંધ કવિના સ્વેદન સાથે છે, એના અનુભવનો જ એ અંગમૂત અંશ છે, એટલે કાવ્યમાં એ સ્વેદનનો જ ઉત્કર્ષ કરવા - એ સ્વેદનનું જ અનુસંધાન અશિથિલ કરવા - સ્વેદનની તરેહને જ મૂર્ત ને પ્રત્યક્ષ કરવા આવે છે. આજે જે પરિસ્થિતિમાં માનવી જીવે છે તેમાં વિષમતાના, ભયના, વ્યજતાના, હતાશાના, વ્યકિતત્વ માત્રના હાસના, જીવનના નિર્જીવપણાના અંશો સારા પ્રમાણમાં છે. પટ્ટકરણ કવિને આ અંશો વધારે તીવ્રતાથી સ્પર્શે છે ને એના સ્વેદનતંત્રને હલાવી મૂકે છે. એનો ઉદ્વેગ, એની અકળામણ એ જ્યારે કાવ્યમાં વ્યક્ત કરે છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ એની અલંકારસામગ્રી એ ભાવથી રંગાયેલી હોય છે એવી મનોદશામાં કવિને નગરી તે 'મરેલી ઝડાળ કાળા પૂતના ભેવી' ર લાગે છે ને આકાશ 'મરેલી ખાખના ભેવા ફીજી યોળાસથી ઉભરાઈ જુડુ' ર લાગે છે. પૂતનાને કે મરેલી ગાયને આપણા વસ્તુજગતમાં સુન્દર નથી ગણતા અને તેથી નગર કે આકાશ માટેની આવી ઉપમામાં હિનોપમા બેઠાંએ; પણ અલંકારની એવી સ્વેદનનિરપેક્ષ પરીક્ષા જ નિરર્થક છે. આવા અલંકારના

પુરસ્કારતિરસ્કારમાં કવિને માત્ર ઔચિત્યની જ આણુ માનવાની હોય. કોઈ કહે કે આવા અલંકારો જુગુપ્સા પ્રેરે છે, તો કહીએ કે કોઈ પણ ભાવ તટસ્થ રૂપમાં, તેના ભાવનોરૂપમાં આસ્વાદ્ય છે. કવિ આવાં ચિત્રો વડે ઉદ્દેગનું બે ચિત્ર આપી શકતો હોય તો, તેનું અનુભાવનં રોચક હોય તો. કાવ્યનું સૌન્દર્ય એણે સિદ્ધ કર્યું છે ન એ જ એની નેમ છે.

આજે મોટે ભાગે ગીતો અને ટૂંકી રચનાઓ થાય છે. ગીતમાં કવિ તરલલલિત ભાવોને વિવિધ લયમાં રમાડે છે, તો ટૂંકી છાંદસ કે અછાંદસ રચનાઓમાં એ સાંપ્રત જીવનની મૂંઝવણમથામણ યા કોઈ તરંગ કે ખુટ્ટો ચમત્કારક રીતે રજૂ કરે છે. ગીતમાં જે કવિ શબ્દનો ઉડાઉ ઉપયોગ કરે છે તે અંગેય રચનાઓમાં શબ્દને વધારે કરકસંરથી વાપરે છે; પ્રત્યેક શબ્દ એના પૂરેપૂરા સામર્થ્ય સાથે અનિવાર્ય બનીને આવે એવા એના પ્રયાસ હોય છે. આવા શબ્દવિવેક ને વાણીસંચમની અલંકારરચના ઉપર પણ અસર પડે છે. કવિનું લક્ષ્ય પોતાના વક્તવ્યને ખરાખર રજૂ કરવાનું છે, જરા ઓછું કે જરા પણ વધારે નહિ. આથી ભાવ કે વિચારનું યોગ્ય નિયમન કરવા મોટે તે વાગ્વિલાસથી ને તેથી અલંકારવૈભવથી ખેંચે તેટલો દૂર રહેવા કરે છે. એકાદ શબ્દ જ બે એના ભાવવિચારને મૂર્તતા આપવા પંચાપ્ત હોય તો અલંકારપ્રપંચમાં એ પડતો નથી. અલંકારમાં કાવ્યસિદ્ધિ નથી, કાવ્યસિદ્ધિમાં સાલંકારતા (Beauty) છે, એ એને સમજાયું છે.

અલંકાર કવિસંવેદનનો અંશ છે એ ખરું, પણ એનો એ બેધ્યાન કવિને મોહ થાય છે. સારો કવિ પણ ક્યારેક એવા મોહમાં તણાયું છે ને અલંકારનો ખડકો કરી અભીષ્ટ કાવ્યોર્થની

ઉપલબ્ધિમાં વ્યવધાન આણે છે. કાવ્યે ભાવરૂપ ચમત્કાર સાધવાનો છે; ચોંકાવવાનું એનું કાર્ય નથી. વિચિત્રતા કે નવીનતાના લોભમાં ક્યારેક કવિ અલંકારોની શોધમાં નીકળે છે ને કંઈક નવું કરવાના પ્રામાણિક પણ મૂઢ કોડથી અવનવીન અલંકારો યોજે છે. આમ કરતાં સમગ્રતા તથા ઔચિત્ય પરત્વે તે પ્રમાદ સેવે છે. એક કાવ્યમાં કવિએ પ્રિયતમાનાં સુકલ અંગો ઉપર પ્રણયીની દષ્ટિ ફરી વળતી આલેખી છે. આ દષ્ટિવર્ણન માટે એ અલંકાર પ્રયોજે છે:

તાના સમગ્ર તનપે સુખ દષ્ટિ થંધક
હોડી ફરી વળી ! (યથા ભિસકોલી જુએ
ધૂમી વગે યજ્ઞ યજ્ઞે)

આમાં પ્રણયીની દષ્ટિનું સામ્ય ભિસકોલીમાં આરોપવાથી પ્રસ્તુત વિષયમાં કશે અર્થચમત્કાર સધાતો લાગતો નથી. અહીં સુન્દરમની એવી એક ઉપમા થાદ આવે છે. નાનકડા સ્ટેશન ગામડિયાં ઉતારુઓ ૧૩-૭ની લોકલમાં જેમ તેમ ખડકાય છે ને આખરે માડી ઉપડવાનો સમય થતાં ‘ફરુરે ગાડીના સીટી ભિસકોલી જેમ ખાખરે !’ કાવ્યવિષયના વિશિષ્ટ વાતાવરણનું-અણુઘડતા, દુર્લભતા, તુચ્છતા ને પ્રામ્યતાના વાતાવરણનું-યોગ્ય ઉપમાથી કવિ કેવું ક્રિકટ અનુભાવન કરાવે છે ! એમાં નવીનતા કે વિચિત્રતા નથી એમ નહીં, પણ માત્ર નવીનતા કે વિચિત્રતા નથી, કાવ્યાર્થમાં એની ઉપકારકતા પણ છે.

આજની પરિસ્થિતિમાં જગત અને જીવન વધારે જટિલ અને સંકુલ બન્યાં છે. વિજ્ઞાને જેમ સ્પૂલ જીવનવ્યવહારને અટપટો બનાવ્યો છે તેમ ચિત્તંત્રની સંકુલતાને પણ પ્રકટ કરી

૭. હેમન્ત કેસાઈ : કલિત (૫૪ ૧૧)

આપી છે. આપણી લાગણીઓ, આપણા વિચારો પહેલાં સમજતા હતા એવા સરળ નથી એની આપણને પ્રતીતિ થઈ છે. સંવેદનનાં સ્તરોની ભાળ કાઢવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ ત્યારે આપણા આંતરમનમાં કેટલાક પરસ્પર સંવાદી તો કેટલાક પરસ્પર વિરોધી, કેટલાક સ્પષ્ટ તો કેટલાક અસ્પષ્ટ ભાવવિચારો એક સાથે અસ્તિત્વ ધરાવતા બેવા મળે છે. સંવેદનનું આ જાળું વાણી દ્વારા પ્રકટ કરવાનો આજના કવિનો પ્રયાસ હોય છે; સંવેદનના બધા સ્તરોની નોંધ એને કાવ્યમાં આપવી છે. એને લાગણી કે વિચારના પારંપરિક વ્યવહારને લીધે જોડા થઈ ગયેલા આંકેલા ચીલાઓમાં ચાલવું નથી, નવી કુડીઓ દ્વારા નવા આંતરપ્રદેશોની ખોજ ને ઝાંખી કરવી છે. કવિ જ્યારે આવા કાર્ય સાથે ખાથ ભીડે છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ એને પ્રથમ પેલા જોડા ચીલામાં—ઘરેડમાં ન પડી જવાય એ સંભાળવાનું હોય છે. રૂઢ થઈ ગયેલાં અલંકારો, પ્રતીકો, પ્રતિરૂપો ને ભાષાભંગિઓનો ઉપયોગ કરીએ ત્યારે આપણા આગવા ને અનેક પાસાંવાળા અનુભવો અળપાઈ જવાનું જોખમ રહે છે.

સંવેદન અને કાવ્યમાં તેને પ્રકટ કરનાર અલંકાર વચ્ચે જેટલા પ્રમાણમાં સામંજસ્ય હોય, જાનને વચ્ચે જેટલા પ્રમાણમાં એકાકારતા કે અભેદ હોય તેટલાં પ્રમાણમાં એ સંવેદનને મૂર્તતા મળે ને એનું ઉત્કટ અનુભાવન થય.,^૪ ‘ચંદ્ર જેવું મુખ’ કહીએ, ‘મુખ જાણે ચંદ્ર’ કહીએ, ‘મુખ એ જ ચંદ્ર’ કહીએ એમાં પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુતને બંને તેટલાં નજીક લાવવાનો ને તેમની વચ્ચે એકરૂપતા સ્થાપવાનો આશય હોય છે. પણ હજીય મુખ અને ચંદ્ર બેયનો ઉલ્લેખ આવશ્યક રહે છે. કવિ એથી ય આગળ

૪. A Figure looks best when it escapes one's notice that it is a F figure.
—Longinus

જઈ પ્રસ્તુત અપ્રસ્તુતનો અભેદ સાધી આપે કે આમ કહવા માટે એ પ્રતીકનો ઉપયોગ કરે છે એમા સવેદનને કેઈ ચિત્રમા દાગીને કવિ પ્રસ્તુતનુ સંપૂર્ણ તિરેંધાન કરે ને અપ્રસ્તુતને આગળ ધરે છે આમ ક્રમતા દ્વિર્ધિ કે વિચારનુ નિયમન થાય છે, ને કાવ્યમા લાગણીવેડા કે વિચારક્ષોભથી મુત નહીં શકાય છે આજનો કવિ લાગણીનો ગગડો કે વિચારની અતિમુખ્યતા ટાળવાના પ્રયાસમા પ્રતીકોની સહાય લે છે કવિ માટે લાગણીજડતા કે વિસ્મયશૂન્યતા ઇષ્ટ સ્થિતિ નથી, સવેદનની તીવ્રતાનો કે વિસ્મયની શક્તિનો હાસ્ય એટલે કવિ માટે નો મૃત્યુ આવો ભાવ પ્રતીકનો સહાયરી, ઐત્યાકિતથી ચિત્રાત્મક ગીતે કા યમા ન્યકત થાય છે

કવિનું મૃત્યુ

ચોક્કસ વચ્ચે પડેલા
એક હૃદયના મરેલા
દલ પર તોલા ઉઝરતા નહોરના
થીછ રહ્યા છે આજ કંઈ પહોરના
એકે છુ હું, એઈ છુ હું
એઈ છુ - એતા નથી
મારી નગર તો સાવ ખાલી,
આખા ભણે કાચનો કંટકો,
અને હું કાળજે કપુ નહીં,
ને આ દુઃખમા કયાય ના ખરેખર !
હવે તો બસ કંટુ
જ પુ અહીં પ

કાવ્યમા 'આખા ભણે કાચનો કંટકો'મા ઉલ્લેખા છે, ખાકી

૫. હસમુખ પાઠક : ગમેલી સાંજ (પૃષ્ઠ ૨)

આખી રચના અનલંકૃત ને સાદી વાતચીતની વાણીમાં છે; તથાપિ કવિનો અનુભવ પૂરી મૂર્તતા ધારણ કરે છે. આખું કાવ્ય જ અલંકાર છે; સંવેદનને એ શોભા, ચમત્કારકતા, મૂર્તતા અને આસ્વાદ્યતાનું રૂપ (transfiguration of experience) આપે છે.

વાણીને સંવેદનની તીવ્રતાનો સ્પર્શ થાય એટલે એમાં છંદલય, અલંકાર આદિ પ્રવેશે ને એનો વિકાસ થાય. સાચો કવિ કાવ્ય કરતાં કરતાં ભાષાને ઘડે છે; ભાષામાં રહેલી શક્તિ ને ક્ષમતાને પ્રગટ કરી આપે છે, એટલું જ નહીં એની શક્તિના સીમાડાઓ વિસ્તારી પણ આપે છે. વાણીના આજ સુધી થતા આવેલાં વિકાસમાં કવિતાનો ફાળો પણ નાનોસૂનો નથી. આજના કવિનું ધ્યાન આ મુદ્દા ઉપર ખરાબર રહ્યું છે ને તેથી ભાષાની શક્તિ ખીણે, કાવ્યનું એ માધ્યમ સંવેદનના પ્રગટીકરણ માટે પ્રેરૂં કાર્યક્ષમ બને એ રીતે એને પલોટવાનો એનો પ્રયાસ છે. અલંકારયોજનાને પણ એ આ વિશાળ પ્રયોજનના સંદર્ભમાં જ અપનાવતો કે અવગણતો જણાય છે.

જ્યંત કોકારી

અઘતન કવિતામાં અલંકારના વિનિયોગની ભૂમિકા

આપણે ત્યાં અલંકારના એ મુખ્ય પ્રકારો પડતા મને દેખાય છે. આમ તો, અલંકાર એ વાણીની વહતા કે વૈચિત્ર્ય જ છે, પરંતુ એ વહતા કે વૈચિત્ર્ય સાદૃશ્યવંધ્યાદિ વસ્તુસંબંધનાં સિત્ત સિત્ત સ્વરૂપોનો આકાર છે તો એ અલંકારનો એક પ્રકાર થાય-જેમ કે ઉપમા, રૂપક, વિરોધાસાસ, લક્ષણ (એ એક જાતની વાણીની વહતા જ છે, અને એને અલંકારથી જુદા ખાનામાં મૂકવાની જરૂર નથી) વગેરે. આને આપણે અલંકારનો કંઈક અંશે વસ્તુનિષ્ઠ પ્રકાર કહી શકીએ. અલંકારના બીજા વર્ગને વાક્યનિષ્ઠ કહી શકાય. એમાં વસ્તુસંબંધ ઉપર સાર હોતો નથી, વાણીસંગિતું વૈચિત્ર્ય જ રસવિષય હોય છે. આશ્લેષ જેવા અલંકારો આ કોટિમાં આવે. જ્યારે આપણે કવિતામાં અલંકારના વિનિયોગની ચર્ચા કરતા હોઈએ ત્યારે આ બંને પ્રકારો લક્ષમાં રાખવા બેઠીએ.

‘અઘતન કવિતામાં અલંકારના વિનિયોગની ભૂમિકા’ એ વિષયનો અર્થ હું એવો સમજું છું કે અઘતન કવિતાનો

અલંકારના વિનિયોગ પાછળ શો હેતુ હોય છે અને એ હેતુને અનુરૂપ રીતે અઘતન કવિ કાવ્યમાં અલંકારને કેવું સ્થાન આપે છે તથા અલંકારમાં રહેલા વૈચિત્ર્યના કોઈ નવા ઉન્મેષો પ્રગટાવે છે કે કેમ એની ચર્ચા કરવી.

આજનો કવિ કાવ્યસર્જન સિવાયનો હેતુ ભાગ્યે જ સ્વીકારે. પણ કાવ્યસર્જન એટલે શું ? આજ સુધી આપણે કાવ્યની વ્યાખ્યા કંઈક એવી રીતે આપતા હતા કે કાવ્ય એટલે અમુક વિષય, વસ્તુ, અનુભવ કે ભાવની ધ્વનિમય રીતે સાધેલી અસિવ્યક્તિ. કાવ્યત્વ અસિવ્યક્તિમાં છે, વસ્તુમાં નહિ એમ આપણે કહેતા હતા, છતાં વસ્તુનું મહત્ત્વ આપણાથી વીસરાતું નહોતું. આજે કવિતાનો એક પ્રવાહ એવો બેવા મળે છે કે જે વસ્તુના આ મહત્ત્વને લગભગ ‘અત્યન્ત તિરસ્કૃત’ કરે છે. આજની ચિત્રકળાએ જેમ વિષય કે વસ્તુને ગૌણ કરી દઈ આકૃતિ, રંગ અને પોત (Texture)ની ઉપાસના માંડી છે, એની વૈવિધ્યભરી લીલાને પોતાનું ચરમ લક્ષ્ય બનાવ્યું છે, તેમ આ કવિતાએ પણ પોતાનું ચરમ લક્ષ્ય બનાવ્યું છે અસિવ્યક્તિને, ભાષાને, શબ્દને. શબ્દ અને ભાષાના આગવા વ્યક્તિત્વને—વિષયને બહાને—ઉપસાવવું, એના આત્માને, અનંત પ્રાણને, ‘બ્રહ્મ’ને જગાવવો, એની લીલાને સાક્ષાત્કૃત કરવી એ કાવ્યસર્જનનો હેતુ આજે બનવા લાગ્યો છે. વિષય કે વસ્તુ માત્ર સાધનરૂપ બની ગયાં છે, અને એક પ્રચલિત પ્રયોગ વાપરીએ તો એનું ‘વિક્ષીનીકરણ’ થઈ ગયું છે.

આવી કવિતામાં અલંકારની સ્થિતિ કેવી રહે ? વસ્તુનો જ જ્યાં લોપ થયો હોય ત્યાં વસ્તુનિષ્ઠ અલંકારોની દશા કેવી થાય ? એટલે જ તો આ કવિતામાં આપણા જૂના અલંકારો

ન્યૂન કોકારી

અઘતન કવિતામાં અલંકારના વિનિયોગની ભૂમિકા

આપણે ત્યાં અલંકારના એ મુખ્ય પ્રકારો પડતા મને દેખાય છે. આમ તો, અલંકાર એ વાણીની વક્તા કે વૈચિત્ર્ય જ છે, પરંતુ એ વક્તા કે વૈચિત્ર્ય સાદૃશ્યવંશ્યાદિ વસ્તુસંબંધનાં સિત્ત સિત્ત સ્વરૂપોનો આકાર હો તો એ અલંકારનો એક પ્રકાર થાય-જેમ કે ઉપમા, રૂપક, વિરોધાસાસ, લક્ષણ (એ એક જાતની વાણીની વક્તા જ છે, અને એને અલંકારથી જુદા ખાનામાં મૂકવાની જરૂર નથી) વગેરે. આને આપણે અલંકારનો કંઈક અંશે વસ્તુનિષ્ઠ પ્રકાર કહી શકીએ. અલંકારના બીજા વર્ગને વાક્યનિષ્ઠ કહી શકાય. એમાં વસ્તુસંબંધ ઉપર ભાર હોતો નથી, વાણીસંબંધ વૈચિત્ર્ય જ સ્પષ્ટિય હોય છે. આક્ષેપ જેવા અલંકારો આ કોટિમાં આવે. જ્યારે આપણે કવિતામાં અલંકારના વિનિયોગની ચર્ચા કરતા હોઈએ ત્યારે આ બંને પ્રકારો લક્ષમાં રાખવા બેઠીએ.

‘અઘતન કવિતામાં અલંકારના વિનિયોગની ભૂમિકા’ એ વિષયનો અર્થ ‘હું એવો સમજું છું કે અઘતન કવિતાનો

અલંકારના વિનિયોગ પાછળ શો હેતુ હોય છે અને એ હેતુને અનુરૂપ રીતે અદ્યતન કવિ કાવ્યમાં અલંકારને કેવું સ્થાન આપે છે તથા અલંકારમાં રહેલા વૈચિત્ર્યના કોઈ નવા ઉન્મેષો પ્રગટાવે છે કે કેમ એની ચર્ચા કરવી.

આજનો કવિ કાવ્યસર્જન સિવાયનો હેતુ ભાગ્યે જ સ્વીકારે. પણ કાવ્યસર્જન એટલે શું ? આજ સુધી આપણે કાવ્યની વ્યાખ્યા કંઈક એવી રીતે આપતા હતા કે કાવ્ય એટલે અમુક વિષય, વસ્તુ, અનુભવ કે ભાવની ધ્વનિમય રીતે સાધેલી અભિવ્યક્તિ. કાવ્યત્વ અભિવ્યક્તિમાં છે, વસ્તુમાં નહિ એમ આપણે કહેતા હતા, છતાં વસ્તુનું મહત્ત્વ આપણાથી વીસરાતું નહોતું. આજ કવિતાનો એક પ્રવાહ એવો એવા મળે છે કે જે વસ્તુના આ મહત્ત્વને લગભગ ‘અત્યન્ત તિરસ્કૃત’ કરે છે. આજની ચિત્રકળાએ જેમ વિષય કે વસ્તુને ગૌણ કરી દઈ આકૃતિ, રંગ અને પોત (‘Texture’)ની ઉપાસના માંડી છે, એની વૈવિધ્યભરી હીલાને પોતાનું ચરમ લક્ષ્ય બનાવ્યું છે, તેમ આ કવિતાએ પણ પોતાનું ચરમ લક્ષ્ય બનાવ્યું છે અભિવ્યક્તિને, ભાષાને, શબ્દને. શબ્દ અને ભાષાના આગવા વ્યક્તિત્વને—વિષયને બહાને—ઉપસાવવું, એના આત્માને, અનંત પ્રાણને, ‘બ્રહ્મ’ને જગાવવો, એની હીલાને સાક્ષાત્કૃત કરવી એ કાવ્યસર્જનનો હેતુ આજે બનવા લાગ્યો છે. વિષય કે વસ્તુ માત્ર સાધનરૂપ બની ગયાં છે, અને એક પ્રચલિત પ્રયોગ વાપરીએ તો એનું ‘વિલીનીકરણ’ થઈ ગયું છે.

આવી કવિતામાં અલંકારની સ્થિતિ કેવી રહે ? વસ્તુનો જ જ્યાં લોપ થયો હોય ત્યાં વસ્તુનિષ્ઠ અલંકારોની દશા કેવી થાય ? એટલે જ તો આ કવિતામાં આપણા જૂના અલંકારો

ન્યત કોકારી

અદતન કવિતામાં અલંકારના વિનિયોગની ભૂમિકા

આપણે ત્યાં અલંકારના એ મુખ્ય પ્રકારો પડતા મને દેખાય છે. આમ તો, અલંકાર એ વાણીની વક્તા કે વૈચિત્ર્ય જ છે, પરંતુ એ વક્તા કે વૈચિત્ર્ય સાદૃશ્યવંશમ્યાદિ વસ્તુસંબંધનાં સિત્ત સિત્ત સ્વરૂપોનો આકાર હો તો એ અલંકારનો એક પ્રકાર થાય-જેમ કે ઉપમા, રૂપક, વિરોધાસાસ, લક્ષણ (એ એક જાતની વાણીની વક્તા જ છે, અને એને અલંકારથી જુદા ખાનામાં મૂકવાની જરૂર નથી) વગેરે. આને આપણે અલંકારનો કંઈક અંશે વસ્તુનિષ્ઠ પ્રકાર કહી શકીએ. અલંકારના બીજા વર્ગને વાક્યનિષ્ઠ કહી શકાય. એમાં વસ્તુસંબંધ ઉપર સાર હોતો નથી, વાણીસંગિનું વૈચિત્ર્ય જ રસવિષય હોય છે. આક્ષેપ જેવા અલંકારો આ કોટિમાં આવે. જ્યારે આપણે કવિતામાં અલંકારના વિનિયોગની ચર્ચા કરતા હોઈએ ત્યારે આ બન્ને પ્રકારો લક્ષમાં રાખવા બેઠીએ.

‘અદતન કવિતામાં અલંકારના વિનિયોગની ભૂમિકા’ એ વિષયનો અર્થ હું એવો સમજું છું કે અદતન કવિતાનો

અલંકારના વિનિયોગ પાછળ શો હેતુ હોય છે અને એ હેતુને અનુરૂપ રીતે અઘતન કવિ કાવ્યમાં અલંકારને કેવું સ્થાન આપે છે તથા અલંકારમાં રહેલા વૈચિત્ર્યના કોઈ નવા ઉન્મેષો પ્રગટાવે છે કે કેમ એની ચર્ચા કરવી.

આજનો કવિ કાવ્યસર્જન સિવાયનો હેતુ ભાગ્યે જ સ્વીકારે. પણ કાવ્યસર્જન એટલે શું ? આજ સુધી આપણે કાવ્યની વ્યાખ્યા કંઈક એવી રીતે આપતા હતા કે કાવ્ય એટલે અમુક વિષય, વસ્તુ, અનુભવ કે ભાવની ધ્વનિમય રીતે સાધેલી અસિદ્ધ્યકિત. કાવ્યત્વ અસિદ્ધ્યકિતમાં છે, વસ્તુમાં નહિ એમ આપણે કહેતા હતા, છતાં વસ્તુનું મહત્ત્વ આપણાથી વીસરાતું નહોતું. આજે કવિતાનો એક પ્રવાહ એવો બેવા મળે છે કે જે વસ્તુના આ મહત્ત્વને લગભગ ‘અત્યન્ત તિરસ્કૃત’ કરે છે. આજની ચિત્રકળાએ જેમ વિષય કે વસ્તુને ગૌણ કરી દઈ આકૃતિ, રંગ અને પોત (Texture)ની ઉપાસના માંડી છે, એની વૈવિધ્યભરી લીલાને પોતાનું ચરમ લક્ષ્ય બનાવ્યું છે, તેમ આ કવિતાએ પણ પોતાનું ચરમ લક્ષ્ય બનાવ્યું છે અસિદ્ધ્યકિતને, ભાષાને, શબ્દને. શબ્દ અને ભાષાના આગવા વ્યક્તિત્વને—વિષયને બહાને—ઉપસાવતું, એના આત્માને, અનંત પ્રાણને, ‘બ્રહ્મ’ને જગાવવો, એની લીલાને સાક્ષાત્કૃત કરવી એ કાવ્યસર્જનનો હેતુ આજે બનવા લાગ્યો છે. વિષય કે વસ્તુ માત્ર સાધનરૂપ બની ગયાં છે, અને એક પ્રચલિત પ્રયોગ વાપરીએ તો એનું ‘વિલીનીકરણ’ થઈ ગયું છે.

આવી કવિતામાં અલંકારની સ્થિતિ કેવી રહે ? વસ્તુનો જ જ્યાં લોપ થયો હોય ત્યાં વસ્તુનિષ્ઠ અલંકારોની દશા કેવી થાય ? એટલે જ તો આ કવિતામાં આપણા જૂના અલંકારો

-રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા, ઉપમા-ના મરોડ જ બદલાઈ ગયા છે. શબ્દને એક પ્રતીક તરીકે યોજવો-ત્રાય્યવ્યંગ્યને પ્રસ્તુતઅપ્રસ્તુતને મેડવાના હેતુથી નહિ, અહીં તો ગણો નો બન્ને એકીસાથે પ્રસ્તુત અથવા બન્ને અપ્રસ્તુત હોય છે-પરંતુ શબ્દના અસીમ ધ્વનિવર્તુણોની શક્યતા મિશ્ર કરવાના હેતુથી-એ આ કવિતાની અલંકારરીતિ છે.

બીજી બાજુથી, આજનો કવિ વાક્ય-ચતુર છે. (પહેલાના કવિઓ વિદ્યા-ચતુર હતા; આજના કવિને શ્રીધરાણીએ મનાઈ ફરમાવી છે વિદ્યા-ચતુર થવાની.) આપણી સાધાની કેટલીય વિશિષ્ટ છટાઓ આજની કવિતામાં મૂર્ત થઈ રહી છે. આ બધા વાક્યનિષ્ઠ અલંકારો જ છે-જૂના કોઈ અલંકારનું નામ ન આપી શકીએ છતાં. ખરી વાત એ છે કે આજની કવિતા જૂના અલંકારોને વાપરે છે, છતાં એ એના હાસત્વમાથી મુક્ત થઈ છે. એણે એને વહેતા કર્યા છે. અરૂઢ શૈલીની તાજગી આજની કેટલીયે કવિતામાં દેખાય છે. આજની કવિતામાં આવા વ્યાપક ભાવે અલંકારને ઘણું અવકાશ છે, છતાં કાવ્યથી સ્વતંત્ર એવી અલંકારની ઉપાસના કરવાનું આજનો કવિ સ્વીકારે છે એમ તો નહિ કહી શકાય.

દેહ પર ઘરેણાની જેમ કાવ્યમાં અલંકાર લાદવાનો ખ્યાલ તો અત્યંત જૂનવાણી બની ગયો છે, અને અત્યારનો કોઈ કવિ એવી રીતે પોતાના કાવ્યને શણગારવાની વાત ન કરી શકે. છતાં એનો અર્થ એવો નથી કે કાવ્યમાં એકરૂપ ન થઈ ગયા હોય એવા અલંકાર આજની કવિતામાં નથી હોતા. કવિના સિદ્ધાંતની ઉપરવટ થઈને એવું ક્યારેક બની જતું હોય છે. આજના કવિની

દષ્ટિ નવાં પ્રતીકો-ઉપમાનો શોધે છે, અથવા તે નવાં પ્રતીકો ઉપમાનો આજના કવિની દષ્ટિએ ચક્રા કરે છે, અને મોહવશ થઈ, કુશી અનિવાર્યતા વિના એ એને પોતાની કવિતામાં ખેસાડી દે છે - ભલે ને છેવટ કૌંસનો પડદો રાખીને. કવિની વાદ્યચતુરી પણ કેટલાક કૌંસ લાવે છે. કૌંસના ઉપયોગે આજના કવિને જરા આડી વાત કરવાની ઠીક સગવડ કરી આપી છે. ક્યારેક એ ભારે કાર્યક્ષમ પણ નીવડે છે. છતાં નાટકના જનાન્તિકે જેવી આ કૌંસની કરામત હંમેશાં કવિતાને ઉપકારક હોય છે કે કેમ તે તપાસ કરવા જેવું છે. સંભવ છે કે કવિતાના દરબારમાં અબ્બુલા 'આગંતુક'ને કવિ (ના નહિ કહી શકવાને કારણે) કૌંસના પડદા પાછળ ખેસાડી દેતો હોય. આજનો કવિ આ બાબતમાં થોડી સભાનતા કે નબતિ દાખવે એ કેટલીક વાર જરૂરનું લાગે છે. (સભાનતા કે અસાનતા ? કેમ કે આ પરિણામ જ કદાચ વધુ પડતી સભાનતાનું જણાય છે.)

વિષયની સુસંગતતા અને અર્થના સામંજસ્યનું મહત્ત્વ ઘટે, અને અલિપ્યક્તિના ચમત્કારનું મૂલ્ય વધે તો કવિતા તરંગપ્રધાન બની જવાનો પણ ભય રહે છે. કવિતામાંથી અલંકાર ભિલા થતા હોય એવું નહિ, પણ અલંકારમાંથી કવિતા સર્જાતી હોય એવું લાગે. આ ભયસ્થાનનો મુકાબલો આજની કવિતાએ કરવો રહ્યો.

આજની કવિતામાં જે બધાં નવાં વલણો દેખાય છે તે ઈબ્ટ છે કે અનિષ્ટ, અને એનું અંતિમ પરિણામ શું આવશે એની પરીક્ષા કરવાનું કામ મારું નથી. એ સૂક્ષ્મ અભ્યાસ માગી લે એવો વિષય છે. આજની કવિતામાં કેટલીક વાર વસ્તુની નક્કરતાનો, અર્થની-ધ્વનિની પરિમિતતાનો અવિધના ભાવસંક્રાન્તિનો, સઘ:

પરિનિવૃત્તિનો—કાવ્યાસ્વાદનાં આ જૂના પરિમાણોનો એટલી હદે સ્થાનઅંશ થતો જોઈ છે કે હું અકળાઈ ભેટું છું. બુદ્ધિથી સમજવા કેશિશ કરું છું, પણ હૃદયને એ ઘણી વાર જાયતુ નથી છતાં લાગે છે કે આટલી બધી મધામણુનું કશુંક શુભ પરિણામ આજની રીતે નહિ નો ખીજી રીતે આવશે. અને તેથી ‘stand and wait’નો સિદ્ધાંત ઓચરવા જવો લાગે છે.

શ્રી. નરસિંહભાઈ,
આ ચિલા પોલીસ ઓફીસર

રંગ રંગ રંગ.

Diffanarati

4/3/64.

૯

ડિઝલ એન્જિન ને ટ્રેક્ટર

માટેના

ફ્યુયેલ ઇન્જેક્શન ઇકિવપમેન્ટ

લખો :-

ઓનેક્સ્ટી ટ્રેડિંગ હોપોરિશન

બ્યુસનેસ એસોસીએટ્સ

મેડીકલ સ્ટ્રીટ

મુંબઈ - ૧

ગ્રામ : HOTRACO

ફોન : ૨૫૩૫૩૪, ૨૫૨૦૬

જયોતીન્દ્ર હ. દવે

કાવ્યમાં અલંકાર

અલંકાર એટલે ઘરેણું, એ શરીરની શોભા વધારે - અને તે પણ હંમેશાં નહિ - પણ એથી શરીરને પોષણ ન મળે. આમ અલંકારનું સ્થાન સ્વાભાવિક રીતે જ ગૌણ છે. પરંતુ આપણા પ્રાચીન કાવ્યશાસ્ત્રમાં અલંકારને અથવા અલંકારની ચર્ચાને એટલું બહુ મહત્ત્વનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે કે કાવ્યશાસ્ત્રનું નામ જ અલંકારશાસ્ત્ર પડી ગયું છે. આમ કાવ્યનું સ્થાન ન લઈ શકે એવા અલંકાર એનું નામ પણ લઈ લીધું છે.

વામને કહ્યું છે કે કાવ્ય ગ્રાહ્યમલંકારાત્ - કાવ્યનું ગ્રહણ અલંકાર વડે થઈ શકે છે. પરંતુ હંડીએ કહ્યું છે કે કાવ્યશોભાકારાન્ ધર્માનલંકારાન્ પ્રવક્ષતે - કાવ્યની શોભા વધારે તેવા ધર્મોને અલંકાર કહે છે; તે પ્રમાણે કાવ્યની કેવળ શોભા વધારનાર ધર્મો કાવ્યના તત્ત્વને સમજવા માટે અનિવાર્ય નથી. એટલું જ નહિ, કવિતામાં એનું સ્થાન પણ અનિવાર્ય નથી.

સંસ્કૃતે આલંકારિકાએ અલંકારને આટલું બહુ મહત્ત્વ આપ્યું છે તેમ છતાં અલંકાર કાવ્યમાં અનિવાર્ય નથી એમ એ સમજતા હતા. એમણે અલંકારને કાવ્યના ધર્મ ગણાવ્યા

૩૮

કવિલોક

(કવિલોક સંસ્થાનું દ્વિમાસિક)

ભાદરવો ૨૦૧૬ | સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૩ - પુસ્તક ૭ : અંક ૨

તંત્રીઓ

ન્યત્ર પારેખ

પ્રિયકાન્ત મણિયાર

સવાજમ-દેશમાં રૂપિયા ચાર વિદેશમાં શિલિંગ આઠ, છૂટક નકલના સિતોરનયા
પૈસા સવાજમ ભરવાનાં કચણ (૧) કવિલોક, ૩૮૦, ગિરગામ રોડ, મુબઇ ૨.
(૨) એન. એમ. વિપાકી પ્રા. લિ.; પ્રિન્સેસ રફ્રીટ, મુબઇ ૨. (૩) પિનાકિન
કાકોર, કાકોર બ્રધર્સ, જર્મન સિલ્વર મારકેટ, રતનપોળ, અમદાવાદ.
(૪) શિવકુમાર ભેષી, સુરશન એન્ડ કંપની, ૧૨, પોર્ટુગીઝ ચર્ચ રફ્રીટ,
કલકત્તા ૧ (૫) મેલ ઓફર સર્વિસ, નહેરુ રોડ, વિલેપાર્ક, મુબઇ ૫૭

માલિઃ કવિલોક સંસ્થા વળી ન્યત્ર લે. પારેખે લિપિની પ્રિન્ટરી
(૨૮૦ ગિરગામ રોડ, મુબઇ ૨)માં છાપી ત્યાથી પ્રગટ કર્યું.

જયોતીન્દ્ર હ. દ્વે

કાવ્યમાં અલંકાર

અલંકાર એટલે ઘરોણું, એ શરીરની શોભા વધારે - અને તે પણ હંમેશાં નહિ - પણ એથી શરીરને પોષણ ન મળે. આમ અલંકારનું સ્થાન સ્વાભાવિક રીતે જ ગૌણ છે. પરંતુ આપણા પ્રાચીન કાવ્યશાસ્ત્રમાં અલંકારને અથવા અલંકારની ચર્ચાને એટલું ખૂબ મહત્ત્વનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે કે કાવ્યશાસ્ત્રનું નામ જ અલંકારશાસ્ત્ર પડી ગયું છે. આમ કાવ્યનું સ્થાન ન લઈ શકે એવા અલંકારે એનું નામ પણ લઈ લીધું છે.

વામને કહ્યું છે કે કાવ્ય ગ્રાહ્યમલંકારાત્ - કાવ્યનું ગ્રહણ અલંકાર વડે થઈ શકે છે. પરંતુ હંડીએ કહ્યું છે કે કાવ્યશોભાકારાન ધર્માનલંકારાન પ્રચક્ષત - કાવ્યની શોભા વધારે તેવા ધર્મોને અલંકાર કહે છે; તે પ્રમાણે કાવ્યની કેવળ શોભા વધારનાર ધર્મો કાવ્યના તત્ત્વને સમજવા માટે અનિવાર્ય નથી. એટલું જ નહિ, કવિતામાં એનું સ્થાન પણ અનિવાર્ય નથી.

સંસ્કૃત આલંકારિકાએ અલંકારને આટલું ખૂબ મહત્ત્વ આપ્યું છે તેમ છતાં અલંકાર કાવ્યમાં અનિવાર્ય નથી એમ એ સંમજતા હતા. એમણે અલંકારને કાવ્યના ધર્મ ગણાવ્યા

છે, પણ એ ધર્મા અસ્થિત છે એમ પણ સાથે સાથે જ જણાવ્યું છે.

કાવ્ય કાલ્પમન્મારાન્ એને બદલે ઘણી વાર આપણા કેટલાક કવિઓના કાવ્યો માટે અભારા ગ્રાહ્યા કાવ્યાન્ કાવ્યમાથી અલંકારોનું ગ્રહણ કર્યું—એમ કહેવું પડે એવી સ્થિતિ દેખાય છે. કૂહોના દગલામાં દેવની મૂર્તિ દંકાઈ ગઈ છે. ‘દમયંતી છે દોષગહિતા, નેના ગુણની ગાઉ ગીતા’ એમ કહી દમયંતીના ગુણોની ગીતા ગાતા પ્રેમાનંદે દમયંતી કરતાં અલંકારોનું દર્શન વધારે કરાવ્યું છે.

અલંકાર કાવ્યની શોભા વધાવવા માટે આવે છે. પરંતુ કેટલીક વાર ગાયકનો સાથ કરવા માટે, એની સાથે સંવાદ સાધવા માટે વગાડવામાં આવતું વાદ્ય સિલકું એનું ખેસૂરાપણ વધારે ઉત્કટ ગીતે પ્રકટ થી જાય છે, તે જ પ્રમાણે કાવ્યની શોભા વધાવવા માટે યોજનામાં આવતા અલંકાર કેટલીક વાર કવિએ ટ્રેસી ગ્યનામાં ગેસી કવિત્વની સિલુપ વધારે સ્પષ્ટતાપૂર્વક ફિલાડી પાડે છે.

કાવ્યની ભાષા પ્રાકૃતજનોની ગેજના વ્યવહારમાં પ્રયોજતી ભાષા કરતાં જ નહિ, પણ શાસ્ત્રીય વિષયોમાં પ્રયોજવામાં આવતી શિષ્ટમાન્ય સંસ્કારી ભાષા કરતાં પણ જુદી પડે છે. સ્પષ્ટતા કરતાં સૂચકતાનું, વિશદતા કરતાં વ્યંજનાનું કાવ્યમાં વિશેષ મહત્ત્વ છે. આથી કાવ્યમાં ‘વાગ્વિકલ્પના અનંત સિન્ન સિન્ન પ્રકારો’નો આશ્રય લેવામાં આવે છે. વાગ્વિકલ્પના આ અનંત પ્રકારો તે જ અલંકાર એમ ‘ધ્વન્યાલોક’કારે જણાવ્યું છે. તેમ જ રુદ્ધકે એના ‘અલંકારસર્વસ્વ’માં અલંકાર એ માત્ર ‘અવિધાન-પ્રકાર-વિશેષ’ છે, વાણીનો વિશિષ્ટ પ્રકારનો પ્રયોગ છે

એમ કહ્યું છે. આમ વિશિષ્ટ પ્રકારના વાક્યપ્રયોગને, વાણીની વિલક્ષણતા કે ઉક્તિના વૈચિત્ર્યને અલંકાર લેખે ઘટાવીએ તો, એ કવિતાના દેહની શોભા અને કેટલીક વાર માત્ર એનો સાર વધારનાર ઘરેણું જેવા નહિ રહેતાં દેહથી છૂટી ન પાડી શકાય એવી ત્યજ્યા સમા ખની જાય છે.

જૂની કવિતામાં કાવ્ય અને અલંકાર, એ દેહ ને તે પર ધારણ કરવામાં આવેલાં ઘરેણાંની પેઠે જુદાં તારવી શકાતાં અલખત ઉત્તમ કાવ્યને એ વચન લાગુ પડતું નથી. એમાં તો અલંકાર પણ એ કાવ્યના અંગરૂપ ખની જતા.

આજનો કવિ અલંકાર ખાતર અલંકાર વાપરતો નથી. આજની કવિતામાં અલંકાર આવે છે કાવ્ય સાથે અભેદ સાધીને. કાવ્યકૃતિ જન્મે છે જ સાલંકાર. આપણા પ્રાચીન આલંકારિકોએ અલંકારના શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર એવા ભેદ પાડ્યા છે. તેમાં ઉમેરો કરીને આપણે કહી શકીએ કે આજના નવીન કવિઓ જે પ્રયોગે છે તે ભાવાલંકાર છે.

શબ્દાલંકારમાં કેવળ શબ્દની શોભા વધારવા સારું અર્થથી નિરપેક્ષ રીતે કેવળ શબ્દ અથવા વર્ણના સામ્ય ઉપર આધાર રાખી કવિ અલંકારો પ્રયોગે છે. આથી શબ્દોની શોભા કદાચ વધતી હશે, પણ ઘણી વાર એમાં અર્થને સહન કરવું પડે છે. વગર પાણીએ પુલ ખાંધવા જેવી એ ક્રિયા છે.

અર્થાલંકારમાં અર્થને વિશદ કરવા, વક્તવ્યને વધારે સચોટ બનાવવા કે પદરચનાને ગદ્યની સામાન્યતામાં સરી પડતી અટકાવવા ખાતર અલંકારો યોજવામાં આવ્યા હોય છે. પરંતુ ભાવના સંગલનમાંથી ઉત્પન્ન થઈને ભાવકના હૃદયમાં પણ ભાવોદ્રેક

જન્માવવાનું કાર્ય કરતી કવિતાને માટે શબ્દ ને અર્થ બંને માત્ર સાધન છે. અને સાધનોની શોધા વધારવાને હ મેશ સાધ્યની સિદ્ધિ થાય જ છે એમ નથી.

એટલે કવિતાને ખરેખરા ઉપકારક થઈ પડે એવા અલંકાર તે ભાવાલંકાર. જે અલંકાર કવિના ભાવોદ્દેશમાથી જન્મ્યા હોય અને સહૃદયના ચિત્તમાં ભાવ ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ હોય એવા અલંકારો પોતે કાવ્યના સાગરૂપ બની બચે છે. સુમત્ર કાવ્યદેહ સાથે એવા એકરૂપ થઈ બચે છે કે તેને છૂટા પાડવા મુશ્કેલ બની બચે છે. કવિના ચિત્તમાં ભાવનું ઉદ્દીપન થાય છે ત્યારે પ્રથમ એ ઉદ્દોળાયેલા પાણી જેવા હોય છે. એનું સ્વરૂપ કંઈક અસ્પષ્ટ હોય છે. એનું સ્વરૂપ ધીરે ધીરે સ્પષ્ટ બનતું બચે છે ને પછી કવિ જ્યારે વાણી દ્વારા એની અભિવ્યક્તિ સાધે છે ત્યારે એ ભાવને વ્યક્ત કરનારા શબ્દો એ ભાવથી રંગાયેલા હોઈને કેવળ એક જ પદાર્થના વાચક ન રહેતાં લક્ષણ કે વ્યંજના પર્યંતના અર્થવિસ્તારને સાધનારા બને છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ એ શબ્દ સામાન્ય વ્યવહારના શબ્દો કરતાં કંઈક વિલક્ષણ પ્રકારનું રૂપ ધારે છે. એની એ વિલક્ષણતામાં સ્ફુટ કે અસ્ફુટ અલંકારનું તત્ત્વ ઘણુંબધું રહેલું હોય છે. આમ કવિતા જન્મે છે જ ‘સાલંકૃતિ’-અલંકારસહિત.

શબ્દાલંકાર એ કવિતાસુન્દરીએ ધારણ કરેલાં ઘરેણાં માત્ર છે. એનાં અંગ પરથી એ સહેલાઈથી છૂટાં પાડી શકાય. સામાન્ય પ્રકારના અર્થાલંકારો એ ત્વચા જેવા છે. એને છૂટા પાડી ન શકાય. પણ કાવ્ય સાથે બેડાએલા હોવા છતાં એના અંતસ્તત્ત્વથી એ દૂર રહેતા હોય છે. ભાવાલંકાર એના રુધિર સમા છે. આખા કાવ્યદેહમાં એ ઓતપ્રોત થઈ ગયા હોય છે. ચાવા અલંકારોની આપણે આપણા પ્રાચીન અલંકારિકાએ ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા, રૂપક

આદિ અલંકારોના પાડેલા જુદા જુદા વિભાગો મુજબ યોજના કદાચ ન કરી શકીએ. સંસૃષ્ટિ સંકર જેવા પણ એ કદાચ લાગે કે કદાચ એ અલંકાર જ નથી એમ પણ લાગે. પરંતુ ‘વિશિષ્ટ પ્રકારનો વાદ્યપ્રયોગ’ અથવા ‘ઉક્તિવૈચિત્ર્ય’ એવો અલંકારનો વિશાળ અર્થ કરીએ તો એ પ્રકારની વિશિષ્ટ રચનાને આપણે અલંકારયુક્ત જ ગણવી બેઠએ.

આજની કવિતા પ્રતીકાત્મક બની છે. પ્રતીક એટલે પ્રસ્તુતનો તિરસ્કાર અને અપ્રસ્તુતનો પુરસ્કાર. પ્રસ્તુતને સ્થાને અપ્રસ્તુત જેવા પ્રતીકનો પ્રયોગ કરવો એ પણ એક પ્રકારનું ઉક્તિવૈચિત્ર્ય હોઈને એને આપણે અલંકાર તરીકે ગણાવી શકીએ. એ અલંકાર કોઈ પણ રીતે આગંતુક નથી, પરંતુ કાવ્યના એક ભાગરૂપ-માત્ર એક ભાગરૂપ જ નહિ, પણ મુખ્ય ભાગરૂપ-બનીને આવે છે.

અને કોઈકે વાર આગંતુક પણ આવીને ઘરના માણસ કરતાં યે વધારે ઘરનો બની જાય છે. રમણીના કપાળ પરનો ચાંદલો આગંતુક છે. પરંતુ એ એનો અંગભૂત બની જઈ, એના સમસ્ત મુખમંડળ સાથે એકરૂપ થઈ જઈ એના સૌન્દર્યનો સાધક બને છે. પરંતુ એને કપાળે ઘા પડી તેમાંથી લોહી નીકળે ને તેનો ડાઘ કપાળ પર પડે, તો એ લોહી એનું પોતાનું હોવા છતાં એ માત્ર ડાઘ જ બને, સૌન્દર્યસાધક ન બની શકે. કારણ કે કપાળ પર લોહી અસ્થાને છે-ત્યાં એનું સ્થાન નથી, એનું સ્થાન શરીરના અંદરના ભાગમાં છે. અને ચાંદલો ભલે આગંતુક હોય તો યે એ પ્રસાધન વિશેષ હોવાને કારણે, એની સૌન્દર્યસાધક શક્તિને ક્ષીણે એ મુખની શોભામાં એકાકાર બની જાય છે. આમ આગંતુક જેવા લાગતા કાવ્યાલંકારો પણ બે કાવ્યની સમગ્ર શોભા અથવા સૌન્દર્ય સાથે એકાકાર થઈ શકતા હોય તો જ તેનું મહત્ત્વ છે.

હરિવલ્લભ ભાષાણી છાંદસ અને અછાંદસ

આપણે ‘અછાંદસ સાહિત્યરચના’ એવો શબ્દપ્રયોગ કરીએ ને
 ૧ થે ૪ સાહિત્યરચનાઓને ‘છાંદસ’ અને ‘અછાંદસ’ એવા બે
 પ્રતિયોગી વર્ગોમાં વહેંચી દઈએ છીએ. આ ‘છાંદસ’ અને ‘અછાંદસ’ની
 જેમ સાહિત્યનું ‘ગદ્ય’ અને ‘પદ્ય’ એવું વર્ગીકરણ તો પસપૂર્વથી
 જાણીતું છે. જે છંદમાં હોય, છંદોગ્રહ હોય તે છંદસ; જે છંદમાં
 ન હોય, છંદોહીન કે નિઃછંદ હોય તે અછંદસઃ આમ ‘છાંદસ’ ને
 ‘અછાંદસ’ના વાચ્યાર્થ સાચ સ્પષ્ટ છે. એટલે સામાન્ય સમજ
 ‘છંદસ = પદ્યગ્રહ,’ ‘અછંદસ = ગદ્યગ્રહ’ એવાં સમીકરણ બાંધે છે.
 આમાં પહેલું સમીકરણ તો બરાબર છે. પણ છંદમાં ન હોય તે બધું
 એકસરખું ગદ્ય કહી શકાશે ખરું? કોઈને કંઈ જાણી-

ઋષિઓની કે સંસ્કૃતીની વાણી ભણે છંદમય મનાતી, સામાન્ય
 માનવીની વાતચીતની કે બોલચાલના વ્યવહારની ભાષા પદ્યગ્રહ નથી
 હોતી. પણ તેથી બોલચાલની ભાષાને આપણે ‘ગદ્ય’ કહી શકીશું?
 ગદ્યમાં હોય તેને સાહિત્ય કહીએ છીએ, પણ વાતચીતને સાહિત્ય
 નથી કહેતા. અને વાતચીતની ભાષાને ગદ્ય કહીએ તેમ જ નવલકથા-
 નવલિકાની ભાષાને પણ ગદ્ય કહીએ, તો જાને ગદ્યનું સ્વરૂપ એક જ
 છે એમ સમજીશું? સંઘટના, સંબંધિતતા, સંગતિ વગેરે દૃષ્ટિએ

બોલચાલના વ્યવહારની વાણીનું પોત અને લલિત ગદ્યની વાણીનું પોત તદ્દન જુદાં પડે છે.

તે જ પ્રમાણે નવચંદ્રાનવચ્ચિકાનું ચાલુ ગદ્ય અંતે કાવ્યમય ગદ્યમંડોનું કે ગદ્યકાવ્યોનું ગદ્ય એક જ ક્ષેત્રનું નથી. નાનાલાલની નાટકદેહી રચનાઓની ભાષા ચાલુ નાટકોની ભાષાથી સંઘટનાની દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટપણે ભિન્ન છે. એ જેમ 'અપદ્ધ' છે, તેમ 'અગદ્ધ' કહેવાવાને પાત્ર ગણાઈ છે—(આ અર્થમાં 'અપદ્ધાગદ્ધ' સંસાર માનવામાં આવી છે તેટલી વાંધાભરેલી ભાષાએ જ ગણી શકાશે).—વાંચકને આ રીતે આપણે પદ્યવિદ્યુતે ગદ્ય એ—પિંગળજા, રુદ્રાદિને ગદ્યમય છે—, આમ જે પદ્ય નહીં તે બધું ગદ્ય—એક જ લાટડીએ લાંબી-શકાય તેવું ગદ્ય : એવી વ્યાખ્યા બાંધી શકાય તેમ નથી. અછાંદસ રચનાની વાણી એટલે વ્રત્તાન્ત, માહિતી, હેવાલ, વર્ણન કે ચિંતનનું ચાલુ ગદ્ય : એવું સમીકરણ સર્વથા સાચું નથી. કેલો કહ્યું છે ?

આનો અર્થ એ થયો કે વાણીનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપોનું છંદ એ જ એકમાત્ર ભેદક તત્ત્વ નથી. અમુક વર્ણએકમેની નિયત કાલાન્તરવાળી ગોઠવણીથી થયેલું માપ તે છંદ. આવા માપમાં ઢાળેલી વાણી તે છાંદસ વાણી કે પદ્ય. એવા માપ વિનાની વાણી તે અછાંદસ વાણી. પણ આપણે જોયું કે બંધી અછાંદસ વાણી એક જ કોટિની નથી. તો આપણી પાસે એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે અછાંદસ વાણીની ભિન્નભિન્ન કોટિઓનું ભેદક તત્ત્વ કયું ?

ગદ્યનાં વિવિધ સ્વરૂપો ને પ્રકારો વચ્ચે પદાવલિ તથા અર્થના સ્વરૂપવિશેષ પરત્વે તો ભેદ હોય જ છે. આપણને આહીં એવા ભેદની સાથે સંબંધ નથી. આપણે તપાસવાનું છે તે આ કે શબ્દની ગોઠવણી કે વ્યવસ્થાને અનુલક્ષીને ગદ્યકોટિઓનું કોઈ ભેદક તત્ત્વ છે ખરું ?

આને લગતી વિચારણામાં સાધારણ રીતે 'લય' એ વિવિધ ગવરવરપોતો નિર્ણાયક મનાય છે. છંદમાં પણ છેવટે તો લય જ અનુસૂત છે, માટે લયમેદને આધારે જ સાહિત્યિક વાણીનો સ્વરૂપબેદ થતો હોવાનું કહેવાય છે. ખાસ કરીને તો અઠાંદસ કે ગદ્યપદ્યોની અને નાનાલાલની નાટકદેહી કૃતિઓની વાણી પોતપોતાના વિશિષ્ટ લય વડે ચાતુ ગદ્યથી જુદી પડતી હોવાનું ઘણા માને છે. કેળું ?

જે તુલ્ય સાહિત્યિક ભાષાનાં ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપોનું વિધાયક તત્ત્વ હોય, તેનું સર્વોચ્ચ મહત્ત્વ ઉઘાડું છે, ને છતાં આશ્ચર્ય એ વાતનું થાય છે કે આપણે ત્યાં આ લયના સ્વરૂપ કે લક્ષણ વિશે ખાસ કશી ચોક્કસ કે સ્પષ્ટ વિચારણા નથી થઈ. ઝેલકું અમુક સાહિત્યકૃતિની ભાષાનો માધ્યમવિશેષ લેખે વિશિષ્ટ ઘાટ સાધતું તત્ત્વ કયું તેના નિર્ણયમાં જ્યારે જ્યારે મૂંઝવણ અનુભવાય, ત્યારે ત્યારે ટપ દર્શતે આપણે 'લય'ને આગળ ધરી દર્શાવે છીએ. અને 'અનુકૃતિ', 'સંવેદન', 'ધ્વનિ', 'પ્રતીક', 'દસ' વગેરેની જેમ ધૂંધળો ને રૂપાળો ભાવ ધરાવતી અને સાહિત્યિક સંદર્ભમાં સગવડ પ્રમાણે વાપરવાની ક્ષમતા ધરાવતી એક મોભાદાર સંસ્તા લેખે આપણે 'લય'ને શવે ત્યાં ફટકારીએ છીએ.

'લય' શબ્દ આપણે સંગીતની પરિભાષામાંથી લીધેલો છે, અને મૂળમાં તો તે તાલ કે સૂત્રની ગતિના વેગનો વાચક છે. સંગીતનો અસ હોય તે પણ 'કુત', 'મધ્ય' ને 'વિલંબિત' લય એ સંસ્તાઓથી પરિચિત હોય છે. એ રીતે 'લય' અંગ્રેજી શબ્દ 'ટ્રેમ્પો'નો સમાનાર્થ છે. પણ સાહિત્યની ચાતુ પરિભાષામાં, પાશ્ચાત્ય વિવેચનના પ્રભાવ નીચે, આપણે અંગ્રેજી 'રિધમ'ના અર્થમાં 'લય' શબ્દ વાપરીએ છીએ, અને 'રિધમ'ના સ્વરૂપની વિસ્તૃત અને સૂક્ષ્મ વિચારણા પણ પાશ્ચાત્ય કલાવિવેચનમાં જ થયેલી છે.

‘રિધમ’ કે લયનો વિભાવ સંગીતની જેમ નર્તન અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં જાણીતો છે, અને લાક્ષણિક અર્થમાં તે ચિત્ર, શિલ્પ, સ્થાપત્ય આદિ કલાઓ પરત્વે પણ યોગ્ય છે. આથી સમગ્ર શકાશે કે એ શબ્દ વિવિધ અર્થમાં કેમ પ્રયોજનતો રહ્યો છે અને તેના ચોક્કસ સ્વરૂપ અને અર્થક્ષેત્ર પરત્વે કેમ ફીકડીક મતભેદ પ્રવર્તે છે.^૧ એક મતે લયમાં પાયાનું તત્ત્વ છે ક્રમબદ્ધ આવર્તન. તો બીજા મતે એક ભૂમિકાના અસ્તમાથી બીજાનો ઉદય કે એક ઘટકના વિલયમાંથી બીજાનો ઉદ્દગમ, એકના અવરોહમાંથી બીજાનો આરોહ – એ સ્વરૂપે જે સળંગ રચના હોય તે રચના લયબદ્ધ. પ્રસ્તુત ચર્ચા પૂરતું ત્રીણવટમાં ન ઊતરતાં, આપણે પહેલો મત સ્વીકારીને પણ આગળ ચાલી શકીશું. કલાતત્ત્વ લેખે ‘રિધમ’ અર્વાચીન સૌન્દર્યમીમાંસામાં કેવા ભિન્નભિન્ન અર્થમાં લેવાયો છે તેની થોડીક સ્પષ્ટતા કરતાં અનુવાદિત અવતરણો લેખને અંતે પરિશિષ્ટમાં આપ્યાં છે.

[આ રીતે અમુક એકમોની આનુપૂર્વીનાં ખોલાં ઘટકોનું ક્રમબદ્ધ આવર્તન તે લય. આ આવર્તનનો એક ધર્મ આકાંક્ષા જન્માવવાનો છે. ગુલબંધીમાં થોડાક લઘુગુરુનાં આવર્તન સાંભળી તેના લયનો સંસ્કાર પડ્યો, એટલે તેનું આગળ પડેલ સાંભળનારના ચિત્તમાં લઘુ પછી ગુરુની આકાંક્ષા ઊભી કરાવું જ. પૃથ્વી કે મન્દાકાન્તાનાં બે ચરણ સાંભળ્યાં એટલે ત્રીજા ચરણનો આરંભ થતાં એ જ નિયત ક્રમમાં લઘુગુરુ સાંભળવાની અપેક્ષા રહેવાની. અમુક સૂરવિન્યાસ કે તાલવિન્યાસ સાથે લલકારાતી માત્રામેળ કે દેશીદ્વાળની અમુક પંક્તિ સાંભળીને બાકીની એ જ સૂરવિન્યાસ તે તાલવિન્યાસ સાથે સાંભળવા માટે આપણે સજ્જ બની જવાનાં.]

કેટલાકને મતે લય એટલે મેત્રે તેવું કમળદ્વ આવર્તન નહીં પણ નિયમિત કે નિયત સ્વરૂપનું કમળદ્વ આવર્તન આ મત પ્રમાણે હંદ અને લય જનને પર્યાય છે, અને અનિયમિત આવર્તન હોય ત્યાં લય હોવાનું કહેવું તે તો માત્ર કહેવાનો એક આશંકારિત્વ લાગી જ ગયાય. એ મત ધરાવનારા પછ અને મઘ એવાં માત્ર બે જ સ્પષ્ટતાઃ લિખ આદિત્યસ્વરૂપે સ્વીકારે છે. તેઓ કમળદ્વ, લાવાવિષ્ટ કે કાવ્યમય મઘ (કે મઘકાવ્ય) જેવા કોઈ નિરાળા અભિચ્છિતપ્રકારનું અસ્તિત્વ કે મહત્ત્વ સ્વીકારતા નથી. તેમની દષ્ટિએ મઘ એટલે મઘ જ, ને પછ એટલે પછ જ - એ બે વચ્ચે કશું વર્ણસંકર સ્વરૂપ નહીં, સાહિત્યના એક નિરાળા વાહન જેખે તેની કમતા કે મૂલ્ય સંદિગ્ધ અથવા નહિવત્. પણ આવો મત સો ટકા ચોક્કસ અને સ્પષ્ટરૂપ બેદોતો જ આમરૂ રાખતી વિજ્ઞાનથી પ્રભાવિત વિચારણાનું પરિણામ છે. પણ સાહિત્ય તેમ જ અન્ય કલાઓનું સ્વરૂપ ગુણાત્મક હોવાથી, તેમાં પૂર્ણપણે પરસ્પરનિરપેક્ષ કે વ્યવર્તક બેદો સર્વત્ર કંદવા જનાર મૂલનાશને જ નોતરવાનો. એટલે લયના વિષયમાં નિયમિત આવર્તનવાળો અને અનિયમિત આવર્તનવાળો - એમ બંને પ્રકાર સ્વીકારવા એ જ ઉચિત છે.

[હંદોરચનામાં આવર્તન નિયમિત, દૃઢ અને સુસ્પષ્ટ હોય છે. હંદ વર્ણમય હોય છે, અને વર્ણાશ્રિત અક્ષર, માત્રા, લાર કે સરની ગોઠવણીથી બનેલા એકમના નિયત કાલાન્તરવાળા આવર્તનથી (અથવા તો એવાં એકમેના બનેલા સંકુલ ધટકના આવર્તનથી) અક્ષરસંખ્યા, અક્ષરગણ તે માત્રાગણના બનેલા હંદો તથા લારમેળ અને સરમેળ હંદો રૂપાય છે. સરનિહત લય અક્ષરોના કે માત્રાના લય સાથે સમવેત રૂપમાં અને તાલબદ્ધ હોય છે.]

લયના વિષયમાં અછંદસ અને છંદસ રચનાઓ વચ્ચે ફેર એ છે કે છંદસ રચનાઓમાં વર્ણગત લય નિયમિત હોય છે. અછંદસ રચનાઓમાં

તે નિયમિત નથી હોતો. તેમાંથી સાદાંદ્ર આવર્તનની ડરી સુરેખ ભાત નથી ઊપસતી. પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે અઝાંદસ રચનાઓમાં કોઈ લય જ ન હોય. લયની આપણને અભિમત વ્યાખ્યા પ્રમાણે વર્ણગત લય એ તો લયનો એક પ્રકાર થયો. પ્રમુખ પ્રકાર અને અત્યંત સમર્થ પ્રકાર એ સાચું. પણ વર્ણ સિવાયનાં અન્ય તત્ત્વોનાં બનેલાં એકમો કે ઘટકોનાં આવર્તનથી પણ ઝાંદસ તેમ જ અઝાંદસ રચનાઓમાં લય સધાતો હોય છે.

૧. આંતરે આંતરે વર્ણનું કે વર્ણજૂથનું આવર્તન (અનુપ્રાસ, યમક અને સ્વર વ્યંજન કે અક્ષરથી સધાતો વર્ણસંવાદ)

૨. અર્થ યતિખંડને અંતે વર્ણજૂથનું આવર્તન/(પ્રાસ) X

૩. અર્થ કે ભાવના આરોહઅવરોહને સ્થાને પ્રયોજનતા સમાન કે વિરોધી શબ્દો કે સમાન ક્રિયારૂપ, સંસારૂપ કે શબ્દશુદ્ધ -આવી યોજનાનું ક્રમિક આવર્તન/

૪. અલ્પાક્ષર ને અધિકાક્ષર શબ્દોના બનેલા ખંડોનું એકાન્તર આવર્તન

૫. સાદા ને અલંકૃત ખંડોની ક્રમબદ્ધ ગોઠવણી

૬. અર્થની કે ભાવની દ્રુતવિલાંબિત ગતિનો ક્રમ

૭. પદ્યગત કાકુઓ, અર્થના મરોડ કે ભાવલંગીઓ-એમની સાથે સંકળાયેલાં આંદોલન

૮. સમય કૃતિમાં અનુસ્યૂત રહેલી ગતિ કે ચાલનાં આંદોલન.

આ સૌ દ્વારા પણ સૂક્ષ્મ લયો નિષ્પન્ન થતાં હોય છે. જો કે ઝંદોલનની તુલનામાં આવા લય-વિશેષ કરીને ગદ્યલય ઠીઠઠીક અંશે

અનિયમિત અને સિથિત હોય છે. તેમની 'સ્વચ્છિત પ્રવૃત્તિઃ ક્વચિદ્પ્રવૃત્તિઃ ક્વચિદ્ વિભાષા ક્વચિદન્યદેવ' એવી સ્થિતિ હોય છે. છાંદસ રચનાઓમાં નેમ જ અછાંદસ રચનાઓમાં આવા સ્વૈર, અનિયમિત લંબો વ્યાપકરૂપે પ્રયોજી શકાય છે, અને પ્રધાનપણે એમની જ પ્રદ્દ કે પ્રચ્છત પ્રતીતિ કેટલીક અછાંદસ રચનાઓને સાલ ગઈથી કે ગઈને બોલચાલની ભાષાથી ભિન્ન દેરાવે છે. આમાંની કેટલીક છાંદો સ્થૂળ રીતે વાતચીતન વાણીમાં પણ પ્રયોગની હોય છે, પણ એમનો વ્યવસ્થિત અને સાંભિપ્રાય પ્રયોગ એ સાહિત્યક ગઈની, અને વિશેષે કાવ્યમય ગઈની કે અછાંદસ કાવ્યની વિશિષ્ટતા છે. સંસ્કૃતમાં વાસવદત્તા, કાદમ્બરી ને દશકુમારચરિત જેવી કૃતિઓના આલંકારિક ગઈમાં, પ્રાચીન યુગનાતીમાં 'પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર' અને 'વલ્લુકો'ના 'બોલી' સંસા ધરાવના ગઈમાં ડિગ્ગમાં 'વચનિકા'ઓના ગઈમાં, નાનાલાલના અપદ્યાગઈમાં, અંશિક આધ્યક્ષના તથા ટોમસ ટાઉન અને જેરેમી ટેલરની કૃતિઓના ગઈમ ઉપયુક્ત સ્વરૂપની લયછટાઓ પ્રદ્દ અને ઉલ્કટ માત્રામાં વરતાશે. સંસ્કૃત પદ્યકાવ્ય અને ગઈકાવ્ય વચ્ચે છાંદસ નિયમિત લયને આદ કરત આક્રીનો એક તો ઓછીવધતી માત્રા પૂરનો જ મર્યાદિત છે.

છાંદસ કે અછાંદસ લય આમ તો સ્વતંત્રપણે અસ્તિત્વ ધરાવતું તત્ત્વ છે. લય એ અમુક એકમો વચ્ચેનો સંબંધવિશેષ છે, એટલે શબ્દોથી અલગ તારવીને તેને 'લ', 'ગા' ને 'દા'ના સંકેતો દ્વારા, બીજાગણિતના સંકેતો દ્વારા કે અનક્ષર દ્વારા રૂપે રજૂ કરી શકાય છે. અલંકાર પણ એવી જ રીતે એ કે વધુ અર્થો વચ્ચેની સમાનતા, વિરોધ, સાહચર્ય, તદ્દપતા ઇત્યાદિ સંબંધને રૂપે હોખને એક સ્વતંત્રપણે વિભાવી શકાય તેવું તત્ત્વ છે. અને અમુક અંશે વર્ણ, છાંદ, લય, અલંકાર, ભાવ વગેરે એમ એકલા જ - કાવ્યનિરપેક્ષ સ્થિતિમાં પણ સુંદર ને આસ્વાદ્ય હોય છે. વળી આ કારણે - તેમ જ અન્ય કારણે - કેટલાકને મતે કાવ્યમાં

માત્ર વર્ણ અને લય એ જ સર્વોપરિ મહત્વના છે. વર્ણસંઘટના (એટલે કે વર્ણોત્તો સંવાદ કે વિસંવાદ, મધુરતા કે કર્કશતા, ગતિનાં આદાલન, વગેરે), રવાનુકરણ કે શબ્દાલંકાર (અનુપ્રાસ, પ્રાસ, યમક) તથા લયનાં અનેક સ્વરૂપો—દૂંકમાં વર્ણોનું અને લયનું સૌન્દર્ય તથા અર્થસૂચકતા અને બીજાં કાવ્યનું ‘વાતાવરણ’—તેની સર્વસામાન્ય ‘ભાવગ્રાહ્યતા’—એટલું જ આસ્વાદવા માટે, છે. શબ્દોના અર્થ ડોળિયા કે ગોઠા લેખે જ કામમાં આવે છે. ડોળટું અર્થની ઝીણવટમાં કે વિશ્લેષણમાં જિનરવા જતાં કાવ્યત્વ મરી જવાનો ભય ઉપસ્થિત થાય છે: આવો મત ધરાવનાર માટે લયનું સ્વતંત્ર મૂલ્ય સમજી શકાય. પણ એ મત તદ્દન એકાંગી અને ગેરસમજનું પાંચલામ છે. વાસ્તવમાં તો કવિ વર્ણ, ઇંદ, લય, અલંકાર આદિને પોતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરવાનાં સાધન તરીકે ઉપયોગમાં લેતો હોય છે. કૃતિથી છૂટું પાડેલું—તેના પરથી તારવેલું વર્ણ, ઇંદ અલંકાર વગેરેનું ખાલી ખોખું કે ડોળિયું એ તો તેમનું તાકિદે સ્વરૂપ છે. તેમનું સાચું સ્વરૂપ તો અર્થ ને ભાવનાં આદાલનો, વળાંકો ને ભંગીઓની સાથે સંવાદી રહીને અરસપરસને તેમ જ સમગ્રને ઊઘાવ આપવામાં પ્રકટ થાય છે. તેમનું સંપન્ન સ્વરૂપ ભાવસંવેદન સાથે એકતાનતા સાધીને તેને સાકાર કરવામાં જ સિદ્ધ થાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો, કલાકૃતિની અર્થરચના કે ભાવરચના અને લયરચના પરસ્પરને અનુપ્રાણિત કરતી હોય છે.

આ વસ્તુ લક્ષમાં રાખતાં સમજાશે કે ‘વર્ણ, ઇંદ કે લય એ તો કૃતિનું માત્ર ખાલ કલેવર છે, અલંકાર એ તો શણગાર રૂપ છે અને ભાવ કે રસની તુલનામાં તેઓ ગોણ કે અદ્ય મૂલ્યનાં છે’ એવી માન્યતા ફટલી એકાંગી કે ઉપરછૂલી વ્યાપ્તિના સ્વરૂપની છે. કાવ્યને આપેલા પુરુષના ઉપમાનને વક્ત્રે પડતું શબ્દશઃ સમજવાનું એ પરિણામ છે. વાસ્તવમાં તો કૃતિથી અલગ પાડીને ઇંદ, લય આદિને મૂલવવાની

દષ્ટિ જ ખોળી છે કૃતિવિશેષના સંદર્ભમાં - તેનું અવિભાજ્ય અમ
 વખે જ તેને મૂલવી શકાય. કાવ્યમાંથી છદ દાઢી લઈએ તો કાવ્ય
 કેટલું રહે છે, અર્થઙ્ગર દાઢી વડેએ તો શું રહે છે-એ રીતની વિચારણા,
 ઇન્દ્રિયોના ઝડપની યાદ અપાવે છે-જીભ, હાથ, પગ વગેરેને પોટે રિસાઈ
 જઈને પોતાનું મહત્ત્વ બતાવી આપ્યું વાસ્તવમાં ઇર્ષ કૃતિમાં ડંદ કે
 નય પાસેથી, ઇર્ષમાં વર્ણસંઘટના પાસેથી, ઇર્ષમાં અલંકાર પાસેથી
 તો ઇર્ષમાં અન્ય ઇર્ષ વટક પામેથી એટલું કામ લેવાયું હોય છે કે
 તે તે કૃતિમાંથી છદ, લય ઇત્યાદિ એક ઘટક પણ અલગ કરવામાં
 આવે તો કૃતિ પોતે-કૃતિનું ક્ષતિનું નષ્ટપ્રાય થઈ જાય આવું હોય
 ત્યાં તે તે ઘટકને પ્રધાન કે પ્રાણરૂપ જ ગણવા પડે સાથે એ પણ
 સાચું છે કે અનેક કૃતિઓમાં ડંદ, લય ઇત્યાદિ ખામ સમર્પક નથી
 હોતા - વિશિષ્ટ કલાપ્રયોગના સાધના માટે કે કાવ્યના અંધારિત અંગ
 રૂપે તેમનો ઉપયોગ નથી થયો હોતો એવું હોય ત્યાં તેઓ અવશ્ય
 ગોણું ગણાય પણ કૃતિથી અલગ તારીને તેમનો એક કલાકૃતિના
 ઘટક અંગ તરીકે તરતમંભાવ નકરી ન જ કરાય મહત્ત્વ છે તે તેમના
 કાર્યનું- તેમની સાધકતા કે ઘટક સમર્પકતાનું, નહીં કે તેમના તારવેલા
 અમૂર્ત સ્વરૂપનું કલાકૃતિના અગમ્ય રૂપે જ તેઓ આત્મનાભ પામે છે.’

૨ આ ચર્ચાના અવસરવાનમાં નીચેના મતો રસપ્રદ જણાશે.

(ક) ‘કાવ્યનું દરેક ઘટક તરત તેના ખાલ તરવે સાથે - કાવ્યના સમગ્ર
 પોત સાથે અનેક તંતુએ સંકળાયેલું હોય છે અને આ કારણે જ કાવ્ય એક
 અખંડ પુરુષગણરૂપ રચના લાગે છે, જ્યોત વસ્તુની જેમ કલાકૃતિ પણ
 અવિભાજ્ય હોય છે તેના ઘટક તરવેને છૂટા પાડો તેવા જ તેઓ તેના ને
 નહીં રહે - આપણે નિર્બળ જ નજર ધણ જરો.’

- સુજાન લેન્ડર, ‘પ્રોબ્લેમ્સ ઓફ આર્ટ’, પૃષ્ઠ ૫૭

(ખ) ‘લય’ (મર્યાદિત અર્થમાં) અને અર્થ વચ્ચેનો આત્મસંબંધ કે
 અ-પ્રોત્યાશ્રય પર રિચર્ડઝ અને એલિયટ પણ ભાર મૂકે છે

- વિમ્સેટ ને જુક્સ ‘લિટરરિ ક્રિટિસિઝમ’ (૧૯૫૯), પૃષ્ઠ ૬૪૨-૪૩

ઉપરના વિવરણ પરથી એટલું તો સ્પષ્ટ જોઈ શકાશે કે અજાંદસ કવિતા જાંદનો લય જતો કરે છે તેથી તે ચાલુ ગદ્યરૂપ જ બની જાય છે એવું નથી. બીજા સૂક્ષ્મ લયોનો સાર્થક ઉપયોગ કરતા ગદ્યવિશેષને પણ અનેક વિશિષ્ટ શક્યતાવાળા એક સાધન તરીકે કામમાં લઈ શકે : શરત એટલી કે એ સૂક્ષ્મ લયોની તેને આંતરિક સૂઝ કે પ્રકટ અભિસ્રતા હોવી જોઈએ. આની સાથોસાથ એક પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે જાંદ જેવા દૃઢ લયવાળા, સંકુલતા, સૂક્ષ્મતા ને વૈવિધ્યનું અખૂટ સામર્થ્ય ધરાવતા સાધનને અજાંદસ કાવ્યપ્રકાર જતું શા માટે કરે છે? કયું વિશિષ્ટ પ્રયોજન સાધવા તે આવી કોહર અગવડ સ્વેચ્છાએ વેઠવા તૈયાર થાય છે? આની વિચારણા આજે તો આધુનિક ગુજરાતી કવિતાના નૂતન વલણ પૂરતી જ પ્રસ્તુત છે.

કાવ્યગત શબ્દોની પરસ્પરને અનુપ્રાણન કરવાની શક્તિ એ રિચર્ડઝના સંદર્ભવાદ - contextualism - નો પાથો છે.

- વિમ્સેટ ને બ્રૂક્સ : 'લિટરરિ ક્રિટિસિઝમ' (૧૯૫૬), પૃષ્ઠ ૬૪૩

(ગ) 'નૂતન' વિવેચકો જુદી રીતે પણ કાવ્યઘટકોનો આંતરસંબંધ સ્વીકારે છે:

'સુકત પદ્યના સ્વરૂપના પૃથક્કરણનો પ્રશ્ન પરંપરાગત પદ્યના સ્વરૂપના પૃથક્કરણના પ્રશ્નથી મૂળભૂત બાબતોમાં નિરાજો નથી. પરંપરાગત પદ્યની દેખીતી નિયમિતતા એવો આભાસ પ્રગટાવે છે કે જાંદ ને પ્રાસનું માપ કે સ્વરૂપ તારવવાથી આપણે કાવ્યસ્વરૂપના પ્રશ્નને ઉકેલવામાં આગળ વધીએ છીએ; પણ વસ્તુતઃ તો એમાં આપણે કાવ્યની વર્ણરચનાના પ્રમાણમાં બે અલ્પ કે ગૌણ અંગોની જ વાત કરીએ છીએ. સુકત પદ્ય નિયમિત પ્રાસ અને જાંદ વિનાનું હોવાથી, આપણને એ બે 'હાથા'ની સગવડ નથી મળતી. આથી તેમાં આપણે કાંઈ પણ સફળ સાહિત્યકૃતિનાં પરસ્પર સંબંધ રૂપગત ઘટકોની ઘણી વાર તો મૂંઝવી દે તેવી સંકુલતાને કેમ વ્યવસ્થિત રૂપે ગ્રહણ કરવી એ પ્રશ્નનો પ્રત્યક્ષ સામનો કરવો પડે છે....'

'કાવ્યના શબ્દબંધના સ્વરૂપમાં ચાર સ્તર સ્વીકારવા જોઈએ : વર્ણનો, વાક્યવિન્યાસનો, 'અનુલવ'નો અને અર્થનો....'

માન પણ નનર નનસ કે પ્રવાહનો ઉદ્ગમ પૂર્વવર્તી
પરંપરાને લક્ષમાં રાખીને જ અમલ શકાય છદના ઉપયોગની
વાત સ્ત્રીએ તો એક પણ અક્ષરને આડોઅવળો ચસકવા ન દે એવું
યંત્રકિતાર પંક્તિઓવાળું અક્ષરગણ શતોનું પોતાની ઓડું કંમે
કંમે તૂટું ગયું છે. યતિ અને ચમણ તૂંયા યદ્ય-૭ નમનીનતા ને
પ્રસાહિતા પૂરી પાડતા પરંપરિત રૂપો પ્રચારમાં આવ્યા નિર્ચમિત લક્ષ્યો
વહેમ જ જાળની રાખતો ચતુ દાર ૭૬ પ્રયોગના લાગ્યો, અને છેવટે
એ વિદાસ નિમ્મંદ રચના મુધી પહોંચ્યો આમાં પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના
(તથા તેમની અસર નીચે અંગાંગી, ગિન્દી, મરાઠી સાહિત્યના) નનન
વનસે પણ વણો મોટો પ્રમાન પાડ્યો છે

પણ છદ તો અભિવ્યક્તિનું માત્ર એક સાધન છે ભાષા, અવગત
વગેરે અન્ય સાધનો કે ધમક તરવેના વિનિયોગમાં પણ થયેનું આનુ

‘અર્થનો સ્તર, માત્ર ‘અનુભવ’ના સ્તર સાથે જ નહીં, વર્ણુ ને વાક્ય
વિન્યાસના સ્તર સાથે પણ ઘનિષ્ટપણે સંકળાયેલો હોય છે કાવ્યરૂપરૂપના આ
ચાર સ્તરો કે પરિમાણો પ્રત્યેક કાવ્યમાં સહઅસ્તિત્વ ધરાવે છે સકુલ કે
અટપટી રચનાવાળી કૃતિમાં આમાંના દરેક સ્તરમાં તેમ જ તેમના આતરસબધમાં
મણા ઉચ્ચ પ્રમાણમાં સંબંધના સંધાયેલી હોય છે ’

‘પ્રતિરૂપ કે પ્રતીક પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાથી કાવ્યરૂપરૂપ સમજવામાં ચણી
સહાયતા મળે છે એ ખરું, પણ એ કશું સ્વરૂપના માત્ર એક પાસા પર જ
બધુ લક્ષ્ય આપે છે, અને એ પાસુ પણ બીજા પાસાઓ સાથે અન્યોન્યાશ્રયથી
સંકળાયેલું હોય છે ને જ પ્રમાણે પરપરાગત પુગલ કિપયે ગી હોવા છતાં
પણ પરપરાગત પદ્યની વર્ણુશક્તિના પૃથક્કરણ માટે પણ એક અધિકૃત
ઓનરનું કામ આરે છે

- વોલ્ટર સ્ટન ‘એનેલિસિસ ઓવ કી વર્સ કોર્મ’, જર્નલ ઓવ
સેપ્ટેમ્બર એન્ડ ઓક્ટોબર ક્રિટિકિસમ, ૧૯-૨, ડિસેમ્બર ૧૯૫૬,
પૃષ્ઠ ૨૪૧, ૨૪૩, ૨૪૪

ઉત્તરોત્તર પરિવર્તન ઉત્કટ રૂપે પ્રતીત થાય છે. અને અભિવ્યક્તિનાં સાધન અને અભિવ્યક્તિની રીતિ બદલાતાં ગયાં છે—બદલાઈ રહ્યાં છે, કારણ કે જે અભિવ્યક્ત કરવાનું છે તે બદલાયું છે. ગત મહાયુધ્ધ પછીથી અને વધુ તીવ્ર રૂપે સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછીથી આપણી આંતરબાહ્ય પરિસ્થિતિ અભૂતપૂર્વ ઝંઝાઝપટ અનુભવી રહી છે. શતાબ્દીગૂનાં મૂલ્યો, માન્યતાઓ ને આસ્થાઓ છિન્નવિછિન્ન થતાં લાગે છે. માનવીનું બાહ્ય વિશ્વ, તેના ચિત્તના ભેંડા સ્તરો, સ્ત્રીપુરુષસંબંધના, ઔદ્યોગિક સંબંધના અને સામાજિક સંબંધના સંદર્ભમાં વ્યક્ત થતું માનવીનું સ્વરૂપ-આ સૌને લગતી અનેક ક્રાંતિકારી વિચારણાઓ અને અનુભવોએ ભયંકર તુમુલ મચાવી દીધું છે. આને પરિણામે આપણું સમગ્ર વૈચારિક તંત્ર અને ભાવતંત્ર તેનાં દૃઢ અને સ્થાયી આલંબનો ગુમાવતું જાય છે. આપણા આચારવિચાર માટેના આધારસ્તંભો તૂટતા કે ડગમગતા વરતાય છે. અર્વાચીન યંત્રવાદી નગરસંસ્કૃતિની વિકટતા, ભીંસ ને ગૂંગણામણી, વ્યક્તિનું એકલવાયાપણું, આંતરિક રિજ્જતા ને વિશ્વંખલતા તથા પરંપરા ને આધુનિક વિચારસરણીઓની અથડામણથી ઊપજેલાં માનસિક સંઘર્ષ, વિરોધો ને અસમઘારણતા—આ બધાંને કારણે જીવાતા જીવનનાં પોત અને જ્ઞાત અત્યંત ઝડપથી પલટાતાં જાય છે.^૩ સંવેદનશીલ માનસ આનો આઘાત વિશેષ ઉત્કટતાથી ઝીલે. આગળની

૩. હજ્જાસ બુશ પ્રવર્તમાન સમયમાં મૂલ્યો તૂટી પડ્યાં હોવાની વાતને અર્વાચીન બુદ્ધિજીવીઓની વધતીઓછી કપોલકલ્પના ગણે છે (જુઓ 'લિટરરિ કાઇટરિયન' ગ્રંથ ૫, અંક ૩ (૧૯૬૨)માં પ્રકાશિત 'કોન્ટેમ્પોરરિ અમેરિકન કિટિસિઝમ' એ લેખ : પૃષ્ઠ ૧૫૯). પણ સુજ્ઞાન લેન્ગરનાં તર્કશુદ્ધ પૃથક્કરણ અને વિવરણ તેમણે જોયાં લાગતાં નથી (જુઓ 'ફિલોસોફિકલ સ્કેચિઝ' ૧૯૬૨માં પ્રકાશિત 'સાયન્ટિફિક સિવિલાઇઝેશન એન્ડ કલ્ચરલ કાઇસિસ' એ ૧૯૬૧ નો લેખ. તેના સુખ્યાંશના અનુવાદ માટે જુઓ સિતિજ ૪૨, ડિસેમ્બર ૧૯૬૨, પૃષ્ઠ ૪૦૩-૪૦૯).

ભાવનારંગી, આદર્શવાદી દ્રષ્ટિએ, આધુનિક ન્યાયિકતાની ચેતનાના મુકુરણને અને તેના અવરૂપમાં રહેતી તેજઅધારની અડળ મેળવણીને પરખવા મથતી નાસ્તવદષ્ટિને માટે પણ જગા કરી આપવાની જ રહી. ક્યાઅવરૂપે આવી સવેદના પ્રગટ થવા મથે ત્યારે તેને પુરોગામી વિચારવનણે ને ભાવવનણેના સરકારને સાહચર્યવાળા અભિવ્યક્તિસાધનો હંમેશા કાર્યક્ષમ ન લાગે, ને પરિણામે જુદા કે પરિવર્તિત આકાર, પ્રનાર, વાણી ને મૂરને તે ચોજે એ સમગ્ર શકાય છે અને આ વનણ કેવળ કવિતામાં જ નહીં, પણ વવનુ ઓકું અને વહેતું મોકું સાહિત્ય ને કનાના સર્વ અવરૂપોમાં વ્યવસ્થા થાય તેમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. હેનાની અજાદસ કવિતા માન હંદના ઉપયોગ પૂરતી જ નીં, પણ તેની પદાવલિ અવંતરયોગના વગેરેમાં- હંદમાં અભિવ્યક્તિની આખી રીતિમાં પૂરપૂરપરાથી ફગવા કેમ મથે છે તે આ દ્રષ્ટિએ જ સમગ્ર શકાય

અજાદસ કવિતાના ઉદ્દગમની આ ભૂમિકા તપાસ્યા પછી જો નેવાનુ આકરી રહે છે તે એ કે આ વનણ વ્યવસ્થા કરતી અત્યાત્મની રચનાઓની સમગ્રપણે । ન વેળે કેવળી સફળતા કે અિદ્ધિ માની શકાય

સમજાતીન વનણનુ આજસ વિવેચન ધણું જોખમી મનાય છે. અજાદસ રચનાઓ આપણે ત્યાં હજી તો પ્રારંભિક પ્રયોગાવધ્યામાં છે મારો આ વિષયનો અધિકાર અને અભ્યાસ પણ અત્યંત મર્યાદિત છે એટલે મારા આ પછીના નિધાનોનુ મત્સ સાધારણ પ્રેદિના ભાર ની કાપથી વિશેષ ન જ અંગાય

અજાદસ રચનાઓમાં (તેમ જ પ્રેદવીક આધુનિક પરંપરિત રચનાઓમાં) એક તરફ છે ભાવન અને તેના પરિણામરૂપ અર્થ કે

ભાવનું ઘટપણું, અભિવ્યક્તિની પ્રગલ્ભતા ને પ્રત્યક્ષતા, તથા વાસ્તવિક ભાવજીવનનો સંસ્પર્શ, તો સામી તરફ છે ગદ્યાળુ પ્રસ્તાર, વૈદ્ય, વિલક્ષણતાનો મોહ અને એક અખંડ પદાર્થને બદલે ખંડખંડરૂપ વિચિત્ર પ્રતીતિ. તેમની વાણી ને અલંકારની છટાઓમાં ઓજસ અને તાજગી છે (જો કે આ છટાઓ અત્યારથી જ કીકીક અંશે લક્ષ્ય બનવા માંડી છે) ને ઓચિતો આઘાત આપી તે દ્વારા નિરાવરણ ને તીવ્રતમ રૂપમાં યથાર્થ ભાવાનુભૂતિ નિષ્પન્ન કરવાનું લક્ષ્ય હોય છે. સાથે અનેક વાર તેનો આસ્વાદ પ્રધાનપણે માત્ર બૌદ્ધિક સ્તરને જ સ્પર્શી શકે છે; પ્રહેલિકાની દુર્ગમતા તેનું સાધ્ય બનતી જાય છે; અને અછાંદસ લયોની સૂઝ કે અભિસ્રતાનો અભાવ તથા છંદના દૃઢલયનો ત્યાગ એક પ્રકારની અકિંચનતામાં પરિણમે છે. સામગ્રીરૂપ અર્થનું તિરોધાન સાધવા જતાં સાધ્યરૂપ અર્થનો તિરસ્કાર જ પરિણમે તો તે અવશ્ય વિઘાતક નીવડે. અભિવ્યક્તિનાં સાધનોની અનંતવિધ શક્યતાઓ ને સૂક્ષ્મતાઓ હસ્તગત કરવા સતત મથતો કવિ જ તે તે ભાવસંવેદનને તેની બધી સંકુલ ને તરલસૂક્ષ્મ છાયાછટાઓ સાથે આવિષ્કૃત કરી શકે. તે જેમ ગતાનુગતિક ન જ બને, તેમ તેને પૂર્વગ્રહ કે અભિનિવેશને કારણે આલડછેટનો ભોગ થવું પણ ન જ પરવડે.

આપણી પરંપરિત અને અછાંદસ રચનાઓ એક નવીન દિશાનો આહો અધૂરો સંકેત છે, તેમ એ પણ સાચું છે કે તેનાં લયસ્થાનોથી પૂરતા સાવધ રહ્યા વિના નહીં ચાલે.

પરિશિષ્ટ

૧. કલાકૃતિમાં લય

કલાકાર જે ઇન્દ્રિયસંવેદ નથી તેની ગુણાત્મક લાગણીને—એટલે કે પદાર્થગત લાગણીને કેવી રીતે ઘાટ આપે છે? બીજા શબ્દોમાં

કહીએ તો, ને હાનિપાત્ર કરીને ઘટક તરવોને કેવી રીતે પિંડિત કરે છે, સંઘટિત કરે છે, જોડે છે કે જેને પરિણામે એક અર્થપૂર્ણ એકતા રચાય છે? આ કાર્ય પણ કલાકૃતિના પોતાના સર્જનવ્યાપાર દરમિયાન જ પાર પાડી શકાયું હોય છે. કલાકૃતિના રૂપમાં, તેના અંગોપાંગોની એક સંકુલ અખંડરૂપે થતી સંઘટનામાં, લાગણી પોતે જ આપણી લાવસમાધિનો ઘાટ પામેલી હોય તેવી, રૂપાવન બની હોય તેવી દેખાય છે.

તો પછી કલાકૃતિ માટે, તેમ જ કલાકૃતિમાં સમાવિષ્ટ એવી ‘પદાર્થનિષ્ઠ’ કે ‘પરનિષ્ઠ’ (objective) લાગણીઓ માટે, રૂપની સંઘટના સાધનાર સિધ્ધાંત કયો છે? આનો ઉત્તર છે: લય. પણ ‘લય’ એ તો માત્ર એક શબ્દ થયો. આપણને તેનો અર્થ સમજવાનો રહે છે.

કાવ્યશાસ્ત્ર અને સંગીતશાસ્ત્ર દ્વારા આપણે સૌ લયથી પરિચિત છીએ. કાવ્યમાં લય એટલે ભારયુક્ત ને ભારરહિત કે ગુરુ ને લઘુ અક્ષરોનું ક્રમિક આવર્તન, તો સંગીતમાં લય એટલે સ્વરના ભારનું અને કાલમાનનું પરિવર્તન. આ આવર્તન નિયત સ્વરૂપનું હોય છે.

પણ વાસ્તવમાં તો લયનું સ્વરૂપ ધણું સંકુલ હોય છે. કાવ્યની જ વાત કરીએ તો અક્ષરનું ગુરુત્વ માત્ર ગતિ અને કાલમાનને અનુલક્ષીને મુકાતા ભાર પર જ અવધાએ છે એવું નથી. તેનો આધાર ઘેરા કે ઊંજળા, લયો કે પેલા ધ્વનિઓ ઉપર તથા અર્થભાર ઉપર પણ હોય છે. અને લયનું વર્ચસ્વ માત્ર સંગીત અને કાવ્ય ઉપર જ નહીં, પણ તેને વિશાળ અર્થમાં લઈએ તો, સ્થાપત્ય, શિલ્પ અને ચિત્ર ઉપર પણ છે; અવકાશનો ખૂલત ખંડ લઘુ ખંડ કરતાં ભારે હોય છે, અવકાશનું એક રૂપ (રેખામય કે પાર્શ્વમય) બીજા કરતાં વચ્ચનદાર,

વધુ ઉત્કટ કે વધુ પ્રગળ હોય છે; રંગો પણ લિનલિન દષ્ટિએ વધતીઓછી સચોટતાની છાપ પાડે છે અને ચિત્રગત આભાસી પદાર્થોમાં પણ વજનની દષ્ટિએ તરતમભાવ રહેલો છે. એટલે જો લયની સર્વસામાન્ય વ્યાખ્યા આપવી હોય તો આપણે કહેવું જોઈએ કે લય એટલે ગુરુ (કે ભારયુક્ત) અને લઘુ (કે ભારરહિત કે અલ્પભાર) ખંડોનું નિયતક્રમે થતું આવર્તન.

ગુરુલઘુ ખંડો વડે સિધ્ધ થતાં લયબદ્ધ ઈન્દ્રિયસંવેદ્ય સંઘટિત ઓકમોની ઓક પછી ઓક, ઓકમાં ઓક અને ઓક ઉપર ઓક એવી રચના દ્વારા જ કલાકૃતિનું રૂપનિર્માણ થતું હોય છે. આ રૂપ એટલે શ્રુતિનો પિંડીભૂત સમસ્ત લય, બીજું કશું જ નહીં. કૃતિ રૂપ ધરાવે છે—એટલે કે લય ધરાવે છે, માટે જ કલાકૃતિ છે.

સૂર અને શ્રુતિના કે અક્ષર ને વર્ણના સ્વરગુણો, શબ્દ ને વાક્યના અર્થો, રંગો ને રૂપોની ભાવાભિવ્યક્તિની ક્ષમતા, ઉપયોગમાં લીધેલા પદાર્થોનું સ્વરૂપ, પ્રતિનિર્મિત વસ્તુઓ—આ બધાં ઉપાદાન છે. આ બધાં કલાકૃતિમાં સજીવ અને પ્રભાવક તેટલાં પૂરતાં જ બને છે, જેટલાં પ્રરતાં તે તેના ઉત્તરંગ લયપ્રવાહમાં વહે છે કે તેના લયબંધનના સપ્રમાણ સંબંધોનાં અંગભૂત બને છે. આ રીતે કલાકૃતિનો લય અને જે ઉપાદાન દ્વારા તે પ્રકટ થાય છે તે ઉપાદાન એ બે વચ્ચેનો સંબંધ તે ઈન્દ્રિયસંવેદ્યો અને તેમના ગ્રહણ વચ્ચેના સંબંધના જેવો, અથવા તો અમુક ગ્રંથના વિચારો અને તેના તાર્કિક રૂપ વચ્ચેના સંબંધના જેવો છે. લયતંત્ર એ અમુક અર્થમાં કલાનું તર્કતંત્ર જ છે.

—ઓટો બેન્સ

(સુભન લેન્ગર સંપાદિત ‘રિક્લેકશન્સ ઓન આર્ટ’ (૧૯૫૮)માં અનુવાદિત ‘આર્ટ એન્ડ ફિલ્ડ’ એ લેખના પૃષ્ઠ ૨૫-૨૭ પરના અંશનો અનુવાદ. મૂળ નર્મન લેખ ૧૯૨૩-૨૪ માં પ્રકાશિત.)

૨. લયનું સારતત્ત્વ

અમુક પ્રકારનું નિશ્ચય કે ધ્રુવ તત્ત્વ એ સૌન્દર્યભૂતિના પ્રદેશની તેના દરેકે દરેક સ્તર પરની સર્વે ઘટનાઓનું લક્ષણ છે. આ ધ્રુવ તત્ત્વનો આપણને લયોના અધ્યયન દ્વારા આવિષ્કાર થાય છે...

લય એ કલામાત્રનું સારતત્ત્વ છે...

લય દસ્ય હોયું ને જ્યાં આંતરિક હોયું એમ બંને પરસ્પર વિરોધી ધર્મો ધરાવે છે...

લયનું ક્ષેત્ર આંતરિક જગત અને પદાર્થજગતના સંબંધિત-
'સ્વ' અને 'પર'ના સંબંધિત છે...

લયોની જૂમિકા એવી જૂમિકા છે કે જ્યાં 'ચિત્તવાદ' અને
'રૂપવાદ'નો સુમેળ રચાય છે...

દરેક કલાના હાર્દમાં લયગ્રંથ રૂપોની ધ્રુવતા હોય છે. તે તેમના બંધ આરણ્યાવાળા વિશ્વ પર સત્તા ચલાવે છે. જગતના પદાર્થોને આપણે ધ્યાનવિષય કરીએ ત્યાં સુધી, અને નિસર્ગવિષયક આપણી સૌન્દર્યભૂતિ સુધી પણ તે વિસ્તરે છે. આ પદાર્થગત લય એક ઇન્દ્રિયસંવેદ્ય ગુણ છે- એક પ્રામાણિક ગુણ છે, પણ તે ગંધીયે ઇન્દ્રિયો દ્વારા વહી આવે છે. એટલે આપણે એવો નિર્ણય કરવો જ પડશે કે જેમ આપણે હલનચલન, આકાર કે સંખ્યા કળાએ છીએ તેમ લય પણ આજી જગતના કેટલાક પદાર્થોમાંથી આપણને આવી મળે છે...

અહીં જ કોઈ અમરના પદાર્થની અપેક્ષાએ કોઈ સુંદર પદાર્થનું લક્ષણ આંધી શકાય છે : સુંદર પદાર્થને સૃષ્ટિએ લય જરૂરો છે. લય જ

કોઈ પદાર્થને કલાજગતમાં પ્રવેશ કરાવી શકે છે.....

રેમોં ખાયર

(ઉપર્યુક્ત ગ્રંથમાં ‘ધ એસેન્સ ઓવ રિધમ’ શીર્ષક નીચે અનુવાદિત લેખમાંથી કેટલાંક વાક્યોનો અનુવાદ. મૂળ ફ્રેન્ચ લેખ ૧૯૫૩માં પ્રકાશિત).

૩. લયના ચોક્કસ અર્થ

‘લય’ શબ્દમાં અત્યંત વિસ્તૃત અને અસ્પષ્ટ અર્થ આરોપીને તેને વધારે પડતું મહત્ત્વ આપી દેવામાં આવ્યું છે. ભલે તે વ્યાપક પણ ચોક્કસ અર્થમાં તેને વાપરીએ તો, જ્યાં ચક્રોત્તેજ્યમે થતા આવર્તન દ્વારા લગાતાર આનુપૂર્વીની રચના ન હોય ત્યાં લય ન જ હોય.

— અત્યેન સૂરિઓ

(ઉપર્યુક્ત ગ્રંથમાં ‘ટાઇમ ઇઝ ધ પ્લાસ્ટિક આર્ટિસ્ટ’ એ શીર્ષક નીચે પ્રકાશિત લેખમાંથી પૃષ્ઠ ૧૩૫ પરનાં વાક્યો. મૂળ લેખ ૧૯૪૯માં પ્રકાશિત).

૪. લય : એક નૂતન વ્યાખ્યા

સામાન્ય રીતે ‘લય’ એટલે એકસરખા અને હીકહીક ટૂંકા સમયાન્તરે જનતી સમાન ઘટનાઓની આનુપૂર્વી એવો લોકોનો ખ્યાલ છે.... પણ મારે મતે લયનો સંબંધ સમય કરતાં વધુ તો કાર્યવ્યાપાર સાથે છે.

... પ્રકૃતિમાં જનતી ઘટના કોઈ ક્ષણિક વસ્તુ નથી હોતી. તે એક આરંભાતું અને સમાપ્ત થતું પરિવર્તન હોય છે. જ્યારે જ્યારે

એક ઘટનાવિશેષની સમાપ્તિ ખીજી ઘટનાના આરંભ રૂપે દેખાય છે ત્યારે ત્યારે એક લયાન્યત્ર રચના ઉદ્ભવે છે—એમ કે લોકલક્ષ્ય ડોઝનઃ એક ડોઝન ખીજીને તૈયાર કરતું હોય છે, અને ખીજી અરેખર તો પહેલામાં જ આરંભાયું હતું, ને એમ ખીજી ને ત્રીજી, ત્રીજી ને ચોથું. આ ધર્મ એક લયબદ્ધ શ્રેણી. તેવું જ તરંગાનું... શ્રવણ પ્રાણીની ઘણીખરી પ્રવૃત્તિઓ લયબદ્ધ હોય છે. પણ ખાસ દેખાઈ આવે તેવા લયબદ્ધ વ્યાપારો તે હૃદયના ધગદગ અને શ્વસન.

જગતના ઘણાંયે મૂળભૂત લયો નિયત સમયાન્તર પર આધારિત પ્રકાય છે: તે એટલે સુધી કે નિયત સમયાન્તરે આવર્તન એ જ ઘણી વાર લયનું મૂળ તત્ત્વ મનાયું છે. પણ ઉત્તરોત્તર ઘટનાઓનું તેમના કાર્યવ્યાપારની દૃષ્ટિએ અનુસૂચ હોવું એવો લયનો વ્યાપક અર્થ ઘટાવનાં નિયત સમયાન્તરવાળો ક્વય પ્રકારવિશેષ અને રહે છે—પછી બન્ને ને તે સૌથી મહત્ત્વનો પ્રકાર વિશેષ હોય.

— સુભાષ લેન્ગર

(‘પ્રોબેશ ઓવ આર્ટ’ (૧૯૫૭)માંના ‘લિવિંગ ફોર્મ’ એ લેખના પૃષ્ઠ ૫૦-૫૨ પરના કેટલાક અંશોના અનુવાદ)

ડિઝલ એન્જિન અને ટ્રેક્ટર માટેના

ફ્યુએલ ઇન્જેક્શન ઇકિવપમેન્ટ

લખો

ગોનેસ્ટી ટ્રેડિંગ કોર્પોરેશન

પ્રધાન એમ્પર્સ, મેડોઝ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૧

ગ્રામ : HOTRACO ફો : ૨૫૩૫૩૪, ૨૫૨૦૯

પુસ્તકોની દુનિયામાં ડોકિયું

- ગુજરાતી પુસ્તકોના ત્વગ્નિ
અવલોકનો
- વાચવા અને ખરીદવા જેવા અંગ્રેજી
અને હિન્દી પુસ્તકોની સમીક્ષા
- ઇતિહાસ-સર્જક પુસ્તકોની દૃષ્ટા
- શ્રેષ્ઠ પુસ્તકોનો સાર

પરિચય દ્રશ્યનું નેત્રું માનિક

૬

ગ્રંથ

તંત્રી

મશવંત દોશી

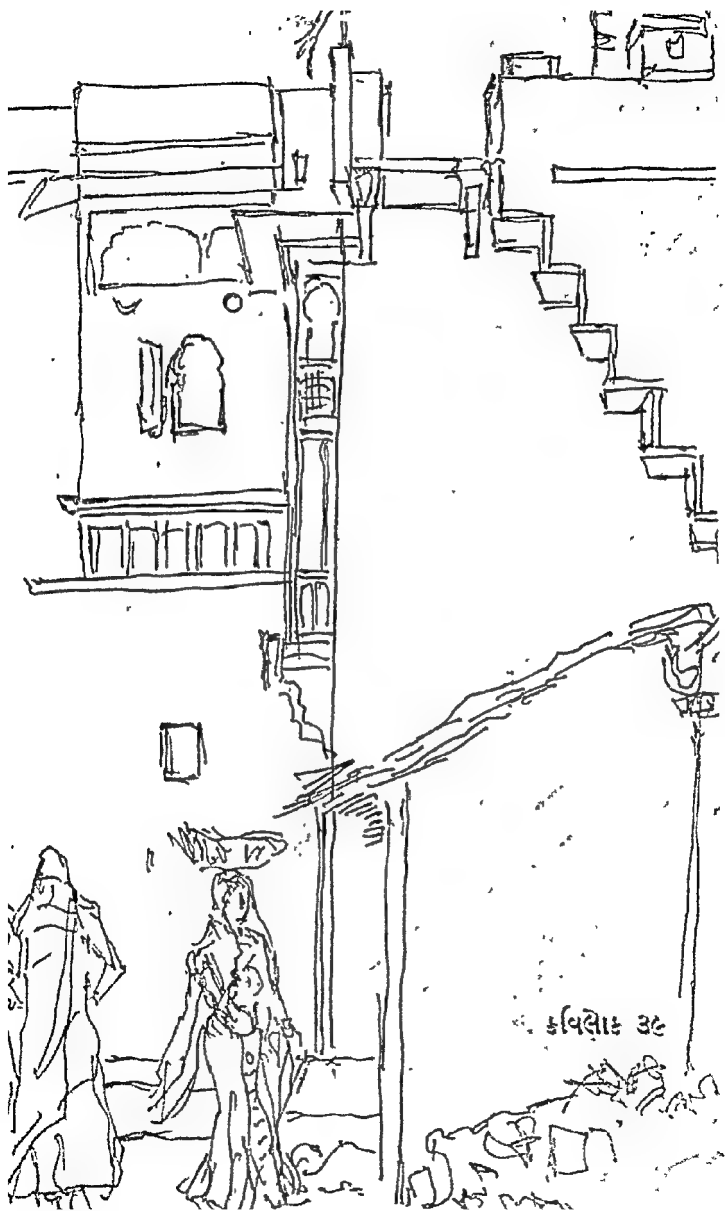
વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, પ્રાધ્યાપકો, અધ્યાપકો માટે
પુસ્તકોની આટલી બધી માહિતી એક સાથે માત્ર ‘ગ્રંથ’માં જ મળશે.

વાર્ષિક સ્વાનુભવ

દેશમાં નં. ૧૦ : પરદેશમાં શિલિંગ ૨૦

ગિનિસ ટ્રસ્ટ, ૧૬/૧૧, હમામ સ્ટ્રીટ, ગુબલ - ૧

ટે નં. ૨૫૪૦૫૬

૩૯

કવિલોક

(કવિલોક સંસ્થાનું દ્વિમાસિક)

કારતક ૨૦૨૦ | નવેમ્બર ૧૯૬૩ - પુસ્તક ૭ અ ક ૩

ત'જીઓ

જ્યંત પારેખ

પ્રિય ન્ત મણિયાર

સવાજમ-દેશમાં રૂપિયા ચાર વિદેશમાં શિલિંગ આઠ છૂક નકલના સિત્તેનયા
 પેસા સવાજમ બરવાના સ્થળ (૧) કવિલોક, ૩૮૦, મિરગામ રોડ, મુબઇ ૨
 (૨) એન એમ ત્રિપાઠી પ્રા લિ, પ્રિન્સેસ રોડ, મુબઇ ૨ (૩) પિનાકિન
 કોફીર, કોફીર બ્રધર્સ, જર્મન સિલ્વર મારકેટ, રતનપોળ, અમદાવાદ
 (૪) શિવકુમાર જોષી, મુદ્યાન એન્ડ કંપની, ૧૨, પોર્ટુગીઝ ચર્ચ રોડ
 કલકત્તા ૧ (૫) મેલ ઓફર સર્વિસ, નહેરુ રોડ વિદેષાર્થ મુબઇ ૫૭

૫

માનિઃ કવિલોક સંસ્થા વની જન્ત જે. પારેખે નિપિની પ્રિન્ટરી
 (૮૦ મિ.ગામ રોડ, મુ મઇ ૨)માં ડાપી ત્યાથી પ્રગટ થ્યું.

આવરણચિત્ર પ્રદ્યુમ્ન તન્ના

સ્થુવીર ઔધરી

અછાંદસ રચનાઓ

કવિના ગદ્યમાં પણ સંભવે, પદ્ય કંઈ કવિતાનો પર્યાય નથી. પરંતુ ગદ્યકાવ્યની અને કાવ્યમાં વપરાયેલા ગદ્યની ભાષા જુદી હોય છે. અર્થાત્ અછાંદસ રચના ગદ્યનો પર્યાય નથી. કાવ્યની ભાષાની ત્વચ્ચા ગદ્યથી ભિન્ન વરતાય તેવી કલાસૂત્ર કવિ બતાવે ત્યારે અછાંદસ રચનાને ગદ્યકાવ્યને બદલે કવિનાના ખાનામાં ચૂટી શકાય. કવિતાને મોકળાશ મળતી હોય તો છંદમાં પરિવર્તન કરવાની સ્વતંત્રતાનો અધિકાર કવિને ખરો; પણ સ્વતંત્રતા માટે સ્વતંત્રતા કલાના ક્ષેત્રમાં છે જ નહીં.

પા. ૨૭૭ નં. ૧૬.

ભાષામાં વ્યાકરણનું તેવું કવિતામાં છંદનું કાર્ય છે. ભાષાના વિકાસ સાથે વ્યાકરણ બદલાય છે. કવિતામાં જ્યારે વિકાસની શક્યતાઓ પર પાણી ફેરવનારી પરંપરાઓ, જડે રૂઢિઓ વચ્ચે ભોગવે ત્યારે પ્રગતિ માટે પ્રયોગની આવશ્યકતા ઊભી થાય છે. અભિવ્યક્તિના નવા માર્ગોના અન્વેષણ માટે સ્વાતંત્ર્ય જોઈએ. મુશ્કેલી ત્યાં છે કે છંદના પ્રયોજનમાં કલાના ક્ષેત્રમાં નથી એવા સ્વાતંત્ર્ય માટે કવિ વલખે છે. એટલે કે સ્વાતંત્ર્ય માટે ઊંચાનીચા થનારા મોટે ભાગે સ્વાતંત્ર્યને ખોટી રીતે સમજે છે. અનુપકારક બંધન-artificial limitation-ને તોડવાનો કવિને અધિકાર ખરો. છતાં સ્વચ્છંદ થઈને અને પરંપરાઓથી નરદમ

અવળા બદલે બંધનોની વ્યર્થતાનો નિર્ણય ન આપી શકાય પગપાતા
 જ્ઞાનની સૂઝ મરીને પ્રયોગોના દોષમાં સિદ્ધ કરેલી શકાઈત પણ મૂલ્યમાં
 પરિણમે ઔચિત્ય વિનાના યાદરૂ પશ્ચિત્તો માટે કાના દોષમાં
 સગવડ નથી^૧ હા પણ નિતી એક સિદ્ધિ છે, આપણે ત્યાં તે
 કેવળ કલ્પવૃક્ષ પણ ધણુ ગૌરવ થયું છે 'આકૃતિ'ની
 પરિભાષા માટે કૃતિનું માલ્ય રૂપ પર્યાપ્ત નથી તે પણ સામાન્ય
 વાચકને/તે જ દત્તા માધ્યમથી રચનાઓનો આદર્શ જાણ થાય છે પ્રાચીન
 પણ પ્રકારના વચના વ્યભાવમાં પાડિત/ગદ્યમાં વખાની રચનાઓ
 કવિતા કરેલી એ કવિતાની પરંપરાગ્રાંતિ વિભાવનાની પિડાના કે
 પરંતુ સ્થિતિ એ કે એ અશરૂકાને કવિતા ન નાનાન, નવા કવિઓના
 મત પ્રમાણે, નામમગ્ન કે સામે પડે મુગ્ધતાની-હિન્દી કાવ્યસંદર્ભમાં
 એવી પુણ્ય કવિપ્રતિભાઓ છે જેમની પ્રમિદ્ધિ એ અને પ્રાસ પ-
 નિર્ભર છે કાવ્યના માલ્ય ઉપકરણો સંનવનાની પ્રવૃત્તિ એ વૈભવમાં
 પ્રવળ છે હાં કાવ્યનું બાલ્ય ઉપકરણ છે, ગૌણ પણ.

હિન્દીમાં પ્રયોગવાળીઓએ હાંને ગૌણ ઉપકરણ મમ ક્રમે તોડવાનું
 અને પછી છોડવાનું થયું ક્યું. અહીંની જેમ ત્યાં પણ મારામેલ
 હોવાના વ્યક્ત અને પરપરિત પ્રયોગ થયા પણ હાં એમણે
 વહેવો છોડ્યો આગળ ચાલીને પ્રાસને બાદ નરતા હાંનું એ
 સંવિધાન સ્વીકારનાર કવિઓ પણ પક્ષિઓ તોડી તોડીને નિવનાઓ
 લાખી કરામાં મોંઝવા સમગ્રના લાખ્યા પણ પ્રભાવના દૃષ્ટિએ
 આવશ્યક નહોત ત્યાં જ દત્તી કરવાની કવિની બાકી દાન્ય નથી

૧ 'The variations must not be arbitrary-having no significant emotional reason, but everything must be the work of the creative spirit's plastic stress'

-The Principles of English metre

જોમની રચનાઓમાં અર્થાનુદેશી અંતર્લય પણ અદૃશ્ય છે તેઓ પોતાના દાવિન્ય તરફ ગંભીર નથી. જોમના યોગદાનથી અવ્યવસ્થામાં વૃદ્ધિ થશે. તેથી ઉમાશંકર, રાજેન્દ્ર જેવા સંસ્કૃત વૃત્તોને પ્રયોજવામાં અસામાન્ય સફળતા પ્રાપ્ત કરનાર કવિઓએ ગદ્યનું સારલ્ય મગટ કરી શકે એવા ધનવેલી સુધી આવીને આગળ આવવાનું પ્રાસ પસંદ ક્યું નથી. જંદને ભાર રૂપ બંધનો ઓછાં કરવાના પ્રયોગ એમણે કર્યા છે. પણ જોમની સામે સમર્થ કવિ નાનાલાલના અપદ્યાગદ્યના ઉપયોગનું પરિણામ દૃષ્ટાંત રૂપે મોજૂદ હતું.

અપ્ર ?

બ્લેન્ડવર્સ અંગ્રેજીનો પ્રાસમુક્ત જંદ છે. પ્રાસનો આયાસ ભાષા તથા કવિ પર નાહક ત્રાસ છે એમ સમજીને rhyme ને એ જંદમાં છોડી દેવાયો છે. એ ક્ષેત્રના કવિઓના પુરુષાર્થનું એલિયટે ૧૯૧૭ માં આ શબ્દોમાં અલિવાદન ક્યું છે : ‘પ્રાસરહિત પદ્યની સંભાવનાઓને કામે લગાડવાના ક્ષેત્રમાં આધુનિક કવિઓની સેવાઓની હું ઉપેક્ષા નથી કરતો.’^૨ અહીં ઉદાર એલિયટનું બીજું વાક્ય પણ યાદ આવે છે : ‘Vers libre is a battle-cry of freedom and there is no freedom in art’.

વ્યર્થ નિયંત્રણને છોડ્યા પછી એની પૂર્તિ નવા લાભપ્રદ નિયંત્રણથી થવી જોઈએ, પ્રવાહને નિયંત્રિત ન કરીએ તો એ આગળ ન વધી શકે. નિયમનનો અભાવ એટલે ‘chaos - અરાજકતા. પદવિન્યાસમાં વ્યતિક્રમ ઊભો કરી દેવાથી ભાષાનો ચહેરો ગદ્યથી અલગ દેખાય છે. ક્યાંક ક્યાંક ભાષાને કુખ્ખ બનાવવાનો અને એમાં બીમાર ચિત્તવૃત્તિઓને કેદ કરવાનો અખતરો દેખાય છે. ક્યાંક તો

૨, ‘I do not minimize the services of modern poets in exploiting the possibilities of rhymeless verse.’

— T. S. Eliot : ‘Reflections on vers libre’

કવિતાની ભાષા ગદ્યને પણ ખોટું લાગે તેવી હોય છે. પદ્યના સ્વ-
નિયંત્રણોથી અકળાતા કવિઓ બહેતર છે કે ગદ્યના નામે જ ગદ્ય
લખે. કેમકે પદ્ય એ કવિનાનો પર્યાય નથી જ, પણ એનો અવતાર
છે. અને કાવ્યાન્મક લહેકામાં રચાયું હોય તો પણ ગદ્ય કવિના કદાપિ
નથી.^૩ જી. એચ. લેવિસની આ વાત સાથે મહામત થતાં પુનઃનવાની
બની જવાતું હોય તો ધનનંદન નથી હા, પદ્ય મુક્ત હોઈ શકે,
અપમા લાગે તેટલું બધું મુક્ત હોઈ શકે.

= મુક્તકવિતાના નામે જંદમુક્તિ જવાનવાળી માથી પચાવન છે અઘરામ
રચનામાં જંદમુક્તનો અભાવ મુક્તવાતો હોય તો એ રચનાઓને કાવ્યો
કહેવાનો આશય હોય છે એ જોઈએ, કારણ પણ કવિ 'જંદ' તો જોઈએ
અઘરામ રચનામાં જંદ અપેક્ષિત છે જ. પ્રથમ છે લખના આર્થિકારનો
જંદના સ્વૂચ નિયમોના પાલનની તુલનામાં ખારીક લખની પ્રાર્થિત,
મુક્તેય છે. સરવતીના મોહમાં અઘરામ રચનાઓ તરફ વળતાં જામ
સેવી રહ્યા લાગે છે. (કવિપરે 'એન્કવર્સ' લખવાના અનુભવ પછી
ન્યૂટનને કહ્યું હતું - 'એમા યતિ અને લય પ્રતિ એવું સફળ અવધાન
જોઈએ, અભિવ્યક્તિનો એવો ખાસ મોડ જોઈએ કે જે તે રચના-
વિધાઓમાં મેં હસ્તક્ષેપ કર્યો છે એ તમામમાં મને તો આ જંદ
દુસ્સાધ્ય પ્રતીત થયો છે.'^૪ અઘરામ જંદમાં કાર્થ પણ બંધન ન હોય

૩. 'Verse is not synonymous with poetry, but is the
incarnation of it, and prose may be emotive-poetical, but
never poetry'

- G H Leavis 'The Inner Life of Art'

૪. '...it requires so close an attention to the pause and
the cadence, such a peculiar mode of expression as render
it, to me at least, the most difficult species of poetry I
have ever meddled with.'

- William Cowper 'Writers on writing'

તો તેથી કવિનું દાયિત્વ વધે છે.

આજની આઝાદસ રચનાઓમાં છંદનાં બધાં બંધનોનો ઈન્કાર દેખાય છે. કવિ પોતાની રચના વાંચે છે, ત્યારે એક દાળમાં એ વાંચી શકે છે. પણ એ દાળ એના સ્વરનો હોય છે, એથી કવિતાનો અંતર્લય સ્પષ્ટ થતો નથી. જાણે કે કવિને લયની પડી નથી. એણે અહીં એક લાભ જોયો હશે. છંદ પર પ્રભુત્વ ન હોય તો સર્જનપ્રક્રિયા વખતે બંધનોના કડક પહેરા નીચે આલવાનું હોઈ કેટલાક શબ્દો નેપથ્યે પડી રહે છે અને પોતાનો અર્થ વ્યક્ત કરવા માટે બીજા શબ્દને મોકલે છે. ત્યાં કવિને ઉદ્દિષ્ટ અર્થને અન્યાય થાય છે. પણ બીજા બાજુ નિયંત્રણોમાંથી મુક્તિ મળતાં ભોગસ સહ્યોની જેમ શબ્દો ઘૂસી આવે છે. કવિતાનો સ્વર શિથિલ થઈ જાય છે, વેરાઈ જાય છે, સધન રહેતો નથી. આજનાં ઘણાં આઝાદસકારોની રચનાઓ આ નિયમને અનુસરે છે. અભિવ્યક્તિનો સંયમ કેળવવાનું કર્તવ્ય સમકાલીનોએ સ્વીકારવા જેવું છે. ઉમાશંકરે કેટલાંક કાવ્યોમાં ગદ્યલક્ષણના પ્રયોગ કર્યા છે. સમય થયો. પણ ત્યાં કવિને એસૂરાપણું અભિપ્રેત છે અને એકે શબ્દ ફાલતુ નથી. તેથી ઉમાશંકર ‘આઝાદસ’ ન લખતા હોય તેવું લાગે છે.

એ શબ્દ વચ્ચેની જગા કવિતામાં પુરાવી જોઈએ, અને તે માટે લય કામનો છે. સમ્યક જાણીને, પ્રયોજીને શબ્દ વડે કવિ અર્થનું સૌન્દર્ય નિષ્પન્ન કરે છે. કાવ્યનો વાચક અર્થગ્રહણ કરે તે પહેલાં શબ્દનો ધ્વનિ એને સ્પર્શે છે. અર્થના સંવાહક તરીકે નાદસૌન્દર્યની ઉપાસના કવિ માટે શ્રેયસ્કર છે. કવિતાના પ્રભાવને અને તેના ઉત્તેજક સ્પર્શને ઓછો કરવો હોય તો લય છોડી શકાય. ચોક્કસ લયના અસ્તિત્વને કાયમ કરવા માટે કોઈ કવિએ બીડું ઝડપ્યું હોય તેવું લાગતું નથી. જેનું સંવિધાન વાચકને સમજાવી શકાય - જેનું વ્યાકરણ આગળ ધરી શકાય તેવો લય શક્ય છે. કોઈ કવિ લઈ આવે. એટલે કવિતાના વાચકનું કર્તવ્ય

હે કે તે આ પ્રયોગોને આસ્તિક દૃષ્ટિથી જોતો ને

‘પ્રત્યંચા’માં કેટલીએ સ્ત્રી સ્વનાઓ હે જેમાં હંદ-અકંદની વચ્ચેનો માર્ગ છે ‘ચાર અંધાર’ અગ્રદસ સ્વના વામશે પણ એમાં હંદોના છટાછાયા દુઃખ મળી આસશે કેટલીક પંક્તિઓમાં પ્રાસની વાડ ઊભી દરવાથી ભાસા ઢાવ્યની રહી શકી છે. મુરેશ જોષીએ કેટલાક હંદોને ગદ્ય જેવા સિધિન બનાવીને પ્રયોગ્યા હે ત્યાં વરનો દોરીસ ચાર અર્થના હાથમાં દોષ હે

૦

અગ્રદસ સ્વનાઓની અન્ય વિશેષતાઓમાં સ્વપનોની અતિશયતાએ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. ક્રમજી-સ્વપનોનું ઉત્પાદન આખા મોગ પાયા પર પડેના ન હતું. કંપનો નહીન દોષ છે, એમના રંગોમાં વૈવિધ્ય હોય છે પણ વિષયમાં એકવિધતા જણાય છે. મોટે ભાગે અતર્મનના જુદા જુદા પોજ દોષ છે કદાચ કહેવામાં આ ભોજ માનતા નથી, સ્વવામાં માને છે. તેથી ઉપરથી ચમત્ક-વાચાગ લાગના આ કવિઓમાં વિચારનું સંગીત સંભળાતું નથી રંગીન વાદળા દેખાય છે એમના મન કંપનાઓ લગાવવાનો અખાડા મની ગયા છે અને જે સૌન્દર્યની આરાધનામાં આ કવિઓ મશગૂલ ન થયા છે તે જીવનની માદ અપાવવા સમર્થ નથી.

આ કવિઓ પોતાના ખડિયેર જેવા કલ્પિત અગ્નિવલ્લે અનગ અનગ કોણ પર ઊભા રહીને દષ્ટિ વિતાવેલા પ્રયત્ન કરે છે. મધ્ય જ ખંડિત વ્યક્તિત્વની વાત કરે છે. છિન્નલિંગનાની વાત તો આપણે ત્યાં વહેની ધર્મ ગર્ભ કથનની દૃષ્ટિએ આ કવિઓમાં નવું શું? કુમિત જગનનું નિરૂપણ? કેટલાક શબ્દોને કવિતામાં પ્રવેશવાની પરવાનગી આ કવિઓએ આપી ખરાયેલા સમ, અસ્થિપિંજર મિહાર, કીડા, તીવ્ર દુર્ગંધ, કાળા કાઠા, સૂનકાર, વંધ્યન, નપુંસ તા, ઉગ્રન

વગેરે શબ્દોને આ કવિઓ લાડ લડાવે છે, ઈશ્વર અને સૂર્યના પ્રસિદ્ધ પ્રતીકાર્થનો વિપર્યય યોજવાનો આ કવિઓને શોખ છે.

ક્ષુદ્ર પદાર્થોને કાવ્યના આધાર રૂપે સ્વીકારવાનું ત્રીશીના કવિઓએ શરૂ કર્યું હતું. ત્યાં ક્ષુદ્રતા તરફ સહિષ્ણુતાનો ભાવ હતો. અહીં આલેખાતું કુત્સિત જગત કવિઓની કુંઠિત મનોવૃત્તિઓનું પ્રતિબિંબ છે. કવિતામાં ખૂબ પ્રતીકો અને નવી નવી સિન્થુએશન્સનું સર્જન એ પણ આજના કવિનું પ્રદાન છે. માનવજાતિની જીર્ણ દેખાતી ઈમારતના ફેટલાક અન્નણ્યા ખૂણાઓમાં, સદંતર બંધ રહેલ ભોંયરાઓમાં વિશ્રામ કરવાની એમની બેઠેકર રીતભાત મોહક હોય છે. અહીં પ્રણય એટલે સ્થૂલ શરીરસંબંધ અને વિપ્રલંભ એટલે અતૃપ્ત જાતીય વૃત્તિઓ; પ્રતીકરચનાના સહારે યની શકે એટલા નાવીન્ય સાથે કંઈક આવું કહેવામાં આવે છે. કોઈ વાર ગુણ શબ્દપ્રયોગો નીડરતાપૂર્વક વપરાય છે, ત્યાં ‘અવશા પરમો ધર્મ’ એ સિવાય બીજું લક્ષ્ય દેખાતું નથી, અનિવાર્ય આવશ્યકતા ન હોય તો પણ કેટલુંક નિરાવરણ કહેવામાં સંતોષ માનવાની ફેશન વધતી જાય છે. મોટા ભાગનાએ ગર્ભાશયના એકસ-રે લીધા છે. અવગણના અને નિરાશાને પ્રેમપૂર્વક ભોગવવા જતાં અશ્રદ્ધા જન્મે છે. અને અશ્રદ્ધાના દરબારમાં સંગતઅસંગત કે ઉચિતઅનુચિતનો ભેદ નથી. અતૃપ્ત કામનાઓને કવિતામાં વ્યક્ત કરીને સંતોષવાનો એમનો એકરાર અને કવિતાના પાકડની ચોખલિયાવૃત્તિ દૂર કરવા માટેનો એમનો સજગ પરમાર્થ નોંધપાત્ર છે. કોરી ભાવુકતા અને અમોઘ મુગ્ધતાના રેશમી વાધા એમણે ઉતારીને ફેંકી દીધા છે. એક લાગણીને માંસલ પ્રતીકમાં પૂરીને પછી એનું ઓપરેશન કરે છે તેમાં યારીક હકીકતોનું એમનું રેખાચ્છ આલેખન દાદ માગી લે તેવું હોય છે. શોખ વિસંગત મૂર્ત આધારોથી અમૂર્તને પ્રત્યક્ષ કરે છે તેમાં એમની યોજનાશક્તિના

છે કે તે આ પ્રયોગોને આગ્રહ દર્શિથી નંતો ગર

‘પ્રત્યંચા’મા કેટલીક એવી રચનાઓ છે જેમા હંદ-અગ્રંદની વચ્ચેનો માર્ગ છે ‘ચાર અંધાર’ અલ્લહસ રચના લાગશે પણ એમા હંદોના છટાજવાયા દુઝા મગી આવશે કેટલીક પંક્તિઓમા પ્રામની વાડ ડોઝી દરનાથી લાપા કાવ્યની રહી રાકી છે. મુગેશ જોષીએ કેટલાક હંદોને ગદ્ય જેવા શિથિલ મનાઈને પ્રયોજ્યા છે ત્યા હમનો દોરીસ ચાર અર્થના હાથમા હોન છે

○

અલ્લહસ રચનાઓની અન્ય વિશેષતાઓમા કંપનોની અતિશયતાએ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. કંપનો-કંપનો ઉત્પાદન આટલા મોટા પાયા પર પડેલા ન હતું. કંપનો નીન હોય છે, એમના રંગોમા વૈવિધ્ય હોય છે પણ વિષયમા એકવિધતા જણાય છે. મોટે ભાગે અતર્મનના જુદા જુદા પોઝ હોય છે કદાચ કહેવામા આ લોઝ માનતા નથી, રચવામા માને છે. તેથી ઉપરથી ચમત્કાદ - વાચાગ લાગના આ કવિઓમા વિચારેનું સંગીત સંલગ્ન નથી. સંગીત વાદના દેખાય છે એમના મન કંપનાઓ લગાવનાનો અભાસ મની ગયા છે અને જે સૌન્દર્યની આરાધનામા આ કવિઓ મનગૂવ મન્યા છે તે જીવનની વાદ અપાવના સમર્થ નથી.

આ કવિઓ પોતાના ખંડિયેર જેવા કુદિપત અગ્નિવ્યતે અવગ અવગ કોણ પર ઊભા રહીને દષ્ટિ વિના જેવા પ્રયત્ન કરે રે. બધા જ ખંડિત વ્યક્તિત્વની વાત કરે છે. છિન્નલિપ્તનાની વાત તો આપણે ત્યા વહેલી થઈ ગઈ જ્યનની દષ્ટિએ આ કવિઓમા નવું શું? કુદિપત જગતનું નિરૂપણ? કેટલાક શબ્દોને કવિતામા પ્રવેશવાની પરનાનગી આ કવિઓએ આપી અસાધેવા શય, અસ્થિપિંજર, સિલ્કાર, કીડા, તીવ્ર દુર્ગંધ, કાળા કાંટા, સ્વનકાર, વંધ્યત્વ, નપુંસમતા, ઉત્તન્ન

વગેરે શબ્દોને આ કવિઓ લાડ લડાવે છે, ઈશ્વર અને સૂર્યના પ્રસિદ્ધ પ્રતીકાર્થનો વિપર્યય યોજવાનો આ કવિઓને શોખ છે.

હુદ્ર પદાર્થોને કાવ્યના આધાર રૂપે સ્વીકારવાનું ત્રીશીના કવિઓએ શરૂ કર્યું હતું. ત્યાં હુદ્રતા તરફ સહિષ્ણુતાનો ભાવ હતો. અહીં આલેખાતું કુત્સિત જગત કવિઓની કુંઠિત મનોવૃત્તિઓનું પ્રતિબિંબ છે. કવિતામાં ખૂબ પ્રતીકો અને નવી નવી સિન્થુએશન્સનું સર્જન એ પણ આજના કવિનું પ્રદાન છે. માનવજાતિની હાલું દેખાતી ઇમારતના કેટલાક અગ્નિચૂંકા ખૂણાઓમાં, સદંતર બંધ રહેલ ભોંયરાઓમાં વિશ્રામ કરવાની એમની એકિફર રીતભાત મોહક હોય છે. અહીં પ્રાણુ એટલે સ્થૂલ શરીરસંબંધ અને વિપ્રલંભ એટલે અતૃપ્ત જાતીય વૃત્તિઓ; પ્રતીકરચનાના સહારે બની શકે એટલા નાવીન્ય સાથે કંઈક આવું કહેવામાં આવે છે. કોઈ વાર ગુણ શબ્દપ્રયોગો નીકરતાપૂર્વક વપરાય છે, ત્યાં ‘અવગ્ના પરમો ધર્મ’ એ સિવાય બીજું લક્ષ્ય દેખાતું નથી, અનિવાર્ય આવશ્યકતા ન હોય તો પણ કેટલુંક નિરાવરણ કહેવામાં સંતોષ માનવાની ફેશન વધતી જાય છે. મોટા ભાગનાએ ગર્ભાશયના એકસરે લીધા છે. અવગણના અને નિરાશાને પ્રેમપૂર્વક ભોગવવા જતાં અશ્રદ્ધા જન્મે છે. અને અશ્રદ્ધાના દરખાસ્તમાં સંગતઅસંગત કે ઉચિતઅનુચિતનો ભેદ નથી. અતૃપ્ત કામનાઓને કવિનામાં વ્યક્ત કરીને સંતોષવાનો એમનો એકરાર અને કવિતાના પાકની ચોખલિયાવૃત્તિ દર કરવા માટેનો એમનો સજગ પરમાર્થ નોંધપાત્ર છે. કોરી ભાવુકતા અને અબોધ મુગ્ધતાના રેશમી વાધા એમણે ઉતારીને ફેંકી દીધા છે. એક લાગણીને માંસલ પ્રતીકમાં પૂરીને પછી એનું ઓપરેશન કરે છે તેમાં ચારીક હકીકતોનું એમનું રેખાચિત્ર આલેખન દાદ માગી લે તેવું હોય છે. શોખ વિસંગત મૂર્ત આધારોથી અમૂર્તને પ્રત્યક્ષ કરે છે તેમાં એમની યોજનાશક્તિના

વિશેષનો પરિચય થાય છે. કદાચ 'ચિત્રકાર' તરીકે તો તે ચિત્રકલા કરતાં કવિતામાં મોટા હશે. પ્રાસન્નેયમાં વિચારનું તારનમ્ય હોય છે અને કૃતિમાં અન્વિતિનો નિર્વાહ હોય છે. કોઈ વાર કલ્પિત પાત્ર સાથે જૂની ઓળખ હોય એ રીતે વાત કરવાની આ કવિઓની આદત ખૂબસૂરત લાગે છે. આ નવીન સંશોધનપદ્ધતિ વાસ્તવિકતાનો આભાસ સર્જી શકે છે. જનભાષામાંથી કવિતાની ભાષા વીણી લેવા માટે કેટલાક જનગૃત છે. શેખ, પ્રાસન્નેય, રાધેશ્યામ ભારે અધ્યવસાયી છે. અત્યારે તો અકુળામણ અને ઉરકેરાટની આમોહવામાં હવે છે પણ એમના શોધેલા માર્ગે ઘણા જશે એમાં શંકા નથી. દમણાં વધેલી સંખ્યામાંથી આશ્વાસનપૂરનો કેટલાકનો ઉલ્લેખ કરી રાક્ષસ : સિતાંશુ, આદિત્ય, શ્રીકાન્ત, મિતુ, જ્યંત, દિલીપ, જામશંકર, મનહર, પ્રબોધ, પ્રિયકાન્ત

૦

આ અછાંદસ રચનાઓમાંથી નીપજતી નવીનતા ફક્ત વૈચિત્ર્યવૃત્તિને પોતે છે કે તે આધુનિકતાનો પર્યાય બની શકે તેમ છે? પોતાના જમાનાને આ કવિઓ સમજે છે? યુગચેતનાનાં સ્પંદન ક્રીડામાં સ્વાતંત્ર્યોત્તર કવિઓમાં ઉમાશંકર પંડી નિરંજન અને પ્રિયકાન્ત ફક્ત સફળ થતા લાગે છે. પણ આ અછાંદસકારોમાં યુગબોધ પ્રદણ કરવાનું સામર્થ્ય નથી અથવા એમણે કવિતાને સમષ્ટિના સંદર્ભથી વિખૂટી પાડી છે. પોતાના યુગની વાસ્તવિકતાની વાકેફ થવા વિના આધુનિકતાનો તાગ નહીં મળે. આ બાબતે પોતાના સંરક્ષક સુરેશ હ. જ્વેલીને આ કવિઓ સમજી શક્યા નથી. યુગસત્યને પામવાની તત્પરતા એ સુરેશ જ્વેલીની એક વિશેષતા છે. બ્યાવહારિક જગત સામે પરખીડક (satirist) બનવાની હદ સુધી આ કવિ વિદોહી લાગશે. કારણ કે અનેક વિડંબનાઓ વચ્ચે પોતાને ન કાવતી દુનિયામાં એ હવે છે. સંદિગ્ધતા અને વિમાસણના જમાનામાં પણ આ કવિ અનાસ્થાનાં આધાર પર ઊભો નથી. પોતાના,

કલાના અને જગતના અસ્તિત્વની સાર્થકતા સમજવા એ મથે છે. મૂલ્યરહિત સીમાઓને તોડીને માનવસંવેદનાઓને વિસ્તારવી એ સુરેશ જોષીનું લક્ષ્ય લાગે છે. આજ સુધી ઉપેક્ષિત રહેલી અને આ યુગમાં નવે રૂપે જાગેલી વેદનાઓને એમણે શબ્દસ્થ કરી છે. સૃષ્ટિ અને શૂન્યતા અંતરાલમાં દ્વિધા ગએલા જગતને ભાવાન્વિત કરીને ગુજરાતી પાઠકની નજરે પ્રતિષ્ઠિત કરવા માટે એમણે અઞ્ઞાંદસ માધ્યમ સ્વીકાર્યું છે. કવિતાના બહિરંગમાં વળાંક આણવાનું એમનું દૃષ્ટિબિંદુ સાર્થક છે. એમનામાં નવીનતાની સાથે તાજગી પણ છે. કવિતામાં અપ્રસ્તુત સાધનસંપત્તિ વાપરવાનો મોહ એ છોડી શકે છે અને એમણે પ્રયોજેલા કાકુ અભિપ્રેત અર્થને પ્રેયશીય-અવગમનક્ષમ જનાવવામાં કામયાળ નીવડે તેવા હોય છે. અઘરી હોવા છતાં પોતાના મોટાભાગના અનુગામીઓની જેમ એમની કવિતા અસ્પષ્ટ નથી. હા, એમના ભાવજગત પર અહંનું આધિપત્ય છે, બૃહત્તર વિશ્વ સાથે એમના અહંનું વિલયન સધાતું નથી અને એમનું મૌઘ્ય આયાત છે. મોટે લાગે એ કવિતાને નકશા હુકમ પ્રમાણે રચાતી ઈમારત સમજતા હોય તેવું લાગે છે.

○

અઞ્ઞાંદસ રચનાઓ અને વાચક વચ્ચે અંતર વધતું જાય છે, અહીં સેતુબંધ જનવાનું કાર્ય વિવેચનનું છે. એ સહાનુભૂતિપૂર્ણ ન હોય તો ચાલશે પણ પૂર્વબ્રહ્મરહિત વિવેચન આ રચનાઓને મળવું જોઈએ. આજે તો એવું લાગે છે કે આ પ્રવૃત્તિ પૂરી થાય ત્યાં સુધી કદાચ વિવેચકો ધીરજ રાખશે.

ઉક્તનન્

શુદ્ધ કવિતાની વિભાવના

શુદ્ધ કવિતાનો પ્રથમ આપણી આધુનિક નવવિવેચનામાં મોખરે આવતો જણાય છે. નાના મોટા કાવ્યરસિમેના મંડળોમાં 'શુદ્ધ નિર્મા' એ શબ્દ ચર્ચા દરમિયાન અવશ્ય મહાગણે, જાણે કે શુદ્ધ કવિતાની એક નવી જાણ ઊગતી હોય એમ લાગે છે. પરંતુ આ ગુણને ભૂખ શું કેવળ આધુનિક છે? આમ તો જ્યારે 'મનઃકવિ પ્રવેશ' એ સર્વદા ને સર્વત્ર જાગૃત વિવેચનાની તપ્તગતિના પ્રાણપ્રથમ રહ્યો જ છે, તો શુદ્ધ કવિતા વિશે આપણે આજે આજના મર્યાદા ને અભિમુખ કેમ છીએ? વિચારીએ

ન્યારે ન્યારે જમાનો કરવટ અદ્યે છે, ને નમયતા એ નગાડે યુગધર તરીકે કોઈ સમાજસુધારક કે શિક્ષક હોય છે ત્યારે નવી વિચારણાના બગે છૂટા મૂકવામાં આવે છે. જીવનપ્રગતિના કાર્યક્રમ રજૂ કરવામાં આવે છે, અને જીવનવિધાન ઉઘી રહ્યું, શુદ્ધીકરણ વગેરેના લખાણોમાં પૂર આવે છે, અને મોટે ભાગે આવા શિક્ષકના લખાણો નિમંધો રૂપે પ્રગટે છે ને પ્રમદ્વદ્ય ઉપર વ્યાપ-અસર પહોંચાડે છે. આજ સંજોગોમાં શુદ્ધ કવિતાની વિકાસના જોખમાંથી વિના રહેતી નથી આપણે ત્યાં તો આમ ખાસ બન્યું છે. આપણી નવીન કવિતાનો ઊગમકાળ, તે જ અર્થનો ને નિમંધો

ત્રિભાષી છે. આપણી નવીન કવિતા સમાજસુધારાનાં બેળાં વચ્ચે પ્રગટી છે. આમ તે ગદ્ય, નિબંધ અને સમાજસુધારણાનાં વિચારબળોની સહજ-મા છે.

આપણી નવીન કવિતાના જે મુખ્ય ત્રણ પેટાયુગો પાડ્યા છે તે ત્રણેયમાં કોક ને કોક રીતે શિક્ષકો જ-નર્મદ, ગોમાત્રિ, ગાંધીજી જેવા જીવનશિક્ષકો જ-યુગંધર રહ્યા છે. પરિણામ સ્વાભાવિક રીતે જ જીવનવિધાયક વાદપરાયણ કવિતામાં આવ્યું છે. જીવનસુધારો જ કવિતાનો મુખ્ય આદર્શ રહ્યો છે. કવિતા નામની પ્રવૃત્તિના પૂરમાં પુષ્કળ અકાબ્યનો કાંપ દેખાય છે. નર્મદ-ગોમાત્રિ-ગાંધીજીના યુગોનાં ત્રણ ત્રણ ગળણે જે ગળાતી એ હવે કંઈક શરદની નિર્મળતા ધારણ કરે છે. આ વાદની વિચારણાને ટાળેગાળે એવી સાવધાન વિવેચનાનો અભાવ પણ આ પરિણામ માટે એછો જવાબદાર નથી. દા. ત. એક પ્રેમની લાગણી નર્મદમાં જ્વરજ્વલ જેવી-તે સુધરી નાનાલાલમાં સૂત્રનાં પાટિયાં લટકાવતી, ને છેક ગાંધીયુગમાં કંઈ સ્વચ્છ કવિતાઈ બની છે, જે કે એમાંય હજી નાનાલાલી તારવણી, સારાંશ, જીવનમાં સમાન્તર રેખા ખેંચતી પરિશિષ્ટ જેવી લક્ષણો નથી એમ નથી. બળવંતરાય કુકોરે પ્રથમ વાર નવી કવિતાનો, કલાનો, આગ્રહ સર્જનવિવેચન દ્વારા કર્યો છે એમ કહેવું જોઈએ. છેક હમણાં વીતેલો ગાંધીયુગ નર્મદયુગની જ સુધરેલી આવૃત્તિ જેવો છે; એમાં પંડિતયુગનો લાલ લઈને જ અગ્ન્યત, વળી પાછી સમાજલિમુખતા ને વાદધીનતા ખૂબ વધી ગઈ છે. બળવંતરાય કુકોરે એક રીતે કવિતાની શુદ્ધિનો આગ્રહ રાખ્યો છે, તો બીજી રીતે એમણે કવિતાને કડક શિસ્તની દીક્ષા પણ આપી છે ને એ દીક્ષાપ્રવૃત્તિ દરમિયાન ગાંધીવાદ-સમાજવાદ-સામ્યવાદની વિચારણાનાં સૂક્ષ્મ તો સૂક્ષ્મ પણ નિબંધાત્મક વલણો આપણી ગાંધીયુગની કવિતામાં આવ્યા વિના રહ્યાં નથી. ઉમાશંકરે

આપણી ગાંધીયુગની કવિતાપ્રવૃત્તિને વિષય પર લેવાવી છે અને અભિવ્યક્તિ પર લેવાવી તરતથી કોઈને અનુસરતી ગણતરી છે એવું બુદ્ધિ નહીં, એમણે એ મનેને અનુક્રમે જીવન અને કવનમાં આદ્યશ્રી કવિતા પાલુ; કહ્યા જ છે

આમ છેડે ગઈ નન સુધી, રીંગીના ગાંધીપ્રભાવિન કવિઓ સુધી કાવ્યપ્રવૃત્તિ ઉપર વાદપરાયણતાની બીજ સ્તરી છે, એવું જ નો આગતો નવો વિવેચક નાનાલાલ સમેત પણ કવિઓનું પુનર્મૂલ્યાંકન માગે છે એવું જ નો તે આપણા દળદાર અંગ્રહાને જે પુ. ગ. અકાદમીને મેદ અર્થ છે તે ઉતારી તેની તનુકી આગતિઓની માગણી કરતો પ્રયો છે. એટલે જ નો લાંબી કૃતિને આગળ મહેમતી જોવામાં આવે છે, અને જ- નાનકડી સોનેટ-ગીત જેની કૃતિઓમાં પણ અગ્રેન્નાથ ગાનીને કદ પડી પાડવામાં આવે છે આપણી આગતી જગત વિવેચનાને ગાંધીયુગની કવિતામાં કુદનભેગી બીજી હલકી ધાતુનો ભેગ નેના મળ્યો છે, એકંદરે આપણી ગઈ કાલ સુધીની કવિતામાં પાંખીકંઈની સુસ્વતતા કે સુરાવટ નથી, સંબંધનિની જુવદી દેખાય છે પણ વાસગીનો સુર સંભળાનો નથી. નવી વિવેચનાની ઘાજિન્દિયને ગઈ કાલની પ્રેરક ઉદ્દ્યોધક કવિતામાં યોધકતાની અંધ આવે છે આપણા નાનાલાલ આદિ, સુન્દરમ્ ઉમાશંકર સમેત મોટા કવિઓમાં પણ પ્રતિભાના સર્ગશ્રવમાં વાદની ધાતુ પૂરેપૂરી ઝોગણી ગઈ નથી ગાંધીયુગનો કોઈ પણ પ્રતિનિધિરૂપ સંગ્રહ જોતા આ વાત વલ્ગુર્ષ આવશે આ જગત વિવેચન એ જ ખરી સેન્દ્રિયની refinery છે આમ શુદ્ધ કવિતાવક્ત્રી સર્જન અને વિવેચન અનુગાંધીયુગમાં ખાસ કરીને વિકસતા દેખાય છે. આ યોથો યુગ એ જ કાવ્યના શુદ્ધીકરણની યોથી યાજણી છે. અને આ ગાંધીના સંજોગો પણ એવા અનુકૂળ છે કે આમ થયા વિના રહે નહીં કવિતાપ્રવાસનો આ યોથો વર્ગીક અંગેખર વિશિષ્ટ

છે. મધ્યયુગના ઇશ્વરને આપણે નર્મદ્યુગમાં શુદ્ધ કર્યો, શુદ્ધ શક્તિ અને સત્વરૂપે સ્વીકાર્યો અને મનુષ્યને સકલ પ્રવૃત્તિના કેન્દ્રમાં સ્થાપ્યો તે એનું એક માનવી લેખે સ્વતંત્ર ગૌરવ ક્યું; સાદ્યુગે એ ઇશ્વરની ભાવના, એ માનવની કલ્પના ગોમાત્ર ને નાનાલાલની કૃતિઓમાં ઉચ્ચતમ કક્ષાએ પહોંચાડી, આ આદર્શ ભાવનાપરાયણયુગે આ પુનરુત્થાનના ખીજ ઉપક્રમે માનવીને ઇશ્વરના પાટવી વારસ તરીકે લગભગ સ્થાપ્યો, જીવનમાંગલ્યની વિધાયક શ્રદ્ધા પ્રગટ કરી, આવતી કાલનાં મોહક સ્વપ્નો-રોમેન્ટિક સ્વપ્નો દર્શાવ્યાં; ગાંધીયુગમાં તો એવો એક માનવી જ આપણી વચ્ચે માનવતાનો, દિવ્યતાનો પેગામ લઇને જીવ્યો, આપણે સર્વોદય, રામરાજ્ય, કલ્યાણરાજ્ય, સામ્ય, અંધુતા, સ્વાતંત્ર્ય વગેરે શબ્દોનો જાદુ અનુભવ્યો, ને માનવની સામાજિક શક્તિએ ઉચ્ચતમ પ્રકર્ય અનુભવ્યો; પણ પછી તો ગાંધીજીનું જ ખૂન થયું; અજો વિશ્વયુદ્ધો, થયાં, વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજીએ વિશ્વના કેન્દ્રસ્થાનેથી ઇશ્વરને દૂર કર્યો ને માનવ માનવ વચ્ચેની એકતાનો કોઇ પાયો રહ્યો નહીં, માનવી એકાકી હતાશ વિજ્ઞતામાં કાં તો ઉન્મત્ત બર્બર રૂપે અથવા હતાશ ચિંતક રૂપે ગ્લાનિ પામ્યો, સંસ્કૃતિ ઉપર પ્રકૃતિનાં બળોએ વિજય મેળવ્યો ને આપણે એક નવી બર્બર અરાજકતામાં પુનઃ મુકાઈ ગયાં - આ બધું સોદાહસો વર્ષના દ્વંદ્વ ગાળામાં જ બન્યું છે ! એટલે આજનો અનુગાંધીયુગનો સંજ્ઞકકવિ બધા વાદોથી ઉદ્વિગ્ન ને અશ્રદ્ધ છે. એને કોઈ વાદમાં શ્રદ્ધા નથી. એને ઇશ્વરમાં, ધર્મમાં, વિજ્ઞાનમાં કોઈ અંતિમ મંગલતાની શ્રદ્ધા નથી. એ એક રીતે બુદ્ધ જેવો ક્ષણવાદી કારુણિક (જે એને વાદ કહી શકાય તો) અને ચોર્ષક જેવો મિથ્યાવાદી ભોક્તા બની ગયો છે. આંમે આજનો કવિ કાં તો ગર્ભ કાલની અતિવાદપરાયણતાના પ્રત્યાઘાતે અને આજની કેવળ નિર્બ્રાન્તિ વાદવિહીન મનોભૂમિકાએ કેવળ કવિતાકલાનાં શુદ્ધવાદ ઉપર આવીને

ઊભો છે. આ નિર્ગોષિત, અનાસ્થા, હતાશાની સાથે એક સદસ પરિણામ પણ નીપજી આવ્યું છે.

હોકાર પછી વિપ્રવ્યસાદ, ઉમાશંકર, સુરેશ જોષી ને નિરંજન જોષીની જન્ય વિવેચનાએ અકાચ્યને કોઈ પણ લેખાશમાં પડકાર્યું છે. માંધીયુગની કવિતાને પણ નીચ ધાણથી ફરી સૂંધી જોઈ છે, અને વાદસ્ત કવિતામાં વિવાદસ્તતા પણ જોઈ છે. બળવંતરાય હોકારના અર્થપ્રધાનવાદને, વસ્તુપ્રધાનવાદને નથા કડક શિસ્તને પણ પડકારવામાં આવ્યાં છે. સમાજલિમુખનાને સ્થાને સૌન્દર્યદેવતાનો સંબંધાલિપેક કરવામાં આવ્યો છે. 'વાસ્તવની કવિતા નથી' પણ કવિતાનું વાસ્તવ જોઈએ, એવી માગણી થવા લાગી છે. કવિતાકલા કોઈ વાદની દાસી કે ઉપજીવિની પ્રવૃત્તિ નથી, એ એક સ્વતંત્ર અનન્યપરતંત્ર સૃષ્ટિ છે, એ એક આગવું અસ્તિત્વ છે, મૂલ્ય છે એવું ગૌરવ કરવામાં આવ્યું છે. બળવંતરાય હોકારે એને સંગીતથી સ્વતંત્ર ફરી, હવે એને વસ્તુ ને વાદ તમામથી સ્વતંત્ર ફરી દેવામાં આવી છે. ત્રીશી પછાના એક સુકવિની સુકૃતિ 'આરિયહાર'ની પ્રસ્તાવનામાં છેક ૧૯૪૦માં ઉમાશંકરે આ શુદ્ધ કવિતાનો સત્તાવાર પુરસ્કાર કર્યો છે. એ આખી પ્રસ્તાવના 'શુદ્ધ કવિતા'ની મેળા યાત્રા જેવી જની છે. તેઓ કહે છે : 'શ્રી. પ્રહલાદ પારેખ અને બીજા નવીનતર કવિઓ એવા સમયે આવ્યા છે કે... એમણે ભાવની નિર્ભરતા ઉપર, રસની ગહનતા ઉપર જ આધાર રાખવાનો રહે છે... જેમને હું નવીનતર કવિઓ કહું છું તેમનું લક્ષણ મને અવશ્ય એ લાગે છે કે તેઓ આગળનાઓ કરતાં સવિશેષપણે સૌન્દર્યાલિમુખ છે.' મમ્મટે ગણાવેલાં કાવ્યનાં તમામ ગૌણ પ્રયોગોનો નવી વિવેચનાએ રદ કર્યાં છે ને ચરમપરમ સકલપ્રયોજનમૌલિમૂલ આનન્દને જ કવિતાના એકમેવ હેતુ તરીકે સ્વીકાર્યો છે.

હવે કોઈ જવાબદાર સામાજિક વ્યક્તિ નથી. પણ નયો

musicmaker છે ! એને સમાજના ધોઈ બળતા પ્રશ્નો નિરૂપવા સમીક્ષવા નથી પણ લાગણીને ઉપસાવી ઉપસાવી રૂપોમાં, આકૃતિઓમાં કંડારવી છે. હવેની કવિતા હોઝાર-ગાંધી બંનેના ખબેથી ઊતરી ગઈ છે. ને એ રીતે એ મેદાનની મટી પણ ગઈ છે. ખાનગી થઈ ગઈ છે. એટલે કે માઈસની મટી, ફોઈડની બની ગઈ છે આ શુદ્ધ કવિતાના આગ્રહે શુદ્ધ અગેય પ્રવાહી પદ્યનો પણ આગ્રહ છોડી દીધો છે અને એથી ઊલટું જંદોલનના માદક દેહનો આગ્રહ સેવ્યો છે. ધૂંટાયેલા મધુર જંદો - મધુર બાનીના આગ્રહે હોઝારી ઓગસનો પણ ત્યાગ કર્યો છે. તોડેડાડને બદલે હપની માવજત, અર્થપ્રાધાન્યને બદલે ઊર્મિપ્રાધાન્ય, અગેયતાને બદલે સંગીતથી જુદું પણ જંદોલનનું લોલન કવિની શક્તિના નવા ગજ બન્યા છે. આત્મા ને રસની આભારી પદાવલીને બદલે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યતા - ભોગ્યતાનો આથી આગ્રહ વધ્યો છે. નવા કવિઓને બનણે હર્ણુ-પુરાણો ઇન્દ્રિયગ્રામ કશા કામનો લાગતો નથી. એમને બનણે નવી રસેન્દ્રિયો ફૂટી છે. હવે તેમની નવી ઇન્દ્રિય ધ્વનિનો ધ્વનિ, ગંધની ગંધ, સ્પર્શનો સ્પર્શ, વર્ણનો વર્ણ પકડી પાડે છે. એમની સર્જકતા હવે નવા સેન્દ્રિય પદાર્થો સહુ દે છે. જુદીજુદી ઇન્દ્રિયોના પદાર્થોની અનુભૂતિના સંકર તથા સંસૃષ્ટિ રચે છે. સર્જકતા નવી ધરુ રાપે છે - ને નવી કલમો કરી એક નવો જ સેન્દ્રિય પદાર્થ ઊભો કરે છે. ઉમાશંકરે આ પ્રક્રિયા માટે ઇન્દ્રિયવ્યત્યય શબ્દ વાપર્યો છે. શબ્દશક્તિને નવેસર કસવામાં આવી છે. રસાત્મક વાક્યનાં તમામ ઘટક તરવોની માવજત વધી છે. કાવ્યમાં કશાની ઉપેક્ષા થઈ શકે જ નહીં એમ મનાયું છે. વાક્યવિન્યાસ, શબ્દવિન્યાસ, વર્ણવિન્યાસ, વર્ણોનું ધ્વનિમૂલ્ય - sound-value - બધાંની કાળજી વધી, soundથી જ sense - ધ્વનિથી જ ધ્વનિ સુધી

પરોંચવાનો ઉપક્રમ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. સખદશકિને આમ તો ઉપર કરીને ઘડવામાં આવે છે ને અનુગાંધીયુગની કવિતાપ્રવૃત્તિનું મહત્વનું લક્ષણ લેખાનું જોઈએ.

ખીલ આજુ કવિતા એક રહસ્યમય જાદુઈ પ્રકરીકરણ છે એનું સ્વીકારતા એ એક અભાન-અર્થભાન-અમાર્ધિઅવસ્થાની સ્વપ્નોપમ પ્રવૃત્તિ છે એમ સ્વીકારાય છે. આથી એ એક શુદ્ધ પ્રેરણાત્મક પ્રવૃત્તિએ વિદસવા માંડે છે. કવિતા લખાતી નથી, ક્રિયાય છે; એને આત્માના ગહનનમ ઉચ્ચાર-ઉદ્ઘારરૂપે જ પ્રગટ થવા દેવી જોઈએ એમાં કશું ફરવાપણું નથી, રાહ જાવાની છે, ને માધ્યમ કે વાહન માત્ર રૂપે કવિએ વર્તવાનું છે આવી માન્યતાને પરિણામે લાખાં વસ્તુપ્રધાન કાવ્યો ઘટતાં ગયાં છે. શુદ્ધ કવિતા લાખી હોઈ શકે જ નહીં એવી માન્યતા સાથે ફરી આપણે રંગભૂમાર્ચની વ્યાખ્યા ઉપર આવીને ઊભા રહ્યા છીએ. આપણે જોને શુદ્ધ કવિતા કહીએ છીએ એને જ લગભગ રમણભાઈએ 'રાગધ્વનિકાવ્ય' કહ્યું છે. અંતઃક્ષેપ, ઊર્મિપ્રાધાન્ય, લાઘવ, સ્વાનુભવ-રસિકતા-આ બધાં સમાન ઘટકતત્વો બન્નેમાં છે.

કાવ્યની શુદ્ધિનો આચેત્ જોડો નથી, બચકે લાલસાથી છે; જ્યાં એનું આપણે ત્યાં જો પ્રસાદ પરિણામ આવ્યું છે તે આપણને સાવધાન કરી મૂકે તેવું છે. રમણભાઈની વ્યાખ્યાવિવેચના પછી મર્યાદાઓ વર્તાઈ તેથી આનંદસંકટ, પ્રકોષ, સમનારાયણ ને વિષ્ણુપ્રસાદે તેને વિકસાવીને સંપૂર્ણ કરી છે. તેમણે જીવન જેટલા પરિમાણુંગળી બૃહદ પ્રવૃત્તિ રૂપે, સમન્તચેતનાના સમવાયી અર્ક રૂપે, આત્માની કલા રૂપે કવિતાને પ્રતિષ્ઠિત કરી છે તેનો પુનઃસંકોચ કરવો શક્ય છે? કાવ્યની વ્યાખ્યા વિકસી શકે એટલી આનંદસંકટની વિવેચનામાં વિકસી છે. એ કલાની વિરોધી નથી; પણ બધાનું આક્રમનસંકલિત કરનારી પ્રવૃત્તિ છે. એ કાર્થ વાંદનો નિષેધ

કરતી નથી. એને કશાની સૂઝ નથી, તે સમસ્તનો સ્વીકાર કરે છે. કવિતાની વિરોધી પ્રવૃત્તિ—impurities હોય તો તે વાદ પોતે નથી, વાદની પ્રચારાત્મક કે પ્રગટ સારાંશવાદી બોધકતા છે. બધા જ વાદની ધાતુને સર્જકભક્તીનું ઉત્કલનખિંદું ઓગાળી રસાયન બનાવી દર્શ શકે છે. જોઈએ છે એવી સર્જકપ્રતિભાની જલતી ભટ્ટી. સુકૃવિતાના આગ્રહમાં મહાન કવિતાનો રખે અનાદર થાય એ તકેદારીનું કામ પણ આધુનિક વિવેચનાએ કરવાનું છે, કવિએ જીવનને અર્કરૂપે જ ગાવાનું નથી પરંતુ એણે whole માને, અખિલ માનવને સર્વતોભદ્ર રીતે બાથમાં લેવાનો છે. પૂર્વપશ્ચિમે મહાન કવિતાનો ઊભો કરેલો આ મહાન પરિણામજનક આદર્શ એકાએક રદબાતલ કરવાનો કે દૂંધાવવાનો નથી, કાકગાનું શુદ્ધ જલ ભલે માણવામાં આવે પણ પૂર કે ભરતીનાં મહાજલોની ઉપેક્ષા ન થટે. આપણે પ્રાણવાયુ પર જ જીવતા નથી, હવા ઉપર જીવીએ છીએ, નહીં તો એમ બને કે કવિતાને ઓદિસજન પર જીવવું પડે. મહાન પ્રાચીનોએ કરેલી કડક શરતોવાળી કાવ્યની વ્યાખ્યાને નવીનોએ આજવાન રૂપે ઉપાડી લેવી જોઈએ. એ શરતોની આપણી અશક્તિને ધોરણે ઉપેક્ષા તો ન જ કરી શકાય. નહીં તો મહાકાવ્ય કે પદ્યનાટક નહીં જન્મે. બધી કાવ્યશક્તિનો નિચોડ નાટક છે. નાટકાન્ત કવિત્વ—poetry culminates into drama—એ ખિંદુ સુધી જવાપણું જ નહીં રહે, ને કાવ્યસરસ્વતી ક્યાંક અંતરિયાળ રણમાં જ લુપ્ત થઈ જશે.

આપણે શુદ્ધ કાવ્યને ધોરણે યથાશક્તિ મહાકાવ્ય—નાટક સાથે સંકળતાપૂર્વક કામ પાડી બતાવવું જોઈએ, તો જ કવિતા કૃતકૃત્ય થશે. શુદ્ધ કવિતામાં સર્જકો સદાય પોતાની સાથે આનંદશંકર ધ્રુવની કાવ્યની મહાન વ્યાખ્યા રાખે એ વાત એકંદરે કવિના પોતાના ને કવિતાના લાભપક્ષે નહીં છે, જો કવિતા બીજા છેડે જતી નરી શીકા જીવનદ્રવ્યવિહાણી એનિમિક—તત્તુચ્છ થઈ જવાનો ભય ઊભો જ છે.

ભાળાબાધ પટેલ

શુદ્ધ કવિતા

૧.

શુદ્ધ કવિતાની ગર્યા આપણે ત્યાં નવી છે. ફ્રેન્ચ સાહિત્યગતમાં ૧૯૨૫ની આસપાસ શુદ્ધ કવિતાની ગર્યા જોડદોરથી શરૂ થઈ હતી. શુદ્ધ કવિતા (poesie pure) આ એ શબ્દોનો ઉપયોગ પોશ્ત વાલેરીએ પોતાના એક સમગ્રાલીન ફ્રેન્ચ કવિના કાવ્યમંત્રણની ભૂમિકામાં મૌથી પહેલો કર્યો. એ લખતી વખતે તે કવિવિવંચકને ખ્યાલ પણ નહોતો કે સાહિત્યગતમાં આ એ શબ્દો આટલો ઉપાત મર્યાપશે. એકગર પો દ્વારા પ્રવર્તિત 'કવિનાને કવિતા સિવાયના તમામ તરવોથી હંમેશને માટે મુક્ત કરવાના'-(to isolate poetry once for all from every other essence than itself) સિદ્ધાંતને નવાછ તથા બોદલેરની કવિતામાં આ સિદ્ધાંતને મૂર્તિમંત થયેલો જોઈ વાલેરીએ તેની પ્રશંસા કરી હતી. જો કે છેક ૧૯૭૧માં વલેરે બોદલેરની કવિતાને 'અઘોષિક શુદ્ધતાસમ્પન્ન' કહી હતી અને ૧૯૯૧માં 'બોદલેર અને વલેરેની જેમ જે કવિતા નથી તેમાંથી કવિતાને મુક્ત કરવાનો' આદર્શ રાખીને પેટ્રસ વગેરેએ લંડનમાં રાઈમર્સ ક્લબ (Rhymers' club)ની સ્થાપના કરી હતી. સંક્ષેપમાં એમ કહી શકાય કે એકગર પોથી કવિતામાં શુદ્ધિનો આગ્રહ સેવાવા માંજો અને

બોદલેર, વર્લેન, માલાર્મેની કવિતામાં આ આદર્શ સૃર્તિમંત થયો અને ચેટ્સ આદિ કવિઓ દ્વારા અંગ્રેજી કવિતામાં પણ આ પ્રમાણેની શુદ્ધ લાવવાનો પ્રયત્ન થયો.

વાલેરીની આ ભૂમિકા પછી હારી પ્રેમ્ના નામના ઇતિહાસવિદ્ અને સાહિત્યવિવેચક ફ્રેન્ચ એકેડમી આગળ la poesie pure પર એક પ્રવચન આપ્યું. અલગત તેની માન્યતાઓ જુદા પ્રકારની છે. તે કવિને christian mystic તરીકે જાણે જીએ છે અને શુદ્ધ કવિતા silent mystical contemplationની ભૂમિકાએ પહોંચાડે છે તેમ તે કહે છે. ફ્રેન્ચ પ્રતીકવાદી કવિઓની જેમ એણે પણ કવિતામાં અંગીતના ઉપયોગ પર ભાર મૂકીને કહ્યું કે pure poetry is simply verbal music.

માલાર્મેનાં કાવ્યોને અંગ્રેજી અવતાર આપનાર રોજર કાયે માલાર્મેની કવિતાની ચર્ચા કરતી વખતે શુદ્ધ કવિતા વિષે ચર્ચા કરતાં word-image complex અને melody આપન્નેનું આ પ્રકારની કવિતામાં રાસાયણિક સંયોજન થયું હોવું જોઈએ તેમ કહ્યું છે.

૨.

‘શુદ્ધ કવિતા’ એમ કહીએ છીએ ત્યારે કવિતામાં આવી જતી અશુદ્ધિઓનો પહેલો ખ્યાલ આવે છે. સામાન્ય રીતે તો એવું લાગે કે કવિતામાંથી આ અશુદ્ધિઓને ગાળી નાખીએ તો શુદ્ધ કવિતા સર્જાય. ખરું છે, પણ એટલું જ પર્યાપ્ત નથી. કવિએ બીજું ઘણું સિદ્ધ કરવાનું રહે છે. અને તેમ કર્યા પછી પણ જો સાચા અર્થમાં શુદ્ધ કવિતા રચાઈ જાય તો તે કવિ કૃતાર્થ થઈ જાય.

સામાન્ય લોકો (અને ક્યારેક તો વિદ્વંધ લોકો પણ) કવિતા

પામેથી જનજનતની આશા રાખતા હોય છે. કવિતાએ એવાં કામો કર્યાં પણ છે. કવિના પામેથી એવું કામ લેનાર કવિ ન તો પોતાની જનતને કે ન તો કવિતાને વફાદાર હોય છે. કવિતાનું કામ માણસને સુધારવાનું નથી, ઓળખવાનું છે જનતને પલટી નાખવાનું નથી, તેનો અનુભવ કરાવવાનું છે. કવિતામાં નૈતિકતા નથી તેથી એ છવનનો વિદોષ કરનારી છે એમ માનનારા લોકો આપણે ત્યાં અને પશ્ચિમમાં પણ છે કવિના દ્વારા લોકકથાણુ થતું હોય તો ભયે થાય, કોઈનું છવન પક્ષદાર્ઢ જતું હોય તો ભયે પવટાય પણ એ કવિતાનો ઉદ્દેશ નથી.

કવિતા ધર્મપ્રચારનું મોટામા મોટું સત્ત્ર બની છે. ક્યારેક તેણે રાજકાજણના દાસીજણા પણ કર્યાં છે નો ક્યારેક લંડોને નીતિમાન બનાવવા વડીલ તરીકેનો ભાગ ભજવ્યો છે, ક્યારેક વ્યર્થ પાંડિત્યના ભાર નીચે દુષ્કાર્ઢ ચપટી પણ થઈ ગઈ છે તો ક્યારેક પોતાને unacknowledged legislator તરીકે ઘોષિત કરનારાઓને હાથે તેઓના 'સ્વ'ની બાહક બનીને રહી છે, અને ક્યારેક મોટું વાઙ્મિના(rhetoric)ની જાળમાં અટવાઈ ગઈ છે.

અને તેથી અકવિતાતત્ત્વોથી કવિતાને મુક્ત કરવાનું આવશ્યક બન્યું. કવિતા જ કવિતાનું ખ્યેય બને તેમ કેટલાક કવિઓને લાગ્યું. કવિનામાં શુદ્ધિનો આગ્રહ અને અશુદ્ધિઓનો બહિષ્કાર જાહેર થયો. અનેક સાહિત્યિક આદેશનોની જેમ ફ્રેન્ચ કવિઓ (જો કે અહીં એકગર પો ખ્યાલમાં છે જ) દ્વારા આ પ્રકારની કવિતાની ઊપાસના થતા માંડી.

a.

કવિતા સજ્જનો સર્જિ છે. માલાભેએકલ્ય છે કે કવિતા વિચારોથી નહિ સજ્જોથી સર્જાય છે-(poetry is made not with ideas,

but with words). અને ત્યાં જ તો કવિની અને ખાસ તો શુદ્ધિનો આગ્રહ સેવતા કવિની મોટી મુશ્કેલી છે. સહજ રીતે સર્ગર્થ જાય, કોઈ અગમ્ય પ્રેરણાને જળે. કાગળ પર પંક્તિઓ આપમેળે ઊતરતી જાય અને કવિ તો માત્ર વાહક બની રહે - આટલી સહેલી કવિતાની સાધના નથી. 'વૃક્ષને જે સહજતાથી પાદડાં ફૂટે તેટલી સહજતાથી કવિતા લખાવી જોઈએ' એમ ભલે કહેવું, પણ તેણે પોતે જ પોતાની અમુક રચનાઓ પર કેટકેટલી વાર રંદો ફેરવ્યો છે? કવિતા સહજ ભલે લાગવી જોઈએ પણ એ સહજ જન્મતી નથી. સમ્યક્ જ્ઞાતઃ સુપ્રયુક્તઃ શબ્દ સહજ ક્યાં છે? આ મથામણ એલિયટે અનુભવી છે, કવિમાત્રએ અનુભવી છે. એલિયટ કહે છે કે કવિનું કાર્ય તો - 'trying to learn to use words' છે.

શબ્દ અર્થાત્ ભાષા તો માણસને વારસામાં મળે છે. ભાષા લોકવ્યવહારનું ધણું મોટું સાધન છે. કવિને પણ આ જ ભાષા વારસામાં મળે છે. કવિ કવિતામાં જ્યારે આ ભાષા દ્વારા કૈંક અભિવ્યક્ત કરવા મથે છે ત્યારે વ્યાવહારિક ભાષાની સીમા તેને નડે છે. કવિતા દ્વારા તે કૈંક માહિતી આપવા નથી માગતો. જે કવિઓ માત્ર માહિતી આપવા માગે છે તેમને તો તેથી ભાષાનો પ્રશ્ન નડતો જ નથી. પણ કવિ તો ભાષા દ્વારા જે કામ લેવા માગે છે તે માલામતના શબ્દોમાં કહીએ તો - 'to pass from the world of concrete to the world of pure ideas' છે. એટલે કવિએ અભિવ્યક્તિની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવા માટે ભારે મથવું પડે છે. વાલેરીએ આ મથામણ અનુભવી છે. તે કહે છે : Language is a common and practical element, it is therefore necessarily a crude instrument. So the poet's problem must be to draw from this practical

instrument the means to realize an essentially non practical work અને એ ભારે કામ છે.

કવિને પોતાની ભાષા ઘડી પડે છે ઝાઝ પશુ કવિની, સિદ્ધ અર્થ કવિની શ્રુતિ કરી દોષ તો વાવેરીએ માનાર્મે માટે વાપરેલા શબ્દો વાપરના - 'This poet used a language as if he invented it'. નેથીમ્તો જ્યારે જિનાની ભાષા કવિના વ્યક્તિવતી મુદ્દા ધારણ કરી ન તી નથી ત્યારે કવિ એકદમ માનો એ બની જાય છે, તે આગવો તરી આવતો નથી આપણે ત્યા ત્રીધાના કવિઓની કાવ્યાની એટલી તો સ્વીચાચાતુ મની ગર્ભ કે અમુક શબ્દો તો બધા કવિઓમા એકસરખી રીતે મળી આવવાના, એટલું જ નહિ બધાના મરોત પશુ અરખા લાગે. આ મર્યાદા છે ને મર્યાદાને અતિક્રમી જવામા કવિની સિદ્ધિ રદની છે

માનાર્મેએ આ મર્યાદાને અનિક્રમી જવામા પેતાતો માર્ગ કુદી લીધો છે એ વ્યજનાનો આશ્રય લે છે. વળી સામાન્ય નામને બદલે ભાવરાયકનો ઉપયોગ કરે છે પાખ(plants)ને મ્થાને ઉડુચન (flight) સૂના મેદાન(empty landscape)ને સ્થાને માત્ર નિર્જનતા(solitude) 'સ્વેત પ્રાગળ'મા 'સ્વેતતા'ના વાગેવાને એટલા વિચાર ને કરે છે કે માત્ર 'સ્વેતતા' લખે છે ત્યા તો પ્રાગળ અદૃશ્ય થઈ જાય છે. તો વળી અન્યત્ર 'ખડક જેવું વાદળ' (cloud like a rock) એમ કહેવાને બદલે 'કાળો ખડક' (black rock)ને પ્રયોગ કરે છે.

પશુ પ્રશ્ન એ થાય છે કે જો આમ જ ચાલ્યા કરે તો કવિની કવિતાને સમજશે કાણ ? માવાર્મે અને તેના શ્રોતાઓ (હવે તો

પાકો) વચ્ચે તેની ચુંગીમાંથી નીકળતા ધુમ્રગું આગ્જાદન રહ્યા જ ક્યું છે. તેથી તેની કવિતાનો કોઈ ચોક્કસ અર્થ નથી અને તેનાં multiple interpretations થયા જ કરે છે. (માલામેએ તેમ મુચ્છ્યું પણ હવું.) આપણા આલંકારિકોએ તો ધ્વનિની ચર્ચા કરતી વખતે ગૂઢ વ્યંજ્ય અને અગૂઢ વ્યંજ્યની સૂક્ષ્મ ચર્ચાઓ કરી તેની સીમાનો નિર્દેશ કર્યો છે, તે અહીં ધ્યાનમાં રાખી શકાય.

વારુ. એક શબ્દ જ્યારે બોલાય છે ત્યારે તે એક કલ્પન (image) ઊભું કરે છે. બીજો શબ્દ તેની સાથે આવે છે ત્યારે બન્નેનું એક સંયુક્ત કલ્પન રચાય છે. અને આમ કવિ ideas through images વ્યક્ત કરતો જાય છે.

આગળ કહ્યું તેમ ભાષામાં રહેલી વ્યવહારુતાથી કવિ બચી શકતો નથી. અને જ્યાં આ વ્યવહારુતા આવી ત્યાં તરત જ કવિતામાં અશુદ્ધિનો પ્રશ્ન આવીને ઊભો જ રહેવાનો. તો પણ કવિને માટે તો નિરંજન ભગતે નિખિલ ભારત બંગ સાહિત્ય સમ્મેલનના તેત્રીસમા અધિવેશનમાં કવિસમ્મેલનના ઉદ્ઘાટન વખતે કહેલા શબ્દો ટાંકી શકાય. ‘કવિનું વિશિષ્ટ કર્તવ્ય માલામેના પ્રસિદ્ધ શબ્દોમાં છે ‘જનસમુદાયના શબ્દોને શુદ્ધતર/અર્થ અર્પવાનું’. કવિનો વિશેષ ધર્મ ‘લોકબોલીની શુદ્ધિ’ કરવાનો છે. શબ્દરૂપી રહસ્યની એ અનંત ખોજ કરે છે.’

૪.

પોતાના correspondences નામના સૌનેટમાં બોદલેરે કહ્યું છે કે શ્રુતિ, સ્પર્શ, દૃશ્ય, ગન્ધ આ બધા ઈન્દ્રિયબોધ interchangeable છે. કવિતાને અને ચિત્રકલાને, કવિતાને અને શિલ્પ-

સ્થાપત્યને, અને સંગીતને છૂટાછેડા નથી. એવટાનુ એમ નહું
 જોઈએ કે આ બંધી લક્ષિતકલાઓ એક બીજાની પરક બની શકે
 તેમ છે ખાસ કરીને કવિતામાં સંગીતના તત્વો વધારે ઉપયોગ
 કરી કવિતાને પણ સંગીતની જેમ 'શુદ્ધતા'ની નજીક લાવી શકાય
 બોદાયે એવાની કવિતા દ્વારા કવિતા અને સંગીતના સુમેળનું દર્શન
 કનઘ્ય છે વર્ણને કહ્યું છે કે કવિતાનો ખરો ઉદ્દેશ તો તેનું શ્રવણ
 કરનાર છે, માત્ર કાગળ પર છપાયેલી નોવામાં નથી. વાંચેરીને તો
 speaking verseનું તેનું લાગ્યું હતું તેમ જીએ તો ય માટે પણ
 આંતો અર્થ એવો નથી કે કવિતામાં શાસ્ત્રીય સંગીતના સ્વરોનું અવતરણ
 કરવાનું છે પણ સંગીતમાં એ-વાતાવરણ ઊભું કરવાની ગંઠિ છે તેવી
 રીતે કવિતામાં પણ તેના પાદમાત્રથી (અર્થની વાત પછી) એમાં ગૂઢ ક્ષતિ
 લાગ્યુંનો સ્પર્શ કરાવવાની શક્તિ હોવી જોઈએ અર્થાત્ અર્થને પામવાનું
 માધ્યમ તે આ નાદમાધુર્ય (melody) છે. વાંચેરીની કવિતા સંબંધી
 એક વિવેચકે જે કહ્યું છે-the poems of Valery are
 addressed to the ear rather than to the eye-ને
 આ પ્રકારની કવિતા લખવા કષ્ટતા-કાર્ષ પળ કવિ માટે કહી શકાય
 તેટલી ને કવિની સિદ્ધિ હોતી ધટે.

પ્રતીકી કાવ્યધારના અને કવિતામાં શુદ્ધિનો આમહ સેવતા
 આ કવિઓમાં એવા શબ્દોનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે કે એક
 સાથે અનેક ઇન્દ્રિયભોધ જગાડી એક મનોરમ અનુભવ કરાવે છે.

કવિતામાં synesthesiaના આ પ્રયોગો એક રસિક અભ્યાસનો
 વિષય અને તેમ છે કિટ્ટસ આદિ રોમેન્ટિક કવિઓ અને બોદલર
 આદિ પ્રતીકી કવિઓમાં આવા ઉદાહરણો અનેક મળશે.

અલગત આ બધામાં શ્રુતિબોધને અને તેથી સંગીતને વધારે પ્રાધાન્ય આપ્યું છે કારણ કે સૌથી વધારે શુદ્ધ કલા છે.

૫.

આપણે ‘શબ્દ’ અને ‘સંગીત’ વિષે વાત કરી, અલગ અલગ. પણ કવિતામાં તો તેમની યુગપત સહસ્થિતિ હોવી જોઈએ. નાદમાધુર્ય દ્વારા જ કાવ્યાર્થને પામવાનો ઉપક્રમ રહેલો છે. શબ્દો અને તે દ્વારા રજૂ થતાં કલ્પન તથા નાદતત્ત્વ એ બંનેની અવિભાજ્ય એકતા દ્વારા શુદ્ધ કવિતા સુધી પહોંચી શકાય.

કવિતાનું કાર્ય વિચારો સિદ્ધ કરવાનું નથી. કવિતાએ પોતે ઘાટ ધારણ કરવાનો છે. કવિ કયો વિષય લઈને કવિતા લખે છે તેમાં કવિતાનું મૂલ્ય નથી. કોઈ મોટો વિચાર કવિતા દ્વારા વ્યક્ત થાય તેમાં કવિતાની મહત્તા વધી જતી નથી. પણ જે આકાર સિદ્ધ થાય છે તે મહત્ત્વની વસ્તુ છે. આ બધું સાહજ થઈ જતું નથી. ઉમાશંકર જોષીએ ‘કવિતા એ સાહસ’ છે એમ જે કહ્યું છે તેને પારમાર્થિક રૂપમાં ન લેતાં કવિએ કવિતા સિદ્ધ કરવાના જે ભગીરથ પુરુષાર્થ પર ભાર મૂક્યો છે તે અર્થમાં જોવું જોઈએ. આપણે ત્યાં ‘કવિતાના કેન્દ્રવર્તી’ અર્થને જાણવાની વૃત્તિ સવિશેષ છે. ‘કવિ શું કહેવા માગે છે? કવિનો કવિતા લખવા પાછળનો મૂળ ઉદ્દેશ શો છે? કવિને કેમ કરતાં આ કવિતા સૂઝી? આવા બધા અવાન્તર પ્રશ્નો પૂછી પૂછીને કવિતાને પામવાનો પેણુ પૂરો ઉપક્રમ જોવામાં નથી આવતો.

આટલી ચર્ચાને અંતે પણ હંબુ પ્રશ્ન તો ઊભો જ છે કે શુદ્ધ કવિતાની વિભાવના શી છે? શુદ્ધ કવિતાને કેન્દ્રમાં રાખીને જે ચર્ચા વિચારણા થઈ છે તેનો તો આ એક લઘુ આલેખ છે.

સ્થાપત્યને, અને મંગીતને છૂગછેડા નથી. એવડાનું એમ કહેવું
 નોંધએ કે આ બધી લક્ષિતકલાઓ એક બીજાની પરક બની ગો
 તેમ છે ખાસ કરીને કવિતામાં મંગીતના તત્વનો વધારે ઉપયોગ
 કરી કવિતાને પણ સંગીતની જેમ 'શુદ્ધતા'ની નજીક લાવી શકાય
 બોદાયે છે પોતાની કવિતા દ્વારા કવિતા અને મંગીતના સુમેળનું દર્શન
 કરાવ્યું છે વર્ષોને કાલે છે કે કવિતાનો ખરો ઉદ્દેશ તો તેનું અરણ્ય
 કરવામાં છે, માત્ર કાળના પર છપાયેલી નોવામાં નથી. વાલેરીને તો
 speaking verseનું તેનું લાગ્યું હતું તેમ કહીએ તો ય આને પણ
 આંતર અર્થ એવો નથી કે કવિતામાં શાસ્ત્રીય સંગીતના સ્વરોનું અવતરણ
 કરવાનું છે પણ મંગીતમાં એ- વાતાવરણ ઊભું કરવાની શક્તિ છે તેવી
 રીતે કવિતામાં પણ તેના પાઠમાત્રથી (અર્થની વાત પછી) એમાં રજૂ થતી
 લાગણીનો સ્પર્શ કરાવવાની શક્તિ હોવી જોઈએ અર્થાત્ અર્થને પામવાનું
 માધ્યમ તે આ નાદમાધુર્ય (melody) છે. વાલેરીની કવિતા સંબંધી
 એક વિવેચકે જે કહે છે- the poems of Valery are
 addressed to the ear rather than to the eye-ને
 આ પ્રકારની કવિતા લખવા ઇચ્છતા-પ્રાર્થ પળ કવિ માટે કહી શકાય
 તેમથી તે કવિના સિદ્ધિ હોતી થતે

પ્રતીકી કાવ્યધારાના અને કવિતામાં શુદ્ધિનો આમલ સેવતા
 આ કવિઓમાં એવા સમ્પ્રદાયનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે કે એક
 સાથે અનેક ઇન્દ્રિયબોધ જગાડી એક મનોરમ અનુભવ કરાવે છે.

કવિતામાં synesthesiaના આ પ્રયોગો એક રસિક અભ્યાસનો
 વિષય અને તેમ છે કિટ્ટસ આદિ રોમેન્ટિક કવિઓ અને બોદલર
 આદિ પ્રતીકી કવિઓમાં આવા ઉદાહરણો અનેક મળશે.

અંલખત આ બધામાં શ્રુતિઓધને અને તેથી સંગીતને વધારે પ્રાધાન્ય આપ્યું છે કારણ કે સૌથી વધારે શુદ્ધ કલા છે.

૫.

આપણે ‘શબ્દ’ અને ‘સંગીત’ વિષે વાત કરી, અલગ અલગ. પણ કવિતામાં તો તેમની યુગપત સહસ્થિતિ હોવી જોઈએ. નાદમાધુર્ય દ્વારા જ કાવ્યાર્થને પામવાનો ઉપક્રમ રહેલો છે. શબ્દો અને તે દ્વારા રજૂ થતાં કલ્પન તથા નાદતત્ત્વ એ બંનેની અવિભાજ્ય એકતા દ્વારા શુદ્ધ કવિતા સુધી પહોંચી શકાય.

કવિતાનું કાર્ય વિચારો સિદ્ધ કરવાનું નથી. કવિતાએ પોતે ઘાટ ધારણ કરવાનો છે. કવિ કયો વિષય લઈને કવિતા લખે છે તેમાં કવિતાનું મૂલ્ય નથી. ટાંઠ મોટો વિચાર કવિતા દ્વારા વ્યક્ત થાય તેમાં કવિતાની મહત્તા વધી જતી નથી. પણ જે આકાર સિદ્ધ થાય છે તે મહત્ત્વની વસ્તુ છે. આ બધું સાહજ થઈ જતું નથી. ઉમાશંકર જોષીએ ‘કવિતા એ સાહસ’ છે એમ જે કહ્યું છે તેને પારમાર્થિક રૂપમાં ન લેતાં કવિએ કવિતા સિદ્ધ કરવાના જે ભગીરથ પુરુષાર્થ પર ભાર મૂક્યો છે તે અર્થમાં જોવું જોઈએ. આપણે ત્યાં ‘કવિતાના કેન્દ્રવર્તી’ અર્થને બાણવાની વૃત્તિ સવિશેષ છે. ‘કવિ શું કહેવા માગે છે? કવિનો કવિતા લખવા પાછળનો મૂળ ઉદ્દેશ શા છે? કવિને કેમ કરતાં આ કવિતા સૂઝી? આવા બધા અવાન્તર પ્રશ્નો પૂછી પૂછીને કવિતાને પામવાનો પંણ પૂરો ઉપક્રમ જોવામાં નથી આવતો.

આટલી ચર્ચાને અંતે પણ હંજી પ્રશ્ન તો ઊભો જ છે કે શુદ્ધ કવિતાની વિભાવના શા છે? શુદ્ધ કવિતાને કેન્દ્રમાં રાખીને જે ચર્ચા વિચારણા થઈ છે તેનો તો આ એક લઘુ આલેખ છે.

અને એ દ્વાન શુદ્ધ કવિતાના વ્યવસ્થાને અમુકવાનો આ પ્રવાસ માત્ર છે એક પ્રશ્ન એ છે કે આવી શુદ્ધ કવિતાને કોઈ કવિ કેટલા પ્રમાણમાં મિદ્ધ કરી શકે ? શુદ્ધ કવિતાની વિભાવના તો કવિઓ માટે એક દુષપ્રાપ્ય આશ્ચર્ય છે આ સંબંધી વાતેરીનો આ પંક્તિઓ ધરીશ

The conception of pure poetry is that of an inaccessible type, an ideal boundary of the poet's desires, efforts, and powers...

આધાર સામગ્રી

- ✓ (૧) ૫ આદ્ય બોધ પોએટ્રી - પોલ વાલેરી ✓
 (૨) સ્તોકાન માલામી • પોએટ્રી - અનુવાદક રોબર્ટ કાન્સ
 (૩) પોએટ્રી બોધ ૫ એન્જ - મે એમ. કોલેન
 (૪) કોમ ગોતિયેર દુ બેલિયર - દનિક સ્ટાડી
 (૫) ૫ લાસ્ટ રોમેન્ટિકસ - ફ્રેડરિક હો મે ડ્રોઈઅમ
 (૬) શાલ્ બોદલેયાર : તોર કવિતા (બ માળ્ય) - અનુવાદક : જુદરેવ બરુ
 (૭) કવિસેક પુ ૧ અક ૪

વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી

કાવ્યવિવેચનની સમસ્યાઓ

‘કવિતા સ્મૃતિરૂપ થયેલી ભૂમિ છે.’ કવિતાવિવેચનનું વડઁભવર્થનું આ પ્રસ્થાન, અતિશય બાણીતું અને ચર્ચાયેલું હોવા છતાં એક સત્યના દ્યોતક તરીકે ખૂબ મનનીય છે. મનની સ્વસ્થતા વિના અને તેની સમસ્ત શક્તિઓના સમુદ્ભાસ વિના સૌન્દર્યનિર્માણ અશક્ય છે એમ તેના વચન ઉપરથી ઘટાવી શકાય—સ્મૃતિ અને કલ્પનાને ગાઢ સંબંધ છે. સ્મૃતિમાં કલ્પના અનુભવવિષયને યુગપત્ બ્રહ્મ કરે છે, અનુભવવિષયનો પ્રતિભોધ (intuition) થાય છે. એવો પ્રતિભોધ આપણા સામાન્ય અનુભવમાં પણ આમોદપ્રેરક હોય છે; અત્યંત વેદનાપૂર્ણ હોય તથાપિ તેમાં મનુષ્યસત્ત્વનું ઉદાર સ્ફુરણ વરતાતું હોય તો માત્ર સદ્ધ નહિ, મુદ્દાજનક પણ થાય છે. આવા સ્મૃતિજન્ય અનુભવમાં આપણે સૌ, કવિઓ અને ‘બાહ્યો’, કલ્પનાનો આશ્રય લઈએ છીએ, અંશતઃ તટસ્થ હોઈએ છીએ, અને સૌન્દર્યરસિક તરીકે ઓછીવત્તી મુદ્દા કે વિશ્રાન્તિ પામીએ છીએ. કલાના પ્રત્યક્ષ રૂપમાં અનુભૂતિ આવે તો જ સૌન્દર્યવિષયક લાગણી થાય એમ નથી. અનુભૂતિ ભાષામાં આકાર લે તે પહેલાં તેના કલ્પનાજન્ય પ્રતિભોધે સૌન્દર્યવિષયક કામ કરેલું હોય છે. કવિકર્મ તો તેને સ્થિર ને સ્મરણીય કરવા માટે છે. આ વસ્તુ સમન્વય અને

ધ્યાનમાં રાખીએ તો કવિકર્મનો મહિમા તેની યોગ્ય મર્યાદામાં સમજી શકાય.

સ્મૃતિવ્યાપાર અને તેનો કલ્પના સાથે અપરિહાર્ય સંબંધ કળીએ તો કવિ અને અકવિ, કવિજ્ઞાને પ્રાકૃત જન, કવિ અને વિવેચકનો કૃત્રિમ ભેદ ટાળી શકીએ. આ ભેદ સ્વાભાવિક નથી, વ્યાવસાયિક છે; મેધાના સ્વરૂપનો નહિ પણ તેની માત્રાનો છે. વ્યવહાર માટે એ સાપાભેદ ઉપયોગી ને આવશ્યક છે, જેમ કૂંપળ અને પર્ણ વચ્ચે ભેદ કરીએ છીએ તેમ; પણ એ તાત્ત્વિક નથી, માનવહૃદયના બંધારણને સ્પર્શતો નથી.

આંતરિક સૌન્દર્યપ્રતિભાન અને તેના કલારૂપ અવિષ્કારમાં એક મહત્ત્વનો ભેદ છે ખરો. લાગણીનું આંતરિક સ્ફુરણ સાધામાં કે અન્ય વાહનમધ્યકત થાય ત્યારે તેની હૃદયસંચાર અને હૃદયસંચલનની શક્તિ ઘણી વધી જાય છે. લાગણીનો સમુચિત અવિષ્કાર ચિત્તનાં અન્ય સંચલનોને તથા વૃત્તિઓને અજાગ કરી, દબાવી દઈ, ચિત્તને એકજ દિશામાં પ્રવૃત્ત કરે છે, એક જ ભાવમાં જાણે સમાધિસ્થ કરે છે; તીવ્ર અને તેથી કલાકૃતિ દ્વારા થયેલો લાગણીનો બોધ ભદ્ર અને ગાઢ હોય છે. એ બોધ આસ્વાદમય હોય છે તેથી તેનો આનંદ પણ તે પ્રમાણમાં શુદ્ધ અને લોકોત્તર લાગે છે. કાવ્યમય આકાર આપતાં કવિએ આ સાત્ત્વિક ને ચિત્તસંકે પ્રક્રિયા લક્ષમાં લેવાની છે. કલ્પનને વ્યક્ત કરતાં કવિતાનાં આ ધર્મ અને પ્રયોજન અનુસાર કવિએ પર્યાવેક્ષા, પદ્ધેપદની ચિન્તા, કરવાની રહે છે. વાચકના ચિત્તને ઈષ્ટ દિશામાં ગતિ આપી એકાગ્ર કરવા સારું કવિ ભાષાની, લયની, અલંકારની પ્રતિરૂપપ્રતીકની અનેક યુક્તિઓ અજમાવે છે. એ યુક્તિઓના પરિણામનો પ્રથમ સાક્ષી કવિ પોતે જ છે.

શુદ્ધિપત્ર

કવિલોક ૩૭

પાત્ર

પંક્તિ

અશુદ્ધ

શુદ્ધ

૯	૬	અદ્ભુત	અદ્ભુત
૯	૯	સામર્થ્ય	સામર્થ્ય
૧૬	૧૧	થલે (.)	થલે !)
૧૬	૧૩	સુંદરમ	સુંદરમ
૧૭	૨૦	થય,	થાય:
૧૮	૨૦	કપું	કંપું
૨૦	૨	અધતન	અધતન
૨૩	૨૪	અવિધના	અવિધો
૨૪	૦૬	પરનિવૃત્તિ	પરનિવૃત્તિ

કવિલોક ૩૮

૪	૧૭	અસ્ફુટ	અસ્ફુટ
૧૩	૨૩	વધારે	વધારે
૧૫	૧૪	કિટિસિન્નમ	કિટિસિન્નમ
૨૦	૧	હમિઉપાદન	હાનઉપાદા
૨૧	૨૩	સુજાન	સુજાન
૨૧	૨૩	રિક્ષેકશન્	રિક્ષેકશન્
૨૧	૨૪	લક્ષ્	લક્ષિંગ
૨૩	૧	લયના	લયનો
૨૪	૧૪	સુજાન	સુજાન
૨૪	૧૫	પ્રોક્ષેમ્	પ્રોક્ષેમ્
૨૪	૧૫	લિવિડ	લિવિંગ

કવિલોક ૩૯

૩	૪	પ્રાપ્તા	પ્રાપ્ત
૧૧	૧	ભિમળકાળ	ભિગમકાળ

હુંએમ, એન્જલો અને ડ્રેડર માટેના

કયુગેલ ધન્નેક્ષુત ઇદિવપમેન્ટ

५५१

ଆମ୍ଭେ ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ଭାବୁଛୁ ।

HOTRACO¹

૪૦

કવિલોક

(કવિલોક સંસ્થાનું દૈનિક)

પોષ ૨૦૨૦ | જાન્યુઆરી ૧૯૬૪ - પુસ્તક ૭ : અંક ૪

તંત્રીઓ

જયંત પારેખ

ધિવકાન્ત મણિવાદ

જવાજમ-દેશમાં રૂપિયા ચાર - વિદેશમાં શિલિંગ આઠ. કુટુંબ નક્કીના સિદ્ધેનથા પેસા. જવાજમ ભરવાના સ્થળ: (૧) કવિલોક, ૩૮૦, ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨. (૨) એન. એમ. ટ્રિપાઠી પ્રા. લિ; મિન્સેસ રફીલ, મુંબઈ ૨. (૩) પિનાકિન કાફોર, કાફોર બ્રધર્સ, જર્મન સિદ્ધેર મારકેટ, રતનપોળ, અમદાવાદ (૪) શિવકુમાર એવી, મુકશન એન્ડ કંપની, ૧૨, પોર્ટુગીઝ ચર્ચ રફીલ, કલકત્તા ૧ (૫) એસ. એલ્ડર સર્વિસ, નહેરુ રોડ, વિલ્લેપાર્ક, મુંબઈ ૫૭

માસિક કવિલોક સંસ્થા વની જયંત જે. પારેખે સિપિની પ્રિન્ટરી (૨૮૦ ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨)માં છાપી ત્યાંથી પ્રગટ થયું.

આવરણચિત્ર : પ્રધુઅ તમા

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

કાવ્યવિવેચનના પ્રશ્નો

આપણા કાવ્યવિવેચનમાં જે મહત્વનો પ્રશ્ન આપણી સમક્ષ ઉપસ્થિત થયો છે તે પક્ષીલતાનો છે. આપણા કાવ્યવિવેચનમાં પરાપૂર્વથી કોઈ નિશ્ચિત ધોરણ દૃષ્ટિએ પડતું નથી. માત્ર પક્ષપાત ને પૂર્વગ્રહ જ વિવેચનમાં પ્રેરણારૂપ બને છે. આથી જ પંડિતયુગમાં કુસુમમાળાને એક જણ ખારાસાગરમાં મીઠી વીરડીરૂપ ગણે, તો ખીળે એને રસરૂપગંધવર્જિત કુસુમોની માળા કહે; આપણા જ યુગના વિગ્નજ્ઞાઈ જેવા સુપ્રતિષ્ઠિત વિવેચક, ખખરદાર કે લલિતની કવિતાને છાપરે ચઢાવે, તો શેષની કવિતાને એ કાવ્યજ્ઞની કવિતા છે એમ કહીને એની સુંદરતા પ્રત્યે આંખમીંચામણું કરે. વિશ્વનાથ ભટ્ટ જેવા પણ ખોટાદકરની સામાન્ય કક્ષાની કવિતામાં સૌંદર્ય દર્શાવવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરે; ઠાકોર જેવા, ગાંધીવાદ પ્રત્યે એમને અણુગમે હોવાથી, ઉમાશંકરની ‘બળતાં પાણી’ જેવી સુંદર કૃતિને ભિતરતી કોટિની ગણે, ને ગોવર્ધનરામની ‘વૃષ્ટિ તે પછી કુદરતનું સૌંદર્ય’ જેવી સામાન્ય કૃતિને ઉત્કૃષ્ટ લેખે. એ સર્વે આપણી કવિતાની વિવેચનામાં જે અરાજકતા પ્રવર્તતી હતી ને આજે

પણ પ્રવર્તે છે તેના ઉત્કૃષ્ટ દૃષ્ટાંતો છે વળી સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગની કવિતાની વિવેચનામાં પણ, પડિતયુગના વિવેચકોમાં ગાંધીયુગની કવિતા પ્રત્યે જેવો અણુગમે હતો તેવો અણુગમે પ્રવર્તેલો જોવામાં આવે છે અને તેથી સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગના વિવેચકો ગાંધીવાદની કવિતામાં કાવ્યરસ છે જ નહિ એક પ્રતિપાદિત કરે છે, અને એથી ગાંધીયુગ પૂર્વેની પડિતયુગની કવિતા તરફ એમનું હેતુ વર્ષ છે આમ આપણે ત્યાં યવિવેચનના કોઈ સર્વમાન્ય ધોરણો નથી, માત્ર અગત્ય ગતરૂપ જ કાવ્યવિવેચનામાં પ્રેરકબળ બને છે

આપણા પ્રાચ્યવિવેચનમાં ખીલે અગત્યનો પ્રશ્ન એ વિવેચક અને કવિ વચ્ચે એક પ્રકારની તડબેડ યા સમજૂતી થયેલી જોવામાં આવે છે તે છે એ લગભગ પ્રત્યેક નવો કવિ કોઈ જાણીતા વિવેચક પાસે પ્રસ્તાવના કે આમુખ લખાવે છે એથી નવા કવિને ગતોગત પ્રતિષ્ઠા મળી જાય છે અને વિવેચક પણ પોતાને મહત્ત્વ મળે છે, પોતાની પ્રતિષ્ઠા તથા મૂલ્ય વધે છે એવા ભ્રમમાં ગરે છે આપણે ત્યાં ઘણા સામાન્યકક્ષાના કવિઓને આ આમુખની પ્રભાસિએ ગૌરવપ્રદ કવિપદ મળ્યું છે આ પરિસ્થિતિ અત્યંત દયાજનક છે એથી સાચું કાવ્યવિવેચન પામરતુ નથી, ને અહોરૂપ અહોધ્વનિની પરિસ્થિતિ ઘટ કરીને બેઠી છે આથી જાણે એક એવી પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરવાની જરૂર છે કે જેમાં કોઈ પણ કવિ આમુખને જોર નહિ પણ પોતાની કવિતાની શુભવત્તાન જોર જ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવાની પ્રામાણિક પ્રતિ રાખે

કાવ્યવિવેચનમાં એક ખીલે મહત્ત્વનો પ્રશ્ન પણ આપણને મૂડવે છે ગયા સો વર્ષમાં આપણે કોઈ નવી આપણી જ કહી શકાય એવી આગવી પદ્ધતિ ઉપજાવી નથી આપણે કા તો મમ્મટે

ચીંધેલા માર્ગે થઈને રસ, અલંકાર, ધ્વનિ વગેરે દૃષ્ટિસમક્ષ રાખી વિવેચન કરીએ છીએ, યા તો આપણે એરિસ્ટોટલ, વડર્સવર્થ કે મેથ્યુ આર્નોલ્ડ, એલિયટ કે વાલેરીએ આંકેલા માર્ગને અનુસરીએ છીએ, અને એ ચોકડામાં ગમે તે પ્રકારની કવિતાને ઘેસાડવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ ને એમાં ન એસે તે કવિતાને આપણે નિકૃષ્ટ પ્રકારની ક્ષેપીએ છીએ. એટલે અત્યારે આપણી વિશેષ આવશ્યકતા, આપણે કાવ્યવિવેચનની કોઈ નિશ્ચિત રીતિ, કોઈ નિશ્ચિત ધોરણ, તૈયાર કરવાની છે. એનાથી અત્યારની અરાજકતાને દૂર કરી શકાશે. જૂનાં કાટલાં કે પશ્ચિમનાં નવાં કાટલાંથી હવે આપણું કામ ચાલે એમ નથી. નવાં કાટલાં યોજવાની જરૂર ઘણા કાળથી ઉપસ્થિત થઈ છે.

આપણે ત્યાં અસ્તિત્વવાદની અસર આવી છે એ કાળે નવી કવિતાનું મૂલ્યાંકન એ દૃષ્ટિનો અભ્યાસ કરીને તદનુસાર કરવું જોઈએ. કાવ્યવિવેચનના પરંપરાગત ચોકડામાં એ કવિતાને ઘેસાડવાનો પ્રયત્ન કરવો ને એમાં એ નથી એસતી માટે હલકી કોટિની કવિતા છે એમ કહેવું એ ઉચિત નથી; આપણા વિવેચનના વિકાસમાં એ ખાધાડપ છે. ખીજે પક્ષે અસ્તિત્વવાદની અસરવાળા વિવેચકો ગાંધીવાદના કવિઓ પ્રત્યે પૂર્વગ્રહથી જુએ છે, અને એથી એ સમયના કવિઓનું મૂલ્ય જાણી જોઈને ઓછું આંકે છે એ પણ કાવ્યવિવેચનમાં એક અનિચ્છનીય લક્ષણ છે. તેનો પણ પ્રતિકાર થવો જોઈએ. જેમ કેવળ વિચાર કે સિર્મિતત્વ જ કવિતા નથી. તેમ કેવળ ખાહ્યકૃતિ પણ કવિતા નથી, એ વાત ભાર મૂકીને કહેવા જેવી પરિસ્થિતિ આજે કોભી થઈ છે.

આદિલ મન્સૂરી

૨૭મી વર્ષગાંઠે

કાળી ખિલાડીની
લિપી કીકી જેવા
પરોઢના ભીના હોઠો વચ્ચે દબાયેલો
સૂર્ય બેઠ,

મીકા વર્ષમા પગ મૂકતી
કન્યાના મન જેવી
સ્વપારનાં ફૂલો પર
મ્યુ.ના સુકાયેલા નળ પર
ખાત્રેલા પાણીના છેલ્લા ટીપા જેવા
ઝાકળમા મોહું થોતો
સૂર્ય બેઠ,

સ્મશાને સળગતી ચિતામાંથી
છૂટી પડેલી જ્વાળા સમ બપોરે
પુલના નોર્તિંગ પડછાયા નીચે
કચડાતી નદીમા
સ્નાન કરવા ભિતરનો
સૂર્ય બેઠ,

ક્ષયના રોગીને થયેલી
લોહીની છેલ્લી ભિલટી જેવી લાલ સાંજે
યુવાન વિધવાના ભિછળતા મન જેવા
સમુદ્રની આંધળી કબરમાં પોલી જતો
સૂર્ય બેઠ,

ઘરના જર્જરિત દર્પણમાં
 ૨૭ વર્ષની કેદ પુરાયેલો પરિચિત ચહેરો
 યાદ આવી જાય છે.

રાતે

રાતભર શેરને ડંખતી આંદની;
 શેરીઓ, શેરીના શ્વાન સંગ જાગતી.

મૌનની ડાળ પર ઝૂલતી સ્તબ્ધતા,
 આસને ચીરતી વીજની નગનતા.

ગંધની નાગણો રંગની આંધમાં;
 હાંફતી શૂન્યતા આસની છાંયમાં.

આંખમાં ડોલતાં સ્વપ્નનાં જંગલો,
 ભાંધનાં ખેતરો ખાળતો આડિયો.

હાથ પર ભિગતા કંટકો થોરના
 દેહને ખાળતી રક્તની ઉષ્ણતા.

ને પછી ચન્દ્રના ટુકડા જે થયા;
 એક તો આસમાં ને બીજો સૂર્યમાં.

રાજેન્દ્ર શાહ

ઇચ્છાવતી

ઇચ્છાવતી તરંગિણી તરિ
તેજ ને છાયા રમતાં તરલ કલકલરવ નીરેઃ
ઇચ્છાવતી તરંગિણી તરિ.
સહુને વિમલ પાન
મળે અહીં
સહુને શીતલ સ્નાન
મેખડગિચી બેઠે બાગુની ધરતી આંહી ઢળેઃ
જલની ભીતર ભળે.
કેટલી રે અણબણ દિશાની આવતી કેડી
કેટલાં ઝરણુ
કેટલાં ચરણુ તેડી ?
આપણે આવી મળિયાં એમ જ
તરસ્યાં ભાંની સોડમાં સર્થાં ધીરે,
ઇચ્છાવતી તરંગિણી તરિ.
પુલિન એના પટની બાગુ પર બાંધી છે
આપણી કુટીર
નેણુની સામે બ્રહ્મળે ભૂરાં નીર.
ઉપર નીચે હેતઅડોઅડ આપણી આવનબાવન
મોસમ નિતની રે મનસાવન
છાળની છાલક ઝીલતો ભળે
વાયરો અધીર ધીર
નેણુની સામે બ્રહ્મળે ભૂરાં તરલ ગભીર નીર.

એક દી તીરે આવિયું સોનલ હરણ
 એને જોઈને મોઢાં નયન.
 મનમાં એવી લે' લાગી-કંઈ કામના જાગી,
 હિરણની મેં કાંચળી માગી.
 તીરનું ભાથું લેઈ પળ્યો તું, મૃગલે લીધી ફાળ;
 ક્ષણ મહીં તો ખેડેએ સીમા પાર.
 કોઈ ઘવાયું કોઈ ભરઝાયું,
 ચીસ નહીં, નહીં વીંધ્યાનો હુકાર;
 આક્રુલ મારા કાનમાં સૂના વગડાનો ભેંકાર.
 દગડ ને ઝડઝાંખર ઠેકી
 દૂર તું દોડ્યો કેટલા કાઠા કોષ ?
 જલતા રે અંધારમાં ખેઠી
 અવળી મારી મતને દેતી દોષ.
 લોચનિયાં વહી જાય રે ભિનાં નીરે
 ઇચ્છાવતી તરંગિણી તીરે.

હેતઅડોઅડ આપણને તે ફેંકશે આવાં દૂર !
 જાણતી ના હું, કામના -

જે કમનીય ગણી તે -

આટલી હશે કૂર !

આણશે તો યે અવ નકામી કાંચળી મારે મન,
 અળગાં રાખે આપણને જે કેટલાંયે જોજન.

હાથ ભલેરો હોય જો ખાલી

ખેલશું ને ક્ષણક્ષણનાં સુખે દેઈશું તાળી.

આવ

પુરાણો પ્રગટે ફરી ભાવ..

આવતાં ને ઓસગતાં જતા જલને બેતી
 સૂના રે અવકાશમા તને રહું છું જોતી
 અવ છું એકલડી રે
 ઇચ્છાવતી તરંગિણી તીરે.

જયંત પાઠક

ઉનાળો

આસની આખે લાલ સાજુકના
 વંટોળિયે એવી ધૂળ ઉડાડી;
 ફાળિયુ માથે, અંગ ઉઘાડે
 આદિવાસી પેલા તાડને ચઢી તાડી !
 આખો દી' આળોટી ખાટસે થાક્યુ ગામ
 સાંજે એને ઢોલપિપૂડીએ દીધું ઉડાડી,
 આસને ધોરી મારગ ચાલી જાન
 સજવી રાતની જૂઘરગાડી !
 અકળામણમાં આઘા કરી સહુ વસ્ત્ર
 ધરા પડી અંગઉઘાડી
 ધીમે સમીરણ શ્વાસ ચલે
 વહે ધીમે નદીયુની નાડી !

કચાંકથી આવે સૂર લજ્જનના
 સીમ વળોટી, ખોરડું ઘેરી
 કાળજું ફૂલ જાય ઉપાડી !

લાભશંકર ઠાકર

કાચની અહીં
ખૂણા મહીં
મૂકી છ મત્સ્યમંજૂષા
ક્ષિતિજમાં ઝૂકી ઉષા
પ્રકાશનું
શિરીષની છબીભયું
વિસોલ રૂપ શું ગયું
સુરમ્ય ફર્શની પરે !
તૈલરંગની દિવાલ ક્યાં સરે...સરે...

(અધૂરું જ વેશ
સરોવરે તરે છ કો' દિશોરી મુક્તકેશ)
ગૌર એ પગો
સરી જતા જ ખહાર
ખહાર ખૂલતા
શિરીષના જરી જરી શું ખૂલતા
વિસોલ પુષ્પના
પૃથુ પ્રદેશમાં પ્રવેશતા
ક્ષિતિજનાં ય અંધ ખારણાં ખૂલી જતાં.

ફર્શની પરે અરે
ખસી ગયેલ કેશની લટો જરીક, ખાંધતી
દેહયદ્ધિ પાતળી ફરે ફરે
આસની નીચે
અસંખ્ય માછલી તરે તરે.

દિલીપ ઝવેરી

પવન અને બારી

આ બારીને પવન સાથેમા ભૂડી જવાની હોશ ઘણી
એની બને પાખો ફફડે વાગવા
પણ

હૃ
ધબ ફડકે છે ભૂરી
એમા સમદરજલનો વાસ
એમા તરતી તડકાની માછલીઓ
એક ઝપાટે ઝડપી લેના
તડપે બારી

હૃ
ધબ ફડકે છે ભૂરી
ભર્યા સઢે વાદળના દોડે વહાણ
એના ફૂવાથભપે જેસી
નીચે સુળવળતા લીના પાણીને
લેયા ઠગવા

આધે આધે
ભર્યા સઢે વાદળના દોડે વહાણ.

મોઢ બડકની લીસી છાતી પર ચોટેલા શબ સુખી

આ બારી

(એને પાંખ ફૂટી છે!)

ફરી ફરી અથડાય પવનના લોઢ

ગભરુ પાંખો ફફડે વારંવાર

અને... ..

સૂર્ય ઊગ્યો

રસ્તાની ડાળી પર જિગે મકાન

જિંદે ચમકંતા દીવાનાં ઝાકળ.

સરી સ્વપ્નલોકેથી એવી

ઘોડાગાડી હળવે દડતી

મારામાંથી પસાર થઈ ગઈ

સૂર્યકિરણ શી.

અને એટલે પૈડાં માથે

રેશમફૂણી જિગી રુવાંટી.

ટાવરમાંથી પતંગિયાં શા ડંકા જિજ્ઞા

સૌનાં હૈયાંફૂલે ખેડા

મંદિર પરથી કબૂતર છલકયાં.

અને ઘાસમાં સાગરના મોજ શું હળવે હલી ગયું.

હું શ્વાસમહી આકાશ ભરીને ચાલ્યો.

સૂર્ય આથમ્યો

કેટકેટલી પાન પાછળે સંતાયેલી

અંધકારની માછલીઓ અવ તરવા લાગી.

કુંતલમાંથી સરકી જઈને

દિલીપ ઝવેરી

પવન અને ખારી

આ ખારીને પવન સાથેમા જોડી જવાની હોશ ઘણી
એની બને પાખો ફૂટે વાગવા
પણ

હૃ
ધન ફૂટે છે ભૂરી
એમા સમદુઃખનો વાસ
એમા તરતી તડકાની માછલીઓ
એક ઝપાટે ઝડપી લેના
તડપે ખારી

હૃ
ધન ફૂટે છે ભૂરી
ભર્યા સહે વાદળના ઢોડે વહાણ
એના ફૂવાથભપે બેસી
નીચે સળંગતા લીના પાણીને
બેચા દુન

આથે આથે
ભર્યા સહે વાદળના ઢોડે વહાણ

મોઢ ખડકની લીસી છાતી પર ચોટેલા શખ સુખી

આ ખારી

(એને પાંખ ફૂટી છે!)

ફરી ફરી અથડાય પવનના લોહ

ગભરુ પાંખો ફફડે વારંવાર

અને... ...

સૂર્ય ઊગ્યો

રસ્તાની ડાળી પર ભેગે મકાન

ભેડે અમકંતા દીવાનાં ઝાકળ.

સરી સ્વપ્નલોકથી એવી

ઘોડાગાડી હળવે દડતી

મારામાંથી પસાર થઈ ગઈ

સૂર્યકિરણ શી.

અને એટલે પૈડાં માથે

રેશમફૂંણી ભગી રુવાંટી.

ટાવરમાંથી પતંગિયાં શા ડંકા ભિડ્યા

સૌનાં હૈયાંફૂલે બેઠા

મંદિર પરથી હબૂતર છલકયાં.

અને ઘાસમાં સાગરના મોજ શું હળવે હલી ગયું.

હું શ્વાસમહીં આકાશ ભરીને ચાલ્યો.

સૂર્ય આથમ્યો

કેટકેટલી પાન પાછળે સંતાયેલી

અંધકારની માછલીઓ અવ તરવા લાગી.

કુંતલમાંથી સરકી જઈને

આખા અંગે
 આસપાસ વીંટાતું જલની હ્રેર સમું
 જે હોડમહાંતું મૌન હવે દરિયો ખનતું.
 ને છાતી ફરતી આંગળીઓનાં વહાણ પર દીવા ઝમઝમતા.
 ચમકતી આંખોની સાથે આછાં ચુખન
 પાંખ પસારી જિડતાં.
 અને પછી તો સુળવળતા અધાર તણે
 શેવાળસુવાળો સ્પર્શ,
 અને પાનની માછલીઓની મર્મર સાથે
 તરતી જતી રાત.

ચિત્ર મોટી

સવાર

ફિક્કા પડેલા
 ઓરડાની આંધળી આંખો ઉપર
 ધીમેશથી ચુખન
 હવા ઝીલી રહી સ્પંદન
 સહેજ જ હલ્લું નળિયું
 અને આંખો ય મારો ઓરડો
 સરચક સુવાળા સ્મિતથી.
 ફરડાય... ...
 પાંખો વીંચતું
 (મારા વિશે છુપાયેલું)
 ઘૂલડ જિઝ્યું.

ખપોર

હાંફેલા ઊંટોની પેઢે
રસ્તા ઉપર ખિલ્ડિંગના પડછાયા
થાતા ઉપર હેઢે, હાંફેલા ઊંટોની પેઢે.
લૂખી લૂનાં લટિયાં જીડતી રાખોડી ખપોર,
રતુમડી એની આંખોમાં ગુલમ્હેરિયો તોર.
ટાવરના દાંતાળા ચક્રે ઘસતી તીણા ન્હોર,
પોરો ખાતા પડછાયા ને લીલા જીગ્યા થોર.
લીલાં થાનથી દૂધ જિભરાતું ધોળું ચારે કોર
અંધકારનાં પગલાંઓનો સૂરજમાં છો શોર.

રાવજી પટેલ

૧.

ઇસ્ત્રી કરેલા શબ્દને હું ગોઠવું છું
કાઠ કાનોમાં
કાઠ કાનોમાં ધગધગ થતું સીસું
તો કાઠમાં એવું પ્રવાહી રેડવું મારે પડે
કે
જીભ પર પાણી,
ને આંખ એની મુજને બેચા કરે,
આમ હું તો મધ સમો મીઠો બનું.

ને પુઝના વિચાર શો ધિક્કારવા લાયક બનું,
 લાચાર છું.
 આ શહેરમાં, હોટેલમાં, સરિયામ રસ્તે કોઈ સાથે,
 ટ્રેનમાં, પરગામમાં
 આ સજ્જતાની કુંવરી(!)ને સાચવ્યા કરવી.
 હું મુરખી !
 કોઈ પેઢીના હિસાબી ચોપડા જેવો નથી જુદો !
 સહુ સામે મને - સાચા મને - બતલાવવાનો તો
 વખત મળતો નથી.
 હું મને જડતો નથી.

૨.

દેહમાં પુરાવલા અસ્તિત્વના
 આ સર્જને
 હું ભેળવી શકતો નથી સહુમાં.
 કૂલની ફારમ સમે એ તે બને ? !
 ચોલીસમી આ પારદર્શક કાંચળી ઉતારતા એને
 હવે પકડો.
 નહીં તો -

નસિન રાવળ

સાંજ ઢળી

સાંજ ઢળી સાંજ ઢળી
સાંજ ઢળી,

ખહાર ખારીની દૂર સરી
દૂર સરી.

આંખ ખહાવરી હંઢી વળી
હંઢી વળી.

કયા વૃક્ષની ટોચ લચી ?
ટોચ લચી !

કયા પંખીની પાંખ ભીડી ?
પાંખ ભીડી !

કયા કંઠની ઠરુણ કડી ?
ઠરુણ કડી !

કયા તેજમાં મળી ગઇ ?
મળી ગઇ !

કયા ફૂલ શી એક છવિ ?
એક છવિ !

કયા તારકે મળી ગઇ ?
મળી ગઇ !

સાંજ ઢળી સાંજ ઢળી
સાંજ ઢળી !

અંધાર

તાગ્યોના સાગરમાં તરતો અંધાર.

તારી

આખોમાના તાગ્યોના સાગરમાં તરતો અંધાર.

મારી

આખોમા ભિગેલી

તારી

આખોમાના તારાઓના સાગરમાં તરતો અંધાર

મને

મૂકી એ,

ઢોંટે હર હર અતિ હર ક્ષિતિની પાર,

સુવાણી સૌગંધીની સ્હવાગ ચૂમે એને,

એને

અપાર માદવે ભરી સૂર્યની રમ્ય અંશુલિ અડતી,

(વાયુની ઘૂંઘરીઓ ગ્લુઝણતી)

ફોર્યા પાગ્નિતના વનમાં તરતો એ થઇ તેજ તેજનો સાગર.

મારી

આખોમા ભિગેલી

તારી

આખોમાના પાગ્નિતના વનમાં તરતો એ થઇ તેજ તેજનો સાગર.

મને

મૂકી એ

ઢોંટે હર હર અતિ હર ક્ષિતિની પાર.

પ્રત્યૂષના પવન સાગર શીત મંદ
આછેરી દહેરમહીં ડોલ્લી રહે; પનાઈ
આકાશમાં તરતી મારી અગાશી કેરી
જે આખી રાત રજનીજળ ઘુમ્મરાઈ!

ક્યારેક તો ગઈ ફસાઈ અનળ તીરે,
તારાદ્રિષેની મહીં, ગંભીર તેજભમ્મરે
સ્વર્ગંગમાં ઘુમરડી ફરી ગૈ, હવે તે
ભૂગોળના તટપરે કચહીં લાંગરે છે;

છે રાત્રિનો હજીય શીતલ સ્પર્શ વાયુમાં,
ચંપાયું એક નથી રશિમ હજીય સૂર્યનું,
છે સૃષ્ટિના નયનમાં હજી ઘેન નીંદનું,
છે પોપચું અદુઘઙ્યું હજી શ્રાંતિભારથી;

ડોલે પ્રભાતપવનો નીતરેલ મંદ,
ડોલે પથારી-પટપર્ણ-સૂતા મુકુંદ.

ચોસેદ મેકવાન

એકલું

એકલું એકલું ટાવર જાગે સમયને અણસાર !
ક્ષિતિજ ક્યારેક ઘૂંટી જાયે શણનો લાગે સાર !

પથે પથે શહેરને દીધા
જતીઓના તાળા,
કાળવી સડક મૂગી મૂંગી
ઝીલતી નેજ કુંડાળા !
તિમિગ્ના ખંડેથી ટપકે તારકનો સૂનકાર !
એકલું એકલું ટાવર જાગે સમયને અણસાર !

પડછાયાના પહાડ જાણે કે
નીદમા સૌ મકાન,
લયની ચાલે વાયરો જોનો
ગતનો ધબકે પ્રાણ !
હળવે એમા સળતા કોના ઉરતણા મળકાર ?
એકલું એકલું ટાવર જાગે સમયને અણસાર !

એક દવસ

મૃત્યુ પામેલા કપૂતગની
કરેલી આખ ગા આકાશમા
તગતી નદી -
એ નદીના જળમહી હું જોઉં છું

હબસી તણા કો' દેહ શો અંધાર
[મત્સ્યનો ચળકાટ જાણે]

તરફે અંધાર એ;

તરફે

કાંઠે ઊભેલા જૂંપડાની છાંય !

એ છાંયમાં

તરડાય કે કે માનવીચહેરા

અને,

જળ પીવાને આવતા પંખીના ઓળા !

બુદ્બુદો, જાણે વમળના અશ્રમે

જતા સરી

આ કાળની ગુફા મહી...

ને કાળની ગુફા થકી તો

વૃદ્ધ ક્ષણ સૌ ઊડતી જુવાન થૈ... ..

પ્રજોત્ત પરીખ

આક્રમણ

એકાંતના ભૂરા ખંડેરમાં બેસીને

રોજ મારો જે સૂરજ પીગળી જાય છે

એનો આર્તનાદ

હવે ઇશ્વરના ઘર સુધી પહોંચી ગયો છે.

ને સમયના લોખંડી ઊંડાણનાં અંધકારમાં

મારા શ્વાસની જે કણિકાઓ

ગાસેદ મેકવાન

એકલું

એકલું એકલું ટાવર બાગે સમયને અણસાર !
સિતિજ કચારેક ઘૂકતી બાણે કાલુનો લાગે ભાર !

પથે પથે રહેગને દીધા
બત્તીઓના તાળા,
કાળવી સડક મૂગી મૂંગી
ઝીંઘની નેજ કુંડાળા !
તિમિગના ખડેની ટપકે તારકના સૂનકાર !
એકલું એકલું ટાવર બાગે સમયને અણસાર !

પડછાયાના પહાડ બાણે કે
નીદમા સૌ મકાન,
કાચની ચાણે વાયરા ઝેનો
ગાતનો ધમકે પ્રાણ !
હળવે એમા ભળતા કોના ઉત્તણા ધબકાર ?
એકલું એકલું ટાવર બાગે સમયને અણસાર !

એક દિવસ

મધ્ય પમેલા કૃષ્ણતગ્ની
કેલી જાણ ગા જાકાશમા
તગ્ની નદી—
એ નદીના જળમડીં જુ બેડ છ

હાથસી તણા કો' દેહ શો અંધાર
[મત્સ્યનો ચળકાટ જાણે]

તરફે અંધાર એ;

તરફે

કાંઠે ભિભેલા ઝૂંપડાની છાંય !

એ છાંયમાં

તરડાય કું કું માનવીઝહેરા

અને,

જળ પીવાને આવતા પંખીના ઓળા !

બુદ્બુદો, જાણે વમળના અશ્રુઓ

જાતા સરી

આ કાળની ગુફા મહી...

ને કાળની ગુફા થકી તો

વૃદ્ધ ક્ષણ સૌ ઝેડતી જુવાન થૈ... ..

પ્રગોઘ પરીખ

આકૃમણ

એકાંતના ભૂરા ખંડેરમાં બેસીને

શેજ મારો જે સૂરજ પીગળી જાય છે

એનો આર્તનાદ

હવે ઇશ્વરના ઘર સુધી પહોંચી ગયો છે.

ને સમયના લોખંડી ઊંડાણનાં અંધકારમાં

મારા શ્વાસની જે કણિકાઓ

ભરાઈ ગઈ હતી,
 તે
 ભૂડી ભૂડીને હવે ઇશ્વરને ચાચો મારી રહી છે.
 ઇશ્વરનો અંત ક્યારે આવે એ કહી શકાય નહિ.
 મેં મારા આવગણીની કાંચળી ફેંકી દઈને
 મારી બધી જ શક્તિ સાથે
 એના આવાસ ઉપર
 આક્રમણ કર્યું છે.

- ૨ -

અંધકારમાં દિવાલના રેશમી તડકાની
 ત્વચા નીચેથી
 આકાશની પરીને કરેલો સ્પર્શ
 બગૃત થાય છે.
 હવે ચહેરા પર બાંહેધી
 આસુની કુમાશ જીરવાતી નથી.
 ન જન્મેલી હવાનો તરફડાટ
 વાતાવરણને કોચી નાખે છે.
 આગળીએ બાલીસ વગસ સુધી
 લંબાય છે.
 જર્જરિત કબાટમાંથી શબ્દોના આસ બગીને
 મૃતપખીઓની પાંખોમાં ભગઈ બાય છે.
 અને લાકડાના બીંચકા પર
 માનું શબ ઝૂલ્યા કરે છે.

૦

૪૧

કવિલોક

(કવિલોક સંસ્થાનું દ્વિમાસિક)

ફાગણ ૨૦૨૦ | આર્થ ૧૯૬૪ - પુસ્તક ૭ : અંક ૫

તંત્રીઓ

જયંત ખારેખ

પ્રિયદાન્ત મણિયાર

સવાજમ-દેશમાં રૂપિયા ચાર વિદેશમાં શિલિમ આઠ, છૂટક નકલના સિત્તેર નયા પેસા સવાજમ બરવાનાં સ્થળ (૧) કવિલોક, ૩૮૦, મિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨. (૨) એન. એમ. પ્રિયાદી પ્રા. લિ.; પ્રિન્સેસ રફીટ, મુંબઈ ૨. (૩) પિનાકિન ઠાકોર, ઠાકોર પ્રધર્મ, જર્મન સિલ્વર મારકેટ, રતનપોળ, અમનાવાદ (૪) શાયકુમાર જોષી, મુદરાન એન્ડ કંપની, ૧૨, પોર્ટુગીઝ ચર્ચ રફીટ, કલકત્તા ૧

માલિદ કવિલોક સંસ્થા વતી જયંત જે. ખારેજે લિપિની પ્રિન્ટરી (૨૮૦ મિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨)માં ગ્રામી ત્યાથી પ્રગટ કર્યું.

‘શાંત કોલાહલ’

પ્રિય લાઠ જગન્નાથ

લાઠ રાજેન્દ્ર શાહની કવિતામાં હું ડેટલો અંગત રસ લઉં છું તે ‘શ્રુતિ’ની મારી નકલમાં મેં કરેલી નોંધો ઉપરથી તારા ધ્યાનમાં આવ્યું હશે જ. ‘શાંત કોલાહલ’ વિષે કાંઈ લખવા માટે તું માગણી કરે છે પણ એમાં સૌથી પ્રથમ તો એ વસ્તુ છે કે હું વિવેચક નથી, એટલે મારા અધિકારનો પ્રશ્ન આવે છે. અલખત, મારા પત્રથી રાજેન્દ્રની કીર્તિને લાલ કે હાનિ થવાનો સંભવ થશે એવો છે. વળી ‘શાંત કોલાહલ’ વિષે લખું એનો અર્થ વખણાયેલી વસ્તુના વખણ કરીને ચાલતી ગાડીમાં ચડી બેસવા માગું છું એવો પણ નથી.

રાજેન્દ્રના સર્જનમાં એમની સતત જાગ્રત સંવેદનશીલતા, કહો સંવેદનક્ષમતા, સૌથી આગળ પડતું તત્વ મને જણાય છે. એ સંવેદનશીલતા કલ્પના ઉપર આધાર રાખતી નથી, એ તો કવિના સમગ્ર માનસમાં—ભિર્મિતંત્રમાં તથા છેક નાડીયંત્ર સુધી—વ્યાપેલી છે : સમગ્ર ચિત્તંત્ર સદ્ભગાહી તારોનું બનેલું યંત્ર હોય તેમ બહારના

અને અંતરના આધારો પ્રત્યે પ્રતિકાર્ય હરતું હોય છે. એ પ્રતિકાર્યમાં અંગત તત્વ લગભગ બાતન થઈ જઈને એમનો સ્વાનુભવ વિરાટ પ્રકૃતિના સર્વાનુભવનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે જેમાં સૌંદર્યનું દર્શન મુખ્ય હોય છે અર્થાત્ એમની સંવેદનશીલતા કોઈ નિશ્ચિત વિચાર કે તત્ત્વદર્શનમાં કે છવનના વિશિષ્ટ ક્ષેત્રમાં મર્યાદિત નથી.

પરિણામે, એમની કવિતામાં બીજું તત્ત્વ, વૈવિધ્ય, આગમ-પડતું થાય છે: છવનના સર્વ ક્ષેત્રમાં, માનવના સર્વ વ્યવહારમાં તે સૌંદર્ય જુએ છે.

નજરે નજર મગતી એમાં નહિ દેકા નહિ તાવ
આહોરા ધૂંધટની આડે ઊઠ્યો ઝામું વ્હાવ.
એક બાજુ ધૂંધટની પાછળ કવિને સૌંદર્યની ઝાખી થાય છે તો બીજી બાજુ ‘ઘોડા ઘોડા / વીરકો સોડા’ને કવિનું ચોખ્ખાંણપણ હોય તો, નડતુ નથી. વિષયનું તેમ જ કવિતાના બાહ્ય સ્વરૂપનું વૈવિધ્ય જોવા માટે ‘શ્રુતિ’ અને ‘શાત કોલાહલ’ની અનુક્રમણિકા પૂરતી છે, એમાં પ્રેમ, દાપલપ્રેમ, પ્રકૃતિવર્ણન, ગ્રામીણ છવનના દરચો, તથા અંતરમાં સક્રિય આધ્યાત્મિક તરવો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

કવિ તરીકે રાજેન્દ્ર અંતર્મુખ છે એવી મતવજનું કરો વાચકેણુ
યાદ આવે છે. સાચી કવિતાનું ઊગમગ્રામ અંતરતામાં છે - જ્યાં એની આરંભની હિતજના શુદ્ધિ, ઊર્મિ, પ્રાણ કે બાહ્ય મૂર્તિ ગમે ત્યાંથી આવતી હોય. રાજેન્દ્ર અંતર્મુખ કવિ છે એટલે એમને ‘મરતી’ પણ કહી શકાય; પણ ‘મરતી’ રાજેન્દ્રની સાથે અસપષ્ટતા, ધૂંધળાપણ, અજ્ઞેયતાનો સંસ્કાર વગેરે સામાન્ય રીતે સંકળાયેલા હોય છે તે રાજેન્દ્રમાં નથી.

સી. ડે. લૂઈસ પોતાના વ્યાખ્યાનોમાં - 'Poetic image'માં કવિની વિશિષ્ટતા image-making powerમાં - પ્રતીકા, કલ્પનોનાં મૂર્ત સ્વરૂપો સર્જવામાં - રહેલી છે એમ જણાવે છે. રાજેન્દ્ર શાહમાં એ શક્તિ પ્રચૂર પ્રમાણમાં જોઈ શકાય છે, અને વધારે ધ્યાન ખેંચે એવી વસ્તુ તો એ છે કે રાજેન્દ્ર જે પ્રતીકા કે કલ્પનો સર્જે છે તેમાં સત્યનું દર્શન સૌંદર્યમંડિત થઈને પ્રગટે છે.

પોપ વદ ૬(જન્મદિને)માં કવિ પ્રકૃતિનું દૃશ્ય આપીને પછી 'નાવ કો શ્વેત મરાલ શું સરે' એમ પાર્થિવલોક લાણી સરતી નાવમાં કાઈ મરાલ એટલે હુંસને જુએ છે. અહીં મરાલ એટલે હુંસનું પ્રતીક આત્માને માટે છેક ઉપનિષદના સમયથી વપરાય છે તેના કવિએ સ્વાભાવિકપણે પ્રયોગ કર્યો છે. પછી,

વિલસંત હિરણ્યવર્ણમાં / દલને આસન સંચરે અજ,

સુવર્ણજ્યોતિર્મય વિકસિત કમલદલને આસને 'અજ' સંચરે છે. 'અજ' એ જન્મરાલ છે, સૌ જન્મ તે 'અજ'ના જ હોય છે, એટલે છેવટે કવિ કહે છે,

સહુને મુજ અંતરે ધરું

સહુને અંતર હું ય વિસ્તરું.

વ્યક્તિ વિશિષ્ટતાનો આવિર્ભાવ છે એમ કહેવાય છે - અને તેમાં સત્ય રહેલું છે - પરંતુ વ્યક્તિ એટલે સર્વથી વિચ્છેદ એવું નથી એ સત્ય અહીં કવિ પોતાના જન્મની ઘટનામાં શાશ્વત અજન્મના અવતરણનો ઉલ્લેખ કરીને સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ તથા સર્વભૂતેષુ ચાત્માનમ્ એ પ્રમાણે જન્મના સાર્થક્યનો ઉલ્લેખ જન્મની ઘટનામાં જ ઉત્તમ રીતે કરે છે.

‘ત્રણ અવગાહકો’માં જીવનની અનુભૂતિના ત્રણ પ્રકારો સમુદ્રમાં પડનારા મરજીવાના કલ્પનમાં કવિ રજૂ કરે છે. પેઢા પ્રખ્યાત આઠનિઝ ચિત્ર ‘ગ્રી વાર્ષન ટેસ્ટર્સ’ની એ કવિતા યાદ આપે છે.

ગુજરાતના જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રો સાથે સજીવ સંબંધ રાખવાને રાજેન્દ્ર ખૂબ આગ્રહી છે એટલે લોકવાણી સાથેના એમના પરિચયનો વિચ્છેદ થયો નથી. ખાત્ર કરીને ગુજરાતી ભાષાના ઉચ્ચારમાં એના શબ્દપ્રયોગોમાં જે માધુર્ય છે, જે મંજુ સંગીતનું લયતત્ત્વ છે તેના પ્રત્યે રાજેન્દ્ર જેટલી સન્નગતા બીજા કવિઓમાં મળતી નથી. જંગાળીમાં એ ઉચ્ચારમાધુર્યની ટાંગેરે પોતાના સર્જનમાં મધ્યકાલીન કવિઓની કૃત્રિમ ઝડઝમકથી અલગ રીતે, એક ઉત્તમ સજીવ તત્ત્વ તરીકે સ્થાપના કરી છે. એમના ‘ઉપગુપ્ત’ ‘હિર્ણી’ વગેરે ગીતોમાં એ શક્તિ પૂર્ણ કુળાએ પ્રકાશે છે. સુમિત્રાનંદન થતના હિંદી કાવ્યોમાં પણ ભાષાના ઉચ્ચારણનું માધુર્ય સ્થાન પામે છે, રાજેન્દ્ર જંગાળી ભાષાના અભ્યાસી છે એટલે એ તત્ત્વ એમની નગર બહાર રહી જાય એ સંભવિત નથી. પરંતુ એમનાં સર્જનની ખૂબી એ છે કે જંગાળીનું અનુકરણ ક્યાં વિના તથા ગુજરાતની ભાષાનું જે સ્વરમાધુર્ય અને લયનું તત્ત્વ છે તે એમણે આગવી રીતે પ્રગટ કરી બતાવ્યું છે.

વળી, રાજેન્દ્રની કવિતાનું બાહ્ય સ્વરૂપ અક્ષરમેળ ઉપર એમનું પ્રભુત્વ દર્શાવે છે. એમણે ચતુરક્ષર સંધિનો તથા તેના જુદા જુદા દુકડાઓનો સારો અભ્યાસ કર્યો હાગે છે. કદાચ પથાર અને મુક્ત પથાર અને કેશવ હર્ષદ કુવના ‘વનવેલી’નું પણ અનુશીલન ક્યું હોવાનો સંભવ છે. મુક્ત લયનો એક અનોખો પ્રકાર રાજેન્દ્રની કવિતામાં આપણને મળી આવે છે.

થોડાં ઉદાહરણો આ મુદ્દો સ્પષ્ટ કરવા માટે લખ્યું.

સરલ હૃદય તવ, ખલ મન મારું

અમી તવ, મારું કુટિલ ગરલ (છવ્વનિર્મલ)

લહર મહીં ના

ઘેલી, વહીલી હવા જલશીતલ (ગગન ધનથી ગોરંભાયું)

એકાન્ત ન શાંત (પડદો)

રમતી લમતી સમીરની

લહરીને મૃદુ સ્પર્શ હૃષની (પોષ વદ ૬/શ્રુતિ)

તરુખણી, તૃણ, ધૂલિકણ, (ઐકાન્તિક દિન)

તૃપ્ત હૈયાના આનંદે મંદ સ્પંદતા

છંદના ધ્વનિમાં લીન (મારું છે અન્ન/શ્રુતિ)

શગનાં અગણ્ય પ્રતિષિંખ (મેડીને એકાન્ત)

નત નયનની નીચે નેહે લસંત પ્રસન્નતા

(ગગન ધનથી ગોરંભાયું)

અનંત આ નીલિમ, સીમહીન (પોષ વદ ૬/શ્રુતિ)

ભર નિંદરમાં ભયાવહ ! લલ્લું જે સ્વપ્ન કરા/લ રાતનું

(ન વાત વ્યતીતની)

આવાં ઉદાહરણો ‘શ્રુતિ’ અને ‘શાંત કોલાહલ’માં ઠેર ઠેર મળી આવશે.

રાજેન્દ્ર જીવનનાં સૌ પાસાંઓનો સ્વીકાર કરે છે—ટાગોર પેઠે એ પણ કહી શકે—‘વૈરાગ્ય સાધનેર મુક્તિ શે આમાર નય’. ઇન્દ્રિયો પર પડતા સંસ્કારો ને માત્રાસ્પર્શોને પણ કવિ આનંદપૂર્વક સ્વીકારે

છે. વિશ્વના લખરૂપ

કલ્યાણની ગંધરપરથી

વળતા ઘેરી મને હાસમા

શબ્દ, સ્પર્શ, રસ વગેરે આનંદના દારો બને છે

પરંતુ રાજેન્દ્રની સવેદનશીલતા એટલી સૂક્ષ્મ છે કે એ બધા બાહ્ય સ્પર્શો ઇન્દ્રિયગોચર જ હોય છે એવું એમની જામતમા નથી 'સ્વપ્ન'મા કવિ કહે છે —

આછી સુગંધ સહ કો નસરત ગાન

જેની ન કૃત્તિ, જે પણ વૃત્તિગમ્ય

ખરી ઇન્દ્રિય તો 'મન'જ છે એટલે જ 'વૃત્તિગમ્ય' 'સુગંધ અને ગાન' સૂક્ષ્મ શ્રમિકામા અનુભવી શકાય છે 'સ્વપ્ન' કાવ્ય રૂપિતાના રૂપમા કવિના સુખદ સ્વપ્નની પ્રવાહી વાર્તાજ છે, એમા કવિ જે ગતિ, જે રંગ તથા વિવિધ અનુભૂતિઓનો સંભાર રજૂ કરે છે તથા સમગ્ર વર્ણનમા ભાષાની જે દરકસરનો પ્રયોગ કરે છે તે ખરેખર અસાધારણ છે સ્વપ્નની આની વફાદાર, પ્રવાહી અને કવિતાની દૃષ્ટિએ સફળ રજૂઆત ધણી વિરલ છે

પ્રકૃતિના વર્ણનોમા રાજેન્દ્રની સવેદનશીલતા સજીવતા અને વિવિધતા લાવે છે અને સાથે સાથે વાણીનું માધુર્ય અને લય જળવે છે 'ઓન'ની

‘સાન માળરના નેણથી વીધાય રેણનું કંજળ મળું’

એ પકિતમા રત્નિના અંધારમા તગતગતા માળરના નેત્રો સૂચિશેષ

તમને ‘વીંધે છે’ એ કલ્પના પ્રકૃતિનું દૂષિત ચિત્ર રજૂ કરે છે, તો ‘નેણુ’ અને ‘રેણુ’નું સ્વરસામ્ય ઢાંક્યું રહેતું નથી.

‘મેડીને એકાન્ત’ની છેવટની પંક્તિઓમાં રહેલો ધ્વનિ ધ્યાન ખેંચે છે -

દુગે દુગે આંહીં ઉદીપન

ગોખતો દીપક કૃતકૃત્ય

જલતી જ્યોતિનું અવ સ્નેહમહીં થાય નિમજ્જન

અંધકાર નહીં

અહીં દ્વયતો વિલય.

આપણાં ગામોમાં તેલના દીવા થતા-જેમાં બળતી વાટ પ્રકાશ આપતી-હવે તો વીજળીના દીવાતું નિમજ્જન એના તારના ગૂંછામાં જ થાય ને ? મોટે ભાગે દીવાની વાટ ફૂંકે મારીને છુઝાવવાની ક્રિયા શુભ ગણાતી નહીં-એને લઈને ધુમાડાની ગંધ પણ આવતી-એટલે વાટને તેલમાં હુઆડી દબને દીવો રામ કરવામાં આવતો. કવિ અહીં દીવાની જલતી જ્યોત સ્નેહમાં-તેલમાં-ડૂબે છે એમ કહીને એમાં દીપકની કૃતકૃત્યતા રહેલી છે એમ કહે છે-કારણ કે હવે જ્યોત અને સ્નેહ જુદાં હતાં તે એક થઈ જાય છે. છતાં અંધકાર થતો નથી-પરંતુ ‘દ્વયતો વિલય’ થાય છે ! દાંપત્યજીવન વિષેનો ધ્વનિ અહીં સ્પષ્ટ છે.

‘તવ પ્રવેશે’ કાવ્યનો આરંભ વાત્રક પ્રદેશના નૈસર્ગિક દૃશ્યથી થાય છે. કવિને પ્રકૃતિ ‘ખારીથી મદાયલ ચિત્રશી’ લાગે છે. પ્રિયતો પ્રવેશ થતાં એ દૃશ્યમાં પરિવર્તન થઈ જાય છે-એટલે કાવ્યમાં સર્વાનુભવ અને સ્વાનુભવ ભેગા થાય છે. ક્રોધ ‘મુદામય સ્પંદન-જે પહેલાં ન હતું’ તે-સકલ કરણોને સ્પર્શી રહે છે. અને પછી

‘રગ રગ મહી’ જાણે આરોહતી ગતિ સ્વર્ગની’ કવિ અનુભવે છે. દિવસમાં પ્રકાશનું સામાન્ય સ્વર્ણતેજ સમગ્ર પ્રકૃતિમાં પ્રાણનું સ્પંદન જાગ્રત કરે છે તે અહીં માનવપ્રેમના સંબંધ પર છેઃ નારીયંત્ર સુધી અસર કરે એને માટે જૂથ સુદમમાહી સંવેદનશીલતા આવશ્યક છે જે રાજેન્દ્રની એક વિશિષ્ટતા છે.

‘કાળવી કાકી’માં આવેલ અનુભવ જુદી રીતે વ્યક્ત થાય છે : કવિને પ્રિયાની કાળવી કાકી આગળ ‘સુરજની સારી રોશની કાકી’ લાગે છે ! અહીં સુરજનો પ્રકાશ કેવળ સ્થૂલમાં જ મર્યાદિત છે અને ‘કાકી’ની પ્રાણુવંત રોશની આગળ તે ક્ષીણ પડે છે. શબ્દોની પસંદગીમાં કવિની નૈસર્ગિક શક્તિ કેવી સ્વાભાવિકપણે – લગ્નભગ સ્વયંભૂ સૂઝથી – કાર્ય કરે છે તે પણ પ્રથમ કાવ્યમાં ‘ગતિ સ્વર્ગની’ નો પ્રયોગ છે ન્યારે બીજામાં ‘સુરજની સારી રોશની’ એમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

‘ગ્રીષ્મમાં’માં ઉનાળાનું સુંદર પ્રાકૃતિક વર્ણન છે, એમાં-યોગ શબ્દોમાં વાસ્તવિક તાદ્દસ્યતા અને પ્રકૃતિમાં વ્યાપી રહેલી સચેતનતા ખન્નેનું સુભગ મિશ્રણ છે. ઉનાળાની અપેક્ષા – ‘સ્વ-મર્મર-વિહીન અસીમ એકાન્ત’ની લાગણી ગ્રેરે છે, જાણે ‘મહાકાલ ગતિહીન ફલાંત’ થઈ ગયો હોય એમ સંધનું નિશ્ચેષ્ટ બને છે. ‘મહાકાલ’ શાંત નથી, ગ્રીષ્મમાં એ ‘ફલાંત’ છે. ગ્રીષ્મની ખગળખગતી ‘અગન’ પણ દ્રવંત બને છે, એના ‘દગ્ધ અંતરમાં કાઈ અગમ્ય. ઝંખન’ તે ધારણુ કરે છે.

વર્ષાના આનંદમય આગમન માટે હરો એ ઝંખન ? પરંતુ એટલામાં ચકલાંતું યુગ્મ ધૂળમાં પાંખો ફફડાવી ધૂલિસ્નાન કરતાં ‘વર્ષાના અભીવર્ષણની’ આગાહી કરે છે. કવિની એ તંદ્રાવસ્થામાં

‘મંજુભાષિણી’ શીત જલ લાવે છે, તરસાવિઝૂલ કોઇ શ્વાનને પણ જલપાન મળે છે - (ઉનાળામાં તરસ કેવી વિશ્વવ્યાપી હોય છે તેનો ખ્યાલ આવે છે).

એટલામાં ‘વાયુની છોળ’ વાગે છે, દૂર દૂર વૃષ્ટિનો ‘જવરહર સુશીતલ’ સ્પર્શ થાય છે અને થોડી વારમાં નૂતન વૃષ્ટિથી ‘સિકત ધૂલિમાંથી પરિમલ રેલાય છે’, પૃથ્વીની સોડમ આવે છે અને ગ્રીષ્મનો અંત ‘ઝીણી મર્મર’માં આવે છે !

‘તળાવને તીર’માં કવિના પગ આગળ ‘લખ તારલાથી સોહંત’ એવું વિશાળ આકાશ વિસ્તરેલું છે. હજી સુધી ચંદ્રનો ઉદય થયો નથી, પરંતુ અંધકારના પડદા પાછળથી આવીને ચંદ્ર કવિનું એ ચિત્ર ‘તોરથી’ લૂછી નાખે છે : ‘અંકાશ આખું સહસા ઊડી ગયું’. અનંત આકાશ તો ઊંચે એના મૂળ સ્થાનમાં હતું - તળાવમાં તો એનું સ્થિર પ્રતિબિંબ માત્ર હતું. હવે પ્રતિબિંબ લુછાઇ જતાં તળાવનું અને કવિના ‘ક્ષુબ્ધ ચિત્તનું લાઘવ’ અહીં રહ્યું જણાય છે.

‘ઐકાન્તિક દિન’માં સવારથી રાત્રિ સુધીમાં થતાં પ્રકૃતિનાં પરિવર્તનો કવિને આમંત્રણ આપે છે પરંતુ કવિનું મન ‘નિજમહી લીન’ છે અને પોતાને કશા સાથે પરિચય નથી એમ કવિને લાગે છે. હકીકતમાં કવિનું માનસ ‘ધૂંધળો વિપાદ’ અનુભવે છે.

આમ ને આમ જ વહી સવારની વેળા
વણમેળ.

બંપોરે પણ એવી જ અંતરાવસ્થા ચાલુ રહે છે, જેમાં
નિખિલ જણાય ખાલીખમ.

સંધ્યા આવે છે ત્યારે ફરીને સમુદ્રમાં ભરતી આવે છે, વાયુ વહે છે, ધીમે ધીમે સૂર્યાસ્ત થાય છે અને ‘સ્વલોકનું સદન’

જાણે ઊવડતું હોય એમ કવિને લાગે છે. ચારે બાજુ અંધકાર વ્યાપે છે જેમાં

‘ચોમેરનું સર્વ એનું એ જ ને છતાં ય

રૂપ ધરે છે ઇતર.

પછી કવિનું મન જાણે પાજરામાથી મુક્તિ અનુભવે છે. પરંતુ ‘નેત્રને નિદ્રાનુ ઇજન’ મળે છે અને ‘ઇહ લોક મેલી સરે અવર પ્રદેશ મારું મન’.

સામાન્ય રીતે આ પાર્થિવ ભૂમિકા અને ચેતનાની જાગૃત અવસ્થા જ વાસ્તવિક છે એવી જે માન્યતા હોય છે તે કવિને સ્વાનુભવથી અસત્ય કે અર્ધસત્ય લાગે છે. માનવચેતનાને સ્થૂલ ઉપરાત અને જાગૃત સિવાયના પ્રદેશો ગમ્ય છે એ અનુભૂતિ અહીં કાવ્યનું સ્વરૂપ પામે છે.

‘પડો’ કાવ્યમા પોતાની કુળીનનાં બધ દારમા રહીને ઈવિ સમગ્ર વિશ્વને—બધી વસ્તુઓને બહાર મૂકી દેવાનો સંકલ્પ કરે છે પરંતુ

સમીરને ય કશું કુતૂહલ

અહીંથી કે ત્યાંથી

એ ડોકાય તગલ

સંગમહી રવિતેજ

મૂકી જાય સહેજ

‘ખલ’ !

કવિની સંવેદનક્ષમતા કેટલી સૂક્ષ્મ અને કેટલી જાગૃત છે તે વાચુ ‘ડોકાય છે’ તેમા અને એના સંગમાં ‘રવિતેજ મૂકી જાય સહેજ’ એમા જોવા મળે છે

પછી કવિ કમ્પૂલ કરે છે ‘એકાન્ત ન શાત’, અને વિશ્વ સકલ સાથે સમુદાર સંગ અનુભવે છે. ‘કાણુ તે આર્ચ્યુ દ’ એ કાવ્ય

ટાગોરની ગીતાંજલિના એક ગીતનું સ્મરણ કરાવે છે. અસાત રીતે દ્રાઈ દિવ્ય સત્ત્વની, કહો પ્રભુની, સન્નિધિ પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ માનવ એ વિશે સચેતન નથી. ટાગોરના ગીતમાં ‘સે જો પાશે એશે બોશે છિલો, તથુ જગિનિ’ અને ‘જિંધમાં હું, આવી ત્યારે અહીં કને જગી જહિં ત્યાં કુપાય’ એ પંક્તિમાં ચિત્રનું સામ્ય રહેલું છે.

રાજેન્દ્રનું માનસ જીવનના ગહન પ્રશ્ના અને પાસાંઓ પ્રત્યે સતત જાગૃત છે. એમાં કાલ અને શાશ્વતીનો કોયડો કેટલાંક કાવ્યોમાં કવિ ઉકેલે છે. ‘તવ પ્રવેશે’માં

પ્રિય ! તવ પ્રવેશે જ્ઞામાં સમસ્તની વ્યાપૃતિ;
સરતી ક્ષણને આધારે હું લહુ સ્થિર શાશ્વતી.

પ્રેમના દિવ્ય ભાવની અનુભૂતિ થાય છે કાલમાં, ત્યારે પણ સમસ્ત ‘જ્ઞા’માં – વિશ્વવિશાળ, અનંત ચેતનામાં લય પામે છે અને ત્યારે ગતિમાન વર્તમાનમાં ‘સ્થિર શાશ્વતી’નો પરિચય થાય છે.

‘ક્ષણને આધારે’નું સ્વરૂપ જુદું છે. એમાં શાશ્વત, અનંત પોતે ક્ષણનો આધાર લઈને સૌંદર્યનાં અભિનવ સ્વરૂપો, નિત્યનવીન પ્રકારો ધારણ કરે છે એ સત્યનું કવિ નિરૂપણ કરે છે. કેટલીક વાર આવા ગંભીર વિષયનો આરંભ અતિ સામાન્ય ઘટનાથી કવિ કરે છે : અહીં કોફી કપની વરાળ ઊંચે ચડીને તિરોધાન પામે છે તેનાથી કાલની વિકારિતા અને અનુભૂતિની નશ્વરતાનું સૂચન થાય છે. એ સમયે સમીર પુષ્પગંધથી પ્રમત્ત થઈને લયઝબઝડ વહી જાય છે, ક્યાંક બુલબુલ બોલે છે. આ બધી રાખ્દ, સ્પર્શ, રસ વગેરેની સામગ્રીમાં કવિને ‘સમયનું’ લઘુ ઘૂંટ મહીં સ્વાદ પાન’ મળે છે. જીવનમાં આનંદની સામગ્રી કાલની ગતિશીલ અને અસ્થાયી ક્ષણમાં

પણ વિપુલ પ્રમાણમાં વેશાયલી પડી છે, એ માનવ તેમનું મહત્ત્વ ફરી શકે તો, એ સત્ત્વ કવિ નિરૂપે છે.

પછી, હિમાલયની મંદાકિનીના કિનારા ઉપર કવિની કલ્પના પહોંચે છે અને ત્યાંથી કેદાર શિખરનાં દર્શન કરે છે, ઊર્ધ્વમાં આરોહણ કરવાની કેડી ઉપર પોતે ચાલે છે. ધીમે ધીમે પૃથ્વી દૂર ને દૂર સરતી જાય છે, વાદળા વચમાં આવીને જનપદ, જમીન સૌ અદૃશ્ય કરી દે છે - દૃશ્યજગત વિલય પામતું જાય છે. ફક્ત 'કપાય રંગ' અને 'નીલ જાય' વર્તાય છે. હેવટે 'તેજ' કેવળ રહે છે અને સંઘર્ષ 'તેજોમય શાત, આત્મલીન' થઈ જાય છે.

હવે રહે છે કેવળ 'પ્રકાશ ભાસમાન'નું સંવેદન-પર્વત, કેડી, નદી, ખુદ દેહનો અધ્યાસ પણ દૂર થઈ જાય છે, રહી જાય છે કેવળ અસ્તિત્વનું ભાન, સત્ત્વનું અને ચિત્તનું 'છે' અને 'પ્રકાશે છે' એટલું જ સંવેદન. ચારે બાજુથી આનંદનું ગુંજન કોઈ શ્રુતિહીન ધ્વનિ હોય તેમ, સુક્ષ્મ શ્રવણગોચર થાય છે, 'છે', 'ભાસે છે', 'આનંદમય છે' એ અનુભૂતિ થાય છે.

એટલામાં 'શિશુકોલાહલ' સંલગાય છે. કાલમાં વ્યક્ત વિશ્વના વિલયની અનુભૂતિમાંથી કવિની ચેતના કાલમાં આવે છે. ત્રણ બાળકો પોતપોતાની પ્રિય વસ્તુઓ - માનવને આનંદ આપતાં રમકડાં લઈ આવીને કવિનો અભિપ્રાય માગે છે. પ્રત્યેકને પ્રોત્સાહન આપીને કવિ ચિંતનમાં લીન બને છે - બાળકો રમોડામા દોડી જાય છે. સત્ત્વ, રજ્જ અને તમના આવિર્ભાવથી અત્રિનું આંગણ પ્રફુલ્લ છે. કવિ પોતે કોઈ તપોવનની એકાંત કુદીરમાં વસે છે જ્યાં પ્રકૃતિ એની સેવા કરતી હોય છે : ત્યારે કવિ જુએ છે કે અતીન્દ્રિય અને કાલાતીત અનંત ત્રણ ગુણોનો આશ્રય લઈને અનંતરૂપો ધારણ કરે

છે અને માનવ જેને ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય તરીકે અનુભવે છે એ ગતિશીલ કાળના વિવર્તનમાં એ જ શાશ્વત આવિર્ભાવ પામી રહ્યો છે. જીવનમાં સતત અભિનવ રૂપ અને સૌંદર્યમાં, બાહ્યરૂપમાં કિરણોમાં, બુદ્ધિબલના સંગીતમાં, સઘનત ક્લિસલયરૂપે એ જ શાશ્વત પ્રગટી રહ્યો છે. અને તેથી વિશ્વ નિત્યનવીન, તાજગીભર્યું રહે છે.

‘દ્રિશ્યો અને શ્રુત્યો’માં ચિત્રનો ઉદ્ભવ સારો આવે છે. મારવાડી બોલની છાંટ પણ વિવિધતા લાવે છે. માનવના અસલ સ્વરૂપને પ્રતિબિંબિત કરનાર અંતસ્તત્ત્વની, કહો સકળ સચેતનતાની પાછળ સાક્ષી રહેલા ચૈતન્યની પ્રશ્નાદ્ભૂમિ પર માનવની પ્રકૃતિનાં વિકારી વ્યક્તિસ્વરૂપો જીવનમાં દેખાય છે. એમાંનું કોઈ વાનરના જેવું ચંચલ છે, તો કોઈ ક્ષણિક નાગના જેવું ઝેરીલું છે. એ પ્રકારનાં વ્યક્તિસ્વરૂપો માનવે પોતે અનુમતિ આપેલી હોવાથી અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. જ્યારે એ બધાં વિકારી, ખંડસ્વરૂપો દૂર થઈને દૃષ્ટિ નિર્માળ બને છે ત્યારે ‘અહ’નો લય થાય છે. ત્યાર પછી જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે, જેમાં એક જ આધ્યાત્મિક સત્તા જૂજવાં સ્વરૂપો ધારણ કરતી અનુભવાય છે.

‘પલ પલ મુખકું બદલ બદલ નખરાળ કરે જી નાય’ એ પંક્તિમાં પ્રગટ થતું સત્ય નરસિંહ મહેતાના ‘બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે’નું સ્મરણ કરાવે છે.

‘રેણુ’માં નિદ્રાવસ્થાનું નિરૂપણ છે જેમાં માનવની ચેતના કોઈ બીજી જ દુનિયામાં પ્રવેશ કરે છે તે એને જગતાં માણસોમાંથી કોઈ જોઈ શકતાં નથી : ‘એકથી અવર લોકમાં ભમે આપણી તે કાયા’.

એ મુસાફરી ગમે તેટલી લાંબી હોય તો પણ એને 'માટે લાંબો સમય લાગતો નથી. 'પહોરને ઝૂંઝણ દોલિયે તે ભવભવની હોયું' વાપ્ : અનેક જન્મોના સંસ્કાર એવી સ્વપ્નાવસ્થામાં ગમત થાય છે; વર્ડ્સવર્થ કહે છે ને winds come to me from the fields of sleep'. 'સ્મરણ' કાવ્યમાં જન્યત સ્થિતિમાં ભૂતકાળ સહજ થતો કવિ વર્ણવે છે જ્યાં

નહીં દેશ, નહીં કાલ
હૃદયને એક માત્ર તાલ
અનાહત હૃદ.

પછી પ્રયાંત આનંદની લાગણી અનુભવીને કવિ વર્તમાનમાં આવે છે ત્યારે જુએ છે કે 'દાણને આંગણ આવી ગયું રે અનીત'. આમ જૂત, વર્તમાન, ભવિષ્ય એવા ને કાલના વિભાગ માનવ કહે છે તે એની ચેતનાની મર્યાદાને લઈને આવશ્યક બને છે—વર્તમાનમાં અતીત અને ભાવિ બંને હોય છે.

'શાંતિ'—સાંજની, મધ્યરાત્રિની અને બ્રાહ્મમુહૂર્તની એમ ત્રણ પ્રકારની કવિએ વર્ણવી છે. તેમાં નિદ્રાની આરંભની સ્થિતિ, પછી થોડા રાત્રિના અંધકારની 'નિગૂઢ સ્તબ્ધતા' જેનો શ્વાસ, શ્વાસના અવાજો ભંગ કરે છે છતાં 'શૂન્યતા' જ જેમાં વિસ્તરેલી રહે છે તે, અને છેવટે બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં નવચેતન પામી જાગત થતી માનવચેતના પ્રફુલ્લ શાંતિ અનુભવે છે તે—એમ એક જ અનુભૂતિના ત્રણ પ્રકાર ધ્યાન ખેંચે છે.

'જાગ, જાગ' અને 'ફરી જુદ' એમાં આંતરશત્રુઓ સાથેના સનાતન યુદ્ધનો વિષય કવિ નિરૂપે છે. આત્માને અસાનની

ધોર નિદ્રામાંથી જાગવાને કવિ ઉદ્દ્યોધન કરે છે અને સમગ્ર પ્રકૃતિમાં અંતરાત્માની આણુ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરવાને પ્રેરે છે.

ખારવાનાં અને વનવાસીનાં ગીત લેખકના બહોળા લોકસંપર્કના પરિણામરૂપ હોઈ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્થાન પામે છે.

‘શ્રુતિ’માં એમણે જેને ‘મધુર અકળામણુ’ કહી છે તે જ અહીં ‘શાંત કોલાહલ’નું રૂપ ધારણ કરે છે – અને એ કૃતિએ પોતાની શાંતિ જાળવીને સાહિત્યમાં સારો એવો કોલાહલ મચાવ્યો અને કર્તાને ઉત્તમોત્તમ પુરસ્કાર અપાવ્યો તે માટે અભિનંદન.

— અંબાલાલ પુરાણી

તા. ૬. રાજેન્દ્રના સર્જનમાં શબ્દોનો પ્રયોગ પણ ધ્યાન ખેંચે છે. કેટલાક તળપદા, લોકજીવનમાંથી કે વિશિષ્ટ પ્રાંતમાંથી અપનાવેલા શબ્દો તેઓ વાપરે છે. ઉપરાંત નવા શબ્દો રચવામાં પણ કુશળ છે : લાંક, મહીન, જાગામીડી, મલીર, શિલીન્દ્ર, ફટાયા, ઓળકોળાંબડે, વીળ, વેકુર, જૂંક, વાહસ, વણુજોયા, તૃપ્તિરંક, શિંજના, પાવસહેલી (મરાઠી ઉપરથી), વગેરે.

મણિલાલ

અંધારું .

અંધારું પીળું આકાશ નહીં જાણમા,
અંધારું લોલ લાલ સુવાણું ફૂલ,
અંધારું જાવળનું ફૂલ નહીં જાણમા,
અંધારું સુવાળી શમણાની શૂન,
અંધારું આભોમા આજ્યું અંજય,
એને ઘૂમટામા સાત્યું સંતાય મારા જાણમા,
અંધારું પીળું આકાશ નહીં જાણમા,
અંધારું લોલ લાલ સુવાણું ફૂલ.
અંધારું ચમકે જે આજમહી મધરાતે,
અંધારું મલકે જે હોડમહીં મધરાતે,
અંધારું કાળું ગુલાબ મારા જાણમા,
અંધારું આપેલો કોલ મારા જાણમા,
અંધારું જાવળનું ફૂલ નહીં જાણમા,
અંધારું સુવાળી શમણાની શૂન.

અંધારું કોયલનું ટોળું નહીં જાણમા,
અંધારું સોનાનો સુવાળો સૂર,
અંધારું ફૂતરાનું લસણું નહીં જાણમા,
અંધારું મૌનતણું ધસમસણું પૂર,
અંધારું મારો નો આખું અપાય,
એને લાગો તો લાગ્યું લગાય મારા જાણમા,
અંધારું પીળું આકાશ નહીં જાણમા,
અંધારું કાળું ગુલાબ મારા જાણમા.

લીમડામાં સૂસવતું જૂલો તે અંધારું,
 સુગરીના માળામાં લટકે તે અંધારું,
 અંધારું કૂલોની છાબ મારા ખાલમા,
 અંધારું પાળેલો બોલ મારા ખાલમા,
 અંધારું ખાવળનું ફૂલ નહીં ખાલમા,
 અંધારું સુંવાળી શમણાંની શૂલ.

અંધારું અટવાતું તારા આશ્લેષમાં,
 અંધારું ગૂંચવાતું ધૂટેલા કેશમાં,
 અંધારું આપણે આ સંગ નહીં ખાલમા,
 અંધારું વિરહવેરાન મારા ખાલમા,
 અંધારું ! સૂરજ શું ભિગે નહીં ખાલમા ?
 અંધારું લૂંટાયું એન મારા ખાલમા.
 અંધારું પીળું આકાશ નહીં ખાલમા,
 અંધારું લોલ લોલ સુંવાળું ફૂલ;
 અંધારું ખાવળનું ફૂલ નહીં ખાલમા,
 અંધારું સુંવાળી શમણાંની શૂલ.

રાવજી પટેલ

તા. ૧૫-૧૧-૬૩

૧

દેહમાં પુરાયલું અસ્તિત્વ આ
 ગમતું નથી.
 મને કોઈ રાવજીથી ઓળખે

એ મે

હવે ગમતું નથી.

૨

સ્વાપ્નપરીઓના સુવાસિત દેશને

પરીઓ બધી ઊંચકી ગઈ !

ને

જાતને સમજાવતો હું થઈ ગયો.

રે, શું થયું ?

હું કશી દિવાલમાં અટવાઈ છું.

૩

ઈન્દ્રી કહેલા શબ્દને હું ગોઠવું છું

કોઈ કાનોમાં.

કોઈ કાનોમાં ધગ ધગ થતું સીતું

તો કોઈમાં એવું પ્રવાહી રેડવું મારે પડે

કે

જલ પર પાણી,

ને આંખ એની મુજને જોયા કરે.

આમ હું તો મધ સમે મીઠો બનું.

ને યુદ્ધના વિચારો ધિક્કારવા લાયક બનું.

લાચાર છું.

આ શહેરમાં, હોટેલમાં, સરિયામ રસ્તે કોઈ સાથે,

ટ્રેનમાં, પરગામમાં

આ સ્થિતિની કૃવરી(!) ને સાચવ્યા કરવી.

હું મુરખી !

કોઈ પેઢીના હિસાબી ચોપડા જેવો નર્યો જુકો !
 સહુ સામે મને - સાચા મને - ખતલાવવાનો તો
 વખત મળતો નથી.
 હું મને જડતો નથી.

૪

મારે કૂદવું છે વાછડાની જેમ
 કોઈને ખટકું નહીં એવો
 પવનની દહેરખી જેવો .

ફરં,

હું અગું વંટોળિયાની જેમ
 કે

મારા પતનને કોઈ જાણે ના.

સ્કૂલમાંથી ઘર તરફ વળતા મનસ્વી ખાળ જેવું -

અજાણ્યા માનવીને જોઈ હસતું,

પોલીસનો ડંડો જરી ખેંચી પછી ચડી ચડાવી ભાગતું,

સિગરેટનાં ખોખાં નકામા ખાટલીના ખૂચ વીણી

ટ્રાફિકને સમજ્યા વગર જોતું

હવામાં જેમ ફુગો જાય એવું જાય ઘરમાં.

-વર્તવું છે.

પરંતુ આજ હું ખાળક ખની શકતો નથી.

૫

હું મિત્ર કેરા હાથને દાખી નથી શકતો

પછી તો -

દેહમાં પુરાયલા અસ્તિત્વના

આ સર્પને

હું ભેળવી શકતો નથી સહુમાં.

ફૂલની ફેરમ સમો એ તે બને ? !

ચોવીસમી આ પારદર્શક કાંચળી ઉતારતા એને

હવે પકડો.

નહીં તો -

(ગયા અંકમાં શરતચૂકથી આ કાચળો અચૂક અંશ જ છપાયો હતો, એટલે
આપું ફરીથી અહીં રજૂ કરીએ છીએ.)

રમેશ કિનારીવાળા

બળતે બપોર

બપોરે મહુડાની ઊંચેરી ડાળથકી ટહુકો કરે ૧૭ ફેં મોર.

વૈશાખી આસ સાવ ભૂરું ભૂરું,

ને પોલ્યો પાદરમાં ફૂવાનો ઠોશ,

ઘરની પડાળીએ હું એકલ જૂરું

ને હવે નહીં રે હવાને જરી હોશ,

સઘળી તે શેરીઓ સૂની સૂની ને બસ ધરતી તો ડોરીધાકોર,...

પિરોજી પિરોજી ફૂલની કટોરી મહીં

ઘૂમરાતાં ગંધનાં ઘેન,

ઘેનમાં ને ઘેનમાં પોપચે મટેલ મેં તો

નમણાં બે દીકાં રે, નેન,

હળવે જૂકીને એક ચૂમી સીધી ને ત્યહીં બળતે બપોર થે મોર....

હારિ મિશે

શાંતિપ્રેમી મનુષ્ય

પથારીમાંથી પોતાના હાથ લંબાવી બેતાં જ, ભીંતને સ્પર્શ ન થવાથી પ્લયુમ દંગ થઈ ગયો. ‘વારુ’, એણે વિચાર્યું, ‘કીડીઓ જ સ્વાહા કરી ગઈ હશે...’ ને એ ફરી પાછો ઊંઘી ગયો.

થોડી જ વાર પછી, એની પત્નીએ એની યાચી પકડી ને એને ઢંઢાળી નાખ્યો : ‘અઘોરી કચાંના’, એ બોલી, ‘જુઓ તો ખરા ! તમે કુંભકર્ણની જેમ ઘોરવામાં પડ્યા હતા ત્યારે આપણુ ઘર ચોરાઈ ગયું’. વાત તો સાચી હતી. જ્યાં જ્યાં એણે આંખ માંડી ત્યાં ત્યાં આકાશ જ નજરે પડ્યું. ‘કે ! થવાનું હતું એ તો થઈ ગયું હવે’, એણે વિચાર્યું.

થોડી જ વાર પછી, એને કાને એક અવાજ આવ્યો. એક ટ્રેન એમના તરફ પૂરખાટ ધસી રહી હતી. ‘આટલી બધી ઝડપે તો’, એણે વિચાર્યું, ‘એ અચૂક અમારા કરતાં ત્યાં પહેલી જ પહોંચી જવાની’, ને એ ફરી પાછો ઊંઘી ગયો.

પછી, ઠંડીને લીધે એની ઊંઘ ભીડી ગઈ. એ થોડીથી તરબોળ ખની ગયો હતો. એની પત્નીના કેટલાકે કેટલા બાજુમાં જ પડ્યા હતા. ‘થોડીની સાથે સાથે’, એણે વિચાર્યું, ‘મુસીબતો પણ હંમેશા પાર વગરની હોય છે. આ ટ્રેન ખરેખર પસાર ન હોત તો મને ખૂબ આનંદ થાત. પણ એ જ્યારે પસાર થઈ જ ગઈ છે...’ ને એ ફરી પાછો, ઊંઘી ગયો.

-વારુ, ન્યાયાધીશે કહ્યું તો તમારાં પત્ની ધવાયાં ને એમનાં
હેઠના આઠ આઠ કટકા થઈ ગયા ને તમે એમની ખાજુમાં જ
હોવા છતાં ચે એ ખનતું અટકાવવા કાંઈ જ કરી શક્યા નહીં
એ વાત કહી રીતે સમજાવશે ? તમે તો એ સગી આંખે બેધુ
પણ નથી. એ જ તો કાયડો છે. ખરી મુશ્કેલી જ અહીંયાં છે.

-એ વાત હું એમને કેમે ચ નહીં સમજાવી શકું, પ્લયુમે
વિચારું, ને એ ફરી પાછો જિંધી ગયો.

-ફાંસી આવતી કાલે દેવામા આવશે, અપરાધી, તમારે
હવે ખીજું કાંઈ કહેવું છે ?

-ક્ષમા કરજો, એ ધોષ્યો, મેં કેસમાં પૂરું ધ્યાન
આપ્યું જ નથી. ને એ ફરી પાછો જિંધી ગયો.

પ્લયુમ પ્રવાસે નીકળ્યો

પ્રવાસ કરતી વખતે મને ખૂબ માન આપવામાં આવે છે
એમ પ્લયુમ નહીં કહી શકે. કેટલાક તો ચેતવણીનો અક્ષરે ચ
ઉચ્ચાર્યા વિના એકદમ એના ઉપર થઈને ચાલ્યા જાય છે ને
કેટલાક તો ઠંડે કહેજે એના કોટ પર પોતાના હાથ લૂછી લે છે.
આ બધાથી એ દેવાઈ ગયો છે. નમ્રતાપૂર્વક પ્રવાસ કરવાનું એને
વધુ ગમે છે, જ્યાં સગી એનું ચાલશે, ત્યાં સગી એ આમ જ વર્તશે.

કોઈ બે એની રકાખીમા એને તોછડાઈથી કંદ, એક મોટો
કંદ પીરસે, 'ચાલો, ખાવા માડો. શેની રાહ જુઓ છો ?'

‘અરે, હા-હા, આ ઘડીએ જ.’ નાહક કશામાં સંડોવાવાનું એને મન નથી હોતું.

ને રાત્રે જો એને પથારી આપવાનું નકારવામાં આવે: ‘આટલે દૂરથી તમે શું કેવળ ઊંઘવા માટે જ પધાર્યા છો, હેં ? ચાલો જોઉં, તમારાં બિસ્તરાપોટલાં ઉપાડો. દિવસનો આ ભાગ તો પગે ચાલવાનું ઉત્તમ ટાણું છે’.

‘અરે હા, બેશક ! હું તો કેવળ ઢોળ જ કરતો’તો. અરે... આ તો મારી હંમેશની મશકરી.’ ને રાત્રિના અંધકારમાં એ પ્રયાણ કરે છે.

ને ગાડીમાંથી જો એને બહાર હાંકી કાઢવામાં આવે: તો તમે એમ માનો છો કે ‘તમારી ઉમેરના હૃદયપુષ્ટ યુવાનને, જેનો કદાચ અહીંયાં ભારે ખપ પડે ને જેને આટલે દૂર જવાની કોઈ જરૂર જ નથી, એને ઊંચકવા માટે શું અમે આ એન્જિનને ત્રણ ત્રણ કલાક સુધી તપાવ્યું ને એને આઠ આઠ ડબ્બા બેઝ્યા, ને શું એટલા જ માટે આ બધાં બુગદાં બોદાયાં, ‘ટનબંધ ઝંડકોને સુરંગો ચંપાઈ ને કોઈ પણ જાતની ઋતુની પરવા કર્યા વિના હજારો માઈલ લાંબા પાટા નખાયા, ને એ નાખતી વખતે દુશ્મનો એને ઉડાડી-મૂકશે તો એવા ભયથી એતું સતત સંરક્ષણ કરવાનું વિચારાયું નહીં, તે આ બધું શું...’

‘બરાબર, બરાબર, મને બધું જ સમજાઈ ગયું. હું તો માત્ર જોવા માટે જ અંદર આવ્યો’તો. ને એ તો હવે પતી ગયું. સાદીસીધી જિજ્ઞાસા, સમજવાને. ખૂબ આભાર.’ ને ફરી પાછો એ પોતાનાં બિસ્તરાપોટલાં લઈને રસ્તે પડે છે.

ને રોમમાં બે એ કોલિમીયમ બેવાની રબ માગે: 'ના, સાહેબ ! એની હાલત તો કચારની ખંડિયેર જેવી થઈ ગઈ છે. તમને તો એને અડવાનું મન થશે, એને ટેકો દેવાનું મન થશે 'કે એના પર બેસવાનું મન થશે. એથીસ્તો જ્યાં જુઓ ત્યાં ખંડિયેર નજરે ચડે છે. આમાંથી તો અમને એક પાક એક કપરો પાક શીખવા મળ્યો છે, પણ બે બે, 'હવેથી 'આનો તો હરફ સરખો થે ઉચ્ચારતા નહીં', સમજ્યા ને ?'

‘ક્ષમા કરો. એ નો કેવળ...અરે, હું તો કેવળ 'એકાદું કાડ', એકાદો ફોટોગ્રાફ જ માગતો'તો, કદાચ...સારે નસીબ...’ ને કાંઈ પણ નીરખ્યા વિના એ શહેરની વિદાય લે છે.

ને સ્ટીમરમાં બે એનો કપ્તાન એના લાણી આંખણી ચીંધે ને કહે, ‘ચેલો અહીંયાં થું ઉકાળે છે ?’ નીચે ખાસ ઝાઝી શિસ્ત પળાતી હોય એમ મને નથી લાગતું. જલદી કરો ! એને હમણાં ને હમણાં નીચે સ્ટોરરૂમમાં લઈ બસો. બીજા ચોડીદારે હજી હમણાં જ ઘંટડી વગાડી ખબર આપી છે’. ને એ તો સિસોદી વગાડતો ચાલ્યો બાય છે, ને આખા ચ પ્રવાસ દરમ્યાન ખુબ મને માથે કપરી વીતે છે.

પણ એ કાંઈ જ બોલતો નથી, ને એ ફરિયાદ પણ કરતો નથી. એ તો આટલું જ વિચારે છે : બિચારા કેટલાય દુર્લગી છવ તો કોઈ પણ બાતનો પ્રવાસ કરી જ શકતો નથી, ત્યારે હું તો પ્રવાસ કર્યે જ બહિં છું, નિરંતર પ્રવાસ કર્યે જ બહિં છું.

અનુવાદક : જયંત પારેખ

ધ રજિસ્ટ્રેશન ઓફ ન્યૂઝપેપર્સ (સેન્ડ્રલ)

રૂલ્સ ૧૯૫૬ અન્વયે

કવિલોક પત્ર અંગેની માહિતી

ફોર્મ નં. ૪

(જુએ રૂલ નં. ૮)

- ૧ પ્રકાશનસ્થળ : ૩૮૦, ગિરજામ રોડ, મુંબઈ ૨
- ૨ તેના પ્રકાશનની સામયિકતા : દ્વિમાસિક
- ૩ મુદ્રકનું નામ : જયંત પારેખ
રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય
સરનામું : એ/૨૦, અંબિકા એસ્ટેટ, મ. ગાંધી રોડ,
વાટકોપર, મુંબઈ ૭૭.
- ૪ પ્રકાશકનું નામ } ઉપર મુજબ
રાષ્ટ્રીયતા }
સરનામું }
- ૫ તંત્રીનું નામ : જયંત પારેખ, પ્રિયકાન્ત મલિયાર
રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય
સરનામું : એ/૨૦, અંબિકા એસ્ટેટ, મ. ગાંધી રોડ,
વાટકોપર, મુંબઈ ૭૭.
- ૬ જે વ્યક્તિઓ અખબારના
માલિક હોય અથવા કુલ
ધાપણના એક ટકાથી વધારે
ધાપણ રોકનારા ભાગીદારો
અથવા શેરહોલ્ડરોનાં નામ
તથા સરનામું

‘કવિલોક’ વંતી
જયંત પારેખ

હું, જયંત પારેખ, આથી નહેરુ ટ્રસ્ટ છ કે ઉપર આપેલી
વિગતો મારી વધુમાં વધુ બાબત અને માન્યતા મુજબ સાચી છે.
તા. ૨૮-૨-૬૪ સહી : જયંત પારેખ

પ્રકાશક

૪૨

કવિલોક

(કવિલોક મંસ્થાનુ દેશામિક)

વેશાખ ૨૦૧૦ | મે ૧૯૬૪ - પુરતક ૭ : અંક ૬

તંત્રીઓ

જયંત પારેખ

પ્રિયકાન્ત મણિપાલ

સવાળમ-દેશમાં કવિયા ચાર : વિદેશમાં શિલ્પી આઠ, છૂટક નકલના સિત્તેનયા
 પેસા. સવાળમ બરવાનાં સ્થળ : (૧) કવિલોક, ૩૮૦, ગિરગામ રોડ, મુબમ્બૈ ૨.
 (૨) એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ; પ્રિન્સેસ રફીટ, મુબમ્બૈ ૨. (૩) પિનાકિન
 ઠાકોર, ઠાકોર જયસં, જર્મન સિલ્વર માર્કેટ, રતનપોળ, અમદાવાદ.
 (૪) રાવકુમાર જોષી, મુદરાન એન્ડ કંપની, ૧૨, પોર્ટગીઝ ચર્ચ રફીટ,
 કલકત્તા ૧.

માલિક કવિલોક મંસ્થાનની જયંત જે. પારેખે લિપિની પ્રિન્ટરી
 (૩૮૦ ગિરગામ રોડ મુબમ્બૈ ૨)માં છપી ત્યાંથી પ્રગટ કર્યું.

આવૃત્તિ : આદિત્ય મન્સૂરી

રાજેન્દ્ર શાહ | ચાર ચિત્રણ (landscapes)

ખીડમાં

કાંટાળા થુવેર કને

આવળની ડાળે ડાળે લાલ પીળી ઝાંયનાં રંગીન કંઈ ફૂલ :

નીચે જડઝાંખરુંની ભૂમિ વિજન વેરાન

ઉપર અસીમ આસમાન.

દૂર દૂર કોઈ કોઈ તરુ - એની ક્ષિતિજ ફરતી નીલ રેખ.

મેખ લીધો હોય એમ

આથમણે ડગ ભરી રહ્યો મૌન રવિ.

નહિ કિછુ રવ, ન પીમળ.

માત્ર શ્વસને લહાય એવી હવા ને

('મને ય ભૂલી ગયેલ) હું.

પીળું એક ભેડતું પતંગ

પાતળા પવનનો તરંગ? - નહીં

નિખિલ અવકાશ

ફૂલ પર ઝૂમે મધુ ઝૂમે...

ધૂળની હજલીમહીં દર ત્યાથી ઠોકાય નકુલ
 આખરુંની મહીં હલચલ
 દડની દહલી સગ રમે કંઈ કીટ
 એનો વેળુકણમહીં કોલાહલ ..
 યુવેરની ટોચ પર કચાકથી આવીને કોઈ એસે છે બટેર
 સાજની વેળાનો દિવે સાદ
 દેખતી નજરમહીં નહીં કોઈ દરય
 અવ મને આવી જાય મારી માદ.

દારિકા

નીલગિરોરી સાગર-મહા ફૂર્મ
 વેળુતીર પર એની ચાતાચાત ગતિ.
 અહીં એને યુગ વહે સ્ફટિકકિંજલ જલ ગભીર જોમતી.
 કિનાર અધીન અહીં બને અફૂપાગ.

અંતરીખ ભરી વારિ વેકુર ઉપર છાયો છાયાહીન સૂરજપ્રકાશ
 બીને સમીરણુ એનો સુકોમલ તાપ.
 તરંગ-તરલ, ફગ્દરના મગન ભગ, હીરકનો દ્યુતિમય પંથ;
 કોઈ નહીં ત્યાં ય જાણે આવનજાવન તણે લહાય છે કંપ.
 અફૂળાય જલ અને ભિછળે શીકર
 -મહીં મેઘધનુ લીલા માયાવિની,
 એકથી ન મીટ માડી જાય ક્ષણભર
 એનાં બહુલ રૂપમા રમે દગ રંગભીની !

ઉત્તરની ટેકરી ઉપર ઉપલાણે એક પુરાણું મંદિર
 મોતી વગરની જેમ છીપ

મુગ્ધ એમાં જને શિશુમન...

ખેલે થનગન...

કેમળ કલ્પલધ્વનિ મહા અવકાશમહીં દીન

અર્ણવને ગહન ગભીર નાદ રહે ખાલી આ શ્રવણ !

સંગમની સોડ તે સ્મશાન

લેલાયમાન સુલોહિતા સ્ફુલિંગિની જવાલા...

પ્રથમ જે મૂર્ત

મૂર્ત સંકલને મૂકે અમૂર્તને માર્ગે ભાસમાન...

ઝળુંખે છે આલ અહીં પૂર્ણ ભસ્મવર્ણ.

દૂર દૂર જલની ઉપર જાય નાવ

એની ક્ષિતિજ ઉપર પાંખ મરાલધવલ.

તમાલ

રેતાળ આ દગસીમા લગીની વિશાલ રણભૂમિ

પર

ઊભેલ તમાલતરુ નીલ—

શ્યામની કનિષ્ઠ કરાંતુલિ—

ઝીલી રહે અચલ ગગન-ધન-ગિરિ.

પ્રથુલ છાયાની મોઢળાશ...

મહીં

રમું હું

વિરમે અહીં સકલ જોકુલ !

પારિજાત

નીતરેલ નીર જવો પાછલા પ્રહરનો અંધાર
હવાના તરંગ પર પરી કોઈ તરે
કાઈ ઝરે
મળે આખને અવાજમહીં એવો અણસાગ.

ટીકા ટીકા જોયે

નહિ જાણુ

પાંપણ મીંચાય ને

સુણાય કોઈ સુરસિન્હ ગાન...

રંગેરંગમહીં રમે ઝળુતમ હર્ષઃ
શારદલક્ષ્મીને મળે હેમંતનો હિરણ્ય સંસ્પર્શ.

ઠકુસને ઠંઠ એનો રેણાય છે રાગ

ગળતી રાત્રિના

દેવતરુના ઓછાથે

સહું

કેસરધવસ નેજાહોરતુ પ્રભાત.

સાબિતી

તેજ ને રૂપનાં ખંડિયેર
ઉપાસે, અનંગ, તારી નિખિડ છાયા,
એ છાયાની લાણી ધસી જાય મારી હાંફે
લીલું વૃક્ષ ભિગી ગયું વીજના ઝળકારમાં,
અસ્પષ્ટ એની ગર્જના વ્યક્ત થયા પહેલાં.

એક ઇશ્વર, અનંગ, ઉન્મત્ત ને શ્યામ,
નામહીન વાણીહીન એક સજીવ ઇશ્વર,
પલટાવી દે શ્યામલ મૌનને ગીતમાં,
મારી શક્તિહીન વાણીને આર્તનાદમાં,
મંથર વિશ્વને એક જવાળામાં
નિજના આગ્નેય સ્તનમાં જોણે ગોપવી છે ખીજ એક
અસંતોષ, રહસ્યમય ને સીધણ જવાળા;

આ જવાળાને કાળ ખુલખુલો વિલાપ કરે,
પાર કરે રાત્રિ ખાળકો, રૂપો,
ચક્રવાત બીર્યાખિન્દુના, આંસુઓ ને ચિત્કારો,
જ્યાં સુધી તોડી નાખે નહીં આરા ધરતીના
રોષલય્યાં પૂર એમનાં ફેનનાં;

આ સજીવન જવાળાને કાળ મૃત્યુ પામે જગત
સૃષ્ટિ જેની અનંગની યશગાથા રૂપે,
ને નારીઓ કરે દોડાદોડ ધરતી પર,
હૃદયધબકારનાં કાળાં વહેણ સમી

તૃપાતુ સરિતાઓમા પાગલ અશ્વો,
 આવરી ન હો જ્યા સુધી નિજના બિહામણા ઉચ્છ્વાસથી
 અચલ શુકતાગ્રહ મારા દેહમાસનો;

આ ઉષ્માભરી જ્વાળાને કાજ અસિસંગ કરે રુધિર,
 ફાટી નીકળે આધી મારા કાનોમા,
 મૂઠ બની જાય મારી પ્રજળેલી જિહ્વા,
 દોટ મુઠીએ અમે હૃદયધબકાગ્ના સેતુ પર
 અડીએ ન જ્યા સુધી મૃત્યુ ને શૂન્યતાને;

આ ગોપન જ્વાળાને કાજ ખુઝાવી દઉં જગત,
 ધગશાથી કરું તમામ ચેતનને આસક્તિ વિના,
 પાગ્નુ એના રૂપ છાયાઓમા
 ને દૂખી જાઉં એના રુધિરમા સદાકાળ

પ્રિમાર્તીત

મર્ધ દાર્દ ડારે આપણને
 કાળ સજ્જન ખ ડોમા જે વાઢી નાખે
 માગ અતીતને
 માગ સવિતવ્યથી
 ડાપી નાખે જેમ છરો સર્પને;
 પારદર્શકતા એની છિન્નલિપ્ત,
 અધ દષ્ટિ દષ્ટાની નીગખવા જે ચાહે ખુદ દષ્ટાને,
 શમ્લો છિદ્રાણુ જળા આત્માના,
 આપણા નામ, ફૂટી નીકળે જે 'તુ' ને 'હું'ની વચ્ચે,
 ભીનો શૂન્યતાની નોડી શકે નહીં જેને કાઈ ગુરશિંગ.

આંખ દેખે, હાથ અડે.

નહીં સ્વપ્ન ખંડિત પ્રતિમાઓની વસતિથી ભયુંભયું,

નહીં સન્નિપાત ને એનાં ફેન આર્ષદર્શી,

નહીં પ્રેમ દંપ્ત્રી ને નહોરથી સજ્જ, આપણને પર્યાપ્ત ના એકે.

આપણીયે પાર

ભવતિ ને અસ્તિ^૧ વચ્ચેની સીમા પર,

જીવનાતીત જીવન આપણને કરે છે સાદ.

ખહાર શ્વસે, વિસ્તરે રાત્રિ

ભરીભરી વિશાળ ઉખાસચીં પર્ણીથી

ને પ્રતિસ્પર્ધી દર્પણીથી:

ફળ, નહોર, દગ, પદ્મવપુંજ,

ચળકચળક સ્કન્ધ,

અન્ય દેહ વચ્ચેથી ખલાત્ રસ્તો કરતા દેહ.

લાંબાવ અહીં આ તમામ ફેનના તટ પર,

નિજને જે જાણે નહીં ને જાય શરણે એ તમામ જીવનના તટ પર;

તું ય છે આ રાત્રિનો.

સર્વાંગ લાંબાવ, શુભ્રતા શ્વસતી,

ધખકતી, હે વિખૂટા તારક,

કુંભ

અન્ન નમાવે જે તુલાને ઉધાની ભણી,

સાક્ષાત્ યતિ આ સાંપ્રત ને અન્ય અમાપ કાળ વચ્ચેનો.

ખંડિયેરમાં સ્તોત્ર

‘ફેનિલ જ્યહીં સિસિલિનો સાગર...’ ગંગોત્રા

સ્વનો મુકુટ ધારીને દિન પ્રસારે નિજનો કલાપ.

૧. becoming ને being

ઉજ્જત સ્વર્ણિમ ઘોષ,
 ઝેનો ફુવારો
 સમદષ્ટિ ને સમુદાર આકાશની વચોવચ !
 ખાદ્ય રૂપરંગ ભાસે રમણીય નિજના આ ચ ચળ સત્યમા
 સાગર ચડે કિનારે,
 વળગી રહે ખડકોમા, ઝિણુંનાભ ભાસ્વર;
 પર્વતનો વિવર્ણ વ્રણ ચળકી ઝેઠે,
 મૂઠીભર બકરા એ તો શિલાઓનો સમૂહ;
 મૃત્યુ પ્રસવે સ્વર્ણિમ અંડ ને સરકવા દે એને સાગર પર.
 સકલ છે ઇશ્વર.
 ખંડિત પ્રતિમા,
 તેજથી ખોતરાતા સ્તભ
 જીવતા મડાના જગતમા જીવતા ખંડિયેર !

તેઓતિવાકાન^૨ પર જીતરે છે રાત્રિ.
 પિરામિડને શિખરે યુવાનો ફૂંકે મારિવાના,
 કંઠોજ સ્વર ગિતારના.
 કંઈ ઔષધિ, કંઈ જીવનજળ આપણને બક્ષશે જીવન ?
 કયાથી ખોદી કાઢીશું શબ્દ,
 લયસંવાદ રચી આપે જે મંત્ર ને મીમાસા,
 નૃત્ય, નગર ને તુલા ?
 મેકિસકોનું^૨ ગીત વ્યક્ત કરે અસિશાપ,
 ઓલવાઈ જતો રંગીન સિતારો,
 આપણાં વ્યવહારના દ્વાર અવરોધતી શિલા,
 ધરતીમા સ્વાદ આવે સડેલી ધરતીનો.

૨. મેકિસકોનું પ્રાચીન પવિત્ર નગર

પર્યાપ્ત અહીંયાં તો સામગ્રી અદ્ય :

વડ, પરવાળાં અણીદાર.

ઉખરો,

દ્રાક્ષ જેમાં સ્વાદ પુનર્જીવનને

સગર્ભ છીપ, શીલવંત કૌમાર્ય,

મીઠું, પનીર, શરાબ, પોળી સૂર્યની.

નિજની શ્યામલ છિંચાઈએથી નીરખે મને દ્વિપકન્યા,

સુકુમાર કેથિક્કલ તેજવસને શણુગાયું.

તટ પરનાં લીલાં પાછનને પડછે મીઠાના મિનારા સમા
આંખે ચહે શ્વેત સઢ નૌકાઓના.

તેજ રચે દેવાલયો સાગર પર.

ન્યૂ પોર્ક, લન્ડન, મોસ્કો.

ઓછાયા આવરી છે મેદાન નિજની મામાવી વેણેથી,

નિજની કોલાયમાન ને અજંપાલરી વનસ્પતિથી,

નિજનાં તાતાં ઉતરાણુથી, નિજના મૂષકગણુથી.

આંતરે આંતરે કંપે પાંડુર સૂર્ય.

કાલ સુધી હતાં જે નગર, એમના ટેકરા પર વિરાજને

પોલિફિમસર્ગ ખાય ખગાસું.

નીચે, પોલાણોમાં, માનવજૂથ જેમતેમ ઘસડાય આગળ.

(પાળેલાં એપગાં, એમનું માંસ

-તાજેતરના ધાર્મિક પ્રતિબંધો છતાં ચે-

ખૂબ ભાવે શ્રીમંત વર્ગને.

આજ સુધી તો દરિદ્રો પણ ગણુતા એમને અખાદ પશુ.)

૩. resurrection ૪. કપાળ વચ્ચેવચ એક આંખવાળો રાક્ષસ

નીરખવાં, સ્પર્શવાં રમણીય રૂપ પ્રત્યેક દિનનાં.
 ઝળહળે તેજ, સકલ છૂટે તીરવેગ ને પ્રસારે પાંખ.
 વાસ આવે ઘોહીની ટેબલકસોથ પરના શરાબના ડાઘમાંથી.
 પરવાળાં નિજની શાખાઓ જેમ પ્રસારે જળમાં
 સંજાણું તેમ હું મારાં કરણ આ પ્રાણવાન ઘડીમાં.
 પણ પૂર્ણતા પામે સ્વર્ણિમ સ્વંવાદિતામાં.
 હે મધ્યાહ્ન, ક્ષણથી લયંત ઘઉંનો ડોડો,
 છલકાતો કુંભ અનંતનો !

મારા વિચાર ફંટાય, નિરુદ્દેશે કરે પરિભ્રમણ, અટવાય,
 ફરી આદરે પ્રયાણ,
 ને અંતે બને નિશ્ચલ, નદી જેવું નહીં મૂળ,
 અનિમેષ સૂર્યની હેઠ ઘોહીનો કાંપ.
 ને સકલનો શુ' આવવો બેઠએ અન્ત
 આ બંધિયાર જલના કાઢવમાં ?

દિન, ચક્રાનન દિન,
 તેજસ્વી નારંગી ચોવીસ પેશીની,
 ચોવીસે ચોવીસ રસેલી કેવળ સ્વર્ણિમ માધુર્યથી !
 મનસ્ અંતે અવતરે રૂપમાં,
 એક બને બંને વિરોધી અંગ,
 ને ચેતનામુકુર દ્રવે.
 ફરી એક વાર બને કુવારો, ઝરો દંતકથાઓનો
 માનવ, કુદપનોતું કુમ,
 શબ્દ એનાં પુષ્પ, એનાં ફલ, એની કૃતિ.

વિરામ

ધોર રવેલીને અંજલિ

આવે મારી પાસે
કેટલાંક પંખી
આવે એક અંધાર સ્મૃતિ.

તરુવરોની મર્મર,
ટ્રેન ને મોટરની સરસર,
આ પળનું, અહીં આવન ? જાવન ?

સૂરજનું મૌન
વીંધી રહે હાસ્ય ને નિશ્વાસ
ભોંકી રે' પરોણી
શિલાની પાષાણી ચીસ જમ ભાંડી.

સૂર્ય-ઉર, ધળકતું કાઠિન્ય,
રુધિરની મીઠ ફળમાં જે પામે પરિણતિ :
વ્રણ વફરે ને લેશ કરે નહીં પીડા,
મારું જીવન, જીવન જેવું મહદંશે, વહે જાય.

અહીં

મારો પદરવ આ શેરીમાં
પુનઃ પડઘાય

કેા અન્ય શેરીમાં

જ્યાં

સુષું મારો પદરવ
વિહરતાં આ શેરીમાં

જ્યાં

ધુમ્મસ વિના ના કશુંય સત્ય

યુવતી

અલસ મધ્યાહ્ન,

ઝોળાતી રજની.

ખંને વચ્ચે યુવતીનાં દગ.

વીસરે નિજનો નિખંધ ને શાળાનો અભ્યાસ,

દીવાસ્વપ્ને લીન દગે વિકસે સર્વસ્વ.

દીવાલ પરનું તેજ અળપાય અંધકારે.

નીરખે નિજનો અંત, નિજનો આરંભ ?

કહે, નિહાળું શૂન્યને.

અનંતતા એ પારદર્શક.

નીરખે જ્યા કદીયે થશે ના જાણુ એને.

અનુવાદ : જયંત પારેખ

કાગળિયો

આવણી અંકાશનો એક આ તો કટકે
કે કાગળિયો નથી કોરો કોરો
ઓ માધવા ! કાગળિયો નથી કોરો કોરો

અખખર લલે ને અમીં માંડયો ના એક
તો, ય અનગીન લીખી રે માંહી ખાતી
આવડા આ કાગળિયા ઓઘળાંની ઝૂકી ઘટા
લાખ લાખ ઝરે કાંઈ છાંટી !
હાય વરણી ના જાય એવી ઝીણી ઝીણી અંખાનો
માંયલો જો લાધે થોરો થોરો !
ઓ માધવા કાગળિયો નથી કોરો કોરો...

ઉરના ઉલાળ છતા થાય કિયે ખોલ વાલા
મૂંગી થૈ ખેઠી જયહીં વાણી !
ઓહ્હું આળેખિયું ઈ ઝાઝેરું માની આજ
અણસારે લિજે પરમાણી
ઓ રે શીદને અચિંત આમ અળગાં મેલ્યાં રે કહે
હૈયા શું થૈ ઓરો ઓરો !
ઓ માધવા ! કાગળિયો નથી કોરો કોરો...

મણિલાલ દેસાઈ

રાત

રાતે રંગ હવાનો પરખું
પરખું, રોમરોમ હું હરખું '
રાતે રંગ હવાનો પરખું

થોર વીંધ્યા જોણું
તેને આ રાતરાણીની મ્હેક
હવે થું અંગે અંગે ચીરે
મારગ ચીંધ્યા જોણું
તેને પવન આંધળો ભીંત
હવે થું દોરે વનમાં ધીરે

સમયનું ળેહું મોડું સરખું
સરખું રોમ રોમ હું હરખું
રાતે રંગ હવાનો પરખું

સંસ્મૃતિ ૧

‘ને સાગરનું તો હૃદય નહીં જરાયે નામનિશાન’

ને હું મારા હાથમાં માત્ર એક કિત્તો લઇને ભિમો હતો;
રાત વેરાન હતી, ચન્દ્ર નિસ્તેજ બનતો જતો હતો.
ને ધરતીમાંથી હમણું જ વરસેલી ધારાની સૌરભ ફારતી હતી.
હું મનોમન બોલ્યોઃ સ્મૃતિને તો જ્યાં સ્પર્શ કરીએ ત્યાં ચથરે,
આકાશ નજેવું જ છે ને સાગરનું તો જરાયે નામનિશાન નથી,
દિવસે જેની કતલ થાય છે તેને ગાડામાં નાખીને ધાર પરથી ગથડાવી દે છે.
મારી આંગળીઓ ઝેઘ્યાન બનીને આ વાંસળી વગાડતી હતી.
એક વૃદ્ધ ગોવાળને મેં સાંજે વંદન કર્યાં હતાં

ને એણે મને એ આપી હતી;

બીજાઓએ મો વંદન માત્રનું નામ જ ભૂંસી નાખ્યું છે;
તેઓ સવારે જાગે છે, દાઢી કરે છે, વિધિચુસ્ત ને ભાવશૂન્ય ચિત્ત,
છાંટણી કે વાઢકાપ જેવા, કતલના

રોજિંદા કાર્યના શ્રીગણેશ માંડે છે;
વેદના તો પેટ્રોક્લસના જેવું જ મડું છે

ને કોઇની પણ ભૂલ થતી નથી.

એક ગીત છેડવાનો મને વિચાર આવ્યો, ને તરત અન્ય જગતના
- મને રાતની પેલી પારથી નિહાળી રહેલા જગતના

લોહીધબકતાં શરીરમાંથી, નમ હૈયામાંથી,
તથા જેમ માનવમાં ને પાપાણુમાં, જળમાં ને તૃણમાં

તેમ જ પેલી ભયની દેવતાઓમાં
ને યમના આગમનટાણે યમની આંખોમાં

આંખ માંડતાં પ્રાણીમાં રહેલા પ્રેમમાંથી

વજ્રાવેલા મારા પ્રકાશની ભીતરથી મને નિહાળી રહેલા જગતના-
વિચારે મેં લગ્નન અનુભવી.

એથી હું અંધારી કેડીએ આગળ વધ્યો. મારા ઉપવનના દરવાજામાં
વળી ગયો મેં ખાડો ખોલો ને કિતાને દફનાવી દીધો.

ને ફરીથી મનોમન બાહ્યો એક દિવસે ઉપાએ

મરેલાં ફરી બેઠા થશે,?

વસંતે જેવા વૃક્ષ ચળકે છે, એવા જ એ ઉપાના એસાબિન્દુ ઝળહળશે,
ફરી એક વાર સાગર ને ફરી તરંગોના ફેનમાંથી ભિલી થતી

એફેડાઈટી^૨ ઝળહળશે,

નાશ પામે એવા બીજ તો આપણે છીએ.

ને ફરીથી હું મારા સૂના ઘરમાં પ્રવેશ્યો

સંસ્મૃતિ ૪

એફેડસ

એ બોલતો હતો ત્યારે કોક પ્રાચીન તોરણના ખંડ જેવી લાગતી
આરસની શિલા પર બેઠો હતો;

જમણી બાજુ નિ.સીમ નિર્જન મેદાન પથરાયુ હતું,

ડાબી બાજુ ત્રિરિશિખરેથી સુધ્ધમાના ઓળા ભિતરી આવ્યા હતા.

'કાવ્ય તો સચગચરમાં બધે જ છે. તમારો સૂર ક્યારેક

આરોહ ચઢે, ને સૂર્યાકિન્નિમાં પ્રવાસ કરતી

કોક શરવેગી સોનાનાવડીને

૫૫ બે પળનો સાથ દેતા ડોલ્ફિન^૩ની જેમ

અચાનક એને પડખે દેખા દે

૨ resurrection ૩ ગ્રીક પુરાણોની રચિ ૪. મલ્ટુલાએ ૨મ પદસતી માણી

ને ફરી પાછો અદૃશ્ય થઈ જાય. ગલની પાંખોને એકાદ પળ સ્પર્શી જતા વાયુની સીતરના વાયુની પેલી પાંખોની જેમ કાવ્ય તો સચરાચરમાં ખદે જ છે.

કોક નારીની નગ્નતા છતી થઈ જાય ને એનું મુખ ખદલાઈ જાય ને છતાં એનું એ જ હોય, એવું જ ખુદ આપણા જીવનનું પણ. જેમણે પ્રેમ કર્યો છે તે આ જાણે છે. અવર દોકોના પ્રકાશમાં જગત ઠરમાઈ જાય છે. પણ આ તો તમારે યાદ રાખવું જ પડશે : હૃદયીઝમને ડાયોનિઝસ^૬ ખંને એક જ છે. ’

આ શબ્દો બોલીને પેલી ગમ પ્રાચીન ખંદર ભણી જતા, માથેડાં ઊંચાં ઘાસથી છવાઈ ગયેલા રાજમાર્ગે

એણે પ્રયાણ કર્યું. સંઘ્યા

કોક પ્રાણીનું મૃત્યુ સૂચવતી હતી એમ કહી શકાય.

એ એટલી તો નગ્ન હતી.

મને હજીયે પૂરું સ્મરણ છે :

આયોનિયાના કંઠારપ્રદેશ ભણી,

હાલે જ્યાં સૂકી શિલાઓ પર કેવળ ગરોળીઓ આંટા મારે છે ત્યાં નાટ્યમંદિરોની સૂની છીપ ભણી એણે પ્રયાણ આદર્યું હતું, ને મેં એને પૂછ્યું ‘ ફરી પાછાં આ કયારેય

ભર્યાંભાદર્યાં ખનશે ખરાં ? ’

ને એણે જવાબ દીધો ‘ કદાચ. મૃત્યુટાણે. ’

ને ‘ મારા ભાઈનો સાદ તો મને સુણવા દો ! ’ એવી ચીસો પાડતો એ ઓરકેસ્ટ્રામાં ધસી ગયો.

ને નીલ વિસ્તારના કાચ પર જરા જેટલું યે ચિહ્ન આંક્યા વિના મૌન અમારી આસપાસ કાળમીઠ ખડક જેવું અડીખમ ખડું રહ્યું.

૫. પાતાલનો દેવ ૬. સોમરસનો અધિપતિ

આપણા પોતીકો સૂર્ય

આ સૂર્ય મારો હતો ને તારો યે હતો :

આપણે બનેએ એ માણ્યો હતો.

સોનેરી જવનિકા પાછળ કાણ કણસી રહ્યું છે ?

કાણ મૃત્યુ પામી ગયું છે ?

પોતાના શોષાયેલા સ્તન પીટતા પીટતા

એક નારીએ ચીસ પાડી. 'કામરો,

માગ સંતાનો એમણે આચકી લીધા છે

ને વધેરીને એમના કટકાકટકા કરી નાખ્યા છે

તમે એમની હત્યા કરી છે, સાજે, આધળા વિચારોમા અટવાયેલી

પેલી તમારી અબાણી આખે, અગિયાએ બેતા બેતા'

સુકાતા જતા લોહીવાળા હાથ પર પથરાતુ વૃક્ષનું લીલું તેજ,

પોતાને પડખે ચળકતા ભાલાને જકડી ગહેલો નિદ્રાલીન યોદ્ધો

આ સૂર્ય આપણો હતો સોનેરી ભગ્ત પાછળ

આપણે કાઈ જ બેધ નહીં

પછી તો હત આન્યા, હાફળા ને ઓઘરાળા,

તૂટચાકૂટવા શમ્ભો બબડતા,

વેરાન ધગતી પગ વીસ વીસ દિવસ

ને વીસ વીસ ગત ને ખસ કાટા જ કાટા

અશ્વોત્તી લોહીઝગતી ગોદમા લપાયેલા

વીસવીસ દિવસ ને વીસ વીસ ગત

ને થોભીને વરસાદનું પાણી પીવાનો એક પ્રળેભે વિસામો નહીં

તેં એમને કહ્યું. પહેલા વિસામો થો ને પછી વાત કરો,

તેજથી તુ આધળાભીંત બન્યો હતો.

‘અમારી પાસે હવે વખત નથી’ કહેતા એ મૃત્યુ પામ્યા;
 સૂર્યનાં કેટલાંક કિરણોને એ સ્પર્શતા ગયા.
 તુ વીસરી ગયો હતો કે કોઈ ક્યારેય વિસામો પામતું નથી.
 રાતે લસતા કૂતરાની જેમ એક નારી ચિત્કારી ઊઠી ‘કાયરો!’
 એક વાર એ તારા જેવી જ ખૂબસૂરત હશે,
 તારા જેવા જ ભીના હોડ, પારદર્શક ત્વચા ને લોહીધબકતી નસો,
 તારા જેવો જ પ્રેમ—

આ સૂર્ય આપણો હતો; તે એને સુવાંગ રાખી લીધો;
 મારી પાછળ પાછળ આવવાનું તને જરાય મન નહોતું.
 ને એ પછી સોનેરી જવનિકા પાછળની આ વાતની મને જાણ થઈ.
 આપણી પાસે વખત નથી. દૂત સાચું જ કહેતા હતા.

એ હાથકું

આસનો સૌ સૂનાં,
 મૂર્તિઓ વળાવી દીધી
 ખીલ સંપ્રહસ્થાનમાં.

શું થઈ ગયું છે સુકાનને ?
 નાવ લીધા કરે ચકરાવા
 ને ગલ તો દીસે નહીં એકે.

સમાધિલેખ

ધુમ્મસમાંના અંગારા
એ તારે હૈયે દદમૂલ ખનેલાં ગુલાબ,
ને રોજ સવારે તારે ચહેરે વળતી એની રાખ.
સાયપ્રસની છાયાઓ ચૂંટતાં
લઇ લીધી તેં વઢાય ઉનાળે.

આપણું

સમંદરની ને કાફલા હંકારતી ઊનમુલાયમ તરંગમાળાની
શોધ હવે પડતી મેઘો
ઉઘાડા આકાશ હેઠળ ખરેખર તો આપણું જ છીએ માછલાં
ને આ તરુવરો છે દરિયાઈ વેશે.

-
- આ અંક સાથે આપણું લવાજમ પૂરું થાય છે એની નોંધ લેશો. આગામી વર્ષનું લવાજમ મોકલ્લી આપવા વિનંતિ.
 - મુંબઈ ખહારના કોઈ પણ સ્થળે કાવ્યસત્ર યોજવા માટે લાના સ્થાનિક કવિમિત્રો વ્યવસ્થા વગેરેની, જવાબદારી ઉપાડવાની તત્પરતા બતાવે તો કવિલોક સત્રની આખી યોજના તૈયાર કરશે.
-

ઓકતાવિયો પાઝ

જન્મ ૧૯૧૪, ભારત ખાતે મેક્સિકોના એલચી.

પ્રમાણમાં કવિતા ઓછી લખી છે, છતાં મેક્સિકોના ઉત્તમ કવિ તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામ્યા છે. એમનાં કલ્પનોમાં ભાવનો એક પ્રચ્છન્ન આવેગ કળી શકાય છે. શરૂમાં એમાં સરરિયાલિસ્ટ શૈલીની અસર વરતાઈ હતી. પરંતુ પછીથી તે એમણે પોતાની આગવી, લાઘવપૂર્ણ ને અધ્યાસસભર, ખાની નિપજાવી લીધી છે. અમેરિકન કવિ મ્યુરિયલ રુકિઝરે એમનાં કાવ્યોના અનુવાદ પ્રકટ કર્યા છે— 'સિલેક્ટેડ પોએમ્સ ઓવ ઓકતાવિયો પાઝ' ને 'સનસ્ટોન'. 'લેમિરિન્થ ઓવ સોલિટ્યુડ' (અનુવાદક—લિઝેન્ડર કેમ્પ) માં પાઝે મેક્સિકોની સંસ્કૃતિનું લાક્ષણિક પોત તપાસવાનો સમર્થ પ્રયાસ કર્યો છે. ડોનાલ્ડ કિન્કલને મતે પોતાના દેશની સામૂહિક ચેતનામાં પાઝને નિજના અંતરતમની ખોજનું પ્રતીક જડી ગયું છે.

૧૯૬૩માં 'ઈન્ટરનેશનલ પલિગ્રાફ' પ્રાપ્ત.

જોર્જ સેફ્ટરિસ

જન્મ ૨૬-૨-૧૯૦૦. ગ્રીસ દેશના એલચી તરીકે અનેક દેશોમાં ફર્યા છે. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી લન્ડનમાં.

એમની કવિતામાં ગ્રીસના ભવ્ય ભૂતકાળની સતત ઉપસ્થિતિ વરતાય છે, ગ્રીસનાં સંસ્કૃતિ ને સાહિત્યની ઊંડી ને સૂક્ષ્મ અભિજ્ઞતા વ્યક્ત થાય છે. એથી જ ગ્રીસના કવિ હોવા ઉપરાંત યુરોપના પણ એ અગ્રગણ્ય કવિ છે. આધુનિક ગ્રીક કવિતાને ઘડવામાં એમની કવિતાનો ફાળો અત્યંત મહત્વનો છે.

એમણે ટી. એસ. એલિયટ ને સિડની કીઝનાં કાવ્યોના અનુવાદ કર્યા છે. રેકસ વૉનરે કરેલાં એમનાં કેટલાંક કાવ્યોના સંગ્રહ હમણાં પ્રગટ થયો છે.

૧૯૬૩માં નોબેલ પારિતોષિક.

કવિલોક

તા. ૧લી એપ્રિલ, ૧૯૬૨થી
સમસ્ત ગુજરાત રાજ્યમાં
મેટ્રિક પદ્ધતિમાં તોલનો
ક્રિયરોગ ફરજિયાત બન્યો છે

રોજિંદા વ્યવહારમાં
લેવડદેવડ કરતી વખતે
શેરને બદલે કિલોગ્રામ,
મણને બદલે કિવન્ટલ અને
તોલાને બદલે ગ્રામમાં જ
આપની ખરીદી તેમ જ
ભાવ કરવાનો આગ્રહ રાખો.

મેટ્રિક પદ્ધતિ સિવાયના અન્ય વજન પાસે રાખવાં એ સજાને
પાત્ર થશે અને છે. જૂનાં તોલવજન વાપરનાર શિક્ષાને પાત્ર બને છે.

સરખતા અને સમાનતા માટે મેટ્રિક પદ્ધતિ અપનાવો.

માહિતી ખાતું, ગુજરાત રાજ્ય, સચિવાલય, અમદાવાદ દ્વારા પ્રકાશિત.

જાન્યુઆરી - ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૫

કવિલોક : દ્વિમાસિક

ત્રીમાસિક : જ્યંત પારેખ - પ્રિયકાન્ત મણિયાર

સવાજમ - દેરામાં રૂપિયા ચાર નવરસમાં શિલિંગ આઠ, છૂટક નકલના સિતેર રૂપિયા સવાજમ બરેવાના રૂપિયા
(૧) બિલોક, ૩૮૦, ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨. (૨) જી.એ.એ. પ્રિયકાન્ત મણિયાર
(૩) પિપ્પાલિયન ઠાકોર, ઠાકોર બ્રાધર, જર્મન સિલ્વર ઇન્કોર્પોરેટેડ, રતનપેળ, અમદાવાદ (૪) સિલ્વકુમાર ભોષી,
સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ કમિશનર, ૧૨, પોર્ટુગીઝ ચર્ચ રોડ, કલકત્તા ૨

આ અંકમાં :

રાજેન્દ્ર શાહ
પ્રિયકાન્ત મણિયાર
આદિત્ય મન્સૂરી
રાવજી પટેલ
ચોસેક મેકવાન
કમલ વેલ
અનિલ ભોષી
સુરેશ દલાલ
રાજેન્દ્ર શુક્લ
હમ્મર કપુરાકર
ગની દહીયાણા
અચાતિ
રઘુવીર ઔધરી
નસિન રાવળ
દિલીપ અવેરી

આવરજીવ :

રેઝાકદા ખોતારી તોના (ધરાણી)

માસિક કવિલોક સંસ્થા પતી જ્યંત જે. પારેખે લિપિની પ્રિન્ટરી,
૮૦ ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨ માં છાપી ત્યાંથી પ્રગટ કર્યું.

કવિલોક

૪૩

વર્ષ ૮ : અંક ૧

જાન્યુઆરી : ૧૯૬૫

રાજેન્દ્ર શાહ

અશ્વિ - તેજ, આગ ને ભસ્મ

૧

વ્યતીતમાં જઈ જો શકાય ?

ઘરની બહાર

ગલી ગલી ગામ

ખેતર અટવી દેશાન્તરે

ભ્રમણ કરી અવાય ઘરની મોઝાર

એમ વ્યતીતમાં જઈ જો શકાય !

આજનું આ મરુમરીચિકાનું તો રણ છોડી

ક્યારનું એ કીધું નહીં હોત ત્યાં પ્રયાણ ?

અતીતની બાજુ રહે બાંસી
 પત્રની મર્મર કંઠબની મધુગંધ
 જલતરંગ હિંદોળ ગોરસતું રસપાન
 સૂરમાં - સહુયનો સંસ્પર્શ
 - અનુબંધ
 - વિવશ આ મન
 લાગે સુકોમલ ફાંસી...
 સમયના નિર્વાસિત આપણે સકલ
 ક્ષણે ક્ષણે તનથી વિચ્છિન્ન થતું મન
 જીવન
 મરણ...

સ્મૃતિની યે સ્વપ્નિલ છે લીલા માયાવિની
 પ્રિયને પરિબ્ધજન
 કંઠે વિચ્છેદની વિદ્યુત્તા
 જલદર્શનથી કંઠશોષને ન જરીય તે તોષ
 મૃત્યુ કેવલ બઢાવી રહે તૃષા
 બુલ્લુક્ષાની પ્રાણહર આગ.

વ્યતીતની ભણી નથી નાખવી નજર
 ક્ષિતિજની પેલી પાર બંધ ભવિતવ્ય
 અંધકાર
 સુસોહિત જ્વાલામય સૂર્ય જેમ
 આપણી ત્યાં ગતિ
 આપણું જ ત્યર્હાં નવલ પ્રભાત
 જ્વલંતનો ફેલાય પ્રકાશ

અગન અગન

આપણું આ મન...

કાલતીર્થભૂમિ પર યુગે યુગે મંડાય છે યજ્ઞ

અધિકારમય

દિશાએ દિશાએ ઘૂમે અ-સવાર અશ્વ

ગિરિ ગિરિગુહામહીં ધ્વનિત

ખરીની ગતિ

હ્રેષા નહીં હ્રસ્વ

અગન અગન

પુરાતન નહીં અહીં ઋચાઓ નૂતન

નવીન ઋત્વિજ

ઋષિ દ્વાતા ને

ઉદ્ગાતા

અવ ઋચાઓ નૂતન

અહીંને યજ્ઞન

વન ઉપવનથકી વહી આવે સખત સમિન્ધન

સ્વાહા ઇપ્સા અને આશા સ્વાહા

શ્રુતાશ્રુત ભાષા

સ્વાહા નિચંચલ ગંધ સ્વાહા

નામરૂપ રંગ

સ્વાહા માત્રાસ્પર્શ કામ સ્વાહા

રસ આસરામ
 સ્વાહા સ્મૃતિ ને સ્વપન
 વેદીમહી જશે હૃતશુદ્ધ હૃકારતું મન
 અગન અગન

પુણ્યકાષોલુપ લસે સ્વર્પણ્ય જવાલા
 અંતરીક્ષ આરોગતા તપ્ત રક્ત સાલા
 ધૂમિલ ગગન

- અનંત આકાંક્ષા
 - અજરામર વાંછા
 સ્થલે સ્થલે કાલમહી છિડે એના સહસ્ર સ્ફુલિંગ
 પ્રકાશ ને આગ
 ક્ષણે ક્ષણે ખરી બાય
 ભસ્મ
 ભળી બાય
 રજે ખની રાગ

અગન અગન
 આપણુ આ મન...
 આપણી સકલ રિદ્ધિ સિદ્ધિ તણું યશમાં હવન
 આપણી નિ:શેષમહી વ્યાપ્તિ
 જવાલાપુંજ ઘડી અમીકુલ લઈ પ્રલવંત
 આલાપુરુષ

ન અન્ય
 પુનઃ તે આપણી જ પ્રાપ્તિ
 અગન
 અગન

ભસ્માંગદ ભારેલો અંગનિ
 ઉતુંગ ટૈલાસતણાં શવશીત હિમ મહીં
 કરે ઉગ્ર તપ
 અશ્લુષ્ણ લગની
 માત્રાપંચ જપ

સ્પંદશૂન્ય નીલામ્બરે જાગે આંદોલન
 ચાદ્રચિત ધ્વનિ
 નિકટવર્તી છે આશુતોષ સમાધિનિનમ્ર મન
 ચળે
 જાણે કે સાંભળે
 વાજી રહી અદ્રિતનયાની મૃદુ નૂપુર કિંકિણી
 આનંદવિભોર એનાં ભ્રમરે નયન
 લહે

ઉપાસના લીન ત્યહીં આસીન અસુર
 ભોળા ઉરમાંથી વહી આવે ભૂર ભાવમય પૂર
 જટાજહ્નવીનો હેલે ભ્રમરે ચંદ્ર
 પ્રવાહની ભીતરથી પ્રસવંત
 સિન્ધુધતર મંદ્ર

હે તાપસ !
 પ્રસન્ન હું
 યથેચ્છયા માગ

તપે એ જ પામે
તારે શામાં અનુરાગ ?
માગ માગ

ચરણે નમન કરી દાનવ ઠહે છે
પ્રભુ !
આપના તૃતીય નમનનું દાન મારું
મૂકો હથેળીની મધ્ય
કાઇનો ચે રહે નહીં દર્પ
શિરે ધર્યાં કરથી તે સ્વસ્થ હશે સધ
અસ્તુ તથા

આપનું વચન પ્રભુ ! હોય ન અન્યથા
આજ ધન્ય ધન્ય

ભૂતપતિ વ્યાધચર્મ પર જઇ બેસે સહી કંઈક તો દૈન્ય

ત્રિભુવનમહાં અવ કોની તે તાકાત
ભીડે બાથ ?
આસમાં વીંચાય દૃઢ મુદ્ધિ
પાતાળવીંધતી નગરમાં આળવીત આસેખાઈ રહે
તુદિ

ઉતરાણુપથે મળી જાય છે નારદ
સન્નિ ગદગદ
બાસે
નમઃ શિવાય નમસ્તે ત્રિલોચનાય

ત્રિલોચનાય

કટાક્ષનું હસી દસ્યુ દાખવે છે હાથમાંની ત્રીજી નિજ આંખ

ઢાંકી રાખ રાખ

માગી માગી આહું તે શું માગ્યું ?

ખીજું લેવા જેવું તને કશુંય ન લાગ્યું ?

માગી નહીં અન્નપૂર્ણા સતી ?

નખજીં જે લાગ્ય ચાલે અવળી તો મતિ

શિવાય નમઃ

તંબૂરનો રણકાર વદ્યો જાય દૂર દૂર

હવામહીં વાય એનો આછો ભણકાર

રાક્ષસનું જલન ભરપૂર અવ ઉર

અગનમય ઉર

આવેશને જોર ફરી કરે આરોહણ

ઢેકી ઢેકી શિલા ધસી આવે જયહીં યતિ

હલાહલ જેના કંઠનું છે ખન્યું આભૂષણ

આવી ભ્રમે રહે ત્યહીં

મંડાય છે શિવદષ્ટિ મર્મધર પ્રશ્ન

મહાદેવને માથે જ શેં મૂકું નહીં હાથ ?

મનમાં આણે ત્યાં સામે

પશુપતિ પાડી રદ્યા ત્રાડ

ઉભયત્રું જુઝ

જટાને સંભાળી રહે જોગી

ભોગી અતીવ છે મુઝ
 ડમરુનિનાદે ડોલે પહાડશિખર
 ઝાંઝે લિછળે સાગર
 દેવને આયુધ ખેલે દાનવ સંગ્રામ
 કૈલાસને ધામ
 શ્વેત પીગળે તુહિન
 ઘેર ગજનથી વિદ્ર ચહુદિશ ખીણ

શેવની કામાને લાગે કંપ
 જાગે વિપ્લવ
 સત્વર તે આવે રણભૂમિ પર
 બજવંત શંખ

આયુધવિરામ

દિગંધર ! તમને ન ઘટે સમાધિનો પરિહાર
 જાવ પાછળ હું આણું
 અંબિકાનો દેવા પ્રસાદ ઉદાર

દાનવક્રોધ હે !

શેમાં રમે તવ મન ?
 ડાળના ફૂલ શું જ દેવાય તેને કાજ
 હશું યુદ્ધ વિભીષણ ?
 શાની પીટે ઇચ્છા ?

ચહું છું પાર્વતી સતી

એ મહાનર્તકી...

એનું નૃસ્યવિદ કરે પાણિગ્રહણ ન અન્ય
 ઉત્તમ બે હોય તવ કને એવી વિદ્યા
 નહીં તો
 તીવ્ર અસિદ્ધાપ યદિ હોય તો
 શીખવી દઉં સઘ...

પદની વિચિત્ર તાલમહીં દ્રુત વિલાંબિત ઠેક
 અંગની લલિત ભાંગિ
 લાવણ્યની છટા
 ઓજાપ્રચુર પૌરુષ
 દષ્ટિને નિશ્લેષ હાવ ભાવ.
 મલકંત મુખતાળી શ્વેત દંતપંકિત
 નિખર્ર વા ઓઠ
 ઉભય હસ્તની સિન્ન સિન્ન કંઈ મુદ્રા
 પ્રાંજલિ
 વિકસંત પદ્મ
 નેપથ્ય એકાન્તગોષ્ઠિ
 વેણીસંહરણ

સંમોહને સ્મૃતિભ્રંશ

શિર પર હાથ

દેહ ભસ્મસાત્ર

સમાધનિમગ્ન શિવ ફરી વિષગુ શેષને શયન

પ્રિયકાન્ત મણિયાર

ત્યાં

અંધકારના
મધ્ય કાઢવે ખૂંપી ગયેલો સૂર્ય કાઢવા પહાર
ખાસતા !
(નાવિક જાણે રસ્સી તાણતા !)

માંડ નીકળ્યો !

આસમાનના લીસ્યા પટમાં
પગલું મૂક્યું ;

બાર બજ્યા ને અર્ધે આબે આવ્યો !

ત્યાં,
કો'ક ગેહમાં -
ક્યાંક હોટલે
મિજબાનીના ગોળ ટેબલે
કાચડિશમાં
અગિનજીકળ્યા ફૂકડા !

આદિલ મન્સૂરી

મને અને...

ખંધ થાય
રાત્રિના દરવાજા
ખૂલી જાય
આંખ
સૂર્યસ્પર્શ.
સમયની ચિતાના ધુમાડા
પસાર થાય
રસોઈઘરની ચીમનીમાંથી.
ટેબલે
સળવળે
અખબારમાં વીંટળાયેલું વિશ્વ.
ઉઠેલવા મથે
દષ્ટિ
સિગરેટની ધુમ્રસિપિને.
ખોવાઈ જઈ
હું
અને
શોધતો કરુ
શેરીએ શેરીએ
મને
અને...

રાવજી પોલ

રાત્રે - રિલીફ રોડ પરથી

હું જતો કશોક
ઘર સાથી ?

માર્ગમાં ઝૂમતાં
અનેકનાં સિમેન્ટસ્વપ્ન,
કાચમા ઢપૂરતાં સરી ગયાં
અવાનરુ ઘણાંક સ્મિત.

અણુને
જરીક
વેગથી મૂકું;
ઠાળ જાગતો ઝપાક
ભાગતો જતો રહ્યો !

નિઃસહાય કંઠ
વૃક્ષની પડી રહેલ છાંયને હલાવતો
ફેરી વળ્યો...

હવે
માર્ગના પ્રકાશ પર
તરવર્યા કરે
તિમિર.

ગ્રાસેક મેકવાન

ચંદ્ર

ઝેણકા કો' કાળ વિશે
પૂર્ણ એક દિવસ.
તિમિરનાં દૂધન
મારી કોઈ મર્દી બહુબલ વહે !

કેરાકટ નદીના આ પટ પર
નાવ એક પડી
અનન્યરૂપ કેળે અર્ધી
મારી જાણ નહીં !

શરદની આ શાંતિ વચે
અમરનો ઝાયા,
આવમાંના ચંદ્ર ફેરી
તિજનના ઝાયા !

ક્રમલ વૈય

ચકલીના માળો

એકાન્ત મારું
ખેલતાં ચકલાં થકી મુખરાળ
એથી
અલસ મારી વેદનાનો સમય ખનતો
ઘેલુ, વાયુ...
દૂરની ઠેકી ક્ષિતિજ કેં વિસ્તરે અવકાશમાં આયુ.
હું એ રમવા ફઉં.

પણ આક્રમણ ત્યાં એમનું અંતઃપુરે !
તારી છબી પાછળ
તણખલાં કેટલાં આણી રચી રહે નીડ !

નહીં, ત્યાં એમનું ના સ્થાન.

માળો ત્યાં ખીબે ખંધાયેલો છે કથારનો
એથી ભલે અણુજાણુ
પણ ત્યાં એમનું ના સ્થાન.
વારું હું, અને એ અવગણે...

તે
નીડને સંભાળીને પરસાળના વનદશ્યની પાછળ મૂક્યો.

અનિલ જોષી

પવને

પવને ખંધાયું આ વન
તરુવરની ડાળ ડાળ મ્હોરેલી મંજરી
પરજીમાં અટવાયું મન.

તડકાની ડાળ થકી વનરાજી છાંયમાં
સળવળતાં રઢિયાળાં ફૂલ,
નીરવની પગલી શાં અંકુરમાં અટવાતાં
મર્મરનાં આછાં દુકૂલ;
ઝલમલતા ઝરણાના ખળખળતા આયને
ફરફરતું આલનું વસન.

તરણમાં જાય ઝૂકી વાસંતી દહેરખી
કલખલતાં ડાળ ડાળ કીર,
સૂસવાતા પડખામાં થરથરતું રૂપ નયું
લપટાયું ચંચમને ચીર;
ફૂંપળમાં તગતગતા સીકરમાં પરભાતે
વેરાયું આખું ગગન.
પવને ખંધાયું આ વન.

સુરેશ દલાલ

રોજ સવારે

રોજ સવારે -

હું જાગું છું એક અધૂરું ગીત લઈ !

સપનાના ધુમ્મસમાં ઝીણા સ્વરની સાથે લાડ કરું છું;
સૂરજનો ઉઘાડ થતાં હું હળવેથી ઉપાડ કરું છું;
લમનો ચંચલ શો સંગાથ !

રોજ સવારે -

હું મહાલુ છું એક મધુરું સ્મિત લઈ !

તાપ જરી નહીં ખમે : એટલી નાજુક એની કાયા;
ઝિપડે લાં નો શમે : પનનમાં લમી રહ્યા પડ્યાયા,
હૃદયને એક જ રહ્યો ઉચાટ :

ક્યાંય આ શિલ્પ થશે અંકિત નહીં ?

રોજ સવારે -

હું જાગું છું પડ્યાયાની પ્રીત લઈ !

હળે સાંજ ને કામળ લીલા લઈ લપેટી ધીરે;
એક લહર આછી ને પાછી હલચલ સરવરનારે;
ચરણને મળે સુંવાળી વાટ :
ફૂલપગલીની શોભા થાતી જલથલમાં અંકિત અહીં !
સાંજ પડે ને

હું પૂછું છું મનનો મારો મીત કયહીં ?

રોજ સવારે -

હું જાગું છું અણજાણ્યું સંગીત લઈ;

— એક અધૂરું ગીત લઈ !

રાજેન્દ્ર શુક્લ

મરીચિકા

અણપ્રીછી ખ્યાસ તણે તપતે મધ્યાહ્ન

સાવ મૂંગું મરુસ્થળ,

વેળુકણે વિસ્તરતું કોઈ

વણુટોયું લોચન-આકાશ, પરિચયહીન

એકાકી આ તરુની ય જાણ વિના

છાયા એની પાય મને

સૂર્યકિરણોનું જળ, સૂર્યકિરણોનું જળ,

ખળ ખળ....

દુશ્વર કપુરાકર

તું તો...

તું દ્વેરખી સમ સમીરની આવી હોત
તો ક્યારતું ઉર ગયું મુજ હોત જ'પી -
જેવાં તરુ ખળભળી પણ મર્મરોથી
જ'પે, ધરી અસલ રૂપ રહે પ્રશાંત !

ના માવડા જયમ અહો વરસી વળી તું
કે જાય સર્વ ઉઠળાટ શમી હિયાને !
ઘોડાપૂરે પણ જરી નવ તું છલી કે
માંહે કયો સકલ કાંપ જતે તણાઈ !

સારું થતે ફૂલ શી હોત પધારી તોયે
જાને સુગંધ ફૂલની નિજ સાથ સાથ !
તું તો પરંતુ રહી આવરી આસપાસ
કાળો પ્રચંડ ફૂર અંતર ભીસતો શો
થન્યાવકાશ, જ્યહી સંસ્મરણો મ જાણે
વેર્યા ન હોય વીજના તણખા સમા દહે !

ગની દહીંવાળા

આવી જુઓ તો

૪રી આવી જુઓ તો ! જ્યોત આ જંપી જવા લાગી;
ાછી કહેશે, સળગતા દીપને ક્યાંથી હવા લાગી !

ઝાઝના દર્શને, દષ્ટિ દિશાઓ દેખવા લાગી;
પૂરજની ડાળ પર જાણે ક્ષિતિએ ભિગવા લાગી.

નેકટ આવી જનારાને પ્રતીતિ તો થવા લાગી;
સુદ્ધે પાથર્યો પાલવ, નજર સંકેલવા લાગી.

હવે મજબૂત થાતો જાય છે પરિણામનો પાયો;
અચાનક આજ કાં હયાની ધરતી ધ્રુજવા લાગી !

ખીલ્યા પુષ્પે કચું ખુલ્લા દિલે ચર્યાનું આવાહન;
કળી નાજુક અદાઓથી નિમંત્રણ ફેલવા લાગી.

હૃદયની ભાવના કચારેક સંતોષાઈ એ રીતે;
અમારી ચાહના અમને ઘડીસર ચાહવા લાગી.

‘ગની’, અસ્તિત્વની દેરી મહીં છે ખિંખનાં દર્શન;
નયીં આંખો ફરેખી આયનામાં દેખવા લાગી.

યયાતિ

!

દિવસભર

ગૂંથી ગૂંથી, રચી -

કિરણનું રોજ જળનું નવું,

સૂર્યકોશિકનું કયાંય ચાલી જવું.

યોવનાસ્કંધથી

સરહતી

શરમની જમ,

આ

સાંજનું નિત્ય સરહી જવું.

રાત્રિની

રુગ્મણ આસક્તિનું,

તારકે

તારકે

તડપીને શ્લથ થવું.

પવનના

ક્ષિપ્ત અક્ષિપ્ત આઘાતથી

પાંદડીના સખી

પ્રાતનું પ...મ...ર...વું.

સુરભીનું

સૌમ્ય કલરવ બની ચઢકવું.

ને

ફરી,

દિવસભર—

સર્વનું

આપમેળે ગૂંથાતા જવું

... તા જવું !

રઘુવીર યૌધરી

બે સોને

ચાલો પ્રિયે ધસતી ભીડથી ખડાર જઈને
ભ્રાંભ્રાં નીરખીએ નિજશાં મનુષ્યો.
ઘડેતા સમૂહની દિસે કચમ ખાલી ખાલી
રેખા બધીય ? ભરી લિયે નહીં રંગરાશિ.

આ આપણું વિલસતું રૂપ ખંડ ખંડ
છાયા અનેક મળતાં ભિપ્તે અખંડ.
રંગો બધાય ઢળતા અહીં શ્યામ રંગે
આકાર ગૂંથણી રચે રહું અંગ અંગે.

સર્વે અબાણુ જણુ બે પળ નેણુ વાળે
થોડુંક ટૌતુક મૂકી અહીં, દૂર ચાલે.
ડેવું પરસ્પર અપૂર્વ છતાં સમાન
આ શાન્ત ઓળખ તણું સહજત ભાન !

રેલાઈ બય ગતિ, થાય વિક્ષીન, ચાલો
દષ્ટિનિબંધન થકી છવિ ખાંધી લઈએ.

બારી બિડાઈ અડધી, પડદા પરે કો
તાકી રહ્યાં મુકુલ એ મધુમાલતીનાં.
તે છેડે મધ્ય અવકાશ ઉદાસ પૂછે
એ નેત્રના નિયત અંતરનું રહસ્ય -

ડૂબી ગયેલ ચમકે તહીં બીજલેખા
ને જિતરે સરિતના તરુકું જ કાંટે.
સ્પર્શે જલાદ્રં લહરી, અધરેણુ મુગ્ધ
અન્યોન્યને નિકટની ઋણુતા સમર્પે.

નર્તે સુદીર્ઘ નયને રતનાર રંગ
શું વક્ષભાર તણું ગૌરવ એ ઉછંગે !
ઐશ્વર્ય ત્યાં ગગનમાં વિલસે વ્રીહાતું
શાખા ફરી ફરી ઝૂકે, મલકે સુપણી.

ને સાંધ્યકાલ સગ્દે, નતનેત્ર છેડે
કંપી રહ્યા મુકુલ એ મધુમાલતીનાં.

નસિન રાવળ

રાતું ગુલાબ

સ્વાન સૂર્યનું

રાતું રાતું ગુલાબ ફૂલ થઈ ફૂટ્યું,

અગણિત તારકપાંદડિયો પર
 સહેવારનું ઝાકળ ટહુકતું,
 પૂર્વ વાયુએ હલવ્યું પશ્ચિમ વાયુએ જઈ જૂલવ્યું.
 પલમાં

પૃથ્વી ફરતું અંતરતારે વીંટળાઈ,
 એ

ગગન ઉપર જઈ ફરકતું,
 એ

કદીક એવું ખિલખિલ હસ્યું
 કે

પરીઓએ જઈ દોડી ચૂમી લીધું,
 એ

કદીક એવું ઊંડું ઊંડું રહ્યું,
 કે

શિશુક આંખનું આંસુ કકળી ભઠકું,
 એ

શ્વાસે શ્વાસે મૃદુ સૌરભનો પુંજ પાથરી વિશ્વે.

એક ખપોરે

કિરણોની પાંખો પર ભ્રમી

ધુતિખંડોની પાર

ભિછળતા ઝલમલ ઝલમલ તેજ સાગરે તરતા

સૂર્યસાગરે સાગર થઈ ઝલમલ્યું.

દિલીપ ઝવેરી

ઉનાળાનાં દિવસ રાત

થાક

ધૂળ

રસ્તો

હંકા

સૂર્ય

તેજ

છાયા

પ્રકાશ

ધગતીથી આકાશલગી આ ભગ્યે થાક

રસ્તે રસ્તે મર્યા સમયની ભેડે ગળ

આખ એગળે નહીં નહીં એ પીપળપાન

ખરે નહીં પાપણુ મીચો પણ તડકાનું મળજેલું જાન

સૂર્ય શાસની છરી બનાવે ભેમા દેહ કપાય

મોત વિષ્ણુ પડ્યું છાય થઈ જીવ હવે હગ્ગાય

છાય બધી થઈ ભેગી બનતો ગતતણું અ ધાગ

તેજ હવે અથડાતા પ્રકાશ ગઈ જતો રણકાગ

નાદિગ્ધેગ રોમરોમમા તમગનો રણકાગ

હવેથી 'કવિલોક' નું વર્ષ જાન્યુઆરીથી શરૂ થશે. આઠમા વર્ષનું અંક ૪૩ થી ૪૮ સુધીનું - જેમનું લવાજમ સરાઈ ગયું છે તે ૧૯૬૫ના વર્ષનું ગણ્યું છે.

શુદ્ધિ

પાનું	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
કવરપેજ ૨	૧૮	રોઝાલદા મીતારી તોના	રોઝાલખા મિતારીતોના
૩	૧૩	દ્યાતા	દયાતા
૯	૧	નૃત્યવિદ્	નૃત્યવિદ્
૧૫	૧૦	ખળખળતા	ખળખળતા

અંક ૪૨ના સાતમા પાનાની પહેલી પંક્તિ નવમા પાનાની પહેલી પંક્તિ ગણવી.

દિલીપ ઝવેરી

ઉનાળાનાં દિવસ રાત

થાક

ધૂળ

ગસ્તો

ઠંડા

મૂર્ચ

તેજ

છાયા

ખુશી

ધગતીથી આકાશવર્ગી આ ભિગ્યો થાક

ગસ્તો ગસ્તો મર્યા સમયની ભિડે ગાખ

આખ ઓગળે નહીં નહીં એ પીપળાના

ખરે નહીં પાપણુ મીચિ પણુ તડકાનું સળગેલું ગાન

સૂર્ય આસની છરી બનાવે બેમા દેહ કપાય

મોત વિષ્ટદ પડ્યું છાય થઈ જીવ હવે હજીબાય

છાય બધી થઈ ભેગી બનતો ગતતણે અધાગ

નેજ હવે અથડાતા ખુશી ગહી જનો ગણકાગ

નીદાઘેગ રોમરોમમા તમગનો ગણકાગ

હવેથી 'કવિલોક' નું વર્ષ જાન્યુઆરીથી શરૂ થશે. આઠમા વર્ષનું-
અંક ૪૩ થી ૪૮ સુધીનું - જેમનું લવાજમ સરાઈ ગયું છે તે
૧૯૬૫ના વર્ષનું ગણ્યું છે.

શુદ્ધિ

પાત્રું	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
કવરપેજ ૨	૧૮	રોઝાલદા મીતારી તોના	રોઝાલખા મિતારીતોના
૩	૧૩	ધ્વાતા	ધ્યાતા
૯	૧	નૃત્યવિદ્	નૃત્યવિદ્
૧૫	૧૦	ખળખળતા	ખળખળતા

અંક ૪૨ના સાતમા પાનાની પહેલી પંક્તિ નવમા પાનાની
પહેલી પંક્તિ ગણવી.

એના

સમૂહતા સ્વપ્નાઓની જવાબાઓમા

પડછાયા-પડઘાઓ કિકિચારી પાડી નાગા નાગા નાગા નાચે
નાચે

પડછાયા-પડઘાઓ-પડઘાઓ-પડછાયા

ચીસ નાખી જાગી છિટે કવિ,

નહી કોઈ નહીં કોઈ નહીં કોઈ નહીં કોઈ નહીં અધારે કોઈ
ખાસી

પહાગ પટે અધકાગ

યથાર્ત

ફરી

આત્મજગીના સાર થકી સચી સચી ફેરી ગઈ ગત્રિ

ફરી

નૃપુગ્ના ગ્વે આલોડિત વાયુ મહા નર્ત ત સુકોમલ શ્વાસાવલિ,

ફરી

મધન એ જબનુઓમા વહી ગયા નિગૂઢ કો'ગીતમાથી પથગાય કલધ્વનિ,

ફરી

અ ગુલિઓ ગૌર મદુ વક્ષસ્થલે, કમનીય કટિપ્રાતે સરી ગઈ,

ફરી

કઈ ઉત્કાઓ પ્રતિ ક પમાન ગતમાનો પ્રલખિત સય ગ્ધો ધસી ?

દૃષ્ટિ ।

વાતાયન પહાગ શુ તુ નીગળતી ?

નીગળ તુ અ ત પુરે અવિગમ લાસ્યગત ગત્રિ

દષ્ટિ !

વાતાયન ગહાર શું તું નીરખતી ?

એ જ

એ જ પેલી અતિ વૃદ્ધ પ્રેતની કો' કૃશ કાળી કાયા

પ્રિયા !

હૂર પેલા આમ્રકુંજે કોની ફરે વિભીષણુ છાયા ?

‘રાજા !

વૃદ્ધ એ છે યતિ’

યતિ ?

‘ચિર યુવા નૃપ યયાતિ !

એ યતિ તવ પુત્ર, તવ દેહ પર પડ્યો શાપ નિજ પર લઈ
કે' કુટલાય કાળ થકી ફરે રાણી શર્મિષ્ઠાનો પુત્ર, તવ ઉત્તરાધિકારી.’

ધિક્

ધિક્ મને કામાંધ હું કામવૃદ્ધ,

આવ

આત્મજ તું આવ,

હૂબું

અંધકાર અંધકાર અંધકાર.

રાજેન્દ્ર શાહ

ચિત્રણ (Landscape અને portrait)

સહસ્રધારા

રાત્રિદિન

જનહીન આગુચક એકાન્તમા બહાવતુ બાજુ ગહે ખીન
સહસ્ર તારે

સહસ્ર ધારે

મદ મદ વિચિત્રોત્ત વશ્વે પૃથુલ ગતિશીલ સુગમી

મૌઢ નર્મદા

એનુ બેઉ તટ સલગ વહન આતરીને આડ પક્ષુ કોણુ ?
કોણુ પુરુકુતસ !

જેની સગે

અહીને નિબૃત અથલે

હિન્મદ આનંદે

ગગવતી આવેગના પુરુલાવ થકી હેલામય

રમે આલિંગન-છ દે !

પશ્ચિમપથગામિની સિથે અહાં

વામાગ વળાક

કમનીય સ્પૃહણીય લાક

હવાને જે લાગી રે' હેલાર

ફૂગોળાઈ જાય દૂર દૂર તોય ઘેણી અહીં આવે વાગવાગ

લહરમાં લહરની ભંગિ
ખાલેખાલ મહીં ઝીલી શત શત છોળ.

વિવિકત ન રિકત
ભયુ દિગંતર ભયુ ગગન વિશાળ

સાનુકંપ સૂચી

સાનુનય તાલમય કાલ...

આલે કોઈ યાત્રિક યુગલ
સૂર-નૃત્યને ઉમંગ અંગ અંગ ઊછળંત જલઃ
ઉત્સવકલ્પોલધ્વનિ
ધારાધોધના ફેનિલ પુંજ મહીં ભળે
ભળી રહે રણઝળી.

ગાંધી

સન
ચરવડાચક્ર

ત્રાકે પર કંતાય છે .

પીળાં ફૂલની પરિણતિનો શ્વેત પોલ

તસુ તસુ તંતુની સળંગસૂત્રતા

કારુણ્ય

કોટિ કોટિ ઉઘાડાં અંગનું આચ્છાદન

પીળાં ફૂલનું શ્વેત ચીવર

શ્વેત એવું હાસ્ય
 બોધે મુખ એકલ જે દંત
 વાર્ધક્યનું સરલ શૈશવ મલકત
 સંસારના લીલાં લીલાં સદૃશ ગરલ
 હૃદયની મથનીમા ઝીલાય
 વસોવાય

દ્રેષ્ય
 ક્ષોભ
 —ને શામન
 સંજીવની સુધા તરે વિપુલ ધવલ

નયન
 નિર્મિતિનું આદિમ સ્વપન
 અચર અંધારની ક્ષિતિજ — શ્વેત કોર—
 દતિપુંજ નિહારિકા...
 બહુલ વિશ્વનાં રૂપ—
 રંગ — નુ લવન
 એકલ અધિકરણ

કટિ પર ઝૂલી રહ્યો કાલ

અધખુલ્લા ચરણની એકડંગ ચાલ
 બલિના ચરને ક્ષેત્ર
 અક્રિયન વામન
 તે

અવર ન

વિષ્ણુ ત્રિવિક્રમ...

રહે

એક મંત્ર

૨૧...મ

સહસ્રધારા : મહેશ્વર (માહિષ્મતી)થી અટી ત્રણ માઇલ પશ્ચિમમાં ત્યાં નર્પદા
ખડકાળ માર્ગને કારણે અનેક ધારાવતી અને છે તે સ્થળ. પુરુકુત્સ : ઇક્ષ્વાકુ
વંશનો નૃપતિ: નર્મદાનો પતિ.

સિતાંશુ મહેતા

સંચલનો

ભોંયચપટા મારા પડછાયાના પહોળા ખસાનો રેણુમઢ્યો દરવાળે
આપમેળે ફરકી ગયેલી પાંપણને ધકકે કીચૂડાય બે
તો પાડી ભેઠે પડઘાઓ કરોડો ખરાડે
અરણ્યે હારખંધ સ્તબ્ધ પહોળા ધોળા ઘુમ્મટિયાં ઘુમરાતાં મકાનો
— અંદર આઘે આઘે

તેમની ખોપડીના રંઘ્રના થંસના ધકકે ભિંચે વચ્ચોવચ
ખગોળે ખોડાઈ ગયેલો સનાતન સૂરજ
—ની સપાટી ટેકરિયાળ
—માંથી ખોદી કઢાયલો તાબે તરસ્યો ચૂનો,
પુરાણ ખૂણાઓમાં થંભી ગઈ છે તે જરઠ સીંતો
— ને લપેડી દેવાયો છે ઝળખળતો...

ટેકરીઓની મરડાયેલી ગુફાઓમાંના નક્કર અંધકારમાંથી
 ફૂલી ગયેલી મુઠ્ઠીઓમાં ગોપનીય હથેળીઓને જકડી રાખનાર
 દોડી આવે છે આ દુર્ભટો આગળ
 ને જીંચે આડા ધરી રાખેલા
 રાખોડિયા ઘોળા કપાળના બહિર્ગોળ પર
 ચંભાવી દઇ એક દદડતુ કાળાપણું
 કેટલાક ખંડોના કેટલાક ખૂણાઓના અંશ
 નક્કર સમ્મરોની સીસે બદલી નાખે
 ને પીઠ ફેરવી દોડી જાય એ જ ગુફાના વળાંક પાછળ ક્યાંય
 ને ખીલ જ અર્ધાત્ જો હજારમી પળે
 ત્રાસમા આવેલી એક ગુફામાંથી નીકળી
 કેટલાક ખંડોના કેટલાક ખૂણાઓના અંશ
 નક્કર સમ્મરોની સીસે બદલી નાખે
 ને દોડે મોઢે દદડતો ગુફા ભણી
 ને એના પગલાની હાર લંબાતી જાય
 આ એની પીઠના રેતાળ મેઢાન પર
 આ એના એકના એક પગલાની
 પડતી અતિથણી લંબાતી જતી હારને
 આ ક્ષીણું ઝાડ, આ લંગાર મકાન, આ ગૌમાતા
 આ ગાળિયા નીચેના પ્લેટફોર્મ પરના માણસો
 સહુ અરે ! કેટકેટલા પગો, ક્યાં ત્યાં ત્યારે ક્યારે પછડાતા
 મથ્યા જ કરે
 સતત સરકતા સૂરજ નીચે સંતાડવા...

જ્યોત્સ્ના મિલન

પલાશી ભૂલ

રંગે રંગમાં

ખીલી ભિંચું છે પલાશવન

હાલું છું ચાલું છું

ખાલું છું

ભેળું છું

તો ઝરી નય છે પલાશ ફૂલ

ભિંડે છે પલાશગીત

કોઈનું આવવું પલાશ

અડવું પલાશ

નવું પલાશ

પલાશી હિંચોળે ચડી છે આ હવા

કોઈ કશી કરી ખેઠું છે પલાશી ભૂલ

તે

ઝરી ઝરી

નય છે

આ પલાશ ફૂલ

પ્રબોધ પરીખ

મુ...ને -

૧

પોષનો ઠંડો પવન
કુખરની દિશાએથી વાય છે
કોલેજના આગલુમા.
જિતરતા દિવસે, શહેરમા
અવાજોની ભીડ પર સવાર થઇ
પીઈ છુ, ઝડપમા સૂસવતા
હાથનો સ્પર્શ.
પીળી લીલ પરથી દોડી જાય છે ટ્રેન.
નિસહાય જિખડતા મકાનોને
ચૂપચાપ બેસા કરે છે આકાશ.
તાગ કાન પાસે થઇને આવતા આસુમા
ખખડે છે ગલુ.
અંતિમ ક્ષણોમા
આલુ છુ તાગ શબ્દોની પાસે.
એક એક શબ્દમાથી ખૂલે છે
એક એક શહેર.
શા માટે આ શહેરનો કચાય નહિ અત ?

અને તારા ચહેરાની
 આસપાસ ભીડ પરથી
 ખંખેરતાં સમુદ્ર
 રણનો થાય છે સ્પર્શ,
 સમાચારપત્ર પર ભિગે છે
 નવા દિવસનો જન્મ.
 તારી પાંપણના ફેફડાટથી
 ખળભળી જગતા શહેરના અંધત્વમાં
 રાત્રા અક્ષરોથી ખોલું છું તારું નામ.
 પડઘાતા અવાજે ખંધ થાય છે
 સોખંડની ગલીઓમાં.
 ન થતા અવાજે કોતરે છે
 મકાનની ભીંતો
 હવામાં અદૃશ્ય થાય છે ખૂલતી ખારી
 બે, પાસે આવ.
 તને ઠરું, વાત એક
 રૂમમાં ભરાતા રણની.

૩

સમુદ્રમાંથી ભિલા થતા ચહેરાના સ્પર્શથી
 રેતી થાય છે શહેર
 કોઈ કાંઠા પાસે આવેલી
 ગામની ધૂળ-શેરીઓમાં

હાફળફાફળ થતા શિશુનું
 થાય છે મૃત્યુ
 શહેઝમા
 નવા જ બનતા ઝમકડાની
 ઘોડાગાડી
 દોડે છે બબ્બઝમા
 ચરીસામાથી ફૂદતી આખો
 આવરી સે છે આકાશને,
 પાતાળને
 રેડિયોઘઝમાથી પ્રસરે છે
 વાયોસિનના હાથ
 રણુમાથી ભિતરી બાય છે
 ઉજ્જડ વહાણ
 આ કોઈ શહેઝનો છે અત ૨
 આ કોઈ
 છે
 અત ૨

૦

જ્યંત પારેખ

મેં અંધકારને ચૂમી ભરી
ત્યાં સૂરજ મુજને ડસી ગયો
ને ખીજ મટી હું સાગર છલક્યો.

પેટે મોહું લઇને ફરતા
રાક્ષસને છંછેડીને
મેં પ્રલયસેજનાં શયન ઝંખિયા,
અકસ્માત એના પોપટની
ડાક ગઈ મરડાઈ
મુજને શાશ્વતના અભિશાપ વળગિયા,
પિરામિડોમાં સહુ મમીઓને પારો ચટક્યો.

ઠાલાં આ ઓચ્છવનાં મડદાં
કાંધે લઈ ખસ ઘૂમ્યો, ઘૂમ્યો,
વળીવળીને હલાલ થાવા
ઘેટું થઈ ખસ ઝૂમ્યો, ઝૂમ્યો.
ત્રિશંકુ થઈ અંકાશમસાળું
જનમવારથી હું તો લટક્યો.

હરિવલ્લભ ભાયાણી

સ્વાતંત્ર્યોત્તર કવિતાના છંદ અને સ્વયં વિશે થોડું કે

સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગગાતી કવિતાના છંદ અને સ્વયં વિશે ત્રણ જુદી જુદી છતાં પરસ્પરમાં બહુ દૃષ્ટિએ વિચાર કરી શકાય. ઐતિહાસિક વિકાસની દૃષ્ટિએ, સ્વરૂપવર્ણનની દૃષ્ટિએ અને મૂલ્ય નિર્ણયની દૃષ્ટિએ પણ આ પ્રકારના સમગ્ર અને સવિસ્તર અર્થને મારે અહીં પ્રસંગ કે અવકાશ ન હોઈને, જે ત્રણ ચાર છૂટકમૂટક મુદ્દાઓ મને ચર્ચવા જેવા અથવા તો જેમને વિશે હું થોડુંક નવું કે સ્પષ્ટીકરણ રૂપ કહી શકું તેવા સામ્યા છે તેમના પૂરતું જ મારું વક્તવ્ય મર્યાદિત છે.

ગત વીણીની કવિતાના નવા વલણોમાધી થોડાક જ પ્રાગલ્ભિક પ્રયોગાવસ્થાને વધ્યા છે. એટલે કાવ્યદીક કે કવિદીક આગળી ચીંધીને ઝાઝા વિધાનો કવ્યાની સ્થિતિ પણ હજી પાકી નથી લાગતી આમ હોય ત્યાં વિહંગ કે સિંહની રીતે જ દર્શન કરવાનો અવકાશ મળાય. એવા અવલોકનના થોડાક સાધારણ, તો થોડાક મૂલ્યનાન પ્રયાસ પણ થયા જ છે. પણ મારું વક્તવ્ય કેટલાક વિશિષ્ટ મુદ્દાઓને જ અનુલક્ષીને રહેશે.

છંદના વિષયમાં પ્રવૃત્ત થયેલા આધુનિક પરિવર્તનની - નવી છાંદસ લઢણોના તથા છંદમુક્તિના ઉદ્દગમની - ભૂમિકાથી આપણે સૌ સુપરિચિત છીએ.

(૧) દરેક અક્ષરના નિયત સ્વરૂપ અને નિયત સ્થાનવાળા ચગ્ગ, (૨) નિયત યતિસ્થાનો અને નિયત પદનલક્ર, (૩) ચગ્ગાન્ત

સાથે સંકળાયેલો વાક્યાન્ત, અને (૪) પ્રાયઃ ચાર ચરણોનો શ્લોક કે કડી : અક્ષરછંદોનું આવું સજ્જડ ચોકઠું. એવા ચોકઠાનાં નિયંત્રણો અને દુર્નૈયતા સમય જતાં બેડી ન બની બેસે તો જ નવાઈ. પણ જાણે કે નક્કર આપણે આ વિષયમાં સલામત થવા લાગ્યા, અને પરિણામે ચતિભંગ, ચરણખંડન, પ્રવાહિતા વગેરે ખીતાં ખીતાં દેખાયાં. ૧ તેમના બચાવ માટે પણ ઘણી શાહી રેડાઈ (કે રેલાઈ). પણ એટલાથી શું વળે ? આંવા થીંગડિયા ફેરફારોનો લૂલો ટેકો લેવાથી અક્ષરછંદોને, વધુ તો દૂર રહું, માત્રાછંદોની મોઝળાશ પણ સ્વપ્નવત્ રહે છે. ખીજી તરફ, આપણા માત્રાછંદો ગેયતા અને નિયત સાવપરિવેશના ગાઢ વળગણુવાળા હોવાથી, નવતર અથવા તો વ્યાપક અભિવ્યક્તિ માટેની તેમની શક્યતાઓ પણ મનમાં કંઈ રીતે વસે ? એટલે જે સુધયું નહીં, તેના પર સમયની માગે શસ્ત્રક્રિયા ઠરવા માંડી.

સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસપાથથી પ્રવર્તી રહેલા વિપ્લવની ધોરતા ગઈ વીશીમાં આપણી નિરસ્તબ્ધ મનવા માંડેલી દષ્ટિ સામે

-
૧. જો કે પશ્ચિમના પ્રભાવ નીચે, આપણે ત્યાં આરંભમાં અંગ્રેજ એપિક અને પદ્યનાટકના બ્લેન્ક વર્સની, અને પછીથી પશ્ચિમના સાહિત્યના ‘મુક્ત પદ્ય’ની અપેક્ષા પૂરવા, ઠેઠ નર્મદના સમયથી ચર્ચા અને અતિ સામાન્ય કોટિના પ્રયોગો કે પ્રયાસો થતા રહ્યા છે. ‘પંડિતયુગ’ના ગણનાપાત્ર સાક્ષરોમાંથી આ વિષયની ચર્ચામાં લાગ ન લીધો હોય એવા કાંઈ લાગ્યે જ નીકળે. કે. હ. ધ્રુવ, ઠાકોર, નરસિંહરાવ, ખમરદાર અને પાઠકનાં નામ આ અંગે વિશેષ ઉલ્લેખનીય. બ્લેન્ક વર્સને લગતી એ ચર્ચાવિચારણા ને પ્રયોગોનું તારણ તથા સૂક્ષ્મદર્શી સમીક્ષા પાઠકના ‘બૃહત્પિંગળ’માં આપણને મુલલ છે. એ ચર્ચા પરત્વે એક આશ્ચર્ય અત્યારે એ વાતનું થાય છે કે કાવ્યની લાપાના પ્રાણભૂત પ્રશ્નને માત્ર નામનો જ હાથ અહાડીને આપણે મહાકાવ્યના છંદ વિશે કેટલે સુધી ચલાવ્યે રાખ્યું છે !

જાણી કે એકદમ છતી થવા લાગી. સમકાલીન અનુભૂતિને આધાર આપવા માટે પરંપરાગત પદસાધા અમુક અંશે કાલપ્રસ્ત, અપર્યાપ્ત, નિર્જીવ કે જૂઠી વરતાવા લાગી. વ્યવહારની અને ગદ્યની વાણીના વળાંકોને અને આરોહઅવરોહોને અવકાશ આપે, નવચેતન પ્રયોગોને મોકળો પટ આપે, અને છંદ ખાતર શબ્દોના ભોગ ઓછામાં ઓછો માગે તેવાં પદસાધનોની માગ ભ્રમી થઇ. 'ખીજ' સાહિત્યોના પ્રભાવક પ્રયોગો અને તે પરત્વેની વિચારણાનો સંપર્ક નો હતો જ. આમાંથી આપણી એક પ્રાપ્તિ તે 'પરંપરિત' છંદો અને એથી પણ એક પગલું આગળ જતાં પ્રાપ્ત થયું તે છંદમુક્ત કે અછાંદસ 'પદ'.

પરંપરિત છંદો પરત્વે મને જે જે ત્રણ ખાખતો ઠહેવા જેવી લાગે છે તેમાં એક છે તેમના નામકરણ વિશે. એના સ્વરૂપને લગતા પ્રયોગો આરંભાયા ત્યારથી આજ સુધીમાં દષ્ટિભેદે તેમ જ સંદર્ભભેદે એ પ્રકાર માટે વિધવિધ સંજ્ઞાઓ આપણી સમક્ષ આવી છે. 'અખંદ', 'સળંગ', 'અખંડ', 'પ્રવાહી' અને 'પરંપરિત'. ચરણોમાં અને શ્લોકોમાં જે ખંદ ન હોય તે અખંદ. ચરણકૃત કે શ્લોકકૃત વિભાગ કે ખંડ ન હોવાથી 'સળંગ' કે 'અખંડ'. 'પ્રવાહી' એટલે વાક્યાર્થને એકથી વધારે ચરણમાં વેલાવા દે તેવો. (કેટલીક વાર 'અખંદ', 'અખંડ' ને 'સળંગ' એ સંજ્ઞાઓ શિથિલતાથી માત્ર 'પ્રવાહી'ના અર્થમાં પણ વપરાયેલી છે.) જે છંદપ્રકારમાં તેના મૂળભૂત ઘટકની ચરણકૃત કે શ્લોકકૃત વિભાગ વિનાની 'પરંપરા'—એટલે કે યથેચ્છ આવર્તન હોય તે 'પરંપરિત'. આમાં બેઠ શકાશે કે 'પ્રવાહી' એ સંજ્ઞા વાક્યાર્થની સ્થિતિને અનુલક્ષે છે, છંદના બંધારણને નહીં. 'અખંદ' એ ચરણબંધ ને શ્લોકબંધનો, તો 'સળંગ' અને 'અખંડ'

એ વિભાગનો, કેવળ અભાવ સૂચવે છે. એટલે ‘પરંપરિત’ એ સંસાર
જ એકમના યથેચ્છ આવર્તનથી સધાતા છંદો માટે ઉચિત છે.

પ્રકારલેખે આવા છંદોને સામાન્યપણે ‘પરંપરિત’ નામે
ઓળખવાનું સ્વીકાર્યું પછી, આ પ્રકારના છંદોના વ્યક્તિગત
નામકરણ અંગે પણ થોડુંક વિચારવાનું રહે છે. ઉદાહરણ તરીકે
‘દાલદા’ના અને ‘દાલદાદા’નાં આવર્તનથી રચાતા પરંપરિત
છંદોને સાધારણ રીતે અનુક્રમે ‘પરંપરિત જૂલણા’ને ‘પરંપરિત
હરિગીત’ને નામે ઓળખાવવામાં આવે છે. પણ ‘પરંપરિત
જૂલણા’માં જૂલણાપણું કેટલું? ને ‘પરંપરિત હરિગીત’માં
હરિગીતપણું કેટલું? જૂલણા એટલે વિષમ ચરણોમાં ‘દાલદા
દાલદા દાલદા દાલદા’ અને સમ ચરણોમાં ‘દાલદા દાલદા દાલદા ગા’
એવા માત્રાખંધવાળો અંતરસમા ચતુષ્પદી પ્રકારનો છંદ. અને
‘હરિગીત’ એટલે ‘દા દાલદાદા દાલદાદા દાલદાદા દાલદા’ એવા
માત્રાખંધવાળો સમચતુષ્પદી પ્રકારનો છંદ. જ્યારે કહેવાતા પરંપરિત
જૂલણામાં કેવળ ‘દાલદા’નાં, તથા પરંપરિત હરિગીતમાં
‘દાલદાદા’નાં સંખ્યાનિયત નહીં પણ યથેચ્છ આવર્તન
(કવચિત્ કોઈ એકમ ખંડિત કરાય છે તેના અપવાદે)
હોય છે, અને ચરણ કે શ્લોકકૃત વિભાગ નથી હોતો. આનો
અર્થ એ થયો કે ‘પરંપરિત જૂલણા’ અને ‘પરંપરિત હરિગીત’
નામે ઓળખાવાતા છંદોને જૂલણા ને હરિગીતમાંથી થોડાક ફેરફારથી
નિષ્પન્ન થયેલા માત્ર પેટાભેદો તરીકે ન ગણાવી શકાય. માપ,
સ્વરૂપ અને લઘુનેા થોડો અંશ જ સમાન છે, જ્યારે ફરક ઘણો
મોટો છે. એટલે એમનો પ્રકાર જ અલગ છે.

સમાન એકમનો ઉપયોગ હોવા છતાં ઉપયોગની જુદી જુદી
રીતને કારણે જુદા જુદા છંદપ્રકારો સિદ્ધ થયેલા છે. એટલે

‘પરંપરિત કૂલણા’ ને ‘પરંપરિત હરિગીત’ એવા નામકરણમાં તાત્કાલિક સંગવડ લલે હોય, પણ એમાં પરિભાષાની શિથિલતા ગ્રહેલી છે, તેમ સમજીકર અને ગૂંચવાડો થવાનો પણ સંભવ ખરો. શ્લોકબદ્ધના વિરોધે પરંપરિત પ્રકાર નવતર છે. એ પ્રકારના છંદોને કોઈ વિશેષ નામે ઓળખાવવા કરતાં વર્ણનાત્મક સંજ્ઞાઓથી ઓળખાવવા એ વધુ ઉપયોગી અને ઓછા ગૂંચવાડાવાળો માર્ગ છે. જે પાયાના ઘટક કે એકમના આવર્તનથી પરંપરિત છંદ રચાતો હોય તે એકમની માત્રાસંખ્યા કે અક્ષરસંખ્યાને અનુસરીને છંદને ઓળખી શકાય. કેટલાક ચાલુ પરંપરિત છંદો માટે નીચે પ્રમાણે સંજ્ઞાઓ યોજા શકાય.

આવૃત્ત એકમ	સંજ્ઞા
૧. દાલ (કે ‘લદા’)	પરંપરિત ત્રિમાત્ર
૨. દાદા (કવચિત્ ‘લદાલ’)	,, ચતુર્માત્ર
૩. દાલદા	,, પંચમાત્ર
૪. છ માત્રા (૩+૩)	,, ષટ્માત્ર
૫. દાલદાદા	,, સપ્તમાત્ર
૬. આઠ માત્રા (૪+૪, કવચિત્ ‘દાલદાલદા’, ‘લદાદાલદા’ વગેરે),	,, અષ્ટમાત્ર
૭ લગા (કે ‘ગાલ’)	,, દ્વયક્ષર
૮ ચાગ અક્ષર	,, ચતુરક્ષર

‘ત્રિમાત્ર’, ‘ચતુર્માત્ર’, ‘પંચમાત્ર’, વગેરેને ‘ત્રિકલ’, ‘ચતુરકલ’, ‘પંચકલ’, પણ કહી શકાય. એકમના માત્રાગૂંથ ને

૨ એ ખરું કે ‘ત્રિમાત્ર’, ‘ચતુર્માત્ર’ વગેરે સંજ્ઞાઓ આમ તો અનિવ્યાપક છે - ત્રિમાત્ર ગણના — — —, — — — એમ ત્રણ ચતુર્માત્ર ગણનાં — — —, — — —, — — —, — — — એમ પાંચ

અક્ષરજૂથનું સ્વરૂપ અંશે કે સમગ્રપણે નિયત હોય ત્યાં તેનો નિર્દેશ કરવો હોય તો કરી શકાય. ઉપરનામાંથી ક્રમાંક ૨ ચરણાકુળ ચોપાઈનું, ૩ જૂલણાનું, ૫ હરિગીતનું, ૬ કટાવનું, ૭ ગુલખંડી (સમાનિકા, ચામર કે પ્રમાણિકા)નું અને ૮ મનહર-ધનાક્ષરીનું એકમ છે.

મારો ખીજો મુદ્દો એક ઐતિહાસિક વીગતને લગતો છે, ‘મુદ્દો’ કહેવું પણ ખરાબર નથી, ‘અછડતો નિર્દેશ’ જ કહેવાય. રાજેન્દ્ર વગેરેમાં જે પરંપરિત ચતુરક્ષર મળે છે, તે કેટલે અંશે, પિંગળ - ડિંગળ ને ચારણી પરંપરા દ્વારા આવેલા અને દલપતરામ આદિએ સુપરિચિત કરેલા એવા મનહર-ધનાક્ષરીનું જ સંતાન ? એનો પ્રત્યક્ષ પ્રેરક ટાગોરનો પયાર નહીં ? મનહર-ધનાક્ષરીની સંસ્કારમુદ્રા કે ભાવપરિવેશ ક્યાં અને અર્વાચીન ચતુરક્ષરની મુદ્રા અને ભોગિઓ ક્યાં ? થોડુંક તુલનાત્મક અન્વેષણ કરીને આ વાત સ્પષ્ટ કરવાની આવશ્યકતા છે.

ત્રીજી એક નાની વાત પરંપરિતના ચાલુ પ્રયોગને લગતી છે. પરંપરિતના એકમને માત્ર પંક્તિને અંતે (કે આઘ પંક્તિના આરંભે) ખંડિત કરવાનો અવકાશ છે. આઘ સિવાયની પંક્તિના આરંભે (કે પંક્તિની વચ્ચે) તેને ખંડિત કરતાં લય તૂટે છે— ‘ખેતાલું’ લાગ્યાનો, વિસંવાદનો આંચકો અનુભવાય છે. આ

વગેરે એકાધિક સ્વરૂપો હોય છે. ‘ત્રિમાત્ર’, ‘ચતુર્માત્ર’ એવી વ્યાપક સંજ્ઞાઓ અલગ અલગ સ્વરૂપને એકમ બનાવતા છંદોનો ભેદ નહીં ખતાવી શકે. પણ ચાલુ વ્યવહારમાં અચૂક સ્વરૂપવાળું એકમ જ ચોક્કસ છે. જરૂર પડ્યે પ્રકારનિર્દેશ કરી શકાય.

૩. એક અમૂર્તપ્રાય સંભાવનારૂપ ‘વનવેલી’ની પ્રેરકતા હાલતાંચાલતાં ઉલ્લેખ કરવાથી વિરોધ ગણીશું ?

આંચકો કે વિસંવાદ સાલિત્રાય હોય - ભાવનો કોઈ વળાંક, ભાર આદિ સાધવા પ્રયોજ્યો હોય - નો જ તેની સાર્થકતા, નહીં નો ને વિઘાતક બને. ચાલુ પ્રયોગોમાં આ તથ્યનો કેટલોક અનાદર થયેલો છે.

મારા શેષ વક્તવ્યમાં, હમણા હમણાં જનો સાહિત્યિક મોભો આપણે ઝડપભેર વધારી દીધો છે તે ‘સય’ શબ્દને લગતી ખેચાર વાતો હું કહીશ. ‘સય’ શબ્દ જે રીતે આપણે ત્યાં પ્રયોજ્યો છે, અને વિશેષ કુત્રીને જે રીતે અત્યારે પ્રયોજ્ય છે, ને બેતાં, વાપરનાગઓએ એ શબ્દને અર્થહીન બનાવી દેવાની ગુપ્ત પ્રતિજ્ઞા કરી હોવાનું જ આપણે માનવું પડે. ‘સય’ને એક ખાસી કોથળી માનીને સૌ નેમા અસ્પષ્ટ, ધૂંધળો, ફાવે નેવો અર્થ ભરતા રહે છે. સૌકિંક વ્યવહારમાં મર્યાદિત પ્રયોજન હોવાથી જે શિથિલતા નબી ભય કે બાધક ન નીવડે, ને શિથિલતા શાસ્ત્રીય પ્રયોગમાં ન જ ચાલે. ‘સય’નો વિસ્તાર નુકસ કે જટિલ હોઇને તેના વિશેની આપણી સમજ અધૂરી કે અસ્પષ્ટ હોય, તેથી તેની વ્યાખ્યા હજી બધાં ન હોય અને પરિણામે કયા ચોક્કસ અર્થ માટે એ વાપરવો ને બાંગે મૂંઝવણ કે ગૂંચવણ હોય એ સમજ શકાય. પણ કયા અમુક અર્થો માટે એ ન વાપરવો એ બાંગે તો આપણે સ્પષ્ટ હોવા જ બેઠાં.

અમુક કાવ્ય કે પંક્તિ લયાન્વિત છે (કે તેમાં ‘સયસંગ’ થાય છે) એમ કહેવાય છે ત્યાં કેટલીકવાર ‘સંવાદ’ના પર્યાય તરીકે જ ‘સય’ હોય છે. ‘સુસંગ સંવાદ સધાય છે’ (કે ‘સંવાદ સધાતો નથી’) એમ કહેવા કરતાં ઉપર પ્રમાણે કહેવું ‘અધતન’ લાગે - ‘સંવાદ’ જરા ચવાઈ ગયેલો લાગે. બે કે આ ‘સંવાદ’

પણ એછો અવિશદ નથી, પણ તો ય ‘લય’ કરતાં એ કંઈક જાણીતી ચિડિયા.

એકેનો લાલ જતો ન કરવાનો જેને ઘોલ હોય છે તે વળી ‘લયસંવાદ’ એવો પ્રયોગ કરે છે. શબ્દને અનુલક્ષીને આવો પ્રયોગ થાય છે, ત્યારે કેટલીક વાર તે ‘વર્ણસંવાદ’ કે લલાસોળા ‘અનુપ્રાસ’નો જ પર્યાય હોય છે. ‘લય’ને ઉદ્દેશીને કરાયેલા નીચેનાં વિધાનો જુઓ :

‘અછાંદસ કે ગદ્યકાવ્યમાં મેળ સાધનારું તત્ત્વ લય છે.’

‘ઠાકોરે શબ્દની લયમાધુરી સામે અર્થાનુસારી લય પર ભાર મૂક્યો.’

‘છંદની પંક્તિનું નિશ્ચિત માપ એ તો જડ ચોક્કસ છે. સાપાલય છંદની પંક્તિ એ પંક્તિને જીવંત વિવિધતા અર્પીતો વિલસી રહે છે.’

‘છંદન્ટેશન’ ને ‘રેટોરિક’ જેવાં તત્ત્વોનો લાલ લઈને, અન્વયપલટાથી તેમને વિકસાવીને, અપદ્યાગદ્ય ગદ્યલયથી સિન્નતાનો ભાસ ઉત્પન્ન કરે છે.’

‘પંક્તિઓને યોલચાલની લઢણમાં યથેષ્ટ આંતરે આંતરે કોઈ શબ્દના આરંભે ભાર સાથે યોલવાથી એક જાતનો લય ઉત્પન્ન થાય છે.’ (‘નાનાલાલના સાંદોલ કે પદ્યકલ્પ ગદ્યમાં વિશિષ્ટ વાક્યભારની વ્યવસ્થા જણાય છે—ધીમા પદ્યમાં શબ્દ પર આવતો ભાર તે વાક્યભાર.’)

‘છેલ્લા ચરણમા છંદનું માપ તો ખગખગ જળવાયુ છે,
પણ પ્રારંભના ‘રૂંવાડામા’ શબ્દથી પંક્તિનો સ્વલંગ થાય છે.’

‘નવસકથામાના કેટલાક વર્ણનખંડોનો ગદ્યસ્વ આસ્વાદ્ય છે.’

દેખીતા જ ‘સય’ના અનેક સિત્ત સિત્ત અર્થ કરીએ તો જ
આ વાક્યોમાંથી અસિપ્રેત અર્થ નીકળે. આ પરિસ્થિતિ અનેક
દ્રષ્ટિએ અનિષ્ટ ગણાય.

‘સય’ના અર્થને ખચાવવો હોય, શાસ્ત્રીય કે પાઠિસાધિક
સંજ્ઞા લેખે તેની ઉપયોગિતા જળવવી હોય તો તે માટે ધ્યાન
આપવા જેવી જે કેટલીક ખાખતો મને લાગી છે ને અહીં
ટપકાવું છું.’

૧. સાહિત્યિક સદર્શમા ‘સય’નો પ્રચલિત વિભાવ આપણે ત્યા
‘રિધમ’ (rhythm) પૃથ્વી આવ્યો છે. ‘રિધમ’ શબ્દના
પણ શાસ્ત્રીય ઉપરાત લક્ષણમૂલક તથા લૌકિક કે શિથિલ
પ્રયોગો થતા ગયા છે અને તેનો લાભ આપણા ‘સય’ને
મળતો રહ્યો છે. વળી આપણે તો તે લાભની યથાશક્તિ
વૃદ્ધિ કરવાનું પણ ગમ્યું છે.

૨ ‘સય’મા જે અર્થ ગહેસો હોવાનું માનીએ, તે જ્યા ખગખગ
organization (સંઘટના) કે form (રૂપ)મા આવી જતો
હોય, ત્યા ‘સય’ સંજ્ઞા અનાવશ્યક અથવા તો પાછલીમાંથી
એકના પર્યાય રૂપ કરે. કેટલીક અછાદસ કે ગદ્યરૂપ
કાવ્યરચનાઓમા સય છે એમ કહેવાય કે મનાય છે ત્યા
તે રચનાઓમા અમુક ઘાટ, ઝોઠવણી, વ્યવસ્થા કે તંત્ર
(જે દરેક સાહિત્યકૃતિને હોય જ)થી વિગેષ કે અલગ એવું

કોઈ તત્ત્વ કળાતું નથી. એવી રચનાઓમાં ‘લય’ હોવાનું કહેવાથી તેમનામાં કશીક રહસ્યમયતાનું આરોપણ કરી શકાય એટલો લાભ ખરો.

૩. જ્યાં ‘સંવાદ’ શબ્દ કામ લાગતો હોય ત્યાં તેનો પર્યાય હોય તેમ ‘લય’ વાપરવામાં કશો કહેવા જેવો લાભ નથી. યથાગ્રાસ ‘વર્ણસંવાદ’, ‘શબ્દસંવાદ’ (સમાન પંક્તિઓમાં સમાન સ્થાને પોષક, પૂરક કે વિરોધી અર્થના શબ્દો, યતિ કે પકનગત વળાંક વગેરે પર નિર્ભર અર્થભારવાળાં સ્થાને આવતા ઉક્ત અર્થના શબ્દો, પંક્તિમાંના અપેક્ષિત સ્થાન, વળાંક સાથે મેળ સાચવતો શબ્દાંત વગેરે) ‘અર્થ સંવાદ’ વગેરે જે હોય તે નામ આપીને આવશ્યક સ્પષ્ટતા કરી શકાય.

૪. કાકુ કે વાક્યગત સૂરયોજના(intonation)ને કેટલાક લય સમજી ખેસે છે. ભાવાનુકૂળ પકન વ્યવહારભાષાના ભાવસૂચક રૂઢ આરોહઅવરોહોનો જ ઉપયોગ કરે છે.

૫. રચનાગત અંશો વચ્ચે સમતુલા, વિરોધિતા, સમાન્તરતા, સમરેખતા વગેરે સંબંધો હોય તેમને જ લય સમજીને કેટલાક વ્યવહાર કરે છે.

૬. કશો સંવાદ, ક્રમ, વ્યવસ્થા હોય એટલું જ લય માટે પર્યાપ્ત નથી. તે સંવાદ, ક્રમ કે વ્યવસ્થાની નિયત સ્વરૂપની સ્પષ્ટ ભાત (ઘટકની આવૃત્તિમૂલક કે ઘટકના ઉદયાસ્તની અનુસંયતતામૂલક) ભાવકના ચિત્તમાં ઊપસી આવે તો જ લયની અનુભૂતિ થાય.

૬ ગદ્યકાવ્યમાં અનિયમિત લય હોવાનું કેટલાક માને છે પણ 'અનિયમિત'ના ગ્રહણમાં 'નિયમિત' અનિવાર્યપણે અપેક્ષિત હોય છે અમુક અશમાં નિયમ પ્રવર્તતો હોય તો જ બીજા અશમાં તેનો ભંગ પડે શકાય. અવ્યવસ્થા એ યવસ્થાનો સાર્વત્રિક અભાવ કે અનવસ્થા નથી ગચના અમુક અશે લયબદ્ધ હોય, અમુક અંશે લયરહિત હોય (અને એ ગોડવણી સંલિપાય હોય) ત્યારે જ તેમાં અનિયમિત લય છે એવું કહી શકાય

૮ 'અમૂર્ત' લય' એના પ્રયોગમાં 'અમૂર્ત'નો અર્થ 'સૂક્ષ્મ' કરીએ તો જ તે અર્થવત ગૂઢે નહીં તો તે નિતાન્ત સ્વગત એટલે કે કાવ્યનિક કોટિમાં મુકાઈ જશે

૯ ઉપર ઉલ્લેખિતા તત્ત્વોમાંથી કોઈ બે કે વધારેની ગૂંથણીથી સંધાતી આવર્તની ભાત માટે 'લય' વાપરી શકાય. પણ આવા કે અન્ય કોઈ અર્થમાં વાપરતી વેળા ચોખવટ કરીને જ વાપરવો એ સૌના હિતમાં છે

આ બધું લક્ષમાં રાખી આપણે ત્યાંના અઘાદસ કાવ્યોમાં 'લય' જેવું કોઈ વિશિષ્ટ તત્ત્વ છે ખરું એ એક પ્રશ્ન છે અર્થાનુસારી ટુકડા હોય, ભાવભાંગિઓ હોય, ભાવાનુકૂળ પદનમાં પ્રતીત થતા સ્વગના આરોહઅવરોહ હોય, વર્ણસંવાદ હોય, ભાવનો વિરોધ સમગ્રતા વગેરેની યોજના હોય - પણ એ ઉપગત કશું તત્ત્વ ખરું ? હોય તો તેનું સ્વરૂપ, આકાર, પ્રકારના કશા એંધાણ ?

ધ રજિસ્ટ્રેશન ઓફ ન્યૂઝપેપર્સ (સેન્ટ્રલ)

ફર્સ્ટ ૧૯૫૬ અન્યથે

કવિસોક પત્ર અંગેની માહિતી

ફોર્મ નં. ૪

(જુઓ ફલ નં. ૮)

૧ પ્રકાશનસ્થળ : ૩૮૦, ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨

૨ પ્રકાશનની સામયિકતા : દ્વિમાસિક

૩ મુદ્રકનું નામ : જયંત પારેખ

રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય

સરનામું : કવિસોક, ૩૮૦, ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨.

૪ પ્રકાશકનું નામ }
રાષ્ટ્રીયતા } ઉપર મુજબ
સરનામું }

૫ તંત્રીનું નામ : જયંત પારેખ, ત્રિયકાન્ત મણિયાર

રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય

સરનામું : કવિસોક, ૩૮૦, ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨.

૬ જે વ્યક્તિઓ અખબારના
માલિક હોય અથવા કુલ
થાપણના એક ટકાથી વધારે
થાપણ રોકનારા સાગીદારો
અથવા શેરહોલ્ડરોનાં નામ
તથા સરનામાં

‘કવિસોક’ વતી
જયંત પારેખ

હું, જયંત પારેખ, આથી જાહેર કરું છું કે ઉપર આપેલી
વિગતો મારી વધુમાં વધુ જાણ અને માન્યતા મુજબ સાચી છે.

તા. ૨૨-૩-૬૫

સહી : જયંત પારેખ

પ્રકાશક

કવિલોક : દ્વિમાસિક

સંત્રીઓ જયંત પારેખ - પ્રિયકાન્ત મણિયાર

જવાબ-રસમાં રૂપિયા ચાર વિદેશમાં શિલિંગ આદ, છટકે નકલના સિત્તેર રેસા જવાબમાં જવાબમાં જવાબ
(૧) કવિલોક, ૩૮૦, ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨ (૨) જોન. જોન ગિરગામ પ્રા લિ; પ્રિન્સેસ રોડ, મુંબઈ ૨
(૩) પિનાકિન્ન માકોર, ઠાકોર પ્રધસ, જર્મન સિલ્વર ચારકેટ, રત્નચોખ, અમદાવાદ (૪) સાવકુઆર બેપી, સુરેશ જોન કંપની, ૧૨, પોર્ટીંગીઝ ચર્ચ રોડ, કલકત્તા ૧

આ અંકમાં :

રાજેન્દ્ર શાહ
પ્રિયકાન્ત મણિયાર
મનહર મોદી
કમલ વૈદ્ય
મણિલાલ દેસાઈ
નીરેન્દ્રનાથ ચક્રવર્તી
અગ્ર જોળાભાઈ પટેલ
ફૅસિસ પોઝ
અગ્ર જયંત પારેખ
સ્નેહરશ્મિ
સુભાષ શાહ
સુભાષ પ્રિયંવદા
અગ્ર : ૬
રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર
અગ્ર : કમલેશ પોર
આવશ્યકિત અમૃત ગોહેશ

માલિક કવિલોક સંસ્થા વતી જયંત બે. પારેખે લિપિની પ્રિન્ટરી,
૩૮૦ ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨ મા છાપી ત્યાથી પ્રગટ કર્યું.

કવિલોક

૪૫

વર્ષ ૮ : અંક ૩

મે-જૂન : ૧૯૬૫

રાજેન્દ્ર શાહ

બે કાવ્યો

રાત્રિ/દિન

નિઝૂમતી નિશા દ્વાર બંધ
નીંદરને એકાન્ત આગોર
ઉત્તરી ઝુઓ સ્વાપ્ન
અનર્ગલ આડ
હવા અંગુલિ અડ્યે મંદ ભિલડંત

ધ્રુવ તેજ
અવકાશવ્યાપી અંધકાર કેરો વિમલ ઉઘાડ
ઝીણા અવગુંઠનથી
૩૫ નીગળંત
સ્હેજ સહેજ

કવિલોક દ્વિમાસિક

ત્રીજો જયંત પાર્થ - પ્રિયકાન્ત મણિયાર

જાન્યાર-દેશમાં રૂપિયા ચાર વિદ્યાર્થી શિક્ષક આદિ છૂટક નકલના સિવેર પૈસા લવાજમ કરવાના સ્થળે
(૧) કવિલોક ૩૮૦, ગિરગામ રોડ, મુળાઇ ૨ (૨) જોન એમ છાપાદાર પ્રા લિ, પ્રિન્સેસ રોડ, મુળાઇ ૨
(૩) પિપિની પ્રા લિ, હાકાર, હાકાર પ્રપર્સ બર્મન ચિત્તર આરેડ, ૧૦૦૧૦, અમદાવાદ (૪) સિદ્ધકુમાર એવી, સુરેશ એન્ડ કંપની, ૧૨ પોર્ટુગીઝ ચર્ચ રોડ, કલકત્તા ૧

આ આકુમાં

ગજેન્દ્ર શાહ
પ્રિયકાન્ત મણિયાર
મનહર મોદી
કમલ વૈદ્ય
મણિલાલ દેસાઈ
નીરેન્દ્રનાથ ચક્રવર્તી
અગ્ર જ્ઞાનાભાઈ ખડેશ
ફૅસિસ પોઝ
અગ્ર જયંત પાર્થ
સ્નેહગિરિ
સુભાષ શાહ
સુભાષ પ્રિયવદ્
અગ્ર હ
રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર
અગ્ર કમલેશ પોર

આવરણચિત્ર અમૃત ગોલેશ

માનિક કવિલોક સંસ્થા વતી જયંત જે પાર્થએ વિપિની પ્રિન્ડરી,
૨૮૦ ગિરગામ રોડ, મુળાઇ ૨ મા છાપી ત્યાંથી પ્રગટ કર્યું.

કવિલોક

૪૫

વર્ષ ૮ : અંક ૩

મે - જૂન : ૧૯૬૫

રાજેન્દ્ર શાહ

બે કાવ્યો

રાત્રિ/દિન

નિઝૂમતી નિશા દ્વાર અંધ
નીંદરને એકાન્ત આગાર
હિતરી ઝડુબો સ્વપ્ન
અનર્ગલ આડ
હવા અંશુલિ અડ્યો મંદ ભિલડંત

ધ્રુવ તેજ
અવકાશગ્યાપી અંધકાર કેરો વિમલ ઉવાડ
ઝીણા અવગુંઠનથી
રૂપ નીગળંત
સહેજ સહેજ

અંતરીક્ષે
 સપ્તઋષિકુલ
 કામધેનુ સુગંધિની પગિચાં કરે આરુંધતી
 ફોગમતુ શ્વેત કણ્ઠકૂલ
 ગતિસિન્ન ગ્વે બાજે ગજતસિન્નની

ઉર્વો પગ ઝરી ગહે સુગંધિત ગ્વગ ઝગમગ
 સિક્ત ગિગિ વન જનપદ
 નિખિડ નિકુજ તણી મક્ષીએ મક્ષીએ
 નદીજલને તરંગ
 મેળે મેળે અનહદ

મારી ખૂલી લાય પાખ
 આપમેળે સહજ વીચાય
 દૂર નહીં કશું
 સહુયને સંગ ગમે આખ
 અકાગળ અકાગળ ચહાય

ખીન છોડી ગહે હયત્રીવ
 દિશગના કંકને આધાગ
 વાયુની લહરે નૃત્ય કરે અપ્સરસ-ઇવ
 ગગલીને અધગ તુષાગ
 પાતાળ ત્યજીને આવે મણિને આસોડ શેષનાગ

સહસા કલ્પોવધ્વનિ શાન્ત
 મિલનનેળો આ અવકાશમા અસોષ
 દગ બાન્ત

લિયે પલકાર ત્યહીં
અતીતના જિઘડે ઓથાર

અદ્રિસાનુ પર રવિરશ્મિને ઝીલંત અંગિરસ
નિખિલ ઉપર નેત્રની કલ્યાણવૃષ્ટિ...
નીલ નદી, વેરાન કંઠારે યવક્ષેત્ર
ઓઝિરિસ સૃષ્ટ

ગુહાને ઉપર શાક્યમુનિ
અંધકારવિદ્યારક તેજને ચીવર

ગત નહીં ગત
નેત્ર સન્મુખ તે સકલ સાંપ્રત
સકલનો સંગ
મન ગગનનો એક રંગ
સહુને આવરે સહુમાં સમાય
આનંદની રમણાએ રત

ફરી ફરી આવું નિજને એકાન્ત ઘર
ફ્રીરને ઉઘાડ
જિગતા દિનનો વળી પ્રથમ પ્રહર
નેત્રની જ આડ
જુદું ખહાર ને ભીતર

રાત્રિ

આ ગત્રિ

શ્યામલ ઘેનની મદિરા ઘટે ઘટ પાય ને

જે

વંદ્ય સ્વપ્નની ઠામ્ય સુંદર કાય

જે

અંધારના ચીનાંશુકે જલ્દઈ ઢાળે છાંય

જેની

મધુર મૂર્છામા સહુ અસહાય

તે

આ લાલ કલગીના વિહંગમકંઠને કિચ્ચાર ઠંડી થરહરે

તે

નિખિડ પીવર પ્રેતદેહા પાતળી થઈ પીગળે

તે

અવડ વનની આબલીની ઓથમા છાની વળે

તે

ડાળ પર લટકેત જીધે મસ્તકે વાગેળ પાપલુ ભીડતી

• નેમા હડપ કરતી થળે

પ્રિયકાન્ત મણિયાર

પુણ્ય

આ

માટીમાંથી સૂર્ય નીકળ્યો ખહાર

ફૂલ થઈને !

ઐ દહેરાતો

હવા ઝૂલાવે

રંગ ભરીને

સ્વપ્ન ધરાનાં સુગંધ ફેરે રજનીઢાંક્યાં

ક્યાં ક્યાંથી અતીત વ્યાપ્યો

પાંખડીએ પાંખડીએમાં

વર્તમાનનું રૂપ લઈને

અહીં આ દલદલમાં

આસ સૂર્યની લખલખ જ્વાળા

કેમ કરીને કોણ ઢાંકતું

કોણ બાણતું

આજુબાજુમાં નીલ મૌનની

પણ પણને... ..

આ માટીમાંથી... ..

મનહર મોટી

જૂ

આછી આછી જૂ.
રાઈના દાણા જેવી જેની કાયા,
એને જાગી મોટી માયા.
એ તો હાથ હલાવી ફેરફારડી ફેર.
ફેર ને ઝીણું ઝીણું ગાય.
શું મલકાય !
ચાદનીના ઝાળા મોટાના જેવી
એક સવારે
ભિંધડી એની આખ.
આંખ તો પંખી ફેરી પાખ.
એ તો ચાલે આમ.
વટાવે કેટકેટલા ગામ !
ગામ વટાવ્યાં,
શહેર વટાવ્યા,
અંતે થાકી ખૂખ.
ગુપ્તગુપ્ત
હજારી કન્યાના માથાના કાળા કાળા વાળ મહીની
પાંથીમા જઈ બેઠી.
ભારથી
રોજ સવારે
તડકાનું ટીપું ચાટે છે
નાની નાની જૂ.

ક્રમલ વૈદ્ય

ઉદાસ મન

ઉદાસ મન

શૂન્યમાં પરોવી દગ જાય રે ઓળંગી કંઈ કેટલા જોજન

જાય કહીં

આતુર આવેગ

દિશાહીન અવકાશ

પથ નહીં

નીલ ગગનમાં જ્વાલાપુંજ નિહારિકા

દુર્મન્ત

દુર્મન્ત ઘડે રૂપ

સ્વપ્ન-મરીચિકા

જલ જલ

વેદના પ્રપલ

આહસર અનુનય

નહીં યોલ

નહીં ધ્વનિ

નહીં કોઈ

નહીં કાંઈ

ઘેરાય પ્રલય

મણિલાલ દેસાઈ

રાત

અને તૂટ્યા રસ્તા, ટપ પરણુ થૈને તરુ ખરે,
ખરે તારા, પ્હાડો દડબડ દડે, ને અવ કશું-
નથી જ તે તે ને અવર જ થતું ને નવ થતું.
ખનીને અંધારું ઘર પીગળતું, ગામ પીગળે.

પછી-રેલો, વ્હેળો, ઝરણુ, નદી થૈને દિવસ તો-
વહો વાંકોચૂકો, ખળખળ, ઉછાળે, પછાડે.
તરે ઝાંખા ઝાંખા સુરજ પડછાયા ઉદ્ધિમાં,
અને ધીમે ધીમે અવનિ પર અંધાર ભિતરે.

હવે અંધારાનો અજગર ફરે ગામ, વનમાં.
હવે અંધારાનું જલ ટપટપે - ઘેર - ગલીમાં,
હવે અંધારાનું પવન થઈ વ્હેણું ગગનમાં.
હવે અંધારાનો મગર ગળી જાતો અવનિને.

-પડી. ને ફેંકાઈ જલથલ હવામાં ખધખધે,
અને ત્યાંથી બેઠી થઈ હૃદયમાં આગળ વધે.

વિશ્વ મારું

આ સ્વપ્નની ભૂમિ ઉપર પગલાં સુધાનાં,
આ આસમાં બાંધ્યાં બધાં ગાંધર્વ નગરો.

આ સ્વર્ગથી આવી ભૂમિ પર
 આખડી, વહેતી નદી.
 આ શબ્દ મારા,
 માતરિશ્વ અર્થના એકાન્તના,
 આ હસ્ત મારા
 કેટલાયે કલ્પ ને અર્જુનના ખળથી ભરેલા,
 કેં કેટલાયે રાવણોનો ગર્વ
 મારા શ્વાસમાં બહેતો.
 આ વિશ્વ મારું
 ખાર સૂરજથી ય તે શોષાય ના !
 આ વિશ્વ મારું
 સાત સાગરના જલે બે નય ફૂળી...
 હું વરાહી હંતમાં શ્રદ્ધી
 બહાર આણું.

નીરેન્દ્રનાથ ચક્રવર્તી

મૂળ નિપાદ

પિતામહ, હું એક નિષ્કુટ નદીની ખગખગ પાસે
ભિભો છું. પિતામહ,
ભિભો છું, અને ખગખગ ભેઈ ગ્હો છું, ગત્રિના આકાશમાં
સિગ્ધો નથી એક પણ તારો આજ.

પિતામહ, હું એક નિષ્કુટ મૃત્યુની નજીકમાં
લઈ રહ્યો છું આશ્રય, હું ભીતર, બહાર
જે બાજુએ ભેઈ છું—માત્ર અંધકાર, માત્ર અંધકાર
પિતામહ, હું એક નિષ્કુટ સમયમાં જીવી ગ્હો છું

આ એક આશ્ચર્યમય સમય
જ્યારે આશ્ચર્ય નામનું કશું કેં છે નહિ.
જ્યારે નદીમાં પાણી છે કે નથી
તે કોઈ બાણનું નથી.
જ્યારે પહાડ પર મેઘ છે કે નથી
તે કોઈ બાણનું નથી
પિતામહ, હું એક આશ્ચર્યમય સમયમાં જીવી ગ્હો છું
જ્યારે આકાશમાં પ્રકાશ નથી,
જ્યારે ધરતી પર પ્રકાશ નથી,
જ્યારે સદેહ જાગે છે, આલોકિત ઇચ્છા પર
ગાળે છે નિષ્કુટ હાથ પૃથ્વીનો મૂળ નિપાદ—આ લય.

પિતામહ, તમારું આકાશ
 નીલ - કેટલું ખંધું નીલ હતું ?
 મારું આકાશ તો નીલ નથી.
 પિતામહ, તમારું હૃદય
 નીલ - કેટલું ખંધું નીલ હતું ?
 મારું હૃદય તો નીલ નથી.
 આકાશની, હૃદયની વિખ્યાત નીલિમા
 હાલ તુરત તો કોઈ એક સ્થિર અંધકારમાં સૂઈ ગઈ છે.

પિતામહ, હું તે દારુણ નિખિડ અંધકારમાં
 જિભે છું. પિતામહ,
 જિભે છું, અને ખરાબર જોઈ છું, રાત્રિના આકાશમાં
 જિગ્યો નથી એક પણ તારો આજ
 મને થાય છે, મેં એક અમોઘ મૃત્યુની ખિલકુલ
 નિકટ લીધો છે આશ્રય, હું ભીતર ખહાર
 જે ખાળુ જોઈ છું, હું સ્વદેશે વિદેશે
 જ્યાં જોઈ છું - માત્ર અંધકાર, માત્ર અંધકાર
 અંધકારમાં જાગતો છે મૂળ નિષાદ - આ ભય.

અંધકાર નહિ

અંધકાર સારો નથી. હું અંધકારમાં આટલો સમય
 માત્ર પ્રકાશની ઇચ્છા સેવી રહ્યો છું.
 માત્ર પ્રકાશની ઇચ્છા, પ્રકાશની અસીમ ઇચ્છા લઈને
 હું આ અંધકારમાં જાગું છું.
 આ અવ્યય તરલ અંધકારમાં.

અંધકાર સારો નથી. જો કે તે મારો આત્મીય છે,
 જો કે મારું જ લોહી આ અંધકારના શરીરમાં
 વહે છે. જો કે મારો સહોદર છે
 આ અંધકાર
 આ તિકત આત્મમુખસર્વસ્વ તરફ અંધકાર.

અંધકાર સારો નથી, કારણ કે તે એક માત્ર પોતાનું
 શરીર પ્રગટ કરે છે. કારણ કે તે
 અન્ય કોઈ બીજાનું મુખ બેલા દેતો નથી.
 સર્વ દશ્યોની મુખશ્રી ભૂંસી દઇ અંધકાર
 એકમાત્ર દશ્ય થઈ જાય છે.
 અંધકાર સારો નથી. અંધકાર માત્ર
 પોતાના જ દેહને પ્રગટ કરે છે.
 મેં દીર્ઘકાલથી કોઈ મેદાન, નદી, સમુદ્ર બેલા નથી.

અનુ બોળાબાઈ પટેલ

દ્રાસિસ પોંઝ

સિગારેટ

પહેલાં એનું વાતાવરણ : એ એકીપળે ધુમ્મસઘેરું પણ છે, હુખ્ખું પણ છે, વિખરાયેલાં જુલ્ફાં જેવું છે, ને જે પળથી સિગારેટ આ વાતાવરણનું સર્જન કરતી આવે છે તે પળથી જ એને એમાં આડી ગોડવવામાં આવે છે.

પછી એનો દેહ : તેજસ્વી ઓછી, પણ સુગંધી વધારે એવી એક નાનકડી મશાલ. એમાંથી આંગળીને વેઢે ગણી શકાય એટલી સંખ્યામાં રાખના નાના નાના દાણા ખંધાય છે ને પકડી શકાય એવા લયમાં નીચે ખરે છે.

અંતે એનો ભાવાવેગ : રૂપેરી કણ્ણીની કાંચળી ઉતારતું ને એમાંના છેલ્લા કણ્ણી રચાતા મફલરમાં વીંટળાતું આ સળગતું ઝારિયું.

નારંગી

વાદળીની જેમ નારંગીને પણ પિલાવાની કસોટીમાંથી પાર પડ્યા પછી તમાચો મારીને ગાલ રાતા રાખવાની ઉત્કટ ઝંખના હોય છે. વાદળી તેા હંમેશાં એમ કરી શકે છે, પરંતુ નારંગી ક્યારેય એમ કરી શકતી નથી, કારણ કે એના કોશાણુ ફાટી જાય છે ને એનું માંસ ઉતરડાઈ જાય છે. પોતાના સ્થિતિ-સ્થાપક ગુણને ક્ષીધે કેવળ એની છાલ ધીરે ધીરે પોતાનો મૂળ

આકાર પાછો ધારણ કરી લે છે, પરંતુ ત્યારેય ને તાજગીભરી ને મધુરપસરી સોડમ રેલાવતુ, ને કેટલીક વાર તે પોતાના બિયાંની અકાલ હૃદયારીની કટુતાભરી અસિસતા પ્રેરતુ, અંગારંગી પ્રવાહી તે એમાથી વહી જ નીકળે છે.

સીસનો પ્રતિકાર ન કરવાની આ બે રીતમાંથી શું એકની પસંદગી કરવી જ બેઠ્ઠાએ ખરી? વાદળી તે કવળ એક સ્નાયુ છે, એમા પવન કે પછી નીતયુ કંઈ જાંદુ, જે માફક આવે તે, પાણી ભરવાનું : આ વ્યાયામ એને શોભનો નથી. નારંગીની રુચિ વધુ સારી છે, પણ એ વધુ પડતી નિષ્ક્રિય છે - ને પેલી સમર્પણને અંતે રેલાતી સોડમ : પોતાને પીલનારને ચઢી એ ને! ખરેખર ખૂબ જ વધારે પડતું નજગણું કહેવાય.

પરંતુ વાતાવરણને સોડમભર્યું બનાવવાની ને પોતાના જ પીડકને રીઝવવાની નારંગીની વિશિષ્ટ રીતિનું કવળ સ્મરણ કરવાથી જ એને ન્યાય નહીં કરી શકાય. એમાથી નીકળતા પ્રવાહીના ભવ્ય રંગ પર પણ સાત મૂલ્યો બેઠ્ઠાએ રાજદનો ઉચ્ચાર કરવા માટે, પ્રવાહીને ગળે ઉતારવા માટે આપણે ગળું પહોળું કરીએ છીએ; પણ લીળુના રસ કરતાંયે નારંગીના રસ ગળાને વધુ સરળતાથી પહોળું થવા દે છે, ત્યારે નથી હોડ સકોડવા પડતા, નથી જીભનું ટેરવું તંગ કરવું પડતું.

નાજુક, ખરડ, ગુલાબી, અંડાકાર દહો ને દહાને જાડા, શીના પડતું આવરણ, ને એ આવરણને અત્યંત પાતળું છતાં રંગમાં તેજસ્વી ને સ્વાદમાં ખૂબ તૂરું એવું કવચ. ને એ કવચ પ્રકાશ ઝીલી શકે ને ફળના સુરેખ આકારને પૂરેપૂરે અજવાળી શકે એટલું કઠુરું - આને માટે પ્રશંસાના શબ્દ શોધતા મંઝાઈ જવાય છે.

પણ અત્યંત દૂંકા, છતાં 'યથાશકય સંપૂર્ણ' નિરીક્ષણને અંતે એના બિયા વિશે તો જે શબ્દ કહેવા જ બેઠાએ, નાનકડા લીંબુનો આકાર ધરાવતું આ બિયું બહારથી લેમનવૂડના રંગનું ને અંદરથી લીલા વટાણાના કે નવપદ્મવના લીલા રંગનું હોય છે. પેશીદાર ફળનાં સ્વાદ, રંગ ને સોડમનું ચીની ફાનસ - આ ફાનસના મંત્રમુગ્ધ કરી દે એવા ઓચિંતા આવિર્ભાવને પડછે બિયામાં થડ, ડાળ ને પાંદડાંની રુક્ષતા ને (સાવ જેસ્વાદ નહીં એવી) લીલાશ બેવા મળે છે : બધું વિચારી બેતાં એ છુલ્લક લાગે ને છતાંયે એ તો બેશક ફળના અસ્તિત્વનું છે એકમાત્ર પ્રમાણ.

-અનુ. જયંત પાદેખ

સ્નેહરશ્મિ

નન્દવાતાં

વરસાદ ને તાપથી ઝરડાયેલી દીવાલ
ઢીલે મિબગરે ખારી પેલી લટકે બેતાલ—
બેવા મથે આરપાર ભૂખ્યાં ભિખારીનાં નેણુ
હોઠે આવી ખરી જતાં કોક વણુભાખ્યાં વેણુ.
ખરી જતા તારા પહોણુ, અવાજ તમરાં કેરા,
વિગલિત શી ચેતના, એકાંત નિઃસીમ ઘેરાં.
નીરવ શાંતિ ને દીવા ઝાંખા દૂર દૂર તણુ
દક્ષિણાનિલે ફેરતી કળી જેવી કેા' પ્રતિમા—
થાય નહિ થાય ઝાંખી ત્યાં તો ખારી તૂટી પડે,
વિદ્રીણ વિભાવરીને મુખે છાયા મ્હાન ઢળે.
ગાજવીજ અને વર્ષા—ફરી પાછા તેજ ધામ—
નન્દવાતી પ્રતિમા ને નન્દવાતું એજ ધામ !

સુભાષ શાહ

એક મધુમયી કન્યાને

કવિતાના
ઋગ્વેદ ઋગ્વેદ ઘાસ મહી
ધીમેશથી સરો.
ધીમેશથી
તરુઓની ભીની ભીની
ફૂંપણોની જેમ જરા
હવા મહી તરો.
પછી જરા
આંખ ઢાળી
કવિતાની આછી આછી
ઊઘડતી બકુલના ફૂલ જેવી
આંખો મહી
ફૂલો ફૂલો
તડકાની ટશરને આંખો.
કવિતાના ઋગ્વેદ ઋગ્વેદ -
ભીના ભીના
ઘાસ પર
ધીમેશથી
રત્નમડી પાની મૂકી
સરો... ..

સુજ્ઞતા પ્રિયંવદા

શૂન્ય પાત્ર

મારા ગુણ, મારા અપરાધ,
મારાં દુઃખ ને મારો ઉલ્લાસ,
મારા વિચાર, મારાં કર્મ,
મારું મેળવેલું સહુ કાંઈ
જન્મથી જ સંચિત જે થતું રહ્યું
હૃદયને મારે પાત્ર...

આજ હું એ પાત્રને ઠાલવી દઉં છું,
પુષ્કરું શરણ લઉં છું,
ધર્મનું શરણ લઉં છું
સંઘનું શરણ લઉં છું.

હે તથાગત !

એ શૂન્ય પાત્ર હાથમાં લઈ

આજ

હું તમારી સન્મુખ જિભી છું.

હે શાન્ત,

હે મુક્ત !

તમે કરી એને પૂર્ણ કરી દિયો

તમારી બોધિનાં અમૃતથી

શ્રોણ

ને

શાશ્વત.

મુળ ઉડિયા પરથી]

[અનુ. : હ.

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

ગદ્યકાવ્ય

કેટલાક વિષયની આખોડવા અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે ને કેમેય કરીને એ સહેલાઈથી આવિષ્કાર પામતી નથી. પકડમાં આવે એવો વિષય હોય તો નો એના પર તર્કના આઘાતપ્રતિઘાત કરી શકાય. પરંતુ વિષયવસ્તુ જ્યારે અનિર્વચનીયના ઠોકામાં આવી પડે ત્યારે ને હથ છે કે નહીં તે કેમ કરીને સમજવી શકાય? એ આસ્વાદ્ય છે કે અનાસ્વાદ્ય એ સમજવા માટે એક પ્રકારની નૈસર્ગિક ક્ષમતા ને વિસ્તૃત અભિજ્ઞતા હોવી જોઈએ. વિજ્ઞાન પર પ્રભુત્વ મેળવવું હોય નો સતત સાધના આશર્યક બને. પરંતુ રુચિ એક એવી વસ્તુ છે કે એને સાધનાદુર્લભ પણ ઠહી શકાય, એને પામવાનો રાજમાર્ગ તો ન મેળયો ન બહુના શ્રુતેન. સહજ વ્યક્તિગત રુચિને અનુસરનાર તો ‘મને આ ગમે છે’ એટલું જ કહી શકે.

આ રુચિમાં ભળે છે વ્યક્તિનો પોતાનો સ્વભાવ, ચિંતનની ટેવ, સામાજિક પરિવેશ ને કેળવણી. આ બધાં જો સંસ્કારી, વ્યાપક ને સૂક્ષ્મ જોધ પામવા શક્તિમાન હોય તો આ રુચિને સાહિત્યપદનો દીપક માનીને આગળ વધી શકાય. પરંતુ રુચિ સાધેનો આવો શુભ સંયોગ ખરેખર કયાંય થયો છે કે નહીં એનો નિર્ણય કરવા માટે વાચકે રસમીમાંસનો સાચો આદર્શ નજર સામે રાખવો જોઈએ. સર્વથા આમ થતું નથી હોતું એટલે જ તો રુચિગત વિચારણામાં એક પ્રકારની અનિશ્ચિતતા રહે છે.

સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આનું પ્રમાણ આપણને યુગે યુગે મળી રહે છે. વિજ્ઞાન કે દર્શનશાસ્ત્રના સંબંધમાં તો જોણે યથોચિત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કયું ન હોય તે તો અત્યંત નમ્ર ભાવે કહેવાનો, ‘અભિપ્રાય આપવાનો અધિકાર મને નથી’. સાહિત્ય ને દલા અંગે રસસૃષ્ટિની સભામાં થતો નિરોધી મતોનો કોલાહલ સાંભળીને અંતે હતાશ થઇને કહેવાનું મન થાય છે - સિન્નરુચિર્હિ લોકઃ. ત્યાં તો સાધનાની ખલા કોઈ સ્વીકારતું જ નથી ને એથી જ ત્યાં અનિયંત્રિત સ્પર્ધા ચાલ્યા કરે છે, ને એને લીધે રુચિભેદની ચર્ચાનો આશરો લઈ હરીફો હાથ પર આવી જાય છે. ત્યારે વરરુચિના પશ્ચાતાપનું સ્મરણ થાય છે - અરસિકેષુ રહસ્ય નિવેદનમ શિરસિ મા લિખ, મા લિખ, મા લિખ. અધિકારી ને અનધિકારી ભાવક વચ્ચે ભેદ પાડવાનું કવિને પોતાને માટે સહજ છે. પોતાની કૃતિ કોને ગમી અને કોને ન ગમી એને આધારે એ શ્રેણીભેદ કરી દે છે. આને લીધે જ ચિરકાળથી વિવેચકો ને કલાકારો વચ્ચે વિખવાદ ચાલ્યા કરે છે. ખુદ કવિ કાલિદાસને પણ આ કારણે દુઃખ ખમવું પડ્યું હતું એમાં સંદેહ નથી; મેઘદૂતમાં સ્થૂલહસ્તાવલેપ પ્રતિ દર્શાવે છે એમ સાંભળવામાં નથી આવતું? રૂઢિગત ભાષા ને છંદને જે કવિતા અનુસરે છે એ સર્વમાં વાચકને ખીજું કંઈ નહીં તો ખહાર ને ખહાર હરવાફરવામાં ખાધા નડતી નથી. પરંતુ ક્યારેક ક્યારેક કોઈ વિશેષ રસ સિદ્ધ કરવા માટે કવિ પોતાના હંમેશના માર્ગથી ઉકિરો ચાલી જાય છે. ત્યારે કંઈ નહીં તો કેટલાક સમય સુધી તો વાચકો ‘અમારા આરામમાં અવરોધ ભ્રમો થાય છે’ એમ કહે છે ને નૂતન રસની આમદાનીનો અસ્વીકાર કરીને સર્જકને સજા કરે છે. ચાલતાં ચાલતાં જ્યાં સુધી કેડી પૂરેપૂરી અંકાઈ જતી નથી ત્યાં સુધી કેડી શોધનાર ને કેડી પર ચાલનાર વચ્ચે વિખવાદનું કારણ ભ્રમ જ રહે છે. આવી અશાંતિને ટાળે જ

કવિ આવાહન કરે છે ને કહે છે, તમારા કરતાં મારું મંતવ્ય વધારે પ્રમાણભૂત છે. વાચકો કહેતા રહે છે, જે સર્જન કરે છે તેના કરતાં જે ભાવન કરે છે એના અધિદારનું જોર વધારે છે. પરંતુ ઇતિહાસમાં આનું પ્રમાણ શોધ્યું જડે તેમ નથી. નૂતનની ઉપેક્ષા કરતાં કરતાં જ નૂતનની અવ્યર્થનાનો પથ પ્રશસ્ત બનતો જાય છે.

કેટલાક સમયથી મેં કોક કોક કવિતા ગદ્યમાં લખવાનું શરૂ કર્યું છે. લોકોના સમાહરનો લાભ એને તત્કાળ મળે એવી આશા સેવવી એ અસંગત છે. પરંતુ સઘ સમાહર ન મળ્યો એ જ એની નિષ્ફળતાનું પ્રમાણ એમ હું કદાપિ માની શકતો નથી. કટોકટીની આવી પણ આત્મપ્રત્યયનું સન્માન કરવું એ જ કવિનું કર્તવ્ય છે. કંઈ કેટલાય કાળથી મેં રસસૃષ્ટિની સાધના કરી છે, કંઈ કેટલાય લોકોને કદાચ આનંદ આપ્યો છે, કંઈ કેટલાયને કદાચ નથી પણ આપ્યો. તેમ છતાં આ વિષયની અનેક દિવસોથી કેળવેલી અભિજ્ઞતાને જોરે હું તમને બે શબ્દો કહીશ, તમારે એ અક્ષરશઃ સ્વીકારી લેવા એવા કોઈ તમને ગળાના સોગંદ નથી.

ગદ્યનું રૂપ ધરીને કાવ્ય આત્મનક્ષા કરી શકે ખરી કે નહીં એવી ચર્ચા આજકાલ ચાલી રહી છે. આજ દિવસ સુધી કાવ્યનાં જે રૂપે દર્શન થયાં છે, તેમ જ એ દર્શન સાથે આનંદના જે સંસ્કાર રહ્યા છે એ બધાનો ગદ્યકાવ્યમાં વ્યતિક્રમ થઈ જાય છે. કેવળ પ્રસાધનનો જ વ્યત્યય થાય છે એમ નહીં, એના સ્વરૂપમાં પણ અવરોધ ઊભો થાય છે. આજકાલ ચર્ચાનો વિષય આ જ છે, કાવ્યનું સ્વરૂપ નિતાન્ત છદ્દોબધ્ધ વેશ પરજ નિર્ભર હોય છે કે નહીં. કેટલાક એમ માને છે, હું એમ માનતો નથી.

અલંકારોના ખાલ્ય આવરણમાંથી મુક્ત બનીને કાવ્ય સહજ રીતે પોતાને વ્યક્ત કરી શકે છે: આ અંગે મારા પોતાના અનુભવમાંથી એક દૃષ્ટાંત આપું. તમને બધાને જાણ છે કે જાબાલપુત્ર સત્યકામની કથાનો આધાર લઈને મેં એક કવિતા રચી છે. છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં આ કથા મેં સરળ ગદ્યની ભાષામાં વાંચી હતી, ત્યારે એને ખરેખરી કવિતા તરીકે સ્વીકારવામાં મને જરાયે બાધ નહોતી. ઉપાખ્યાન છે માત્ર - કાવ્યવિવેચક એક ઉપરછલી નજર નાખીને એને કાવ્ય તરીકે કોઈ સ્થાન આપવામાં સંમત નહિ જ થાય; કારણ કે એ તો કાંઈ અનુષ્ટુપ, ત્રિષ્ટુપ, કે મંદાકાન્તો છંદમાં રચાઈ નથી. હું કહું છું કે એમ રચાઈ નથી એ કારણે જ તો એ શ્રેષ્ઠ કાવ્ય બની શકી છે, બીજા કોઈ આકસ્મિક કારણે નહીં. સત્યકામની આ જ કથાની જો છંદોબદ્ધ રચના થઈ હોત તો તે ભિતરતી કાટિની બની ગઈ હોત.

સત્તરમી સદીમાં કેટલાક અનામી લેખકોએ ગ્રીક ને હિંદુમાંથી બાઈબલનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો હતો, સોલોમનનું ગીત ને હેવિડની ગાથા એ સાચ્યેસાચી કવિતા છે એ વાત તો માનવી જ પડશે. આ અનુવાદની ભાષાની આશ્ચર્યજનક શક્તિએ એમાં રહેલા કાવ્યનાં રસ ને રૂપને નિઃસંશય પરિસ્ફૂટ કર્યાં છે. આ ગીતોમાં ગદ્યછન્દની જે મુક્ત ચાલ છે તેને પ્રચલિત પદ્યની શૃંગલામાં જકડી લીધી હોત તો તો સર્વનાશ થઈ જાત.

યજુર્વેદમાં જે ઉદાત્ત છંદનો પરિચય આપણને થાય છે તેને આપણે પદ્ય કહેતા નથી, મંત્ર કહીએ છીએ. આપણે બધા જ જાણીએ છીએ કે મંત્રનું લક્ષ્ય હંતું શબ્દના અર્થને ધ્વનિના ભીતર દ્વારા મનના ઊંડાણમાં પહોંચાડવો. ત્યાં એ કેવળ

અર્થસભર અને છે એટલું જ નહીં, ધ્વનિસભર પણ અને છે. હું નિઃસંદેહ કહી શકું છું કે ગદ્યમન્ત્રની આ સાર્થકતાનો અનેકે મનના છાંડાણમાં અનુભવ કર્યો હોય છે કારણ કે એનો ધ્વનિ થંભી જતો હોય તો પણ અનુરણન થંભી જતું નથી.

એક વાર કોઈ અસાવધ પળે મારા 'ગીતાંજલિ'નો મેં અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો. એ વખતે મારા અનુવાદનો અક્ષરથી અંગ્રેજી સાહિત્યકારોએ પોતાના સાહિત્યના અંગરૂપે સ્વીકાર કર્યો એટલું જ નહીં, અંગ્રેજી ગીતાંજલિને લક્ષમાં રાખીને એટલી બધી પ્રશંસા કરી કે એની અત્યુક્તિનો વિચાર દરતાં હું કુંકિત થઈ ગયો. હું વિદેશી, મારા કાવ્યમાં પ્રાસ કે છંદનું કોઈ નામનિશાને નહીં, છતાંય એમને એમાં સંપૂર્ણ કાવ્યનો રસ પ્રાપ્ત થયો, ત્યારે એ વાતનો સ્વીકાર ન કરવાની શક્તિ રહી નહીં. મનમાં થયું મારા કાવ્યને અંગ્રેજી ગદ્યનું રૂપ આપવામાં કોઈ જ ભૂલ થઈ નથી, ભ્રમ પદ્યમાં એનો અનુવાદ કર્યો હોત તો એ ધિક્કારપાત્ર બની જાત, અઅશ્વેય બની જાત.

શ્રીમાન સત્યેન્દ્રને એક વાર મેં કહ્યું હતું ને યાદ આવે છે. 'છંદના તો તમે રાજા, કાવ્યના સ્રોતને એના તમામ ખંધનો તોડીને અછાંદસની શક્તિમાં પ્રવાહિત કરી મૂકો બેકડ'. સત્યેન્દ્રના જવા વિવિધ છંદના સપ્ટા ખંજાળીમાં ખૂબ જ ઓછા છે. હંમેશની ટેવે કદાચ એના માર્ગમાં નડતર કરી હશે એથી મારો પ્રસ્તાવ એણે સ્વીકાર્યો નહીં. મેં પોતે 'લિપિકા'માં આવી કાવ્યરચનાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, અલબત્ત એમાં પદ્યની ભ્રમ પંક્તિઓને ગોઠવી નથી. 'લિપિકા' લખ્યા પછી ઘણા દિવસોથી એકે ગદ્યકાવ્ય લખ્યું નથી એનું કારણ એ જ કે સાહસ થતું નથી.

કાવ્યની ભાષામાં એક પ્રકારનું વજન હોય છે, સંયમ હોય છે, એને જ કહે છે છંદ. ગદ્યને કોઈ વિવેક હોતો નથી, એ તો ચાલે છે છાતી ફુલાવીને. એથીસ્તો રાજનીતિ જેવા દૈનંદિનીય વ્યાપારોની વાત પ્રાંજલ ગદ્યમાં લખી શકાય છે. પરંતુ ગદ્યને કાવ્યની કોટિએ લઈ જઈને એને કલાત્મક બનાવી શકાય. ત્યારે એ કાવ્યની ગતિમાં એવું કંઈક પ્રગટે છે જે દૈનંદિનીય વ્યવહારના ગદ્યની શક્તિની બહાર રહી જાય છે. ગદ્ય કહ્યું એટલે જ એનામાં અતિલાલિત્યની માદકતા હોઈ શકે નહીં. કામળ ને કંઠિનના મિલનમાંથી એક સંયત રીતિ આપોઆપ ઉદ્ભવ પામે છે. નૃત્યાંગનાના નૃત્યમાં તાલીમ પામેલા પગનો અલંકૃત ઢંકો હોય છે, તો સુંદર ચાલ ચાલતી કો' યુવતીની ચાલમાં સમતુલાનો એક કુદરતી નિયમ પ્રવર્તેલો હોય છે. આવી નૈસર્ગિક સુંદર ચાલની ભાંગિમાં એક પ્રકારનો અણુશીખ્યો છંદ હોય છે, એ છંદ એના લોહીમાં રહ્યો હોય છે, એ છંદ એના દેહમાં રહ્યો હોય છે. ગદ્યકાવ્યની ચાલ પણ આવી જ છે—અનિયમિત ઉચ્છ્રંખલ ગતિ નહીં, પણ સંયત ચાલ.

આજના 'મોહમ્મદી'ના અંકમાં મેં એક વાત વાંચી. એમાં એક જણ લખે છે કે રવિ ઠાકુરની ગદ્યકવિતાનો રસ મને તો એમના સાદા ગદ્યમાં જ મળ્યો છે. ઉદાહરણ લેખે એ 'શેષર કવિતા'નો નિર્દેશ કરે છે ને કહે છે કે એમાં મૂલતઃ કાવ્યરસથી અલિસિક્ત વસ્તુ આવી ગઈ છે. એવું જ હોય તો જનાનામાંથી બહાર આવવાથી શું કાવ્યે પોતાની જાત ગુમાવી દીધી ? અહીંયાં મારો પ્રશ્ન આટલો જ છે: ગદ્યમાં રચાયાં હોય એવાં કાવ્ય આ પહેલાં શું આપણે વાંચ્યાં નથી, જેમ કે બ્રાઉનિંગનાં ? વળી જેમાં કવિકલ્પનાનો રણકો સંભળાતો હોય એવું ગદ્ય પણ આપણે

નથી વાંચ્યું ? ગદ્ય ને પદ્યનો સંબંધ જોકે ને નાના ભાઈની વહુના સંબંધ જેવો છે એ વાત હું માનતો નથી. મારે મન તો એ ખંને ભાઈબહેન જેવાં છે, એથીસ્તો ગદ્યમાં પદ્યનો રસ ને પદ્યમાં ગદ્યનું ગાંભીર્ય આવું સહજ આદાનપ્રદાન થતું જોઈં છું ત્યારે હું એનો વિરોધ કરતો નથી.

રુચિમેદને આજળ કરીને ચર્ચા કરવાથી કોઈ જ લાભ થતો નથી. હું તો માત્ર આટલું જ કહી શકું એમ છું કે મેં અનેક ગદ્યકાવ્ય લખ્યાં છે, એમનું વિષયવસ્તુ બીજે કોઈ પણ રૂપે વ્યક્ત કરી શકાયુ ન હોત. એમા એક પ્રકારનો સહજ દૈનંદિનીય ભાવ છે; કદાચ સાજશણુગાર નહી હોય, પરંતુ રૂપ છે ને એટલા જ માટે એમને ખરેખર કાવ્યગૌત્રીય કહેવાનું મન થાય છે. પ્રશ્ન થશે કે ગદ્યકાવ્ય એટલે શુ ? હું કહીશ કે એ શું છે ને હું જાણતો નથી, માત્ર આટલું જ જાણુ છું કે કાવ્યરસ એક એવી વસ્તુ છે જેનું બુદ્ધિથી પ્રમાણુ આપવાનું હોતું નથી મને જે વચનાતીતનો આસ્વાદ કરાવે તે ગદ્યરૂપે આવે કે પદ્યરૂપે આવે, કાવ્ય સમજીને તેનો સ્વીકાર કરવામા હું વિમુખ નહીં બનું.

શાન્તિ નિદાન, ૨૬ ઓગસ્ટ ૧૯૭૬

અનુવાદક : કમલેશ ખીર

MUKAND IS STEEL

મુકંદ ઍટલે પેલાદ

Mukand Iron & Steel Works Ltd. Kurla, Bombay-70

કવિલોક : દ્વિમાસિક

તાંત્રીઓ જયંત પારેખ - પ્રિયકાન્ત મણિયાર

સવાજમ-રેશમાં રૂપિયા ચાર વિરણમાં શિલિંગ આઠ છૂટક નકલના સિતોર પેસા સવાજમ બરવાનાં સ્થળ
(૧) મધિલોક, ૩૮૦, ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨ (૨) એન. એમ દિપાલી પ્રા લિ; પ્રિન્સેસ રોડ, મુંબઈ ૨.
(૩) પિનાકિન્ ઠાકોર, ઠાકોર ટ્રસ્ટ, જર્મન સિલ્વર માર્કેટ, રતનપોળ, અમદાવાદ (૪) શિવકુમાર ભેષી,
સુરસાન એન્ડ કં પત્ની, ૧૨, પોર્ટુગીઝ ચર્ચ રોડ, કલકત્તા ૧

આ અંકમાં :

પિનાકિન્ ઠાકોર
નલિન રાવળ
યોસોફ મેકવાન
રાજેન્દ્ર શાહ
સ્નેહરશ્મિ
મણિલાલ હેસાઇ
યમાતિ
કમલ વૈષ્ણ
સુભતા પ્રિયંવદા
જયોત્સ્ના મિલન

અવસરભરિત : રોજાદયા તમા

માસિક કવિલોક સંસ્થા વતી જયંત જે. પારેખે લિપિની પ્રિન્ટરી,
૩૮૦ ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨ માં છાપી ત્યાંથી પ્રગટ થ્યું.

કવિલોક

૪૬

વર્ષ ૮ : અંક ૪

જુલાઇ - ઓગસ્ટ : ૧૯૬૫

પિનાકિન્ ઠાકોર

સહચરણ

ચાલ્યાં ગયાં વર્ષ પચીસ, આપણે
આવ્યાં ત્રિમેટે અવ કાલસંધિને;
વ્યતીત તે સાંપ્રત ચિત્ર શો પણે,
ના રિકત, સમૃદ્ધ થવાં દિને દિને.
ધીમાં ધૂજ્યાં સપ્તપદી સમે ડગ,
તાલે લયે તે ધૃતિવંત સંયત;
શાં દષ્ટિ દેહે છલતાં રંગેરંગ,
અનાગતો સૌ નિજને નિમંત્રત!
ભમ્યાં નિરુદ્દેશ વળી નિરર્થક,
ગાર્હસ્થ્ય સંસાર પ્રવાસ સાર્થક;
અદશ્ય આકર્ષતું કાલસ્રોવર,
સંચારણે શાશ્વતમાં અગોચર.
આવો અમોહા સહચારિણી ! પક્ષ
અપન્થ યાત્રા, ચિતિ થે અનાવિલ.

નસિન રાવળ

પાળિયો

પાણુનો વગડો સૂનકાર
કાસાના સૂજનો વગસે તડકો તીખો ખાગ
ખડખડ હસતા ખગખગ ખરતા ગડે વાયગ ખૂબ મેકાર
પડઘાતો વગડો સૂનકાર

ઉસડક મૂતી ચથરાળી કૂટેલી વાવ
વાવના અધકાગમા અધ પાગળો ફગનો કાળ
કાળને માથે ભિમો જગક પાળિયો એકલ સાવ
જગક પાળિયો એકલ સાવ
ભૂંસાતા ઘોડાના ખડતા ખીડપાસળે ધિઠેસો ભિયો અસવાર
ધિઠેસો ભિયો અસવાર
હાથ પગ છાતી મો મસ્તક ધડના લટકે લીંગ લોહીની ગળતા ધાવ
ની ગળતા ધાવ
લખડતી આખોમાથી ખગખગ ખગતા ગડે વાયગ ખૂબ મેકાર
ખડખડ હસતા ખગખગ ખરતા ગડે વાયગ ખૂબ મેકાર,
પાણુનો વગડો સૂનકાર
પડઘાતો વગડો સૂનકાર

ગેલા સોમનાથ ૩-૬-૬૫

ચક્કી

ભર નિંદરમાં આંખ ખૂલી ગઈ,
શાંત જિભા સઘળા અંધાર,
એક જોલતી ચક્કી પેલી,
પીપ્પ પીપ્પ,
પીપ્પ પીપ્પ.
રાત આખી સ્વપ્નામાં જોલી,
પીપ્પ પીપ્પ,
પીપ્પ પીપ્પ.

ઘેલા સોમનાથ ૩-૬-'૬૫

ચોસેક મેકવાન

વાયરાનું નાવ

મહેરેલા બાગમાં વહેલી સવારનાં
ફિરજી કરે છે આવજાવ,
પરપોટા તરતાં પતંગિયાના જાણે કે
તડકાનું છલકે તળાવ !
મારાથી ખૂબ ખૂબ અળગા છે તોય,
જાંચાંનીચાં થઈ ફૂલ મારી આંખોની જુગજૂની વાતને લઈ,
ઝૂકીઝૂકીને પેલી પાંદડીઓ ડાળમાંની ફૂલના તે કાનમાં શું પૂછે ?
આસના પોલાણનો સર્યો સર્યો ભાર લઈ
વહી જાતું ઝાકળ પર વાયરાનું નાવ !
પરપોટા તરતાં પતંગિયાના જાણે કે
તડકાનું છલકે તળાવ !

રાજેન્દ્ર શાહ

ચિત્રણા (Portraits)

(૧) હું. નર્મસ

એકલ તે એકાન્ત નિકેત
શ્યામલ કુંતલ કહી કહી શ્વેત શ્વેત
નેત્રમા અંજલિ સમી સાજ
શેષ કાંઈ રહ્યું નહી કાજ
ઉછંગને ભરી રહ્યું ખાલવર્તમાન એના
ઉઘેળતી પાન પછી પાન

શબ્દ અહીં કેવલ ગમન
પ્રયોજનહીન શૂન્ય સમ
મહી
કેટલીય શિશુમુખ છવિ
નિત્ય નવી નવી
નિજથી પ્રસૂત જે ન ખાળ
અબાણી પિછાણે એની કાઢે અહીં ભાળ

ટીકી ટીકી જુએ કાંઈ નેણ
અમીય વાતસલ્યતાનું અનર્ગલ વહે ત્યહી વહેણ
ફૂટતી બે દંતરેખમહીં ધાવણીને કાંઈ કરે ચખ ચખ
રોમાચિત થાન ફરકંત વેદનાનો મુચિકર અનુભવ
સહુથી હરાયુ કાંઈ કગંત આઠંદ
સાચળનુ સવળે શોણિત
મંદ મૂલવી તે રેતુ એને નિજને તરંગ

સભર તે

ખોળામહીં

નિઃશ્વસતી હવા

નહીં ભૂમિભાર

અરવ

અતનુ

અંધકાર

મીંચાય નયન

માંદ્યલે આલોકે મૃદુ વાય છે પવન

કલ્પોલધ્વનિથી ભર્યું ઘર

શોરસંમોહને તૃણા

મૂર્છિત કાયાને મેલી આવે ખહાર આવેગસભર

નહીં શિશુ નહીં કો ઉલ્લાસ

ખાલી ઘર ખાલી પ્રાંગણમાં

હુખોલખ

એક

વાજ

પરિહાસ

આકાર ન દૃઢ એનો એકાન્ત જાકાર

શોષાય છે ભૂમિગત મૂલ

ઝરી જાય

ખરી જાય

ફૂલ

દલ દલ

નહીં ફૂલ

(૨) નિજી છાંવ

પેલી પાર સઘન અંધાર
દગ મુજ-વાતાયન કાચ-
અવ

અહોંતુ ઝીલંત વિશ્વ
રૂપલિપ્ત પરિભાણુ

કેન્દ્રમહાં ઝિખિત બે .. હું ?
ભૂલ થતી સાગે પણ
ઈતર ન કોઈ એય જાણું
આજ
મને મારી નવી ઓળખાણુ

શુન્નરતો શબ્દ
શબ્દનો આકાર
પળે પળે આદોક્ષ્ય વિસ્તરે ઓસરે
સ્ફુરે
શુન્નરતો શબ્દ

આદિમ તિમિર આસાવંત અવકાશનીલ
છવાય ત્યાં હિરણ્મય ખાયા
શબ્દનો વિહાર

નિહારિકા

ઊંડે અગણ્ય સ્ફુલિંગ

હિષ્ણત જલ

મહાં ઉત્તુંગશિખર ગિરિમાળા

તરુતૃણથી પ્રગાઢ વન

વિહંગમ યોલ

સિંહનાં નિસ્પૃહ હાંડાં નેત્ર

ગભીર ગર્જના

શબ્દનો સમય

સમયનું મૌન

સીમિત - આકાર - તાણું વિસ્તરણ

શૂન્ય

શૂન્ય

નીલાંજન

સ્પર્શિત નિસ્પર્શ

નિહારિકા

- નો આનંદ

ઊંડે સ્ફુલિંગને છંદ

નર્મરા - રત્નોદયની હિંમર વટાવી ગયેલી સ્ત્રી

સ્નેહરશ્મિ

હાથકું

કૂલની ઝડી

ઝડી કૂલની !

હૃદય રેશમી : જતી

શાન્તિ ડાળાઇ !

પરિવ્રજ્યા

ઘરથી વને

ગયો તો રસ્તે વેલ

લજમણીની !

સફર બેળાએ

ભરાતી હોડી

આકાશમાં ધેરાતા

વાહન ભેતી.

પોયવળ

ખીલી પોયણી

ફરના ઘૂમટામાં

માઝમરાતો

ફંચળ

શિશિર કેરા

મૃત્યુ દ્વારે ટકોરા
કૂંપળ મારે

ચંચળ જળે
ચંચળ જળે
ડાળાઈ ચાંદો વચ્ચે
વચ્ચે ચમકે

કાંકરા
ન વળાધાતે —
પાણીપોચા નિર્ઝરે
કાંકરા લીસા

સાંધ્યશ્રી
આથમ્યો રવિઃ
નીલ નલ : સુરેખ
કોટ કાંગરા.

ટાડૂકા
બાંદી
હેયે મારે તું
ગઈ પુરાઈ, દ્વાર
ગયાં સિડાઈ !

ચાવી એક જ એની
ગઈ કયાંક ખોવાઈ

સૂર્ય અને અંધકાર
ન્હોર સૂર્યના
ખૂંપે અંધકારમાં :
રકત ગગન,
તિમિરના પ્રહારે
સૂર્યનું પતન.

ચૂંટેલા ને ખીલતાં
ફૂલ ચૂંટેલા
છાળે ભરી વિચરું
દીર્ઘ પ્રવાસે.
ખિલે ખાજુએ રસ્તે
ફૂલ ખીલતાં મહેકે !

સૂર્ય વીણા
ચઢે છે થર
ધૂળના વીણા પરે
રોજ રોજ રે !
ધૂળ ?! - પંકના આ તો
થર પે થરો ચઢે !

મણિલાલ દેસાઈ

બે કાવ્યો

(૧)

‘તમે આવો ત્યારે’ – વિરહકૃશ હસ્તે કલમ લે
લખે. એથી ઝાઝો શબ્દ નવ એકે લખી શકે.
– નિહાળે નૈનોની સમીપ મુખ એના સજનનું
કહેતા કે ‘ઘડેલા જરૂર વળવું’ છે સફરથી’
અને તોયે જાણે યુગયુગ સમા સૌ દિવસ તો
વધ્યા એવા જાણે – ગત સમય પેલા ભવતણી
ખન્યો સ્મૃતિ – સ્વપ્નો સહજીવનનાં હોય બેયાં,
લખે – ‘આવો ત્યારે’ – શબ્દ નવ એકે વધી શકે.

વળે હૈયે ડૂમો, નયન વહતાં નીર, વધતાં
દછાળા ધીરેથી હૃદયસરમાંહી હરવડી,
સરે ધીરે ધીરે કલમ કરથી. ત્યાં ઝળકતી,
લખે છેકી ભૂંસી...શબ્દ નવ એકે વધી શકે.
મથી. છેલ્લે મૂક્યા વિરહતરડેલા શબ્દ બે –
‘તમે આવો ત્યારે હૃદય લઈ આવો પ્રથમ શું,
અને સંભાળો કે વિરહ નહીં થઈ જાય સહમાં.

(૨)

તમે નો’તા ત્યારે દિવસભર આ શાંત ઘરમાં
ઉપાસંધ્યારાત્રે મન ફફડતું ચાતક સમું –
હરી લેતું શાન્તિ; ખસ, વિરહ રે’તો રણકતો.
તમે નો’તા ત્યારે દિવસભર આ શાંત ઘરમાં,
રહું. રે તોયે ના ઉર ધબકવું શાંત પડતું.

પચારીમા ખાળે લિગ્ઢ, નયને નિદ પજવે
 વિતાવ્યા સાથે તે દિવસ પજવે ગત પડતા
 સૂણું દ્વારે કોઈ પદગવ, સૂણું કોઈ ટફકો
 થયો. દોડી બાલુ હૃદય નિત એને પકડવા
 સ્વારેથી બેસી નિત કકળતો કાગ વસમે
 અને ગતે રે'તા ત્રમ ત્રમ કરીને પજવતા
 બધા ઝિલ્હી ટોળા

નવ અન જશે એકલ મૂકી '

યયાતિ

રાત્રિ

પાજરાપોળના ઢાંગ શાં
 ઘોરતા
 આ મકાનો પરે
 દર્શિ અથડાય, પાછી ફરે
 બિંધમા ફૂટતા
 (દૂર દૂર)
 દિવસના
 પ્રતિધ્વનિ પકડવા કર્ણ મંડાય,
 ને
 નીડમા ગૂગળાતા
 ઘુઘુ ...ઘુઘુ ઘુઘુ પરે
 જઈ ઠરે.
 ચાદનીના
 મુલાયમ ગાલીચા ઉપર

સોણલાં વેરતી
 પગલીએ
 દહેરખા શી હોતી વહી
 જાય... ..
 જાય ને
 ગ્રીષ્મના પ્રખર ઉકળાટ -
 ઉકળ રમાં
 શહેરની રાત્રિ આ
 પ્રેત
 કે મૃત્યુ - સૂકંપ
 કે કો' સયાનકે અજંપાસરી
 (ખૂબ પ્રસ્વેદતી)
 કરવટો ખદલતી...
 ... ખદલતી... ..
 ... 'હાશ !'

કમલ વૈદ્ય

મને લાગ્યું

મને લાગ્યું કે
 છે તો એનો જ સંચાર...

સમીપ સમીપ આવવું...
 સરવા મારા કાન એ અવાજની દિશામાં
 ને આંખ ખીજી જ...
 ઉઘાડી ને અંતર્મુખ

લજ્જા હતી ? કે આવેગ ?
 ખખટ નથી
 શ્વાસ ચાલતો હશે કે નહિ
 હશે જાગૃતિ ? -
 તું સ્વપ્ન ?

ફગ્ગરતી મારી ઓઢણીને અણસાર
 જરા તીરછી નજરે જોયું તો
 કને જ વેરાયેલા હતા કુંદ ફૂલ
 મારી આખના ઝાકળ ઓલતા

કાળી કીકીનાં ઊંડા ગહનોમાં

કેવું પૂણું હોત આ જીવન
 એ હેતુનિર્મલ
 કાળી કીકીનાં ઊંડા ગહનોમાં

એની કાલિમાના તે જ
 એના જલ
 આદોલિત પ્રાણની લહર

રમુ છું એને હિંદોલે
 ફૂલું છું
 ફૂલું છું ને
 જોઉં છું મને

કેવલ ભાસમાન
 એ હૃતનિર્મલ
 ડાળી કીકીનાં ઝાંડાં ગહનોમાં
 વેળુ પર કોણે આણ્યું મીન
 સુણી રહું
 શવનો અવાજ

સુખતા પ્રિયંવદા

નિર્થક

ઝરી ગયું
 ફૂલ
 એનો રંગ પણ
 ફીકો પડી થયો છે પાંદુર...

ને હું
 નિર્થક બેઠી બેઠી
 ગણી રહું છું વ્યતીત દિવસોને
 અહીં ધરણીમાં

અહીં તો
 થઈ રહી છે અવિન્યસ્ત ધારા
 ઝર - ઝર - ઝર - ઝર ... !

જ્યોત્સ્ના મિલન

પર્વતપૌષ્પુરિયો

અપની હથેલિયો પર
આકાશ લિયે લહરાતી
યે પર્વતપૌષ્પુરિયો . !

અપની નીલી આંખો સે
મુઝકો સહલાતી
યે પર્વતપૌષ્પુરિયો .. !

ઇન કી યહ પથરીલી કાયા,
જૈસે પાની પર
તૈર રહી હો કામલ છાયા
જૈસે દૂર કહી સે
સાગરકી ઉગલિયો કે
દેરોં કા સંવેદન હો બહ આયા

યે મુઝ સી
અપને કો પરસતી
સિહરતી
પર્વતપૌષ્પુરિયો... !

કહી ચૂપ જાતી
કહી જોલતી-બહકતી
પર્વતપૌષ્પુરિયો... !

અપની નન્હી હથેલિયોં પર
આકાશ લિયે લહરાતી
બહ જાતી
યે પર્વતપૌષ્પુરિયો... !

कविलोक - ४७

કવિલોક - દ્વેષાસિક

તંત્રીઓ જ્યંત પારેખ - પ્રિયકાન્ત મણિયાર

શ્વાજમ-દસમા રૂપિયા આર વિદ્યામા શિલિંગ આઠ છૂક નકલના સિતેગૈસા લખાજમ કરવાના રચણ
(૧) રવિલોક ૩૮૦, ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨ (૨) એન. એમ ત્યાપાદી પ્રા છિ; પ્રિન્સેસ રોડ, મુંબઈ ૨
(૩) પિનાટિન્ ઠાકોર, ઠાકોર પ્રપર્સ, જર્મન સિલ્વર મારકેટ, રતનગોળ, અમદાવાદ (૪) શિવકુમાર લેખી.
મુદર્શન એન્ડ ક પત્રી, ૧૨, પોર્ટુગીઝ ચર્ચ રોડ કલકત્તા ૧

આ અંકમાં :

‘ગાદિલ’ મન્સૂરી

ગજેન્દ્ર શાહ

કમલ વૈષ

મણિલાલ દેસાઈ

ચન્દ્ર પગમાઝ

ચિત્ર મોદી

સુભતા પ્રિયંવદા

આવગણચિત્ર અમૃત ગોલેલ

માનિય કવિલોક મંસ્થા વતી જ્યંત જે. પારેખે લિપિની પ્રિન્ટરી,
૧૦ ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨ મા છાપી ત્યાથી પ્રગટ કર્યું.

વર્ષ ૮ : અંક ૫

સપ્ટેમ્બર - ઓક્ટોબર : ૧૯૬૫

‘આદિલ’ મન્સૂરી

ગઝલ

પથરોને ચાંદની ડસતી રહી,
રાત ખૂણામાં ભીભી હસતી રહી.
શ્વાન પોઢી તો ગયા મધરાતના,
ને ગલી એકાન્તની ભસતી રહી.
મન; જે એના સ્પર્શને ઝંખી રહું,
આંખ એના હેમને કસતી રહી.
આંખ તો ક્યારેય સૂકાઈ નહી,
ને હૃદયમાં ભેખડો ધસતી રહી.
મારા પડછાયાને હું ધક્કેલતો,
એની છાયા લઈને એ ખસતી રહી.
સંકડો આવ્યા અને ચાલ્યા ગયા,
તોયે દુનિયામાં ઘણી વસ્તી રહી.
અંતકાળે લેશ પણ પીડા નથી,
જિંદગીભર મોતની મસ્તી રહી.

ગાયત્રી

૧

વિહંગદ્વયોય હાણુ વાય
ખૂલે માગ નિકેતનચન
આજ
પ્રાગલુના પાગિજાત નીચે તને લહી
અરુણવસના
સ્મિતોજ્જવલ ગૌન મુખ
હવનચલને જાણે જ્યોતિર્ભય છદ
સચા
મટેહ ગાયત્રી

આદિત્યની વરણ્ય આશીષ
મીલે દગ નિર્મિમેષ
કલ્યાણુતમ ઉપ
સજુ નેજ
નેજેમથી

મધ્યાહની તપ્ત મરીચિકા
પદ્મપત્ર સમી શીત નીલ
દિનાન્તનો ગોળધ્રુવ અંધકાર
અનસ્ત આસાએ સ્લમલ

આજ

હૃદયને સ્પંદ

નિત્યકાલીન તવ

જ્યોતિર્મય છંદ

૨

પારિજાતની સુગંધ

રમતીલી આવે...

આવી જાય ઝીણું ટહુકીને ગાન

મારા

રોમેરોમ સરવા છે કાન

સુરસિનો સૂર

ખને ઝળહળ તેજ

અરુણાઈને અંચલ

આભામય તવ રૂપ

મલકંત

એનો લોચનમાં ઝીલાય છે કંપ

ઝીલે હવા

વહે લહર લહર

ચારિઓર

તવ સુગંધ

સુગંધ

૩
 નહિ નિકેતન
 નહિ દિવાન ન દ્વાર

નિઝમન

પ્રાગણને અવકાશ
 વિહંગમસૂર નહિ

નિસયન

જે સ્થલે મેં લહી તને
 હે વરેણ્ય ગાત્રિ !

હું ચે
 અવ ત્યહી
 આસામય ઘન મત્રિ

ગહ મિલન

તુ
 ન તુ
 ન હું

વિગલન

અનાહત આનંદછંદનું
 પ્રસવન

'નવોત્તિમંય છંદ' શીર્ષક હેતુગતું પ્રથમ કાવ્ય કુમારમા અગાઉ પ્રકટ થયું છે

ક્રમલ વૈદ્ય

દમયંતી

વનની ભયાવહ ગીચ ઝાડીના એકાન્તની
તમોમય રાત્રિ

એક જ વસ્ત્રને આચ્છાન

સૂતેલ જે અમે

કલિની કૃપાણે ત્યહીં

વસન - વિચ્છેદ

મને નિદ્રિતને મૂકી કહીં નળનું ગમન ?

નહીં ક્યાંય ચરણઅંકન...

ઊગતા દિનની જાગ્રતિએ

લોચનમાં વ્યાપ્યો અંધકાર

પગલું મંડાય કહીં ?

જાણું નહીં ગળે મને વ્યાલ કેા કરાળ...

આંખ ઊઘડે ત્યાં લહું કિરાતનું ઘર

અનુનય તણે છલ

દાહભરી ઝીંકાય નજર

અગન

અગન દીધ ચરણની ગતિએ પવન

મને અડે ન મરણ...

લહું છું હું
 ગત્રિ દિન
 ગત્રિ દિન
 ચક્રનુ બ્રમણ.

ધન છોડ

કોઇ મને કે'તુ હતું
 હવે ધન છોડ
 ધન છોડ

અણુજાણુ પથે જવા
 મનમહી
 જાગે કંઈ કેટલાયે કોડ

પ્રાણુમય બની ગહે કુસુમની ગંધ
 પાલવમા સરું ફૂલ ફલિ...
 ડાળનો વિહંગસૂર
 રંગીન પીછથી મારી ઝાળી જાય છક્કી..
 ડગે ડગે ગમણીય રૂપ
 વીણી લડે

સરુ માગે ઝોઢણીની મહી

ચીજ પાગવાગ
 ઝોઢણી ન
 ગડડીનો બને શિશ્નસાન

કેડી પગ કેડી
 કેડી કંઈ લડે મેલુ

જેટલો હુલાસ ખેદ એટલો જ
ખેડગમ હીચે મન ઘેલું

કહીં જુએ આંખ
કિઘાડી આંખ ને વળી સ્વપ્નની આંખ
નડી આડ
છાતી અટોચડ આવી ભિભો જડ પહાડ
સાંભરી આવે ત્યાં મારું ઘર
આટલી ન ભીંસ
જયહીં મોકળાશ મોકળાશ
ખમ્બું ચરાચર

ફેંકી દઉં માથે લીધ ખલા
લોચન મીચાય જરી
ઉઘડે ત્યાં લહું
ઝળાં ઝળાં
મારું ઘર

કાણુ મને કે'તું હતું
છોડ ઘર છોડ
એ જ છે તું ?
મીઠું મીઠું મલકી
જે ભિભો બેડાબેડ !

મણિલાલ દેસાઈ

મને થતું કે -

આ તડકે યેસી

પીડ સેકતી

ભીત બેઠને

મને થતું કે

હું ચે તડકે બેસુ.

બે

કેટકેટલા વર્ષ તણું આ હીમ થીજ્યુ તે

પીગળે

પીગળે ને અંદરથી ઝીણા પાખો ફૂટે.

ફૂટે તો...

આણ તણા પીપળાની પેલી

સમર્પિની ડાળ નમી ને ડાળે જઈને બેસુ.

આ તડકે યેસી પીડ સેકતી ભીત બેઠને

મને થતું કે હું ચે તડકે બેસુ.

ઘણીવાર આ અધારાને આંખે

ટોકે

મોર કેટલા એકી સાથે

મનની પેલી વૃત્ત વેદના સૂતી બગે

બગે ને થઈ બચ મોર તો ..

મોર તણા ટોકાની માળા સૂર્ય કિરણમા ગૂંથી

ગૂંથી તને શોધવા બેસુ.

આ તડકે યેસી પીડ સેકતી ભીત બેઠને

મને થતું કે હું ચે તડકે બેસું

ચન્દ્ર પરમાર

હાધક

મેઢક દષ્ટિ

કાઢવ યેઠા

મેઢક, જુએ આભે

મેઘધનુષ.

પડઘા

છલકે નીર

શીતલ, ફૂવો પીએ

મારા પડઘા.

વૈશ્વાનર

ઉંખી ઘઉંની

હીચે-હેમંત હીચીળે

વૈશ્વાનર !

ટાડકા

મેર

રે ઝગમગ !

સાત રંગ હુવારા !!

ઝિડતા સૂર્ય !!!

પીછું પડિયું, મારે

આંગણુ ઝિગ્યો મેર !

વાયરે પીધો હેમાળો

વાયરે પીધો હેમાળો કે ટાઢે ઠરનો આવો બે,
ગૂંઆયો જઇ ઘેટી ભને ડીસે વાળ ચઢાયો બે.
વાયરે પીધો...

ખગલાની તો ચાચ ખૂંચે નંઈ હેમ પચ્યું તલાવ બે,
સૂરજ જેવા સૂરજને પણ ચઢિયો ટાઢો તાવ બે;
કાળી કાબેળ એઢી પોઢ્યો દૂંટિયું થઈ દૂંડાયો બે
વાયરે પીધો .

ઘાડવો ઘીનો આમે ઢોળ્યો વગડે ઘી લે પાયા બે
પીલુડીને પાઢે પાઢે હેમાળા દેખાયા બે
થીજ્યો ખાવળ થડિયા છાસે તડાક ઢઈ તરડાયો બે
વાયરે પીધો.. ..

થીજ્યા તલાવે સોટો ભગ્યો, થીજ્યો તેલ લીઢોટો બે
લાખો લહરક સોટો બેઈ બાસે ના પરપોઢો બે;
થીજ્યા જડને વાગ્યો તાણે તમરાનો તરઘાયો બે.
વાયરે પીધો

તમરા બાલ્યા “નંઈ ડરા છો આવે હેમાળા સાત બે,
ઘાડવો થીજે ચાંદનો છો ધીમા થીજે ગત બે;”
ધી ચેતાવ્યું જલની વાટે સૂર-સૂરજ થઈ છાયો બે

હેમ હિમ હેમાળો - હિમાળો બાળ : વળ કાબેળ : કામળા

ચિનુ મોદી

સ્વર્ગમૃગી

(ત્રણ, માત્રામેળમાં સોનેટ)

પથ્થરમાં આળોટે મારો ઘરગથ્થુ અંધાર
ઘર આખામાં આળોટે છે પથ્થરનો સૂનકાર.
સોખંડી બેડીથી ખખડે સૂનાં કારાગાર
એમ કદીક કંકણથી રણકે ભીંતોનો ભેંકાર.
ભીંતો પર અથડાતા એવા પડવા અપરંપાર
ક્યાંક ભીંતો ખેસી ના જાયે પડવાએને ભાર.
ખંધ કીધેલાં એ આશાએ ખોલી નાંખ્યાં દ્વાર
હવા જેમ હળવાશ ધરે જો ઘરનો આ એથાર.
દ્વાર થકી ડોકાઈ સોનલ મૃગલી ઘર મોઝાર
એની પૂંઠે પૂંઠે ચાલી, નીકળું ઘરની બહાર.
બહાર નીકળતાં વહેંત વસાયાં ઘરનાં સઘળાં દ્વાર
કેફ કસુંબલ એવો, જોયું પાછળ નહીં લગાર.
હવા જેમ આ સ્વર્ણમૃગીને કોઈ નહિ આકાર ?
ઓગળતી. ધીખતી સડકોનો આવે અહીં ન પાર.

— ૨ —

દિન આજો હું ધીખતી સડકે ચાંપું મારા પાય
તો ય મૃગીની, હવા-પાતળી, હાથ ન આવે કાય.

થાક્યા શ્વાસોના થડકાઠ થય્યું કૂચે કાચ
 દાઝી પાપણુ બોધ આત્મ આખોમા સોપાય
 સોનવગણની મગલી સગતી અધારે સોપાય
 ઘગની ચાઠ ભાતે ચાદાવ્યુ અધારે છલકાય
 ઘગની વાટે દદમ ભરુ ત્યાં ભિંચા કુળો જાન
 ખવાયલા મુજ સમય સમાણે ખસિયલ દીઠા શ્વાન
 પુચ્છ દખાવી બે પગ વચ્ચે લાખી ભગતો ફાળ
 લાળ દદડતી જિજ્ઞાસા જાલી ધસતો મારો કાળ
 વધ્યા શ્વાસથી ઘઠ ખખડાવ્યુ ઉઘડ્યુ નહિ દુવાઠ
 પાછળ ભસતો શ્વાન લઈ હુ ફગતો સાજ સવાન
 ઘગની આજુબાજુ ભમતો એ જ હૃદય લઈ આશ
 ઠોક ટિપસ નોઠાઠ ઉઘડશે, સગશે મ્હોથી 'હા શ'

- ૩ -

દાઝ ફરીથી ચિઘડ્યુ ને હુ પેરે વઠ માઝાઠ
 બધ બગાળ્યું દાઝ ફરીને ફ ફોસુ અધાઠ
 સોનવગણની મગલી મારી યોગાળી આકાઠ
 અધકાઠમા સોપાઈ તે મળે ન કા આ વાઠ ?
 ઘગને ખૂણે ખૂણે જ્યાં જ્યાં અધકાઠનો વાસ
 ત્યાં ત્યાં શોધુ નોય જડે ના પરિચિત પેસો શ્વાસ
 ફ ફાસ્ય અધાઠ મળે છે એનો એ મૂનકાઠ
 ચાઠ દીવાલા વચ્ચે જેનો ચાખ્યા છે બેકાઠ
 આમ ઘડીમા તેમ, બેઠ પણુ એના ના આધાઠ
 સોનવગણની મગલી કયા ગઈ યોગાળી આકાઠ ?

ક્રાર કને આવીને થોભું, થયું: જોઈ હું ખહાર
શ્વાન હજીયે ચૂરકે પેલો દહડાવીને લાળ.

ક્રાર કરી દઉં બંધ અરે કે નીકળું ઘરની બહાર?
હવા જેમ હળવાશ ધરે શે મનનો આ ઓથાર?

સુખતા પ્રિયંવદા

અભિલાષા

મૃત્યુની મધુમદિર
સ્વપ્નિલ સોડમાં
જ્યારે હું
નિષ્ણિડ નિપ્રાક્ષીન બનું

ત્યારે

રેક્ષીશ ન પ્રિય ત્યારે
વ્યથામય ગાન...
નહિ અનિરુદ્ધ તવ
હૃદય-કિચ્છવાસ
નિશ્વસિત પ્રાણ.

શીતલ કપોલ પર
નહિ પ્રિય
સુકોમલ શ્વેતપદ્મલ;

છાયાસ્નિગ્ધ પુષ્પિત
ન ભલે કોઈ તરુ
માગ
વિરામને સ્થલ.

બને નો
અંકારે એમ
દેજ પ્રિય
શ્યામ દુર્વાદલ
નિત્ય ધારાસ્નાત
તુહિન કલ્પથી સ્પર્શિત

જ
મને
નિજમહી સંગોપને ધગ
રહી

રહી
દિયે નિખિડ કામલ સ્પર્શ

પ્રબોધ પરીખ

મીનાને

- ૧ -

તારા મકાનના રસ્તાઓ પર
અંધારા અરણ્યો બેઠીને
લીલી નદીઓ તરી જવા
મૂકું છું દોટ, તારી સાથે.
લીલખાડ્યા નિર્જન કિનારા પર બેસીને
કહું છું

ભુંસાતા નગરને એક ચહેરો છે
(તારા વિખરાતા સોનેરી કેશ જોવા)
તારી સાથે ઝિડી જઈ છું
પર્વતોની પાર

અફાટ મેદાનમાં.

ભૂખર પ્રકાશમાં રેશમી હરણુ જેવી
પીઠિં છું, ખરાબર તારી આંખો
ને મનને ભરી દઈ છું
ભોજનઘરમાં રંધાતાં હરણુનાં સ્વાદિષ્ટ માંસની
તીવ્ર સુગંધથી.
કેવી રક્તાળી રાત છે !
કેવો નશાખાજ પવન !
કપાટમાં પુરાઈ રહેવાનું
વસ્ત્રોને પણ ગમતું નથી.

ગણમા, દોડતા પવનની પીઠ પર બેસીને
કોઈ જતું ગણુ છે
તેના પગલા બેઠું છું.

- ૨ -

અધકાગમા જ ઓગળી જવાના છે
તે શમ્હેા મને શુ આપશે ?
મારી આખો સામે ફેલાતો જાય છે
ને મત સમુદ્ર
કે માગા એ દોડતા અશ્વેા
જેના ભણકાગ શમનેા જાય છે ?
કંઈએ તો નથી
મારી શ્વેત હથેળીમા
ખૃદ્ધી છે જે જન્મથી !

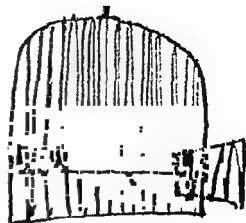
રચનાનું જ મહેલ હોય છે એક ખાખરનું કાર્કિલન છવત કૃતિ બની બધ છે ,રેડિયોગ્રાફિક
પદ્ધતિથી રેસ્ટ કરવામાં આવેલ પોલાણનો આકાશમાં આકર્ષક રૂપ ધારણ કરે છે મુકંદે
વલાત્ આધુનિક રચના તરફ હોય છે -પણી એ ચિત્ત રચના હોય છે પોલાણ રચના

Deatons/1.01.05 Gm

મુકંદ એટલે પોલાણ

મુકંદ બાવલન જૈન સ્પીચ વર્ગે વિમિટક, આશા રોડ, કુર્લો, મુમર્ધ ૭૦ એ એમ

शिवदा

કવિલોક : દ્વિમાસિક

ત્રીમીઝો જયંત પારેખ - પ્રિયકાન્ત મલિયાર

જ્ઞાનજન-દેશમાં રૂપિયા ચાર વિદેશમાં સિલિંગ આઠ પૈસા નકલના સિતેર રેસા જ્ઞાનજન કરમાના રજા
(૧) મલિલોક, કટન, ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨ (૨) જ્યેન જ્યેન જિપાઈ પ્રા લિ; પ્રિન્સેસ રોડ, મુંબઈ ૨
(૩) પિનામિન્ કોરોર, કોરોર પ્રમર્સ, જર્મન સિલ્વર માર્કેટ, રતનપીળ, અમરાવાત (૪) શિવકુમારે ભેળી,
મુમ્બઈન જનક કંપની, ૧૨ પોર્ટુગીઝ ચર્ચ રોડ, કલકત્તા ૧

આ આંકમાં.

ગવેન્દ્ર શાહ

અબુસાહ પુરાણી

આવરજીવિત અમૃત ગોલેલ

•

માનિક કવિલોક મંસ્થા વતી જયંત જે. પારેખે લિપિની પ્રિન્ટરી,
૮૦ ગિરગામ રોડ મુંબઈ ૨ મા છાપી ત્યાથી પ્રગટ કર્યું.

કવિલોક

૪૮

વર્ષ ૮ : અંક ૬

નવેમ્બર - ડીસેમ્બર : ૧૯૬૫

રાજેન્દ્ર શાહ

અણદીઠ હાથ

જાડા ન નિંદરમાંડિ કોઈ રે અડક્યું
ને એનો ઓળખ્યો મેં અણદીઠ હાથ;
અડધી રાતની લગ શગને અંધાર
મુને લાધી મારા સાઘબાની બાથ:
હાજી રે
એનો ઓળખ્યો મેં અણદીઠ હાથ.

માટેરો સપનાનો મેળો ક્યાંય રે વિખરાયો
એની જીડતી રજનાં યે ના એંધાણ,
કિયે રે ચગડોળે વૃમ્મી રહી'ની ? -
કિયે રે હાટ આભરણ વ્હોરી લીધ હડાણ ?
હાજી રે
હું તો ઢળતી રાતની સૂતી શયન સંજાથ:
એનો ઓળખ્યો મેં અણદીઠ હાથ.

આછેરે અવાજ વાગે રૂપસી ઘૂઘગી
 એના મુઝમા અંજલ્ય ઝીણા નેણ.
 કાન રે માડીને સૂણી શકીએ ન એવા
 મારે ઉદિયે ઝીલાય વહાલ-વેણ,
 હોજી રે
 હુ તો અમથી ભૂઘનીમાહિ હુઈ'તી અનાયઃ
 એનો ઓળખ્યો મેં અણુદીક હાથ.

એક રે બિહુના અમીપાનમા ભેળા, ને
 પડી નહિ રે જુદાઈ, નહિ દદઃ
 ગગને ઘેરાય એક નાદનો ગોગંભ
 એમા પગટ ભયો રે આનંદઃ
 હોજી રે
 હુ તો કયાય રે નહોતી, ને નોયે નિજને જ માયઃ
 એનો ઓળખ્યો મેં અણુદીક હાથ.

ઉછળે પાતાળપાણી

પહાડના મીઠા પાખાણુ ભાગી
 ઉછળે પાતાળપાણી
 વગડે વાગે બોલની છોળયું
 આભનો ઉજેસ વહેણુમહી રે' તાણી.
 ખગખળ વેગ
 દોઈથી નો જાય ખાળ્યો.
 હરઘડી વંકાય ને
 નહીં અટકળે જાય જાણ્યો.

વાયરે બધિર, દૂરની ખાંસી

માંદ્યસે કાને વાગી;

જલને ખુંદન અગન અગન

અણપ્રીછી દહે લાગી:

ખળખળ વેગ

કોઈથી નો જાય ખાણ્યો,

હરઘડી વંકાય તે

નહીં અટકળે જાય જાણ્યો.

તરસ્યાં ટાઢાં થાય દો તીરે

નદિયું ના કાંઈ ખૂટે.

વેગળા હાલ્યા જાય કિનારા

ભીડની છાયા ઝૂટે;

ખળખળ વેગ

કોઈથી નો જાય ખાણ્યો,

હરઘડી વંકાય તે

નહીં અટકળે જાય જાણ્યો.

પડખે પારાવારમાં : પછી

કોઈ ન આધું ઓરું;

નાદની દહેયું લાગતી કુંવળ

નહીં મોઢું નહિ મ્હેારું.

ખળખળ વેગ

કોઈથી નો જાય ખાણ્યો,

હરઘડી વંકાય તે

નહીં અટકળે જાય જાણ્યો,

અંખાલાલ પુરાણી

બુદ્ધિ ઉપર સર્જનની શક્યતા

પ્રોફેસર ગોકાકે મનથી ઉપર સર્જકતાની અને રસાસ્વાદની શક્યતા વિષે સાત દેખો લખ્યા છે, જેમાં ત્રિંચામા ઊંચી કવિતાની 'સૂત્રનો મંત્ર' એવી વ્યાખ્યા આપી છે. મનથી ઉપર ચેતનાની ભૂમિકામાંથી થતું કાવ્યસર્જન મોટે ભાગે આધ્યાત્મિક દિવ્ય દ્રષ્ટિમાંથી કે પ્રેરણામાંથી કે સહજજ્ઞાનના ચમકારામાંથી જન્મે છે પરંતુ બુદ્ધિમાંથી પ્રગટતા આધ્યાત્મિક વિચારોને રજૂ કરતી કવિતાથી એ ઉપરના સ્તરોની કવિતાને જુદી પાડવી બેઠએ. મનથી ઉપરના સર્જનમાં અસ્પષ્ટતા, ઘુઘળાપણું અથવા કેવળ માનસિક વાસ્તવિકતા હોવી બેઠએ એવું નથી. ખરું બેતા, એવા સર્જનનો ઉદ્દેશ માનસિક સર્જન કરતા વધારે વિશદતા અને આધ્યાત્મિક સઘનતા પ્રાપ્ત કરવાના હોવો બેઠએ. દા. ત.

“Winds come to me from the field of sleep”

“નિદ્રાના પ્રદેશોમાંથી વાયુની લહેરો મારી પાસે આવે છે.”

અહીં વિશદતા અને આધ્યાત્મિક સઘનતા સધાવેલી બેઠએ છીએ અને છતાં કલ્પના કે બીજી કોઈ શક્તિના સર્જન કરતા એ પક્ષિ ઘણી બાબતમાં જુદી પડી આવે છે એવા મનથી ઉપરનાં સર્જનમાં નવા તત્ત્વો, નવા લય, નવા રંગો નવો ઝાક આવે એ આવશ્યક છે. એવા સર્જનના મૂળમાં ચેતનાની નિષ્ક્રિય કે તટસ્થ અવસ્થા હોવી બેઠએ એવું નથી. ખરું બેતા, વિશુદ્ધ આધ્યાત્મિક આરામ અને સ્વસ્થતા એવું પ્રથમ તત્ત્વ છે. બીજું તત્ત્વ એના પાયામાં હોય છે તે વિશ્વવ્યાપી સૌંદર્યની અનુભૂતિમાં ચેતનાની દૃઢ પ્રતિષ્ઠા છે. ત્રીજું

અ ખાલાત પુગણી

બુદ્ધિથી ઉપર સર્જનની શક્યતા

પ્રોફેસર ગોકાકે મનથી ઉપર સર્જકતાની અને ગસાસ્વાદની શક્યતા વિષે સાત લેખો લખ્યા છે જેમાં જિયામા જાંચી કવિતાની ‘સત્યનો મત્ર’ એવી વ્યાખ્યા આપી છે. મનથી ઉપર ચેતનાની ભૂમિકામાંથી થતું કાવ્યસર્જન મોટે ભાગે આધ્યાત્મિક દિવ્ય દષ્ટિમાંથી કે પ્રેરણામાંથી કે સહજજ્ઞાનના ચમત્કારમાંથી જન્મે છે. પરંતુ બુદ્ધિમાંથી પ્રગટતા આધ્યાત્મિક વિચારોને ગૂંચ કરતી કવિતાથી એ ઉપરના સ્તરોની કવિતાને જુદી પાડવી બેઠએ મનથી ઉપરના સર્જનમાં અસ્પષ્ટતા ઘુઘળાપણું અથવા કેવળ માનસિક વાસ્તવિકતા હોવી બેઠએ એવું નથી ખરું બેતા. એવા સર્જનનો હિદ્દેશ માનસિક સર્જન કરતા વધારે વિશદતા અને આધ્યાત્મિક સઘનતા પ્રાપ્ત કરવાના હોવો બેઠએ હા ત

‘Winds come to me from the field of sleep’

“નિદ્રાના પ્રદેશોમાંથી વાયુની લહેરો મારી પાસે આવે છે.”

અહીં વિશદતા અને આધ્યાત્મિક સઘનતા સધાયક્ષી બેઠએ છીએ અને છતાં કલ્પના કે ખીજી કોઈ શક્તિના સર્જન કરતા એ પક્તિ ઘણી ખાખતમાં જુદી પડી માવે છે. એવા મનથી ઉપરના સર્જનમાં નવા તત્ત્વો, નવા લય નવા ગો. નવો ઝાક આવે એ આવશ્યક છે. એવા સર્જનના મૂળમાં ચેતનાની નિષ્ક્રિય કે તટસ્થ અવસ્થા હોવી બેઠએ એવું નથી ખરું બેતા, વિશુદ્ધ આધ્યાત્મિક આનંદ અને સ્વસ્થતા એનું પ્રથમ તત્ત્વ છે ખીજી તરત એના પાયામાં હોય છે તે વિશ્વમાંથી સૌંદર્યની અનુભૂતિમાં ચેતનાની દૃઢ પ્રતિષ્ઠા છે ત્રીજી

તત્ત્વ એ હોય છે કે વિશ્વની વિરાટ યોજનામાં એવા સર્જકની દૃષ્ટિ વિસંવાદી તત્ત્વોને કોઈ ને કોઈ મહાન સંવાદમાં પોતાને સ્થાને ગોઠવાયલાં અનુભવે છે એટલે કે, એવા સર્જકની ચેતનાને માટે મન જેવી રીતે વસ્તુઓને જુએ છે તેના કરતાં જુદી જ બેવાની રીત, બેવાની દૃષ્ટિ, સાહજિક બને છે. અને એની અસિવ્યક્તિમાં બે વસ્તુઓ એને જુદી પાડી આપે છે. (૧) મન અથવા બુદ્ધિ જે રીતે પોતાના સર્જનમાં પ્રગટ કરે છે તે રીતનો જ સ્વીકાર કરીને એ પ્રચલિત રીતને વધારે ગહનતાવાળી, વધારે તીવ્રતાવાળી બનાવીને તેને ભિદ્ધમાં લઈ જાય છે. (૨) અથવા બીજી રીત એ છે કે એવો સર્જક ચેતનાની સામાન્ય ભૂમિકામાં મનથી ઉપરની શક્તિઓનો પ્રકાશ, ઓજસ, સંવાદ વગેરે તત્ત્વો નીચે લઈ આવે છે. આ પ્રકારની અસિવ્યક્તિમાં પણ એને પ્રતીકોનો, સંજ્ઞાઓનો, પ્રતિમાઓ (images)નો આશ્રય લેવો પડે છે. કારણ કે હજી સુધી બુદ્ધિથી ઉપરની ચેતનાની ભાષા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં માનવને પ્રાપ્ત થઈ નથી. એના ઊંચામાં ઊંચા અવિર્ભાવો અગમ્ય અને અજ્ઞેય હિદ્ગારો રૂપે કેટલીક વાર મળી આવે છે. આધુનિક કવિઓ ભાષાના ઉપર દબાણ, લગભગ અત્યાચાર કરીને પોતાનું સર્જન અજ્ઞેય, દુર્બોધ્ય અને કર્કશ કરી મૂકે છે તેનું કારણ એ છે કે એની અનુભૂતિ, સર્જનમાં પ્રગટ કરવાની વસ્તુ સામાન્ય ચેતનાની બહાર, કેટલીક વાર અવચેતનામાં તો કેટલીક વાર નિમ્ન પ્રાણના આવેગોમાં રહેલી હોય છે.

કેટલીક વાર “અહીં જીવનમાં જ બધું છે, બહારથી કશું આવવાનું કે અવતરવાનું નથી,” એવી દલીલ કરીને દિવ્ય તત્ત્વ હોય તો તે પણ સર્વવ્યાપી છે એટલે મનથી ઉપરની ભૂમિકાઓ વિષે શંકાશીલ કે ઈનકાર કરતું વલણ બેવામાં આવે છે. એ દલીલમાં સત્યનો અંશ છે તે એ કે વ્યક્ત જીવનમાં

અને જગતમા ઈશ્વરતત્ત્વ, દિ યતત્ત્વ છે અને એની સર્વશક્તિઓ માથી અહા કેન્દ્રીક પ્રગટ પણ થયેલી છે પરંતુ એની દિ યતાનો સપૂર્ણ અવિર્ભાવ જ્ઞાનમા કે જગતમા થનો નથી બીજી, પ્રભુ સર્વવ્યાપી હોઈ સઘળે છે પરંતુ તે પ્રચ્છન્ન છે અને જે કંઈએ એણે પ્રકૃતિદ્રાગ વિકસાવ્યા છે, સ્વીકાર્યા છે તે બધા મેને સપૂર્ણપણે વ્યક્ત કરના માટે પર્યાપ્ત નથી પૂર્ણ દિ યતાનો અવિર્ભાવ ક્રમ ક્રમ વિકાસ માધીને પ્રકૃતિના કંઈએને પણ એમની ઉચ્ચ શક્તિતામે પ્રાપ્ત કરાવીને જ થઈ શકે તેમ છે એ ક્રમવિકાસની યાજના જેમા માનવના અત્મા કેન્દ્રી દિવ્યતા પગલે પગલે સપૂર્ણ વિકાસ પ્રત્ય આરાહણ કરે છે તેમા માનસિક ચેતનાથી ઉપરની ભૂમિકાઓની પ્રાપ્તિ આવશ્યક બને છે

અગ્રેજ કવિ હર્બર્ટ રીડનું કાવ્ય નીચે પ્રમાણુ છે

The mind is in a prison

With a high small window barred against
escape

A decoy of light enters there

Reminding the tortured brain that some
where unseen

The wide perfection of the sun's way
exists

કવિ કહે છે કે “માનવમન કેદખાનામા છે અને એની બોગડીમા ખૂબ જીએ નાની સ ખી બારી હોનાની એ બહાર છટકી જઈ શકે તેમ નથી એ કેદખાનામા જ્યોતિષ મનને લલચાવનાર પ્રકાશનું કિરણ દાખલ થાય છે અને દ ખમા

સબડતા મનને યાદ આપે છે કે અત્યારે અકૃષ્ટ પરંતુ બહારની કોઈ જગ્યાએ સૂર્યના પ્રકાશની વિશાળ પૂર્ણતાનો પ્રદેશ આવી રહેલો છે.”

એ સિવાય પણ “Mutations of the Phenix” નામના એમના કાવ્યમાં પણ મનથી ઊર્ધ્વ વાસ્તવિકતા રહેલી છે તેનો ઉલ્લેખ બેવા મળે છે.

અંગ્રેજી કાવ્ય સાહિત્યમાં વોલ્ટ વ્હીટમેન Walt Whitman પછી કવિતાના સ્વરૂપમાં ક્રાન્તિકારક ગણાય એવા ફેરફારો થયા છે. બહારથી બેતાં એમ લાગે કે કાવ્યસર્જન પીછેહઠ કરી રહ્યું છે પરંતુ વધારે તટસ્થપણે સમગ્ર કાવ્ય સર્જનનું ક્ષેત્ર બેતાં બે વસ્તુઓ ધ્યાન ખેંચે એવી નજરે પડે છે : (૧) માનવજાતિની વિચારશક્તિ, માનસિકશક્તિ વિસ્તરી રહી છે, ગહનતામાં પ્રવેશ કરી રહી છે અને હવે વધારે અંતરંગ રીતે, પરંપરાથી મુક્ત થઈને, સારા અને ખોટા સામાજિક મૂલ્યોને બાબુ પર મૂકીને કવિ જીવનને બેવા માગે છે, પોતાની જાતને સમજવા માગે છે, પ્રકૃતિને પણ નવી રીતે રજૂ કરવા અથવા એમાં નવા અર્થો બેવા માગે છે. દૂંકમાં, સર્જક વધારે અંતર્મુખ બન્યા છે અને એમ લાગે છે કે ભાવિમાં એ અંતર્મુખતા વધારે ને વધારે તીવ્ર બનતી જશે. વર્તમાન જમાનાના ઉત્તમોત્તમ સર્જકોમાં વિચારપ્રધાનતા આગળ પડતું તત્ત્વ દેખાય છે એ ખરું, પરંતુ સમગ્ર જમાનામાં જે અંતર્મુખતા વ્યાપેલી છે તેમાં જેમ પ્રાણુની નીચેની ભૂમિકાઓ, માનવપ્રકૃતિના અધોલોકના આવેગો, અવચેતના અને છેક નાડીચંત્રનાં પ્રતિકાર્યો તથા કવિતામાં અસ્પૃશ્ય ગણાતા વિષયોનો સ્વીકાર છે તથા કાવ્યોના સ્વરૂપમાં એક પ્રકારની અરાજકતા જણાય છે તે છતાં સામી બાબુએ સહજજ્ઞાનના પ્રકાશના ચમકારા, પ્રેરણાના

ઉદ્ગારો, વિગ્ન દર્શનને પગિણામે પ્રગટતા વાચના પ્રયાગો વગેરે પણ આધુનિક કાવ્ય સર્જકોમાં બેનામાં આવે છે કે ત સી કે હુડમ, જ્યાં પાકું, સ્પીકન સ્પેન્ડર, ઓડન એડીથ સીપ્વેન, હર્બર્ટ રીડ, આર્જવ, અમન કિંગ વગેરે કવિઓમાં એ નવું તત્ત્વ બેડ શકાય છે જે તત્ત્વ મીઠા કવિઓમાં ચમકાવ રૂપે વિગ્ન પ્રમાણમાં હાજર છે તે શ્રી અવિદના લીંગિક કાવ્યમાં તથા સાવિત્રીમાં સતત સક્રિય જીવન પ્રકાશ રૂપે બેના મળે છે એનો પ્રકાશ જુદા જુદા ક્ષેત્રો ઉપર પડે છે અને એ ગીતે વિવિધતા સર્જાય છે પરંતુ મનથી ઉપરની ચેતનાની ભૂમિકાનો પ્રકાશ કદી પણ ગેરહાજર ફોનો નથી હું ધાર છું કે એવા સતત પ્રકાશમય સર્જનને સમજના માટે, તેની કદર કરવા માટે તથા તેનો નસાસા દેવા માટે કદાચ આધુનિક માનસ તૈયાર ન પણ ફાય એ બનનારેજ છે કોઈ મહાસર્જક એની કદર કરનાર કે સમજનાર માણસોની સખ્યા ઉપર આધાર ગણીને સર્જન કરના નથી અગ્રેજ કવિ હર્બર્ટ રીડે એક પત્રમાં 'સાવિત્રી' વિષે મને નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે

૧ જૂન ૧૯૫૪

“મને શ્રી અવિદના મહાકાવ્ય ‘સાવિત્રી’ની નકલ મોકલના માટે હું તમારા ઘણા આભાર માનું છું કોડપલ ધાગ્લથી બેતા એ કાવ્ય ખાત્ર ધ્યાન ખેંચે એની કૃતિ છે જન્મ હગિનશ નહિ એની એક વ્યક્તિ અગ્રેજી ભાષા ઉપર ભાષા તરીકે આવું આશ્ચર્ય જનક પ્રભુત્વ ધરાવે એટલું જ નહિ, પરંતુ ઉચ્ચ પ્રકારની કાવ્ય રૌદ્રી સર્જવામાં આટલું બધું નૈપુણ્ય પ્રાપ્ત કરે એથી ખરેખર હું વિસ્મય થઈ ગયા છું

“તમારા પત્ર એક એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર છે જના

વિષે મેં ઘણું વિચાર કર્યો છે. મેં ઘણીવાર કેટલાક મિત્રો સાથે એ વિષે ચર્ચા પણ કરી છે. એ તો વગર શંકાની વાત છે કે ‘સાવિત્રી’ જેવા વિસ્તારવાળા અને એક સરખી સર્જક શક્તિવાળા કાવ્યના વાંચનારા મળવા મુશ્કેલ હોય અને એનો દોષ અમારી પશ્ચિમની વર્તમાન સંસ્કૃતિમાં રહેલો હોવો જોઈએ. આવાં કાવ્યો ઉપર એકાગ્રતા કરવી મને પોતાને મુશ્કેલ લાગે છે. આવાં કાવ્યો ઉપર જ કેવળ નહિ પરંતુ “પેરેડાઈઝ લોસ્ટ” અને “ફેરી કવીન” જે મેં જુવાન હતો ત્યારે વાંચ્યાં હતાં તેમના ઉપર એકાગ્રતા કરવી પણ મુશ્કેલ પડે છે. કવિતાનો વાંચનાર,—અને અ વાત વિવેચક વૃત્તિવાળા અને વિદ્યાપીઠના વાચકને ખાસ લાગુ પડે છે. આજે કાવ્યના એવા સ્વરૂપની માગણી કરે છે કે જે સંક્ષિપ્ત હોય અને એકાગ્રતાવાળું હોય, લગભગ સૂત્ર જેવું. સવાલ કદાચ કેવળ નવરાશની ખામીને હશે, પણ વધારે ઊંડે જોતરતાં મને એમ લાગે છે કે નિદિધ્યાસન કરવાની શક્તિની ખામીને લીધે એ પ્રમાણે થાય છે. ‘સાવિત્રી’ અને ‘ઇલિયોન’ જેવાં મહાકાવ્યોએ પ્રસન્ન ગંભીરતાવાળો યુગ પાછો આવે તેને માટે વાટ જોવી જોઈએ. દરમ્યાન વર્તમાન સંસ્કૃતિની અવ્યવસ્થિત ચિંતાઓમાંથી પોતાની જાતને મુક્ત કરી શકે એવા થોડા વાચકો એને મળશે.

આ કાવ્યોમાં રસ લેનારા વાચકો મેળવવા હું મારો બનતો પ્રયત્ન કરીશ અને આ કાવ્ય મારી જાણમાં લાવવા માટે તમારો ઘણું ઉપકાર માનું છું.”

૨

મનથી ઉપરની ચેતનાની પ્રેરણા અને સામાન્ય માનસમાંથી પ્રગટ થતી સર્જન શક્તિ, એનો ભેદ કેવી રીતે જાણવો એવો પ્રશ્ન થવાનો અંભવ છે. અણખત, કડક અને અફર

ઉદ્ઘાટે, વિગત દર્શનને પગિલામે પ્રજ્ઞતા રાચાના પ્રયોગો વગેરે પણ માધુનિક કાવ્ય મજ્જામાં જોવામાં આવે છે કે ત ત્રી કે હુસિ, જ્યાજ્ બાઈંગ, સીફન એન્ડર, મોડન એડીથ મીડવેન, હર્મટ્ ગીડ, આર્જવ, અમલ કિંગ વગેરે કવિઓમાં એ નવ તત્વ જોઈ શકાય છે જે તત્વ મીડ કવિઓમાં અમકાગ રૂપે વિગલ પ્રમાણમાં હાજર છે તે ત્રી અ વિદના હીગીક કાવ્યામાં તથા સાવિત્રીમાં મતત મક્રિય જિન્સ પ્રકાશ રૂપે જોવા મળે છે એનો પ્રકાશ જુદા જુદા ક્ષેત્રો ઉપર પડે છે અને એ ગતે વિવિધતા મર્જાય છે પરંતુ મનથી ઉપરની ચેતનાની ભૂમિકાનો પ્રકાશ કદી પણ જોઈ શકાય કેનો નથી હું ધાર છું કે જેવા સતત પ્રકાશમય મર્જનને અમજના માટે, તેની કદર કરના માટે તથા તેનો ગ્લાસનાં કોના માટે કદાચ આધુનિક માનસ તૈયાર ન પણ હોય એ બનરાજેગ છે કોઈ મહાસર્જક એની કદર કરનાર કે અમજનાર માણસોની સખ્યા ઉપર આધાર ગણીને સર્જન કરના નથી અગ્રેજ કવિ હર્મટ ગીડે એક પત્રમાં ‘સાવિત્રી’ વિષ મને નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે

૧ જૂન ૧૯૫૮

“મને ત્રી અવિદના મહાકાવ્ય ‘સાવિત્રી’ની નકલ મોકલના માટે હું તમારા ઘણા આભાર માનું છું કોઈ પણ ધાન્યની નેતા એ કા ય ખાત્ર મ્થાન ખેચે ખેત્રી કૃતિ છે જન્મ ઇગ્નિશ નહિ એવી એક વ્યક્તિ અગ્રેજી ભાષા ઉપર ભાષા તરીકે આવું આશ્ચર્ય જનક પ્રભુત્વ ધરાવે એવું જ નહિ, પરંતુ ઉચ્ચ પ્રકારની કાવ્ય શૈલી મર્જવામાં આપણ મધ્ય નૈપુણ્ય પ્રાપ્ત કરે એથી ખરખર હું વિચ્છિન્ન થઈ ગયા છું

“તમારા પત્ર એક એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર છે જના

એવા બુદ્ધિના નિયમા એને માટે આપતા અનંભવિત છે. પરંતુ એક પ્રકારની મહજ્ઞાનની લાગણીથી, અંતગ્ની સૂઝથી એ બેદ, મને લાગે છે કે, બાણી શકાય તેવો છે. એવા સર્જનમાં વ્યક્ત વસ્તુની સાથે ભળતા મુખ્ય મ્વનિથી સક્ષમ એવું આદોલન, એક પ્રકારનો લય, જે સામાન્ય લયથી જુદો પડી આવે છે, જેમા અંતગત્માનો પોતાનો સ્વર પાગથી શકાય છે. કોઈક વાર એવા સર્જનની ખૂબી એ પણ હોય છે કે આપણી આત્મદષ્ટિ સમક્ષ કોઈ નવો જ પ્રદેશ ખૂલી જાય છે, આપણું અંતર કોઈ નવો જ ભાવ, નવી જ ચેતનાને વિસ્તારતી લાગણી અનુભવે છે. દૂંકામા, અનુભવનું એક નડું ક્ષેત્ર ખૂલી જાય છે, ભલે થોડા વખત માટે હોય. એ ચાતુર્ય હ્રદયરહિત કદાચ આ વસ્તુ વધારે સ્પષ્ટ કરે એ આશાથી અહીં તે આપું છું.

નરમિંહ મહેતાના કેટલાક દૃષ્ટાંતા.

હું કડું, હું કડું એ જ જ્ઞાનના
શકદનો ભાવ જેમ જ્ઞાન તાણે

આ કવિતામા વિશ્વરૂપી કાગમા ગતિ કરી ગહેતું શકદ અને એના સંચાલનમા જેને સ્થાન નથી એવો માનવ અહંકાર આપણને જગતનું, એના સંચાલનનું અને અહંકારનું એમા જે સ્થાન છે તેનું જે દર્શન ધાય છે તેમા ગ્રન્થિચેતના નરમિંહ મહેતાની કૃતિને સ્પર્શ કરી ગઈ છે એ આપણે બેઈ શકીએ છીએ. એવી જ બીજી એક પંકિત;

સ્તનચિંતામણી જન્મ એવો

આ પંકિતમા સામાન્ય અદ્વૈત વેદાત અને માયાવાદથી 'તુહું' દષ્ટિબિંદુ, તર્કની જરિવતા વગર જ્યોતિના ઝળકાગમા

આપણને બેવા મળે છે. જન્મ તો અજ્ઞાનનું, માયાનું પ્રતીક મનાય છે. તે જ જન્મને અહીં કવિ “ચિંતામણી રત્ન” કહીને માનવ જન્મ એક અસાધારણ તક છે એટલું જ નહિ પરંતુ એનો ઉપયોગ કરતાં આવડે તો માનવ રૂપી લોહાનું દિવ્યતા રૂપી સુવર્ણમાં રૂપાંતર શક્ય છે એટલે સુધી એ નાની સરખી ‘પંક્તિનું’ અનુકરણનું આંતરશ્રુતિને સંભળાય છે. માનવના અંતરમાં દિવ્ય તત્ત્વ પોતાનું નિકેતન કરીને વસે છે એ વાત તો આપણી સંસ્કૃતિમાં અને દર્શનોમાં સુવિદિત છે. ગીતાજીમાં:

ईश्वरः सर्व भूतानाम् हृदये तिष्ठति

આ ચરણમાં જે સત્ય છે તે નરસિંહ મહેતામાં કેવું સ્વાભાવિક અને પરિચિત સ્વરૂપ ધારણ કરે છે તે બેતાં એની અનુભૂતિ વિષે આપણને પૂરતી પ્રતીતિ મળી રહે છે.

મારે ગોરિયા ગમાણે આવ્યા રે

આપણા દેશના ગ્રામીણ જીવનમાંથી જે પ્રતીક કવિએ લીધું છે તે માનવનું અંતર પ્રભુના આવાગમન માટે એક આવશ્યક સ્થાન છે એમ ખતાવે છે. ગોરિયા વગરનું ગમાણ ખાલી છે એ સાચું, છતાં ગમાણે આવ્યા વિના ગોરિયાને ચાલવાનું નથી એ આખા રૂપકમાં ભક્ત સાથે ભગવાનનું અનિવાર્ય બંધન પણ એ સાદા અને પરિચિત ચિત્રમાં આલેખાયું છે.

વેદમાં પરમવ્યોમમાં પરાવાદને ગૌરી એટલે સફેદ ધેનુ રૂપે વર્ણવેલી છે. વેદની ભાષા અત્યારે ભુલાઈ ગયેલી લિપિ જેવી બની છે, ત્યાં ગૌરી, તેનું વત્સ અને પોષણ અત્યારે અગમ્ય ગણાય એવાં પ્રતીકોમાંથી મુક્ત કરવું મુશ્કેલ છે. કબીર એ સત્યના એક ભાગને રજૂ કરતાં કહે છે કે :

“ગગનમંડલ વીંચ ગોઆ વીંચતજ

ઘરણી દૂર નમાયા ।

સાર માણ કોઈ મત પાયા દાસ જગત ભરમાયા ”

અહીં અગમ્ય વાણી ગણાય એવા અડપમા પણ વેદની અદીતિ, અનંતતાના પ્રતીક રૂપ આયતુ મુચન સ્પષ્ટ છે જગતન સર્જન સહેતુક છે, અને એ હેતુની યોજ માણસે પ્રયત્નપૂર્વક કરી પડે છે એ સત્ય પણ અહીં દર્શાવેલ છે અને માનવ જીવનની જરૂરિયાતો અને બીજી પ્રવૃત્તિઓ સર્જનનો ઉદ્દેશ સૂચેલા માણસોને માટે આધાર રૂપ છે અને માનવજાતિનો માટે ભાગ એ ગણતરીમા આવે છે એ સત્ય કવિના મર્જનને કેવળ શ્રુષ્ટિની માનસિક ભૂમિકાથી ઉપરનું દર્શાવે છે

મર્જનનું ને આસ્વાદનું માપાન

“ભાવિ કવિતા”ના પુસ્તકમા શ્રી અર્ચિદ કવિતાના ૧૧ પાંચતનનો ઉલ્લેખ કરે છે, (૧) મત્યનો સૂર્ય (૨) માનદ અને સૌ દર્શનો ચંદ્ર (૩) મહત્ત્વ પ્રાણશક્તિ યાને મર્જ (૪) કવિનો અત્માત્મા અને (૫) તેની કાવ્યશક્તિની અભિ વ્યક્તિ

અગ્રેજ કવિ કિટ્સ સત્ય અને સૌ દર્શને એક ગણે છે ત્યાર બાદ એતા એ સત્યના કાવ્ય અવરૂપ વિષે વિધાન કરે છે ચિતકંતુ, તત્ત્વવેતાનું, ભૌતિકશાસ્ત્રનું એમ પ્રત્યેક જ્ઞાનના વિભાગનું સત્ય જુદું જુદું હોય છે કાવ્યનું સત્ય જેને શ્રી અર્ચિદ ભાસ્કર સૂર્ય કહે છે તે સવળી સાચી કવિતામા હોય છે જ અને છતાં, કવિ જ ગેને એ સત્યના સૂર્યના દર્શન કરે છે તે ઉપર કાવ્યના પ્રકારનો આધાર રહે છે ઉત્ત કવિને સત્યના અર્થનું એક વિખૂટું કિન્ન પ્રાપ્ત થાય અથવા કોઈ પાર્થિવ રૂપ દ્વારા તે સત્યની જયોતિને જુએ અથવા પ્રે મત્યના સૂર્યના બિમ્બી પોતાના વ્યક્તિત્વને

એ પ્રકાશિત કરે. જીવનમાં કાર્ય કરી રહેલ આત્માની શોધ તે સૂર્યના પ્રકાશ વડે કરે—એમ સૂર્યનાં દર્શન અનેક રીતે શક્ય છે. વળી, કવિ કયી ભૂમિકામાંથી સત્યને જુએ છે તેના ઉપર પણ કવિતાની ભૂમિકાનો આધાર રહે છે. ઉ. ત. કવિ પૃથ્વી ઉપર જિભે રહીને સૂર્યને જુએ અથવા આકાશમાં જિડતાં જિડતાં સૂર્યનાં દર્શન કરે. કોઈવાર વેદમાં સૂર્યના એક શ્યામ સ્વરૂપનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે તેવા અંધકારમય, દુઃખમય સૂર્યને જોતો નરકમાં પણ જિતરી જાય એમ ખની શકે. વળી, કવિતાના પ્રકારોમાં પણ પર્યાપ્ત, સચોટ અને અનિવાર્ય એમ ત્રણ પ્રકારો જોવામાં આવે છે. આ ઉપરથી એટલું તો લાગે છે કે કવિતાના સર્જનમાં ચડતી જિતરતી શ્રેણીની યોજના શક્ય છે. સાહિત્યના વિવેચકોમાં રસાસ્વાદ ઉપર કૃતિનું મૂલ્યાંકન અવલંબે છે. પરંતુ જેમ સર્જનની પ્રક્રિયામાં સત્યનાં દર્શન તેમ રસાસ્વાદમાં પણ એવી શ્રેણીને સ્થાન છે. પ્રતિમા સર્જન, પ્રતીકોનું સર્જન વાચામાં અનુભૂતિની હૂબહૂ રજૂઆત, કોઈ વિશ્વવ્યાપી સત્યનું દર્શન કરાવનાર શબ્દ ગુચ્છ, એ બધાં બે કાવ્ય તરીકે સરખાં મૂલ્યવાળાં હોઈ શકે છે. પરંતુ જે વાસ્તવિકતાને એ રૂપે રજૂ કરે છે તેમાં તારતમ્યને સ્થાન રહે છે. શ્રી અરવિંદે એક પત્રમાં કહ્યું છે તેમ શેક્સપિયરનાં નાટકોમાં સમાજના નીચા થરના પાત્રની રજૂઆત કવિતા તરીકે પર્યાપ્ત નહિ પરંતુ સચોટ પણ હોય પરંતુ હેમસેટ કે મેકબેથ જેવા પાત્રના સર્જનમાં જે વસ્તુ કાવ્યનું સ્વરૂપ પામે છે તેને લઈને એ સર્જનની કક્ષા જિંચી કરે છે. આપણા સાહિત્યમાં પણ લોકિક અને આર્ષ એવા બે કાવ્યના મુખ્ય પ્રકારો સ્વીકારાયા છે. અને આર્ષ કૃતિઓ આર્થ ઋષિઓની સૃષ્ટિ હોવાથી એને સામાન્ય સાહિત્યની કૃતિઓનાં ધોરણો લાગુ થતાં નથી એવું પણ સ્વીકારાયું છે. શ્રી અરવિંદ એ સત્ય આપણને નવા સ્વરૂપમાં બે

પ્રકારે ખુદિત્રાણ થાય મેં ગને આપ છે (૧) ખુદિથી ઉપ-
ચેતનાની ભૂમિજાઓ છે, ત્યાથી એ ભૂમિકાઓમા આરોહણ કરીને
અથવા તેા ત્યાથી કોઈ મન્યને અનતરણ કરાવીને માહિ થમા
મજાને દેવુ નાકય છે (૨) ગસાઆદમા પણ વ્યકિત ખુદિની
ભૂમિકાથી ઉપર ગહીને પણ ગમની અનુભૂતિ લઈ શકે છે આમ્યા
તિમકે જીવન જેનો ઉપયોગી ભાગ યોગનાથના છે તે માનવની
મજાકે પ્રવૃત્તિમા એક સક્રિય શકિત બની શકે છે એવું પણ
એમના દર્શનમાથી ફલિત થાય છે

એક કર્મયાગીની નિમ્ન

ગુજરાતની વ્યાયામ પ્રવૃત્તિના આદ્ય પ્રણેતા, શ્રી અગ્નિ દના
પરમકૃપાપાત્ર, એમના અતેનાસી, વીર માધક શ્રી અખુભાઈ
પુરાણી વિદેહ થયા છે, 'પથિકે' અહીંની પ્રસ્થાન કર્યું છે

યોગ અને તત્ત્વજ્ઞાન એમના મુખ્ય વિષયા હતા, પણ તપશ્ચુક
નહિ કવિતા અને સૌન્દર્યના એ મહત્ત્વ ભાનક હતા એમની
માધનામા પણ એ ગમદાજી બાણે એની પૂરક શકિતરૂપ બની ગહી
હતી કયાય પણ એમને આત્મસતર્પક દર્શન મળે તેા એનો
એમના અતરંગાગ પડઘો પડયા વગર ગહેતો નહિ એનું એક
ઉદાહરણ આ અકમા લીધેના એમના પત્રકાગ આપણને મળે છે

આવી વ્યકિતઓ ક્ષત્ર તેમ જ અક્ષત્રે એમનું કાર્ય મતત્
કરતી જ કોય છે મેમણે જ્યારે પોતાના કિંગણો મકેવી બીધા
છે ત્યારે

તનો મતે મ્મ કલ્યાણતમ તસે વન્યામિ ચોડસાવસો પુરુષ મોડહમસ્તિ
એનું કહી શકનાની યાગ્યતા ધરાવીએ એની પ્રાર્થના જ આપણે
કરવાની ગદી

૫૧

સવાજમ

આ એક સાથે વર્ષ ૮ નું આપનું સવાજમ પરું
થાય છે. કેટલાક મિત્રોનાં પાછળના સવાજમ પણ
ખાદી રહે છે. તેા તે તથા નવા વર્ષનું સવાજમ
મ. એ. દ્વારા અથવા નિર્દેશ કરેલાં સ્થળોએ
ભરવા આપને વિનંતી છે.

કવિભોક

૪૯

કવિલોક - કૌશલ્યિક

તન્વીઓ જ્યંત પારેખ - પ્રિયજ્ઞાન્ત મણિયાર

જ્યાજમ-રેસાયાં રૂપિયા ચાર વિરેશખા શિલિંગ આઠ જુટક નકલના ચિત્તેર પેસા
(૧) કવિલોક ૩૮૦, ગિરગામ રોડ મુબમ્બ ૨ (૨) જોન એમ ત્રિપાઠી પ્રા. લિ, પ્રિન્સેસ રોડ, મુબમ્બ ૨
(૩) પિનાકિન્ કોલાર, કોલાર પ્રદેશ, જર્મન સિલ્વર ખારમ્, રતનચેળ, અમદાવાદ (૪) ત્રિવલ્લભાદ ભેષી.
મુદ્રણ એન્ડ કંપની, ૧૨ પોર્ટુગીઝ ચર્ચ રોડ, કલકત્તા ૧

ચિત્ર મોહી
દિનેશ કોઠારી
હરીન્દ્ર દવે
રાજેન્દ્ર મુક્ત
'આલિંગ' શિનોરવાળા
અનિલ ભેષી
કમલ વૈષ
સુરેશ ભેષી

માલિક કવિલોક સંસ્થા વતી જ્યંત જે. પારેખે લિપિની પ્રિન્ટરી,
૩૮૦ ગિરગામ રોડ મુબમ્બ ૨ મા છાપી ત્યાંથી પ્રગટ કર્યું.

કવિલોક

૪૯

વર્ષ ૯ : અંક ૧

જાન્યુઆરી - ફેબ્રુઆરી : ૧૯૬૬

ચિનુ મોદી

સ્ટીલ લાઠકું

તુલસીના ફૂંડાની પલળેલી માટીમાં
સૂર્યનાં અસંખ્ય માછલાંઓ
તરફડી મૃતપ્રાય થયાં છે.
વળગણી પર હવાનું પારેવું
પાંખ ફેફડાવ્યા વિના ઊંસી ગયું છે.
ખૂંકશેલ્કમાં જિંઘણની અવરજવર
અટકી ગઈ છે.
હુંગર પર ભરાવેલા મારા સફેદ ખમીસ પરનું
માંકડનું શબ
એના જ લાલચટક લોહીને
ચોંટી ગયું છે.
મેજ પર કાચા વિસ્તારીને પડેલું
આજનું અખખાર
મોટા શહેરના નાના પરાની પેઢે શાંત છે.
મારા ફોટોગ્રાફમાં
મારી વય અટકી ગઈ છે.

આકાશનો જન્મ

હું આકાશને જન્મ આપી શકતો નથી.
 પરંતુ મને લાગે છે કે
 મારે ઉવકની આધળી આખોમા
 બંધ થયેલા સૂરજને શોધવા
 મથવું જોઈએ.
 અસ્તિત્વની ફગસને
 ઘસી ઘસીને
 સૂકેદ અને લીસ્તી બનાવવી જોઈએ
 બંધ પડેલા પંખામા વીજળીનો પ્રવાહ થઈ
 ઘૂમવું જોઈએ.
 અવાવરુ ઘરના ખૂણે લટકતા
 ફરોળિયાઓને મારી આખોના પોલાણોમા
 ધૂપાવી રાખવા જોઈએ.
 ઝાખી પડેલી લિપિમા લખાયેલા અક્ષરોને
 ભૂંસી નાખવા જોઈએ.
 તૂટી ગયેલા કાટાવાળી ઘડિયાળના
 ડાયલ પર
 માગ બે હાથોને અનવરત ફગતા રાખવા જોઈએ.
 પરંતુ, મને લાગે છે કે
 હું આમ બોલુ નહીં અને મૂંગો રહું
 નો
 આકાશનો જન્મ અચૂક થશે.

દિનેશ કેઠારી

—નો થોડો

દિનેશનો બોજ વહું કેટલાં ય વરસથી

જાવ

પડછાયા જાવ

દૂર દૂર ભાગો

આવરણ પરહરી નાચો થેઇ થેઇ

પથરની દીવાલોને ઊધઇ થઇ કેરો

આકાશને હુંકારથી તોડો

ઊઠજતો લાવા ઢીંચો જમેજમ ભરી

જાવ...

કેટલાં ય વરસથી

નિયમના છ દે વહે ગટરનાં જલ

કેટલાં ય વરસથી

પવનને ખાજી ગઈ લીલ

કેટલાં ય વરસથી

કીડી માથે ખોર

કેટલાં ય વરસથી—

નહીં આવ નહીં

દેને થોડો

રમતો જમતો

ફૂટમૂટ !

માછલીઓ

ઊડેા ફૂલે
ને કાળા લામ્મગ પાણી
મહીં ખોવાણી મારી માછલીઓ.
મેં શૈશવથી ચાહેલી મારી માછલીઓ.
તગલ અને સોનેરી તડકાની
લિસ્સી માછલીઓને ખોલાયું હું
લંબા વુ લંબા વુ લંબાવુ ઝિંડે હાથ,
હાથ ચઢે હિલ્લોળા
આ હિલ્લોળા ખાલી ખાલી
દરિયો ડોળી લઇ આવુ
ફડી ગતનાળી માછલીઓ
પણ
કયા ગઈ રે માછલીઓ મારી !

•

હરીન્દ્ર દવે

ચાર કાવ્યો

૧

રાત્રિએ
સરકતાં સરકતાં
સાદ દીધો
ત્યાં અચાનક
સવારે મચાવ્યો કશો શોર
કે કે' ન સંભળાય...
સાંજ ઢળશે
અને રાત્રિ ઢળવેકથી
સ્કંધ પર હાથ મૂકી મને પૂછશે
એ સમે...

શું કહીશ હું ?

૨

નિઃસીમ આ અંધારની
વચ્ચે
ઝળાહળ માત્ર મારો ખંડઃ
આ ઝળાહળ ખંડની
વચ્ચે
હૃદય,
નિઃસીમ આ અંધારથી ભરપૂર.

પત્રના અક્ષર વિલોપી અર્થને
રચતા ગયા એક રૂપ,
જે આશ્લેષમા આવી ગયું.

આ જ તુ આશ્લેષમા
પત્રમા જેને મળ્યો એ તો અવગ

આકુલ નયન ગદ્યા છે હજી એ પ્રવાસમા,
એની ઝલક જણાતી હશે આસપાસમા
સાત્વનના બોલ સાલગું વહેતી સુવાસમા,
મા કોની ગુફતગુ છે ફૂલોના લિખાસમા.

એના સુધી જવાની ઉતાવળ ઉપગ ગદ્યો,
થોડો ફગક રહે જે તરસમા ને પ્યાસમા

નાજુક હવાની ખંને મખારત, ને શો ફગક ?
હું જગના શ્વાસમા કે જગત માગ શ્વાસમા !

રાજેન્દ્ર શુક્ત

છેવાડું ખોરડું

સામા ગામનું સાવ છેવાડું ખોરડું—

એવું એક ચોમાસે આંખમાં આવ્યું,

હિડતા ઓઢ્યા પંખેરુંને જાણ થઈ

તે ગીત જોડ્યાં ને વન ગજવ્યું...

વચમાં વહેતલ નદીનીરની નમણાઈમાં

નેણું ઝખોળ્યાં,

હૈયે હિડ્યાં દહેરિયાં એને આલ હિલોળ્યાં,

દૂરને ઓઢ્યે ડુંગર ડુંગર નીલમ કોળ્યાં—

જેમ ધરાના સાત જનમનું

હોય કોળામણ સામટું આવ્યું...

કેટલી વેળા,

કેટલી વેળા આલને ભરી આલ ઘેરાયું,

કેટલી વેળા ઘોરિયે ઘોરિયે કચારીએ કચારીએ

નીર રેલાયું...

કેટલી વેળા.....

કાળને કાંઠે ઈ જ આ ખેતર

કેટલું લણ્યું, કેટલું વાવ્યું ?

ઈ દનની ઘડી આજનો દા'ડો

કોઈ ચોમાસું આંખમાં ના'વ્યું...

‘ઝાહિદ’ શિનોરવાળા

એકાંતમાં

ખૂલતી છે છીપ, મોતી સારતી -
કોઇના અલિસારના એકાંતમાં !

શૂન્યતા ગાતી રહી બાગોમહી -
પાનખરના ખ્યારના એકાંતમાં !

એમને રસ્તે ચ કેવાં ઝાંઝવાં -
જાય પેલી પારના એકાંતમાં !

જ્યારથી ઉઠકા બની આભાસની !
- એ નહોતા ત્યારના એકાંતમાં ?

બારી

અહીં એકલી એકલી ગાય બારી !
પવનને તરફડાટ પછડાય બારી !

ફરી આગમન એમનું આ ઝરૂએ !
નગરની બધી ભિઘડી જાય બારી !

વરસતી વરસતી અગાશી પરેથી -
ઝરે કેંડ વર્ષા ! અને નહાય બારી !

કરે ડોકિયું ચાંદ દીવાનગીમાં !
તહીં તો અરે ! બંધ થઈ જાય ખારી !

થતી બંધ પાંપણ ગુલાબી, પળેપળ
ઇશારા થકી આજ છલકાય ખારી !

જતાંઆવતાં લોક જોયા કરે છે !
-નર્યાં ઝાંઝવાં જોઈ અકળાય ખારી !

હવાના નશીલા વિચારોમહીં આ
ઠરી ઠામ કેવીઠ ભરમાય ખારી !

ફસાયેલ કો' જળમાં માછલી જે !
તડપતી સદા જેઉ પછડાય ખારી !

નથી એટલી ખૂબસૂરત બિચારી !
છતાં રોજ ને રોજ શરમાય ખારી !

ફરી એજ ચર્ચાય વાતો નગરમાં !
નથી એ ! છતાંયે વગોવાય ખારી !

અનિલ બેધી

તડકે સૂરજ વાયો

તડકે સૂરજ વાયો
ધોમ ધણે ને અંતરિયાળે
ઘૂમું એકલવાયો...

ધૂસર એકલ વાટ, કયાયના ખર્ચાં પાદની ઝાંય,
તડકાનો વંટેળ ચડે ને સળગે મારી કાય,
કુડું પોપચાં બંધ, મળે તો કેવળ એનો છાયો .

મૂંગા ઝરણે પથર કારી ખળખળ વહેતી પળ,
આસપાસનાં તરણાંએને ચડી ગયા કેં વળ,
સેવો ક્યાંક વિરામ ! મળે બે ગોળ સૂરજનો છાયો...
તડકે સૂરજ વાયો.

કમલ વૈદ્ય

વિદાય

૧

પારાવાર

શૂન્યતાને તીરે જીવી...

હે સખે !

આમ ક્યારેય વિખૂટાં છે થવાનું

એ દિવસનો ખ્યાલ

આગાહી

મને પત્તર

ટાઢી આગ

શોષતી

કંપાવતી...

હું ખંધ હોઠે જોલતી

જલ્દી નથી

જલ્દી નથી

એ પ્રાણનો ઉચ્છ્વાસ મારો

કાલ એનાથી રહે આવો

રહે અસ્પર્શ્ય

કાલને કંઈ હૃદય જલ્દી છે નહીં

નહીં તો

હતે નહીં

આટલી અસહાય...

૨

જતાં જતાં...

ઝૂકી

મને ચૂમી

લીધી આશ્લેષમાં

ને હું

સખે

તવ ખાહુની હિમા તણે આધાર

કેવલ શીત વળતું શવ.

નજરહીણાં નયન

ખાલી

ખાલી હું

જાણું છતાં

ઋણ ચિણુક પર

તવ અંગુલીને સ્પર્શ કે

કંઈ કેટલું કહેવાય...

મારું

હૃદય અખખય આ ભયું

ભયું...

૩

શૂન્યતાને અરવ પારાવાર...

અરવ

સંતત ઘૂઘવે.

જેનો હતો ભય
 એ જ મારો સકલ વૈભવ
 એ જ તે ન્યાણું હું રૂપે જૂજવે.
 નેત્રથી દેખાય તે આ જગત
 કેવલ સ્વપ્નની છાયા
 સૂર્ય ક્ષિતિજે અસ્ત
 પણ આકાશમાં રંગીન માયા

જાણું હું
 એ રંગનો અંધાર
 મારો સભર પારાવાર...

લાલ મારો શ્વેત

લાલ
 મારા લાલ પરનું તેજ...
 લાલ
 મારા હૃદયમાં વહેતા જીવનનું હેજ...

સોહામણે જે રંગ
 એ રંગ તેં ન્યાળ્યો વિભીષણે જંગની જ્વાલામહી,
 સર્વનાશી ડાકિનીના અતલ ખખરને ભરી જતો વહી.

એનો કશો રે સંગ ?
તેં જાંખેરી લીધાં અંગ...

રંગની બાધા વિસોપી
લાલભૂમિ પર ધબ્બ નેં શ્વેત રોપી.

તુ ય તે અવ શ્વેત
મારે લાલ ભસ્મપ્રસેપ
તું અવ શ્વેત
મારા હૃદયને ધબકાર શમતું હેત.

લલિતાદેવીની લેખિકા

સુરેશ જોષી

આધુનિક કવિતામાં યુગચેતના

પહેલાં તો ‘યુગચેતના’ એ સંજ્ઞાને સ્પષ્ટ કરી લઈએ. છેલ્લા એકાદ દાયકાથી કેટલીક નવી સંજ્ઞાઓ કાવ્યવિવેચનમાં પ્રયોજાતી આવે છે. હવે આપણે ચિત્રકલ્પન અને શ્રુતિકલ્પન, કલ્પનોની તથા પ્રતીકોની વાત કરીએ છીએ. ‘લય’ના સંકેતની ફેરતપાસ કરીને એને વિશે વિચાર કરવાનો ઉત્સાહ વધ્યો હોય એમ દેખાય છે. ઇન્દ્રિયવ્યત્યયની પણ વાત થાય છે. ‘યુગચેતના’ શબ્દ આપણે હજી હમણાં જ બનાવ્યો છે. કેટલાકને કદાચ એમ પણ લાગવાનો સંભવ છે કે આપણા કવિનું કાઠું કદાચ આવી મોટી સંજ્ઞાને માટે જરા નાનું પડે. સમકાલીન સમાજ વિશેની અભિજ્ઞતા, સમકાલીન ચેતના social awareness વગેરેની વાતો કોઈને કોઈ રૂપે કાવ્યવિવેચનમાં ડોકાયા તો કરતી હતી. પણ ‘યુગચેતના’ એવી સંજ્ઞા યોજતાંની સાથે જ જાણે આપણે અંગદકૂદકો મારતા હોઈએ એવું લાગે છે. આમ તો કવિ ક્રાન્તદર્શી કહેવાતો આવ્યો છે. પણ હરકોઈ કવિને આપણે ક્રાન્તદર્શી કહી દેતા નથી. વળી સાચી કવિતા કાલાબાધિત છે એમ પણ કહેવાતું આવ્યું છે. છતાં કવિતાને ઘડનારાં ‘પરિબળો’ની યાદી ગોખનારો વિદ્યાર્થી કવિ પાતે જે કાળખણ્ડમાં જીવે છે તેની કેવી અસર નીચે આવે છે તેનો પણ અહેવાલ આપતો હોય છે. આ અહેવાલની સામગ્રી કાવ્યમાંથી જ વીણીને એકઠી કરવામાં આવી હોય છે. જે કાવ્ય આવી સગવડ સહેલાઈથી પૂરી પાડે તે જેટલું સમાજશાસ્ત્રીને માટે ઉપયોગી નીવડે તેટલું

સાચા કાવ્યરૂને ઉપયોગી ન થે નીવડે, કારણ કે એમા સામગ્રીનું પૂરેપૂરું કાવ્યરૂપે રૂપાન્તર, કદાચ, થયું નથી હોતું. તો આ યુગચેતના તે ણી શી બસ છે ? યુગનો ને ચેતનાનો સમાસ થઈ શકે ?

જર્મનભાષામા zeitgeist શબ્દ છે, એનો અંગ્રેજીમા time-spirit એવી સંજ્ઞાથી અનુવાદ કરવામા આવે છે. 'યુગચેતના' એ સંજ્ઞાનો આની સાથે સમ્બન્ધ બેડી શકાય. આથી કવિ જે સમાજમા રહેતો હોય તેને વિશેની અભિજ્ઞતા નહીં, સમકાલીન ચેતના નહીં, પણ આખા યુગનો પોતાના વ્યાપમા સમેટી લઈ શકે એવી ચેતના એમ સમજવું રહ્યું. સાચા કવિની ચેતનાનો વ્યાપ આથી નાનો ન હોઈ શકે. વળી કોઈ યુગને આપણે આની પહેલાના યુગથી નિરપેક્ષપણે ભાગ્યે જ બાણી શકીએ. અખણ ચેતના કાળને અખણ રૂપે ગ્રહવા મથતી હોય છે. કાળના અમુક એક અણને પરિમિત સંદર્ભમા બેઠાએ તો અમુક ઘટનાઓ મોટા પરિમાણની લાગે, પણ વ્યાપક સંદર્ભમા મૂકીને બેતા એનું મહત્ત્વ કદાચ એટલું ન રહે. એટલું જ નહીં એ ઘટનાનું રૂપ પણ એથી બદલાઈ જાય. ઘટનાની સહેલાઈથી ઓળખાવી શકાય એવી બાહ્ય વીગતોનો તાળો મેળવી આપવાનું કામ કવિનું નથી. ઘટનાનો એ રૂપનો પરિચય આપવામા કવિકાર્ય રહ્યું નથી ઘટનાનું ગહરય એને વ્યાપક સંદર્ભમા મૂકીને બેવાથી જ પ્રકટ થાય છે. જુદા જુદા યુગોને અડખેપડખે મુકવાથી જ કેટલીક વાર કેટલાક સત્યો ઉદ્ભાસિત થઈ ભ્રેષ્ટ છે યુગમા વર્તાતી અરાજકતાને સમજવા એને અન્ય યુગની પડખે મૂકીને બેવી પડે. એલિયટની રચનાપદ્ધતિ આવી જ હતી. આપણે કવિ પણ આજની ઘટનાનું સાચું રૂપ ભૂતકાળની

કોઈકે પુરાણકથાની પડખે એને મૂકીને વધુ સમર્થ રીતે પ્રકટ કરી શકે. આવાં પુરાણકલ્પનો (myths)ની શોધ દરેક સમર્થ કવિ કરતો રહે છે. આવાં પુરાણકલ્પનોમાં આખા એક યુગની સંકુલ અભિજ્ઞતા સંચિત થઈને પ્રકટ થતી હોય છે. વ્યક્તિતની નહીં, પણ સમસ્ત પ્રજાની સંચિત સ્મૃતિની ભૂમિકા પર એની રચના થાય છે.

એકવાર આપણી કાવ્યવિવેચનાએ કાવ્યમાં સામાજિક અભિજ્ઞતાનો આગ્રહ ઉચ્ચપણે રાખ્યો હતો. નરસિંહરાવ, હરિશ્ચન્દ્ર ભટ્ટ, રાજેન્દ્ર શાહ એનો ભોગ ખન્યા હતા. ‘કાન્ત’નો પણ ઝાઝો ખચાવ થઈ શકે તેમ નથી. યુગને આવરી લેતી વિભૂતિ આપણને સાંપડી રહે છે ત્યારે એ વિભૂતિમાં જ યુગને સાકાર થતો આપણે બેઠાં લઈએ છીએ. આથી ગાંધીજીના આવિર્ભાવે આપણી બે દાયકાની કવિતાનું કામ સરળ કરી આપ્યું, દલિત-પીડિતો માટેની સહાનુભૂતિ, સ્વાતંત્ર્યઝંખના, શહાદત, વ્યક્તિ મટીને વિશ્વમાનવી ખનવાની ઝંખના, વિશ્વશાંતિ, આ બધું વાતાવરણમાં વ્યાપી ગયું હતું. આથી કવિને મોઢે એ ઝટ ચઢી ગયું. કવિની કવિ તરીકેની શોધનું એ પરિણામ નહોતું. વિભૂતિવંદનાનું ફળ હતું. આથી એ દાયકાઓની કવિતા આજે એકદમ જૂની થઈ ગયેલી લાગે છે. ગાંધીજી જૂના થયા નથી. વાસ્તવવાદ માનવતાવાદ પણ આખા યુગને સમાવી લઈ શકતા નથી. યુગની ચેતનાના અનેક સ્તર હોય છે, ને એમાં પરસ્પરવિરોધી એવાં ઘણાં સંકુલ બળો સમાવિષ્ટ થઈને રહ્યાં હોય છે. એનો સહેલાઈથી લઘુતમ દઢભાજક કાઢીને એના વડે સમગ્ર યુગને અવગત કર્યાનો કોઈ દાવો કરી શકે નહીં. આપણી કવિતા કંઈક આવું કરવા ગઈ.

યુગને અવગત કરવાની કવિની પદ્ધતિ જુદી હોય છે.

નકકી કરેલી નિભાવનાના ચોકડામાં એ યુગને ચાતુરીથી ગોળવેના નથી જેને સ્થાનીભાવ કહીએ છીએ તે તો મનાતન છે, પણ એના વિદીપા આનંદન બદલાય છે ને એને પગિણામે પ્રતિભાવનું સ્વરૂપ પણ બદલાય છે આ બધામાંથી ધીમે ધીમ યુગચેતના આકાર લેતી આવે છે બધા વચ્ચે ગદ્યો છતાં બધાથી નહેજ અળગો ગદ્યને કવિ આ પ્રતિભાવેને, મવેદનાએને ઝળવા મથેના ડોય છે આપણે। વ્યવહાર ને આપણા પગિમિત પ્રયોજનો મવેદનેના સ્વરૂપને ડોકળીને ધૂધશુ કરી નાખે છે તેનો કવિ અવિકલ રૂપે સાક્ષાત્કાર કરવા મથે છે આથી માનવભૂતિને માથે તોળાઈ ગહેના ભયનો કે આશાનો ધબકાર આવા કવિની ચેતના પ્રથમ અનુભવે છે ખણ્ડખણ્ડમાં જે વિકન થઈને વિભેગઈ જાય છે તેને અખણ્ડ રૂપે મૂર્ત કરવાનું કામ આવા કવિની ચેતના માથે લે છે

યુગનો અવિકન અખણ્ડ સાક્ષાત્કાર કવિ શી રીતે પ્રકટ કરે ? એને માટે કવિ પાસે ભાષા સિવાય બીજું સાધન નથી પણ આમ કરતા પહેલાં એની પાસે અમુક વિશિષ્ટ નકારની સજ્જતાની અપેક્ષા ગહે છે જે પ્રજા વચ્ચે એ ગહે છે, જે ભૂમિખણ્ડમાં એ વસે છે ને જેના ભૂતકાળને એણે વારસા લેખે આત્મસાત કર્યા છે તેનો એના પર પ્રભાવ તો પડે જ છે પણ આ પ્રભાવને એ અન્ય સામગ્રી પૈકીની એક સામગ્રી લેખે જ જુએ છે, કાવ્યમાં એનું રૂપાન્તર તો સિદ્ધ કરવાનું રહે જ છે એને અધીન થઈને એ કાવ્યની સીમાને સકુચિત કરતો નથી આ બધું એના યુગ સાથેના સંબંધમાં પરાક્ષતા નાવે એવા વ્યવધાનરૂપ નીવડવું બેઈએ નહીં

કાવ્યવિવચન પણ કાવ્યને આધારે યુગચેતનાનો પગિચય મળવવા ઈચ્છે ત્યારે એ પગિચય કાવ્ય પાસેથી કાવ્યની ગીતે

મેળવવાનો છે એ તરફ દુર્લ્લક્ષ કરે નહીં તે જરૂરી છે. અમુક એક તખ્તમાં અતિશય પ્રભાવ પાડનાર લેખાયેલી થોડી વીગતો, વિવેચન ઓળખે એ રૂપે બે કવિ આપી છૂટે તો એ કવિ યુગમૂર્તિ - આવું વલણ બે વિવેચન ધરાવે તો કાવ્યનો સાચો મહિમા એને હાથે ખણિડત થવાનો સમ્ભવ રહે. વીગતો કાવ્યની સામગ્રી છે, એના પર કવિની ચેતના કામ કરે છે, સંસ્કાર પાડે છે, એનું રૂપાન્તર સાધે છે. આ રૂપાન્તરની પ્રક્રિયાની વિવેચન અવગણના ન કરી શકે. સમયમાં આપણે જીવીએ છીએ. આથી સમયની સંવેદના કાવ્યમાં મહત્ત્વની ખની રહે છે. આપણા યુગમાં તો ઘટનાઓ એવી તો તેજ રફતારથી ખનતી આવે છે કે એકાદ દસકામાં આપણે જાણે સદીઓ સમેટી લઈએ છીએ. આપણી સામેના જગતના પરિપ્રેક્ષ્ય પર આની અસર પડ્યા વગર રહેતી નથી. આ ઘટનાઓની ભીંસ સમયને જાણે રૂંધીને સાંકડો કરી નાખે છે, એનું દબાણ એનાં હાડ જૂટાં પાડી નાખે છે, ક્ષણિક્ષણના અંકોડા જૂટા પડી જાય છે. આથી એક પ્રકારની વિક્ષિપ્તતા, આપણી આકૃતિને ભૂંસી નાખે એવો કશો ઝંઝાવાત સમયના સાંકડા હિંદ્રમાં થઈને સુસવી રહે છે. આથી નિશ્ચિતતાના પાયા હચમચી જિંઠે છે. યુધ્ધોની સતત સળગતી રહેતી જામગરી, સંહારને માટેની અમાનુષી ઘેલછા આજે અમુક એક ભૌગોલિક અંશ પૂરતાં મર્યાદિત રહ્યાં નથી. આની પડખે માનવી પોતાની ચેતનાને અખણ રાખવા મથી રહ્યો છે, શીર્ણવિશીર્ણ થવા ખેઠેલા આજુબાજુના પરિવેશ વચ્ચે આજનો કવિ પોતાને ટકી રહેવા માટે નાનો શો અવકાશખણ સરજી લેવા મથે છે, ચારે બાજુ વધુ એકાકાર થઈને કવિને પણ એમાં ભેળવી દઈને ભૂંસી નાખવા ધસી આવે છે. ત્યારે કવિ પોતાની વાણીથી

રચેલા થોડાક મૂલ્યોની નકકર ધરતી પર ખજ સ્થિર કરવા
 મથી ગૂં છે. આ નકકર ધરતી ભીની કરવામા એ કદીક વ્યંગ,
 ઉપહાસ ને આત્મસત્સંનનો સુઝા ઉપયોગ કરે છે. પીડા થાય
 એટલી સંવેદના પોતે ટકાવી રાખી છે ખરી કે નહીં તે બલુવા
 માટે કદી એ પોતાની બાતને પીડે પણ છે, કારણ કે મહત્વની
 વસ્તુ તે આ આત્મસંજ્ઞા છે. પણ એના આ વ્યંગ ને ઉપહાસ
 તે કોઈ ગમગણસુધારકની દુનિયાને સુધારવાની ધગશમાથી
 ઉદ્દેશવ્યા નથી હોતા. એ વ્યંગ ને ઉપહાસની તિર્યક્તતાના
 માધ્યમમાથી જ કદાચ અવળીસવળી થઈ ગયેલી સૃષ્ટિને એ
 બેઈ ક્ષેવા ઇચ્છે છે, તે બેઈને એમા કયાક પોતાનું સ્થાન શોધવાને
 બદલે બને તો એનાથી સહેજ અળગા સરી જઈને એ આત્મસંજ્ઞા
 ટકાવી રાખવા ઇચ્છે છે. સૃષ્ટિને ફરીથી રચવાનો આરંભ
 થશે ત્યારે આવી આત્મસંજ્ઞાના પર જ એનો પાયો ચલુવાનો
 રહેશે. કેટલાકને આજનો કવિ ‘હુ’ની વધારે પડતી વાતો કરે
 છે તે કંઈક ઉદ્વેગાઈલરી લાગે છે. હા-કોઈકવાર ઉપલક
 દષ્ટિએ બેતા આવુ લાગવાનો સંભવ રહે છે, પણ આ ઉદ્વેગાઈના
 છદ્મવેશ પાછળ એ જને સંજોપવા ઇચ્છે છે એ તો અત્યંત
 ભીરુ ને સંક્રાંચીલ એવું કશુંક છે. આ ‘હુ’ પોતાને વિશેનો
 એકરાગ કરવાનું વલણ ધરાવે છે. આ એકરાગ પણ એ કશાક
 મરણિયાવેડાથી કરતો હોય એવું લાગે છે. નિર્બ્રાન્તિની અવસ્થામા
 આવી પડ્યા પછી શૂન્યથી શોષાઈને હુપ્ત ન થઈ બચ એટલા
 ખાતર એ ‘હુ’નું નાનું શું ટપકું ઘંટીને એમાથી ટકી
 ગૂંવાય એટલી વિશિષ્ટતા સજવા મથી રહે છે એક બાજુથી
 નિર્બ્રાન્તિમાથી પ્રકટતી શૂન્યતા એને ઘેરી ક્ષેવા મથે છે. તો બીજી
 બાજુથી એને અળગો ન રહેવા દેવા ઇચ્છતી, એને પોતાનામાયે
 એક ગળીને એકાકાગ કરી ગળી જવા ઇચ્છતી નરી

સમસામયિકતામાંથી પણ એ ખચવા ઇચ્છે છે. કવિ સમગ્ર
 પરિપ્રેક્ષ્યને બેવા પૂરતો સહેજ અળગો સરીને રહે એ જરૂરી
 છે. એકાન્તમાં જ એ વિશ્વને બેટી શકે છે, પણ આ એકાન્ત
 અનેક નિમિત્તે આવે એની પાસેથી ઝૂંટવાઈ રહ્યું છે. યુદ્ધનો
 સિન્ધુડો ગાવાને કે સૂત્રોનો નાદ ગબાવવાને એનો કણક ખપમાં
 લેવાની પેરવી ચાલતી જ રહે છે. સ્વીકૃતિનું પ્રલોભન એની
 સામે ધરવામાં આવે છે. પણ આ પ્રકારની સ્વીકૃતિ અન્તે તો
 સમૂળગી દોષમાં પરિણમે, અન્તે તો પોતાનો કણક લોકડિયાંના
 ઘોંઘાટમાં સંભળાતો જ ખંધ થઈ જાય એવી એને દહેશત
 રહે છે. આથી એ પોતાનું એકાન્ત લાખ પ્રયત્ને ટકાવી રાખવા
 મથે છે. આ એકાન્તમાં એને સૌ પ્રથમ સામનો કરવાનો
 આવે છે તે પોતાના અનાવૃત્ત વ્યક્તિત્વનો. આ સામનો કરવાને
 માટે પ્રામાણિકતાનો ખપ પડે છે, બે આ ઓળખ જ બોદી
 ઠરે તો પછીનું ખધું જ મિથ્યા ઠરે. તે ઓળખ કરવાની પ્રક્રિયા જ
 ઘણી વાર એની કાવ્યરચનાની પ્રક્રિયા ખની રહે છે. આ અર્થમાં
 જ આજની કવિતા મોટે ભાગે આત્મલક્ષી ખની રહી છે.
 આ ઓળખ સિદ્ધ કરવા જતાં જ એને સામનો કરવો પડે
 છે ઇશ્વરનો. કદીક એના તેજમાં એ પોતાને ઓળખે છે, તો
 કદીક એના પડછાયાથી એ પોતાને સાવ ભૂંસાઈ જતો જુએ
 છે, આથી વિદ્રોહના કર્કશ સૂરથી એ ખચી જવા મથે છે. પણ
 ઇશ્વર માનવચેતનાનો સદાનો દૂરતો ને કદી નહીં રૂઝાનારો વ્રણ
 છે. ફરી ફરી એની આંગળી એ વ્રણ પર જઈને ઠરે છે. આજનો
 કવિ અનેક પ્રકારે ઇશ્વર તરફ નજર નાખતો રહે છે. કદીક
 એનામાં નાસ્તિકની ધૃષ્ટતા દેખાય છે તો કદીક ઇશ્વરને એ
 પોતાના રક્ષણ હેઠળ રાખવાની ખટપટમાં પણ પડેલો દેખાય
 છે. ઉપાલમ્ભનો સૌથી મોટો ભોગ ખનનાર પણ ઇશ્વર જ છે.

માટે અસાધારણ વિદગ્ધતાનો ખપ પડે છે. સૌન્દર્યને ઢિગારી
 લેવાને માટે એને સરખી જનાર કદર્ય કુત્સિત પરિવેશને પણ
 ઓળખી લેવો પડે. કદીક નકલી સૌન્દર્યનાં ભેડકણાં જ આવી
 કુત્સિતતા શિષ્ટતાનો ચંચળો ઓઢીને, સરજમે જાય છે. કવિ
 આ કુત્સિતતાનો કુત્સિતતાથી જ છેદ ઉરાડી દેવા ઇચ્છે છે. બે આ
 દષ્ટિએ બેઠએ તો આખરે તો એ સૌન્દર્યના હિતમાં જ કવિતાને
 પ્રયોજતો દેખાશે.

હવે રહી વાત હતાશાની. નિર્ભાન્તિ જે પારદર્શકતા સરજી
 આપે તે કવિને સ્વીકાર્યે જ છૂટકો. પછી નિર્ભાંક ખનીને એ
 પારદર્શકતા જે ખતાવે તે બેબું જ રહ્યું નિર્ભાન્તિ એ નિર્ભાંકને
 જ પ્રાપ્ત થાય એવું વરદાન છે. બે એને પરિણામે હતાશા
 આવતી હોય તો એનું મૂલ્ય પણ આપણે માટે ઘણું છે, પણ
 આપણે કવિ હતાશાને મોંમાં મમળાવ્યા કરે છે. એ અધકાર,
 દુવડ ને સ્મશાનની વાત કરે છે. એ પણ કલાપીએ વર્ણવેલા
 સ્મશાનો ઢુંઢનારા વરવા બેગીઓ પૈકીનો જ છે, એ સૂર્યદેષી
 છે એવું કહેવાતું સંલગાય છે. કેટલાક મુરખીઓ એવી પણ
 લગવાનને પ્રાર્થના કરી રહ્યા છે કે આ અનિષ્ટનું મોજું જલદી
 શમી જાય તો સારું. પણ કવિતા પ્રત્યેનો આ ઉચિત દષ્ટિકોણ
 નથી. એમાં જેટલી ભીરુતા છે તેટલો વિવેક નથી, જેટલી આત્મતુષ્ટિ
 છે તેટલી સત્યનિષ્ઠા નથી. કવિ જે રચે છે તે કેવું રચાઈ
 આવે છે તે તપાસો. એ ગતાનુગતિક ન્યાયે ચાલતો હશે, કોઈ
 ફેશનોને વશવર્તીને ચાલતો હશે તો એની કવિતા જ એની ચાડી
 ખાશે. પણ દુર્ભાગ્ય એ છે કે જે નિષ્ઠાથી કવિતા પાસે જવું બેઠએ
 તે નિષ્ઠાથી આપણે જતા નથી ને દૂર રહ્યા રહ્યા ત્રાહિમામ
 ત્રાહિમામનો જાપ જપ્યા કરીએ છીએ. ત્રીસી ને એની પછીના
 દાયકાની કવિતામાં પોપટિયા ઉચ્ચારણવાળી કવિતા નહોતી ?

ધર્મગ્ને નિમિત્તે આપણી કવિતામાં એક અનોખી વક્ર ભગિ
નીપજતી આવે છે આ ઇશ્વર જ એની સર્વવ્યાપકતાને કારણે
કવિને એની ચેતનાની ને સ્મૃતિની નિમ્નતમ આદિમ ગભીરતા
સુધી ભેડે ભેડે ખેચી લઈ બચે છે આના કેટલાક ઇષ્ટ
પરિણામોથી આપણી કવિતા સમૃદ્ધ પણ બનતી આવે છે
એની હવે વીગતે તપાસ થવી ઘટે

સાન્દર્યબોધ, સત્યબોધ, તદ્ધીનતા, લયધીનતા, આવી
કેટલીક સજ્ઞાઓ કાચતુ પરિણામ અને નેથી એ જ
કાવ્યતુ પ્રયોજન એમ માનીને, પ્રયોજનને આપણી કાચવિવેચના
વર્ણવતી આવી છે આ બધી સજ્ઞાઓ અર્વાચીન કવિતાના
સદર્શમાં ફેગતપામ માગે છે કાચ સૌન્દર્ય સિદ્ધ કરે છે તે
કથુક રુચિગ, મોહામણ, અવકૃત ઉપબવીને નહીં કાચતુ સાન્દર્ય
એના ઘટકોની અન્વીતિમાં ગ્રહ્ય હોય છે સૌન્દર્ય કરતા
સામર્થ્ય કેટલીક વાર વધુ સ્પૃહણીય બની ગ્હે છે, ને સામર્થ્યને
એતુ આગલુ સૌન્દર્ય હોય જ છે વન્ય પશુને નાથવાને માટે
ગાળો બનાવીને એના ગળામાં નાખવામાં આવે એ રીતે જ
ઘટનાઓ કે સવેદનાઓ આજ સુધી કદી અન્યથા પામી ન
હોય તેને ગાળો નાખીને નાથવાનો સમર્થ પ્રયત્ન આજના
કવિને કરવાનો રહે છે વિધિનિષેધની ચોક્કસાઈની વાડને ઢેકીને
નાઢેલી ઘણી પ્રાકૃત આદિમ સવેદનાને કવિ નિર્ભીકપણે ઓળખી
લેવા ઇચ્છે છે બટકબોલુ ને ડાહ્યતુ વિવેચન બે એને આમ કરતા
વારેતો બાણીકરીને થોડી અશિષ્ટતા, પ્રાકૃતતા કે અશ્લીનતાને
આશ્રય લઈને કવિ એ વિવેચનને પોતાનાથી દૂર ગએ છે પણ
આ પ્રકારની અશ્લીનતા કે અશિષ્ટતા કવિતાવિહોણી જ હોય
છે એવુ નથી કેટલીકવાર તો આવી અશ્લીનતાના નિરૂપણ

માટે અસાધારણ વિદગ્ધતાનો ખપ પડે છે. સૌન્દર્યને ઉગારી લેવાને માટે એને સરખી જનાર કદર્ય કુત્સિત પરિવેશને પણ ઓળખી લેવો પડે. કદીક નકલી સૌન્દર્યનાં બેડકણાં જ આવી કુત્સિતતા શિષ્ટતાનો ચંચળો ઓઢીને, સરજમે જાય છે. કવિ આ કુત્સિતતાનો કુત્સિતતાથી જ છેદ ઉરાડી દેવા ઇચ્છે છે. બે આ દૃષ્ટિએ બેઠએ તો આખરે તો એ સૌન્દર્યના હિતમાં જ કવિતાને પ્રયોજતો દેખાશે.

હવે રહી વાત હતાશાની. નિર્ભાન્તિ જે પારદર્શકતા સરજી આપે તે કવિને સ્વીકાર્યે જ છૂટકો. પછી નિર્ભીક ખનીને એ પારદર્શકતા જે ખતાવે તે બેબું જ રહ્યું નિર્ભાન્તિ એ નિર્ભીકને જ પ્રાપ્ત થાય એવું વરદાન છે. બે એને પરિણામે હતાશા આવતી હોય તો એનું મૂલ્ય પણ આપણે માટે ઘણું છે, પણ આપણે કવિ હતાશાને મોંમાં મમળાવ્યા કરે છે. એ અંધકાર, દુવડ ને સ્મશાનની વાત કરે છે. એ પણ કલાપીએ વર્ણવેલા સ્મશાનો ઢૂંઢનારા વરવા બેગીઓ પૈકીનો જ છે, એ સૂર્યદેષી છે એવું કહેવાતું સંભળાય છે. કેટલાક મુરખીઓ એવી પણ ભગવાનને પ્રાર્થના કરી રહ્યા છે કે આ અનિષ્ટનું મોજું જલદી શમી જાય તો સારું. પણ કવિતા પ્રત્યેનો આ ઉચિત દૃષ્ટિકોણ નથી. એમાં જેટલી ભીરુતા છે તેટલો વિવેક નથી, જેટલી આત્મતુષ્ટિ છે તેટલી સત્યનિષ્ઠા નથી. કવિ જે રચે છે તે કેવું રચાઈ આવે છે તે તપાસો. એ ગતાનુગતિક ન્યાયે ચાલતો હશે, કોઈ ફેશનોને વશવર્તીને ચાલતો હશે તો એની કવિતા જ એની ચાડી ખાશે. પણ દુર્ભાગ્ય એ છે કે જે નિષ્ઠાથી કવિતા પાસે જવું બેઠએ તે નિષ્ઠાથી આપણે જતા નથી ને દૂર રહ્યા રહ્યા ત્રાહિમામ ત્રાહિમામનો જાપ જપ્યા કરીએ છીએ. ત્રીસી ને એની પછીના દાયકાની કવિતામાં પોપટિયા ઉચ્ચારણવાળી કવિતા નહોતી ?

એ કેમ આપણને એટલી અસહ્ય નથી લાગી ? એમાં સદે એવી ભાવનાચુસ્તતા રહી હતી એ જ કારણે ને ? આ કવિતામાં પણ બધું જ સો ટચનું છે એમ નહીં, પણ એ કંઈક વધુ પ્રામાણિક, નિર્ભીક ને આત્મસંશોધનાત્મક બની છે. એ આત્મસંજ્ઞાને શુદ્ધ રાખવી હોય તો આત્મસંશોધન કવિએ કરવું જ રહ્યું. આજના એક કવિને મુખે જ આ નવી ભૂમિકાના પ્રારંભની વાત સાલળીએ:

મેં આજે ફરીવાર જોયું

કે એક ને એક વાત રહી રહીને તમારી આંખમાં ડોકાય છે.

તમે ફરી હીવાલોની આરપાર જોઈ રહ્યા છો

તમે ફરીવાર બારણાની તિરાડોમાં તાકી રહ્યા છો

ફરી પાછા

વૃક્ષની અંદર પ્રવેશતી ઊંચઈની જેમ

સમયના પાછલાં પગલાં ચીતરી રહ્યા છો,

વર્ષોથી સવાર થઈ ગયેલ ભૂમિ પર

વિસ્તરતા ઘાસની માફક

તમે ફરી ફેલાવા માંડ્યા છો

સદીઓ અગી હિજરાયેલ છવેની વેળા

તમારી જરાક ઊંચડેલી આંખોમાં પ્રગટી છે

આદિમાનવની જેમ તમે પહેલો પ્રણયોદયાર કરવા તત્પર થઈ
છોડ્યા છો

પથગમ્યરની જેમ પાપનો ઓકરાત કરતાં તમે ચમકતા નથી,

અને ઇશ્વરની જેમ ફરી ફરી જન્મ લેતાં ધરાતા નથી,

તમારામાં હવે તમે પ્રવેશી રહ્યા છો

ઘોડો વખત બેઠે તમે દૂર રહ્યા પણ હવે તમે નહિ જઈ શકો

(ગુલાબ મોહમ્મદ રોબ)

આકાશવાણી અમદાવાદ-વડોદરાના સૌજન્યથી

આટલું મુધારી લેશે।

અંક પાત્ર લીટી			અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૭	૧૧	૨	સ્વર્ગમૃગી	સ્વર્ણમૃગી
૪૯	૧૭	૨૦	વાસ્તવાદ	વાસ્તવાદ
	૨૪	૨૦	પ્રણયોરચાર	પ્રણયોચાર
	૨૬		મોહમદ	મોહમદ

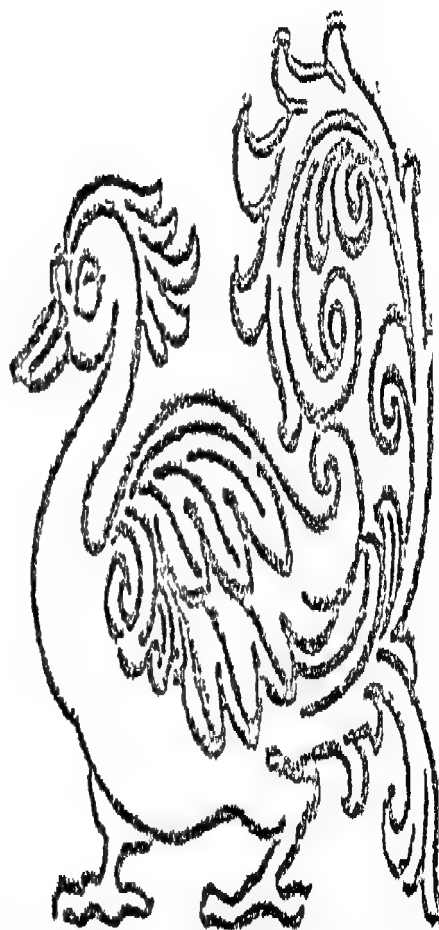
રચનાનું જ ચલત હોય છે એક ખાસત્યકુ કારિદય ઇચ્છા કૃતિ જની ભય છે રેલિયોસ દિઃ
 પદ્ધતિથી રેસ્ટ કરવામાં આવેલ પોલાણનો આકાશીયક આકર્ષક ૧૫ થાય છે જે છે મુદ્દે
 વલણ આધુનિક રચના તરફ હોય છે—જાણી એ ચિત્ત રચના હોયકે પોલાણ રચના

મુકુંદ-એટલે પોલાણ

Bengal 11 M 1 3 On

મુકુંદ ભાવનન નાંદ રટીલ વમરે વિચિત્રેક, આજા રોડ કુલો મુળર્થ ૭૦ ૨૧ એવ

કવિલોક દ્રેશાસિક

તંત્રીઓ. નયંત પારેખ - પ્રિયકાન્ત અધિયાર

સયાજમ-રેશર્માં રૂપિયા ચાર વિદેશમાં સિલિગ ઝાઝા, છટકે નકલના સિત્તેર પેસા સયાજમ ભરવાનાં રચના
(૧) મલિલોક ૩૮૦, ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨. (૨) એન એમ ત્રિપાઠી પ્રા લિ, પ્રિન્સેસ રોડ, મુંબઈ ૨
(૩) પિનાકિન્ કાઠાર, કાઠાર ગ્રધર્સ, ભર્મન સિલ્લર માર્કેટ, રતનપોળ, અમદાવાદ (૪) શિવકુમાર ભોષી,
મુદરોન ગ્રોન્ડ ક પતી, ૧૨, પોર્ટીંગ ઝર્મ રોડ, કલકત્તા ૧

આ આંકમાં

મલિલાલ દેસાઈ

ગજેન્દ્ર શાહ

અમલ રૈય

એનહરશિમ

ઉસ્માન પઠાન

ગવજ પટેલ

'શાહિદ' શિનોરવાળા

•

માલિક કવિલોક સંસ્થા વતી નયંત જે. પારેખે લિપિની પ્રિન્ટરી,
૩૮૦ ગિરગામ રોડ મુંબઈ ૨ મા ગ્રાંપી ત્યાંથી પ્રગટ થ્યું.

કવિલોક

૫૦

વર્ષ ૯ : અંક ૨

માર્ચ - એપ્રિલ : ૧૯૬૬

મણિલાલ દેસાઈ

ગઝલ

ગાડીની ખટરખટ સાથે દોડતી આ સીમ.
બ્હીસણની સાથ આલમાં રેલાઈ જતી સીમ.

અંધારમાં સૂરજને એ અંખી રહે સદા,
બ્હેલી સવારે વાડમાં બંધાઈ જતી સીમ.

તારી નજરમાં ખીલી હતી કાગદી વસંત,
સાચાં ફૂલોથી આંખમાં ભરાઈ જતી સીમ.

રસ્તા ઉપર અજાણી નજર બાય છે મળી,
બાણે કે ફાટી ભોંયથી ચીરાઈ જતી સીમ.

એ વાતની તો કોઈને ક્યાંથી ખબર પડે,
ફરફરતા ઘાસમાં ય તે ઠેલાઈ જતી સીમ.

રાજેન્દ્ર શાહ

(ચિત્રણ - છવિ)

ગંકુતલા

ધનગન ધનગન

રમે ઉપવનમહી પુષ્પિત યૌવન.

પ્રથમ પ્રહર શેષે

શીતલ આતપ .. છાયા તેજ.. સહિયર સગ

નાને આલવાલ કરે સલિલસિંચન.

લીની ડાખળીએ લાગ્યો લહે લાલ કિમ્બલમ લમ

ભિઘડતી પાઢડીનો ઝીંસે પરિચય

પ્રીતિ

હોહ પગ ફરકત ઋતુ ગમ્ય ગીતે.

ઠને આવે ભીરુ મગશિશુ

મુખ પર હજીય તે વણુરુચ્યો દર્ભતૃણક્ષત,

પ્રિયંસુતેલનો જયહીં છુછાયેલ લેપ

ખાજુ પગ ઘટ મેલી

લુંટણને ટેકી દુર્વા પગ

કુણા અંકુગના ધી...રે ધી રે ધરે મૃગમુખમા ધવલ

પીક પગ ફરી ગહે મુદ્દ મુદ્દ એનો વામકગ-

કગ નહીં કમલનુ દલ

કપોલમા કશી મુસકાન ।

અતગમા ઉન્મેષ પામતી જનનીનુ બાણે

બાળકને નિજ પયપાન.

માલતિકુસુમ વહે રયામ ચૂડા કરે અલંકૃત
 ચારુ સખી પ્રિયંવદા,
 સમ્મુખ આવી કટાક્ષપૂર્ણ લહી
 ગાલ પર ભરે મીઠી ચૂંટી.
 જૂઠી જૂઠી રીસનો ભૂલંગ - પ્રતિકાર
 પખે ભિલડંત લજ્જાઅરુણાઈ...
 તણીં પળે કાવિદાર તણીં એક ડાળે
 ભીનું વલકલ સૂકવે અનુસૂયા
 તે -

મૃગયાર્થ વિહરતા ધનુસજ્જ રાજવીને લહે-
 અશ્વ છોડી આવે છે જે પર્ણકુટી ભણી
 ઉપવનમાંથી
 ધીરે પાય-
 ઇગિતથી ખેલિતું યે દોરે ત્યહીં ધ્યાન.

પ્રસન્નગભીર આવકાર

વાતે વાતે આશ્રમસેવાને મિષ સરી જાય ખેલ સખીગણ
 રહે એક મ્હોરતું લાવણ્ય
 લાવણ્ય અંખતું જે વિક્રમશીલ વીર્ય
 પન્નદલ સમું સૂર્યસ્પર્શ
 યજ્ઞકુંડ જવાલા શું સમિધ

નયનનાં દલ ઝીલે નયનઅગન
 સૂર્ય ખને જલતું વહનઃ
 એકરૂપ ધરા ને ગગન.

નહીં વ્યવધાન

ધરે અમૃતઆધાન ઋષિ-

તપસ્વીની અપ્સરસી કલા

શકુંતલા.

•

કમલ વૈદ્ય

ગમતું નથી

કું ગમતું નથી...

ગમાડવાનો પ્રયત્ન પણ

મિથ્યા

ફલરિઝ.

ભૂલી બે શકાય... તો ?

તો તો ભવમુક્તિ

મૃત્યુ :

ક્યારે ય એ માગ્યું નહીં આવે.

કહું :

‘કેવી ધીર

બુદ્ધિશાળી છે તું ?’

‘હૃદયવિહિન ?’

ઉત્તરમાં જલજલ પ્રમ.

અવાજ બની જાઉં છું હું.

હૃદય છે ને
 છે એની ધડકન
 ત્યાં લગી મૃત્યુ નથી
 ત્યાં લગી નથી વિસ્મૃતિ
 ત્યાં લગી
 કૈં ગમતું નથી.

તું બે આ બાજુ
 તો
 તને ય કૈં ગમે નહીં.
 એવું થાય ? પણ
 એવું હું બાણી શકું તો—
 કૈં ગમતું નથી પણ—
 એ તો ગમે...

સ્નેહરશ્મિ

હાથકું

૧

કિનારે

જપડતી મેં
દીઠી રૂઢી કિનારે
પીંપળો ને હું !

૨

ઊંચી ભીંત

ઊંચી ઘરની
ભીંત એથી તો મન
ખોવાતું મારું.

૩

ઘવાય !

નાજુક તારી
આંગળી ચૂંટે કૂલ;
ઘવાય નેણ !

૪

લડયાં !

ભિંધમાં લડયાં
આપણે: જાગી સુણું
ગાતી હું તને !

૫

માઝમ રાત

માઝમ રાત:
અભ્રવિહોણું આલ:
ચૂંદડી ભીની !

૬

અદ્વૈતો !

આકાશ ગયું
ભૂંસાઇ: અદ્વૈતો હું
ગિરિખીણમાં !

૭

જૂનાં ખંડેર

જૂનાં ખંડેર
મથે ઢાંકવા એને
પંખી ને વેલા.

૮

ઉસ્માન પઠાન

રૂપનું કણું

ઉડતી નજરમા આવી પડ્યું રૂપનું કણું !
પાપણને સહેજે અમથું નડ્યું રૂપનું કણું !

માસુમ હોઠ મૌનમા સમજી ગયા ઘણું,
અંગડાઇએની આખ ખન્યુ રૂપનું કણું !

શબ્દોની ચાદનીમા જરા હેઠિયું થયુ,
ગીતોની આગળીએ અડ્યુ રૂપનું કણું !

નિર્દોષતામા હાસ્યની ખ્યાલી ઢળી ગઇ,
માતાની આખમાથી સુધું રૂપનું કણું !

કુમાર જિંદગીની બધે નીતરી ગઇ,
પગરવથી પાદડીના હૃદયું રૂપનું કણું !

પાલવની એક કોર અડપણું કરી ગઇ,
બેબનની એસરીમા વસ્યું રૂપનું કણું !

રઘવાટ એનો સ્પર્શી ગયો દિલની ધારને,
રાતોને જાગરણમા મળ્યું રૂપનું કણું !

રાવજ પટેલ

અંધકાર

આંખ પાથરું ત્યાં ત્યાં ખસ કેં
શ્યામ કૌમુદી છલકે પારાવાર...!
એકલો

રહ્યો રહ્યો હું સ્પર્શદેશને યાદ કરું તો
પલસર પાંપણને તટ વહેતું આવે વિશ્વ;
તોરિયો સૂર્ય જૂલતો ઝાકળના ઘોડા પર બિસી.

દીકી'તી મેં કેશનદી ત્યાં-

ફૂંજકી એમાં મારી એનાં કમળ કોળતાં સુ'ધ્યાં'તાં મેં !

એની સરવરતી જલગતિ સરીખો અંધકાર તે આ ?

જ્યાં હમણાં બાળક રડતું હતું

જ્યાં હમણાં વાસણ પડતું હતું

પણ ઘરગથ્થુ અંધાર અહીં તે ક્યાંથી ?

મારું અહીંયાં ચરણ, હાથ કે આંખ કશું ના

આણું તો અહીં સઘળું મારું સેળમેળ પોતામાં કીધું

સાથળની બે પાંદડીઓ આલી'તી

એ પણ છીનવી લીધી !

મેં આ અંધકારને ચીરીને આગળ

ધપવાની વાત કરી'તી...

યુગયુગથી હું જેને ભૂલતો ભૂલતો

એળખતો આવ્યો છું-

એ મિત્ર-સહોદર આ કે ?

તો ક્યાં છ પેલો ?—
 જમાંથી જવતો માટીનો શોર કાનમાં
 અમૃત જવો અડચો હતો !

આ મલમલસાગર યોગરહમ
 રેશમિયું ઘુઘવે—
 એમાંથી હું સિન્ન થવાની વાત ઠરું છું ?
 જમાં રહીને સ્પર્શદેશની સફર ઠરું છું !

‘ઝાહિદ’ શિનોરવાળા

નવી શાયરી

કચારેક ચાંદની બેવા એ ય આવતા !
(ત્યાં) ઝાંખા પડી જતા ખ્યાલો માહતાખના !

બેઈ રહ્યા અરીસા એને જ આમ કે !
પ્રતિબિંબ હોય નાજુ ખ્યાલો શરાખના !

કેવો ઉદાસ એનો રહેરો થઈ જતો !
જ્યારે જુએ છ કાંટા કાઈ ગુલાખના !

સરતી નથી છતાં દરિયાના વિચારમાં—
મોનનું કદાચ આવે એના ય ખવાખના !

એ મેઘધનુષને ઝીલે છે ફૂલમાં !

વર્ણન કરું શું એના રંગ્યા રુઆખના !

છે ખ્યાખ એમના કાઈ ભોંયરા મહી !
તેથી મધૂખ શોધે છે આફતાખના !

છે રેશમી હિનાના આ હસ્ત આપના !
એવું કહે છે કેં ફૂલો, ફૂલછાખના !

બાલી રહી શમા ને આ શાયરી નવી !
એ ફેરવે છ કેવાં પાનાં કિતાખનાં !

મણિલાલ દેસાઈ

મૌન : શબ્દ

ગીસોલથી તારા મૌનને ઊરાડી મૂકવા જઈ છું અને છું નિશાન ચૂકી જઈ છું. થાય છે-તું જાણે છે કે છું અટ્ટેખો છું-તુ મારા કરતા મૌનને વધારે ચાહે છે. એટલે જ તો એને હોકથી અળગું નથી થવા દેતી. મૌનની રેખાને હોકથી દૂર કરી અક્ષરોમા ફેરવવાની તેં રમત રમી જોઈ છે ? તને એવી રમત કદાચ ન પણ ગમે પરંતુ એ રમવા જવી રમત છે. વિચારો તો તને પણ આવતા હશે; થું એને શૂન્યની જ લિપિ વધુ માફક આવે છે ? યાદ છે ? હું જોણવા કહેતો ત્યારે તું શબ્દની જેમ હોક પણ છુપાવી દેતી. આ છુપાવવાની કળા કદાચ કાળા રંગનો ગુણ છે. એની તમે એ ખખું જ છુપાવી દે છે; અને હું તને 'કાળી છોકરી' કહેતો એ તો ખખર છે ને ! કાળી રાત સૂર્ય છુપાવી રાખે છે. તે કદાચ મારા પ્રેમના લાવાને છુપાવવાનું સાહસ એડયુ હોય !

હું જોણાવવા માટે આગ્રહ કરીને માફું છું અને તું કંઈ નથી જોણતી-પછી તું કંઈ આવેશમા આવી એકાએક જોણી પડે છે. એ શબ્દો જાણે કે મારી પાસે પરિચિતતાનું અને સ્નેહનું અસ્તર ચડાવીને આવે છે. શબ્દનો આવો જાદુ તારા મૌનની તાકાત હશે, એવું માનું તો વાધો નહીં ને ? તારા મૌનની આ એક આગવી સિદ્ધિ છે. મને એકલો જૂએ છે અને તરત જ પોતાના ખાલુમા જકડી લેવા દોડે છે. આ તે જ તો એને નવી શીખવ્યું ? તારા હોકના એક

ખૂણા પરથી એ પતંગીઆની જેમ ભૂટે છે અને મારા
 ઓરડાના અવકાશમાં એક પીથું વર્તુળ બનાવે છે. પાછું
 એ તો તારા હેઠના વળાંકમાં ઘર બનાવી બેસી જાય છે.
 પણ પેલો પીથો વર્તુલીઆ અવકાશ વિસ્તરવા માંડે છે.
 પછી તંગ થઈને તૂટે છે. તૂટતાંની સાથે જ એની
 પૃષ્ઠભૂમિમાંથી ઘોડાપૂર એકલતા બહાર આવે છે. જાણે
 મહીનાં પૂર ! એમાં હું ખેંચાઉં છું, તણાઉં છું, ફૂંકું છું, પણ
 ખૂમ નથી પાડી શકતો. જ્યાં ફૂંકું ફૂંકું થઈને તરું છું
 ત્યાં બાજુમાં એક ભાંડું વમળે છે. એ વમળમાં ભિભી
 રહીને તું મને બોલાવ બોલાવ કરે છે, આંખ ઢાળીને !
 હું અને તું જાણીએ છીએ કે નજરનો એ તાર
 આપણામાંથી કોઈને બચાવી શકે એમ નથી.....

પેલી એકલતાનો સાગર ઘુઘવતો ઘુઘવતો સુકાઈ
 ને જાણે કે મારા હૃદયની ધરતી જેવો રક્ષ થયો છે.
 જાણે કે મારા ઘરની બારીએ બેસી એક કાગડો કકળાટ કરે
 છે. જાણે કે મારા ટેબલની તળે બે બિલાડીઓ જીવપર
 આવી યુદ્ધ કરે છે. જાણે કે વાડામાં ડોક લાંબી કરી
 ફૂતરાં પોક મૂકે છે. આ અવાજો મારી નસેનસમાં સૂતેલા
 તારા મૌનને બહાર ખેંચી કાઢવા મથે છે. હું બારી-બારણાં
 બંધ કરી આંખથી હાથ દબાવી આરામખુરસી પર
 બેસી પડું છું. ધમ્ ધમ્ ધડડ ધમ્ ધમ્ ધમ્ ધડડ ધમ્
 એક સરખા અવાજે શરૂ થાય છે. જાણે કે મારા કાનના
 પરદા પર કોઈ સૈન્ય ફૂચ કરી રહ્યું છે. તું હોત તો તારા
 ત્રિશંસાલાપની લિપિ મારા કાનના પરદા પર ચિતરાતી હોત !
 તું કહેતી... ‘તમે એવું માનો છો કે તમે ખરાબ છો !’

હું એ શબ્દને વળગી પડતો. એ શબ્દો વચ્ચે દોડતી દોરડા ગાડીમાં મુસાફરી કરતો હોઈ એવું લાગતું. “કોઈને પૂછી જૂઓ તો ખબર પડે !” તું કહેતી. પણ મારું ભાન એમા નથી. મારા એકાન્ત ઉદાસ મૌનમાથી બચવા માટે આ બે-ચાર શબ્દોને હું મારા રૂમાલને છેડે બાધી લઉં છું.

તુ બાંધેલી તેવા બેચાર શબ્દમિત્રોના ધન પર નો હું આ મોટી મુસાફરીની મદદ બાધી બેઠો છું. બે ચાર શબ્દોને નો માહિયામાં પૂછી મારા કાબા હાથે બાધી રાખ્યા છે, જ્યાં મારા મૌનની દિવાલો બોળંગી કોઈ અંદર આવી ન શકે ! તારા સ્પર્શના બે ચાર રંગીન કાચ કોઈ નોડી ન શકે !

વાત આગળ ચાલતી નથી. તું બેસી રહે છે. તને એમ કે હું તને પછીશ કે ‘હું કેવો લાગું છું?’ પણ મને મૌનની અસિન્ધુકિતમાં વધુ વિશ્વાસ છે. અને એથી પણ વધુ શ્રદ્ધા તારા હડીલા સ્વભાવમાં છે ! અસ્તુ.

આજે તો વીતેલા દિવસોને ફરી પાછી કુંપળો ફૂટી છે કાલે કૂલો આવશે...કહે, તારે માટે એક ગજવો બનાવીને મોકલું ?

૨૬ દેવુઆરી ૧૯૬૬નો પ્રશ્ન

જ્યારે તું ખારી પાસે બેસી રહી રસ્તા પરથી પસાર થતી બીડ જુએ ત્યારે તારા ચહેરાપરના તલનો તણબો કોઈને બાળી ન મૂકે તેવું ધ્યાન રાખજે. કમળના પાન પરના જલ જેવી મારી ચાક કોઈ વાર તારા હૃદય પત્ર પરથી સરી જાય તો તેનો શોક ન કરતી. અહીંના લોકો તો સિનેમાના ફોટોલા પોસ્ટર જેવું

સ્વપ્નનું ફાટેલું ચિત્ર પોતાને ચહેરે ચિટકાડીને ફેરે છે; એમાં તારો ચહેરો સળવા ન દેતી. હું તો હવે દેહ-અક્ષર કે અર્થ દ્વારા નહીં મળું પરંતુ મારા વિચારોના કરોળિયા તારી આસપાસ જાળું બાંધે તો બાંધવા દેજે.

હવે તું જ્યાં મને નહીં જુએ ત્યાં હું હોઈશ; કારણ કે હું તો ઓગળતા ધુમ્મસનો બનેલો છું, આકાશના આઠમા રંગમાં સળેલો છું, તારી હસ્તરેખાના એકાદ વળાંક નીચે છુપાયેલો છું, પીપળાના પાનમાં ખળખળી હસું છું, નદીનાં ચંચળ જળમાં મારી નજરને વહેવડાવું છું. કોઈ દિવસ ટપાલીનો ખોટો સળુકો સંભળાય તો એ મારો પત્ર લાવ્યો હશે. ફેનની ખોટી ઘંટડી વાગે તો મારો ફેન હશે. ખારણા પર સળુકારાના ટકોરા પડે તો તે મારા જ હશે. તું કાવરીખાવરી બની કાગળ લેવા, ફેન ભિંચકવા કે ખારણું ખોલવા ન દોડતી નહીં તો ભૂતકાળની જળમાં તું સપડાઈ જઈશ. તું કેમેય નહીં છૂટી શકે, એમાં જ બંધાયેલા રહી તારે કોશિટો રચવો પડશે. એમાં મારા શબ્દોના તાર ન વીંટાળતી, નહીં તો મને ખબર છે તું એને કાપી બહાર નહીં નીકળી શકે. તું ગુંગળાઈશ. ખારીના ફરફરતા પરદાને ખીંટીએ ટાંગજે, ઘરમાં ધૂપ સળગાવજે, રેડિયો મોટેથી મૂકજે, ગીત ગાજે, ખારી પાસે જઈને ભીંસી રહેજે, તારા ચહેરાપરના તલને સાચવીને દાખડીમાં મૂકી દેજે. કમળના પાનપરના જલ જેવી મારી યાદ સરી જાય તો તું એનો શોક ન કરતી. એને શોધવા તારાં આંસુઓને ન મોકલતી, નહીં તો તું જ એમાં વહી જશે; તું જ એમાં ઢળી જશે. એકલતાનો તક્ષક પાછળ પડે તો મારા ભવિષ્યના અંધકારમાં ભરાઈ જશે. જોજે તારા કર્ણુમૂલની લાલ ચક્રમક મારા એ અંધકારને સળગાવી ન મૂકે ! તારા દીર્ઘકેશની કાળાશ એને ઝાંખો ન પાડે ! તારા મૌનનો

ઝંઝાવાત એને ફૂંટી ન મૂકે ! ભૂતકાળનાં જળ તો ખજૂરાહોના શિક્ષપની જેમ થીજી ગયાં છે; એમાં માછલી ખની તું ન વિહરતી, વર્તમાનની આગમાં તું આગીયો ખનીને ન પડતી, ભવિષ્યની રાતમાં તારા મનને ધ્રુવડ ખની ઘરની બહાર ન જવા દેતી.

હું તો આ ત્રણે કાળથી પર ગતિહીન લય અને સ્થિતિહીન યતિ ખનીને રહીશ, મારી વાસનાના સૂરજની પાછળ ખાડો ખોદી સૂઈ રહીશ, મારા હોડના કંપની સાથે તારા વક્ષપ્રદેશના કંપને ગોડવીશ, તારા ભાવના આકાશને કિલકિલાટ કરી મૂકીશ, અને ધીમે ધીમે પાછળ જોયા વિના ચાલ્યા કરીશ. આગળના અવકાશમાં પાછળના અંધકારની ભાત ઉપસાવીશ, અને અનર્થની ભોંય પર અશોકસ્તંભની જેમ ઘોખંડનો ચર્ધ ઝેરો રહીશ—

ઠહે, તારી ચાહના સિંહને તું માથે તો નહીં મૂકી જાય ને ?

•

ધ રજિસ્ટ્રેશન ઓફ ન્યૂઝપેપર્સ (સેન્દ્રલ)

ફોર્મ ૧૯૫૬ અન્યથે

કવિલોક પત્ર અંગેની માહિતી

ફોર્મ નં. ૪

(જુઓ ફોર્મ નં. ૮)

- ૧ પ્રકાશનસ્થળ : ૩૮૦, ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨
- ૨ પ્રકાશનની સામયિકતા : દ્વિમાસિક
- ૩ મુદ્રકનું નામ : જયંત પારેખ
- રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય
- સરનામું : કવિલોક, ૩૮૦, ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨.
- ૪ પ્રકાશકનું નામ }
રાષ્ટ્રીયતા } ઉપર મુજબ
સરનામું }
- ૫ તંત્રીનું નામ : જયંત પારેખ, પ્રિયકાન્ત મણિયાર
- રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય
- સરનામું : કવિલોક, ૩૮૦, ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨.
- ૬ જે વ્યક્તિઓ અખબારના
માલિક હોય અથવા કુલ
થાપણના એક ટકાથી વધારે
થાપણ રોકનારા ભાગીદારો
અથવા શેરહોલ્ડરોનાં નામ
તથા સરનામાં }

‘કવિલોક’ વતી
જયંત પારેખ

હું, જયંત પારેખ, આથી જાહેર કરું છું કે ઉપર આપેલી
વેગતો મારી વધુમાં વધુ જાણ અને માન્યતા મુજબ સાચી છે.

11. ૧૫-૩-૬૬

સહી : જયંત પારેખ

પ્રકાશક

કવિસોહ : દ્રેમાસિક

તંત્રીઓ : જ્યંત પારેખ - પ્રિયકાન્ત મણિયાર

સપ્તાજીમ-રેસામાં રૂપિયા ચાર : વિદેશમાં સિલિંગ આઠ. છૂટક નકલના સિત્તેર પેસા
(૧) કલિલોક, ૩૮૦, ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨. (૨) કૈન, એમ ત્રિપાઠી આ લિઃ કિન્હોસ રટ્ટીદ, મુંબઈ ૨.
(૩) પિનાકિન્ કોકોર, કોકોર પ્રધર્મ, જર્મન સિલ્વર પારેખ, રતનગોળ, અમદાવાદ (૪) ત્રિપાઠીઆરે ભોળી.
મુદ્રણ : એન્ક કંપની, ૧૨, પોર્ટુગીઝ ચર્ચ રટ્ટીદ, કલકત્તા ૧

આ અંકમાં

સુભતા પ્રિયંવદા

રાજેન્દ્ર શાહ

કમલ વૈદ્ય

ચ દ્રશ્યેખર ઠંકરુ

ઉસ્માન પકાન

અંબાલાલ પુગલી

આવરણ ચિત્ર : અમૃત ગોહલ

માસિક કવિસોહ સંસ્થા પતી જ્યંત જે. પારેખે સિપિની પ્રિન્ટરી,
૨૮૦ ગિરગામ રોડ મુંબઈ ૨ મા છાપી ત્યાંથી પ્રગટ થયું.

કવિલોક

૫૧

વર્ષ ૯ : અંક ૩

મે - જૂન : ૧૯૬૬

સુજતા પ્રિયંવદા

હું છું એક અગ્નિશિખા

જાણતી હું

ક્યાં પ્રસવ મારો

હું તો આતામ્ર અગ્નિશિખા

હું તો છું આત્મદાહનકામુકા

જ્યાં સ્પર્શ કરતી

તે પ્રદીપ્ત થનાર

કરતી ત્યાગ તે

જાણે ખરો અંગાર !

તૃપ્તિવિહીન

અગ્નિશિખા છું હું !

દુર્વાલ

તુરુ આ ઐશ્વર્ય
અદ્યાયુ વળી આનંદ
એમા વ્યાપ્ત બે થાવા ચહે જીવન
થવા હો !

- પ્રત્યેકની વિસ્તીર્ણ બે ગભીરતા
ધારે ન જીવન
તો જવા હો !

આ પ્રાણમા
પાદપ થતુ બે ના બન્યુ
તો તુરુ છે, સંવૃદ્ધિ !
બે હું
આ વિપુલ નીહારિકાના
ચંદ્રને ચર્ચિત વિતાને
ચુકતાગિકા પ્રભાતી થઈ શકુ તો
એ હશે સિદ્ધિ ચરમ મારી !

ઉદ્યાનમા અવરુદ્ધ
હું નવ પુષ્પ ભ્રમ લાલિત બનુ
તો ખેદ ના કિંચિત.
ધરના નિપટ અંતિમ એક છેડે
શ્યામ દુર્વાલ બનું
પ્રાન્તિકૃતષ્ટો પદસ્પર્શ પામી
ધન્ય તો હું

સ્વપ્નશું એ યે કદાચન હોય તો !

તો યે ભલે,

એ

કલાન્ત મારા પ્રાણની

અક્ષય અમર અવ્યય

બને સંપદ !

છર્ષા

સમુદ્રમંથનની સમાપ્તિ...

કાલકૂટ વિષનું પાન કરે છે સદાશિવ.

હા અકસ્માત—

પીતાં પીતાં પાત્રમાંથી એક ખિંદુનું ઝરવું

પાવન આ મૃત્તિકા પર !

કંઈક આગસ ને અવહેલાથી

બ્રહ્માએ ન દીધું લેશ ધ્યાન.

સર્જન-નિરત હતા એ તો !

યુગ-યુગ લગી —

સર્જન પર સર્જન કરતા જ રહ્યા

અગણિત જીવોનું !

સમય મળતાં

તીવ્ર કાલકૂટનું એક એ ખુંદ

ઉર્વરા આ મૃત્તિકા પર

અંકુરિત થયું ‘છર્ષા’ રૂપે —

લીલુંછમ, મ્હોયું ને ફળયું પણ !

કહી નથી શકાતું,

ખરેખર, જાહાની આ સૃષ્ટિ
ફગી ઠંચારેય મુકત થશે ખરી
'ઈર્ષા'ની
તાતી જલનથી ।

પૃથ્વી

તમે પુરુષ
હું પ્રકૃતિ,
તમે સૃષ્ટિ
હું ધર્મી,
આપણી યુગ્મ સત્તા હી
આ પૃથ્વી !

તમે ઉચ્છ્રામ
હું આનંદ,
તમે ક્ષુબ્ધ
હું વિષાદ,
આપણું યુગ્મ અપદન તે
પૃથ્વી !

તમે સત્ય
હું શાશ્વતી,
તમારે ન આદિ
હું અનંત,
આપણો યુગ્મ કાલ પ્રવાહ તે
આ પૃથ્વી !

તમે અંકુર
હું સ્પંદન,
તમે રૂપ ને
હું રસ,
આપણી યુગ્મ સૃષ્ટિ જ
આ પૃથ્વી !

તમે શક્તિ
હું પ્રેરણા,
તમે શિવ
હું સાધના,
આપણે યુગ્મ આવેગ
આ પૃથ્વી !

હું : એક આત્મ-અભિવ્યક્તિ

શાંત રહો !
નિષ્પ્રયોજન છે મારે કાજ કરેલી
તમારી આ સકલ નિષ્કળ સન્તવટ.
ભિભી છું હું
સંસારના આ રંગમંચ પર
સ્થિર
નિર્વિકાર
મૌન,
મારી ચારેકોર
નીહારિકાનું અનંત વલય !
મારી શાખા પ્રશાખાએ

મારે પછે પછે
 યુગ-યુગ-સંચિત
 કંઈ કેટલાં ધૂલિનાં સ્તર
 કેટલું અભિજ્ઞાન
 કેટલી ગ્લાનિ
 ને ગૌરવ - જીવિતવ્યનું !

એક સુદીર્ઘ
 વિયોગાત નાટકનું દશ્ય
 હજી હમણા જ પૂરું થયું છે,
 પડદો પડી ગયો છે,
 વિમૂઢ દર્શક સહુ પાછાં ફર્યાં છે,
 સામેનું પ્રેક્ષાલય ધૂન્ય ખની ગયું છે,
 સજ્જાખંડમાં
 શ્રાન્ત કલાન્ત કુશીલવગણ !
 વાઘ હવે બન્યાં રવહીન,
 આલોકનું થયું નિર્વાપણ,
 અંતમાં
 ઉદ્ઘોષકનો સિંગાધ્વનિ
 વહી ગયો નિરંજનાના ઓત બેગો ભળી !

આ ક્ષમા-શુદ્ધિ અંધકારમાં
 હવે મને ધારણ કરવા દો મારું મૃગ રૂપ.
 એ જ પરિપૂર્ણ ફલ,
 એ જ પક્ષી,
 એ જ જલ,

ઐ જ સૌરભ,
 ઐ જ છાયા,
 ઐ જ અતીન્દ્રિય સત્તા !
 મારાં પ્રાકૃત રક્તની ભીતર
 પ્રેયસીની કાયા જેવી
 વિકસિત અપરિમેયતા -
 પ્રોથિત પ્રાચીન સ્થિર વૃક્ષ છું હું.
 ચેતનાની પેલી પાર
 મૃદુ, દુર્જેય આસોડને
 એકાંતે
 નિજને
 મહોદવા દો મને
 એ કુરુણાધન પુષ્કની
 મધુર સ્મિતિ સમ.

(મૂળ ઉડિયાના લેખકાએ જ કરેલા હિન્દી અનુવાદને આધારે)

રાજેન્દ્ર શાહ

દાડમડી

હમિંગાગના ફૂલ જોવો સવાગનો તડકો
તગ્તો

ઝગ્તો

તાગ ઘગ્ના વડાની મદીની ભરેલી નાડ પ
જિંથી પાનીએ તુ 'હોળાવની હતી બીનુ વસ
પાતળા દેહના મેરુદંડનો મરાડ !
તું ય તે જાણે

કિમનયકોળ્યો છાડ !

કાળા કેશના દીતા અંબોડા પર સોહાય

દાડમડીનું ફૂલ

કેમરને અણસાગ

બ્રમગ્ને દેતું નિમત્રણ

પવકમા પવટાય ઋતુ !

ફૂલ ખની જાય ફૂલ !

તાગી એક ધુમરી ને

રતુમડા ઉઘાડમા બેઈ કળી કળી

હતુ મને

દૂરથી તો પમાય સુગંધ પણ

હોડને સંકોચને મે આશિથી યે

આસ્રવનો લીધ મધુ વ્યાદ.

ઘરમાંથી કેઈ

ત્યાં

ટહુકે તારું નામ...

લાગ્યું રૂઠું

નહીં તો મેલાત કેમ મીકાશનો ઘોસ ?

ઘડીની ડાળીએ ઝૂલી જાય દિનરાત્રિ

મારાં તરસ ને તોષ.

ગાળીમાં

સાવ પાસે આવી ઊભેલા જે પહાડની ગાળીમાં

સૂસવાટા મારે છે પવન.

જિંચી ભેખડની અધવચ ઊગેલા આ પીપળાનાં પાન

જાણું મગન મગન.

પીપળાનાં પાનની પિપૂડી ખજવતો

એક દિ હું

વનખેતરમાં રમતો વાવંટાળની જમ.

તારા ઉલ્લાસનો કેટલો તો કેફ !

જાણું નહીં પ્રેમ.

કેડી દૂર લઈ જાય,

કેડી કને પણ લાવે.

આ જ ગાળી

જતાં મેં ન જોઈ-

નહીં તરુ

ભિડતા સૂડાનો નહીં સૂર
 નહીં તડકો
 ન છાંય
 આવચીખાવચીનાં આ લાલપીળી માંજરશાં
 ફૂલની ન યાદ છે સોડમ;
 સારે મારા પગને ન લાન.

પછે...
 ખડોળો દેખાય ઉઘાડઃ
 તહીં રેવાનાં છે બેલુ.
 ચોક્કી મેર
 આ બાજુ મંડાયલાં બે નેલુ.
 પગ મારા નહીં કરે કામ.

હું ય જાણું
 પીપળાનું પાન
 પાવે
 વિદોલ પવન.

કમલ વૈદ્ય

તારું નામ

અળગી ન કરું મારી મોઢેરી મિરાત.
વસને વીંટેલ મણિ,
કાઠની યે નજર ન જાય એની લાણી;
સંગોપને રાખું નિત્ય કને
પ્રાણમને
દિનરાત.

ગાન તારાં ગાઉં, હોઠ ખોલું:
નામ તારું પણ નહીં ખોલું.

રટણાએ રહે અવિરામ:
ગુંજનધ્વનિથી, જોઈ, ગોરંભાયું વિપુલ ગગન.
નિર્મલ નીલિમા..
લહું કમનીય રૂપ તવ મોહન વદન.
વાળે વેણુ:
સંકષ્ણે
ખીલે ખાંધ્યું રહે નહીં ઘરનું ગોધન,
ખીલે મધુર મૂર્છના
સૂમસામ.

કાળજીથી વીંટી
રાખ્યું માંસલી મંજૂષામહી જને

મેં જતને
ચોગમથી વીંટળાય મને !

બાહુ નહીં નામ
બાહુ નહીં જાગરિત, સ્વપ્ને વા !
બાહુ નહીં એ જ
મારા કાનમહીં બોલે કાઈ
બાલે આઠે ચામ.

‘તબીબ’

સંકર

સંકર કરવાનો સાચો શોખ જ્યારે ઉદ્ભવે દિલમાં
તો ખુદ રસ્તાઓ આગળ જઈ ભળી બંધે છે મંઝિલમાં
હવે બાકી રહ્યું છે શું કે એની વ્હેંચણી કરને,
હવે શું ભાગ દેવાને તમે આવ્યા છો મુશ્કેલમાં ?
મને ખંજરની તેજસ્વિતા ગભરાવી નથી શકતી,
કે હું બેઠા કરું છું જે ચમકે છે મારા કાતિલમાં;
તમારી સાથમાં એકાંતમાં ઘડીઓ વિતાવી’તી
હવે એની સબ રૂપે સત્તું લાગે છે મહેફિલમાં.
જીવનભરના બધા તોફાન મૃત્યુ શાત કરવાનું;
કે અંતે બળ સમંદરનું બધું કલવાયું શાહીલમાં.
‘તબીબ’ હમણાથી શું બેસી ગયા, ચાલો, બંદો આગળ,
નથી એ માર્ગમાં જે છાયડો મળવાનો મંઝિલમાં.

(મી ચંદ્રશેખર દક્ષુરના નરતમા પ્રગટ થવાર કાવ્યસંગ્રહ ‘દર્દ’માંથી)

ઉસ્માન પઠાન

પરોઢ

ઝાકળનાં બીજ વાયરામાં વાવતું પરોઢ.
રાત્રિના અંધકારને મમળાવતું પરોઢ.
વૃક્ષોની તાજગીમાં જીગ્યું કૂંપણો બની,
પુષ્પોને પ્રેમ-અશ્રુથી નવડાવતું પરોઢ.
સંધ્યાના સંસ્મરણને ઉતારી ઉષા મહી,
તમરાંને ઢખૂરીને સુવડાવતું પરોઢ.
મરફી ઉઠે છે મુખડું સિતારાએ। બેઠને,
અવકાશની વિશાળતાને ધાવતું પરોઢ.
સાગરના અલખ ઉપર છે આક્રીન એ,
ધરતીને પાલખીમાં પધરાવતું પરોઢ.
પંખીનાં ગાન ઉરના ઉતારે ઉતારતું,
રંગોના જામ, જામ પર છલકાવતું પરોઢ.
શેરીનાં અંગ કેરું ઉપરણું બની ગયું;
ખેતરના ખૂણે-ખૂણાને મહેકાવતું પરોઢ.

•

અંબાલાલ પુરાણી

ભીડીને ઓસ્ટ્રેલિયા

(A flight to Australia by C Day Lewis)

કવિતાનો વિષય આ પ્રમાણે છે

પગલ અને મેક્કિન્ટોશ, બે વિમાનના પાયલટ પહેલું વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થયા પછી લશ્કરમાંથી છૂટા થયા. એમણે ઓસ્ટ્રેલિયા પાછા જવા માટે એક જૂના, ગુજરીને લાયક, ખર્ચાદાયક વિમાનનો ઉપયોગ કરવાનું વિચાર્યું—‘વિચાર્યું’ શબ્દ ખરાબ નથી, જીવન એખમ પહોંચનારું સાહસ નોતર્યું જાન્યુઆરી ૮ - ૧૯૨૦

આખરે અકસ્માતો, ખાધાઓ અને મુશ્કેલીઓની એક બાબી હાઝમાળામાં થઈને બંને જણા ઓસ્ટ્રેલિયા સવામત પહોંચ્યા એમ તો અકસ્માત માટેની બધી સાવચેતી લઈને અને બચવાના ઉપાયો યોજીને વેગની શક્તિમાં જીતવા માટે ઘણા વિમાનીઓ સાહસ ખેડે છે પણ આ બે જણાએ તો વિમાન કચગપટ્ટી હતું તે બાણવા છતાં કેવળ સાહસ ખેડવાને ખાતર ઈંગ્લેન્ડથી ઓસ્ટ્રેલિયા સુધી ભડવાનો મકલ્પ કર્યો

આ કવિતામાં કવિ આપણને એ વસ્તુ બતાવે છે કે છેવટે બંનેને એમના યાનાધામે પહોંચાડનાર ખર્ચાદાયક ગયેલું એરોપ્લેનનું યત્ર નહિ પણ એ બે વિમાનીઓનો અટલ સંકલ્પ હતો. એક યત્રથી પણ સફળ કાર્ય માટે કેવળ મૃત્યુ જડ વસ્તુઓ નહિ પરંતુ માનવચેતનાના સક્ષમ કાર્યો કેવી રીતે જવાબદાર હોઈ શકે છે તેનું ગ્માંનિત નિદર્શન આપણને

આ કવિતામાં મળે છે. માનવ આત્માની સાહસિકતા અને હિંમત યંત્રના પરિચાલનમાં કેવું કાર્ય કરે છે તે કવિ આપણને બતાવે છે.

[૮ બાન્યુઆરી ૧૯૨૦ને દિવસે પરાર અને મેકિન્ટોશ બે પાયલટો ઈંગ્લેન્ડને છેલ્લી સલામ કરીને ઊપડયા-પેરિસ, લિયોન્સ થઈને આલ્સ ઉપર થઈને ઈટલિ, એથેન્સ થઈને મિટ્રસ પહોંચ્યા. કેરો પહોંચતાં ૪૪ દિવસ થયા. ત્યાંથી બગદાદ જતાં રસ્તામાં નેજદ આગળ રણમાં ફરજિયાત ઊતરવું પડ્યું. સવારે આરબ લંટારાઓ સાથે લડાઈ થઈ. અંતે પ્લેન ઉપાડીને બગદાદ પહોંચ્યા. ત્યાં પ્રોપેલર નવું મૂક્યું. ત્યાંથી બલુચિસ્તાન, કરાંચી તથા ઈરાવદી; મુલમૈન જતાં રસ્તામાં વિમાન તૂટી પડ્યું, ત્યાંથી ટીમોર અને કુલકર્ન પહોંચ્યા.]

વિમાન સચેતન બને છે :

‘A hundred miles without pressure they flew, the engine fighting for breath, and its heart nearly burst before they dropped to land.’

‘એકસો માઈલ એન્જિનના દબાણ વગર જ બન્ને જણા ઊડયા. આખો વખત એમનું એન્જિન શ્વાસ લેવા માટે પછાડા મારતું હતું, અને બન્ને જ્યારે જમીન પર ઊતર્યા ત્યારે એન્જિનના હૃદયના લગભગ ટુકડા થઈ ગયા.’

પહેલી નજરે ઈવ એક યંત્રને સજીવ બનાવે એ વસ્તુ આપણને કલ્પનાના વિહાર જેવી લાગે છે, પરંતુ સૂક્ષ્મદષ્ટિથી

જોતા જણાશે છે કે બહારથી અચેતન લાગતા પદાર્થોની પાછળ ચેતના ગ્રહેણી હોય છે. હકીકતમાં, ચેતન્ય સર્વવ્યાપી છે તેનું અહીં કવિ દર્શન કરે છે. જડ તત્ત્વ અચેતન દેખાય છે પરંતુ ખરી રીતે તે અચેતન નથી હોતું કદાચ એવો સમય આવે પણ ખરો જ્યારે ભૌતિક વિદ્યા પોતે જડની પાછળ ગ્રહેણા ચેતનનો સ્વીકાર કરે માનવની શક્તિઓ જુએ અને જાણે તે પહેલાં કવિ પોતાની દૃષ્ટિ વહે એ આગામી સત્યને જુએ છે

આપણી સંસ્કૃતિમાં તો અત્ર મન્ન-જડતત્ત્વ બ્રહ્મ-અનંત ચેતના-પોતે છે એવો સ્વીકાર ઉપનિષદ જેટલો પ્રાચીન છે

ખન્ને વિમાનીઓ આ બેખમી સાહમમાં શારીરિક ચેતનાની મર્યાદાઓથી મુક્ત થઈ ગયા તેનું વર્ણન કવિ કરે છે

'For their spirit reached forward and took control while their fingers froze.'

‘એમના આગળા ઠંડીથી ઠરી ગયા ત્યારે અત્યાગ સુધી પડદા પાછળ ગ્રહેણા તેમનો આત્મા એમની પ્રકૃતિમાં આગળ આવ્યો અને એણે વિમાનના ચક્રનો-સંચાલક ચક્રનો-કબજે લીધો’

કવિ સાચું કહે છે આત્મા દેહ કરતાં કયાંયે વધાર સમર્થ છે, નાડીયંત્ર કરતાં બળવાન છે. આવા સાહસોમાં જીને છે આત્મા, -કેવળ શરીર બળ નહિ, યંત્ર પણ નહિ એ યંત્ર કેવું હતું ? -

*'For their plane was a laugh
A patch, brittle as match stick,
A bubble, a lift for a ghost*

Bolts always working loose of
 Propeller, cylinder, bearer
 Instruments faulty: filter magnets,
 each strut unsound.'

‘એમનું વિમાન તો એક હસવાની વસ્તુ હતું-ગુજરીને લાયક, દિવાસળી જેવું ભંગુર, ખરડ, માણસને માટે નહિ, કોઈ ભૂતપ્રેતને મુસાફરી કરવાને લાયક હતું. એના પંખાના ખોટ વારેવારે ઢીલા પડી જતા, સિલિન્ડર, ઘેરર, બધાં યંત્રો ખોટકાયલાં હતાં. ફિલ્ટર, મેગ્નેટ-દરેક ભાગ નકામો હતો.’

આમ બહારથી જોઈએ તો યંત્ર નકામું છે, ભંગારને લાયક છે. યંત્રના ભાગોનાં નામ આપીને કવિ તેમની ખાતરી ખતાવે છે અને તેથી આપણા મનની ખાતરી થાય છે તથા એ બધું છતાં યંત્ર કાર્ય કરે છે તે વિષે રહસ્યની લાગણી વધારે પ્રબળ બને છે. આવું કચરાપટ્ટી જેવું વિમાન લઈને આ બે જણા લંડનથી ઓસ્ટ્રેલિયા, સાત હજાર માઈલ શી રીતે પહોંચ્યા ?

વિમાનીઓના આત્મબળે યંત્રને પોતાની શક્તિ આપી અને યંત્રનાં જડ અંગોએ પણ, પોતે જાણે સચેતન હોય તેમ વિમાનીઓને સાથ આપ્યો. એ બંને કાર્યોને પરિણામે એમને સાહસમાં સફળતા મળી. અર્થાત્, બધી જાતની યાંત્રિક અપૂર્ણતાઓ છતાં વિમાનીઓના સંકલ્પને એ યંત્ર પાર પાડી શક્યું. આગળની મુસાફરીનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે:-

‘Little our graph can show,
The line they trace through space
of the hearts passionate patience’

‘એ જે વિમાનીઓએ આકાશમા જે માર્ગની રેખા
દોરી નેનો ખ્યાલ ગ્રાફથી નહિ આવી શકે ખરી તો એમના
હૃદયની આવેશભરી ધીગજની રેખા હતી’

વિમાનીઓની શારીરિક સ્થિતિ વર્ણવતા કવિ કહે છે

“How soft weight of sleep piled on their
sense deep
And how they dug themselves out often
How the plane was a weight that hung,
And swing on their aching nerve, how din
drilled through the skull
And sight sickened so slow earth felt
past below’

‘એ વિમાનીઓની ઇન્દ્રિયો ઉપર નિદ્રાના ભરૂંના જેવા
થઈના થઈ ખડકાવા લાગ્યા અને વારેવારે એ ધરોને ખોદીને એમની
ચેતના અંદર આવવા લાગી અને વિમાન બાહ્યે એમની કંડાતી
નાડીઓને છેડે લટકતું, ગોળ ગોળ ફરતું વજન ખની ગયું
એમની ખોપરીમા સાગડીનો પેટે વિમાનનો અવાજ સાગ્યા
લાગ્યો અને તેઓની શક્તિ થાકીને મદ પડી ગઈ નીચે પૃથ્વી
કેટલી નો ધીમે પસાર થતી હતી’

નિદ્રાની બહુચ શક્તિ દર્શાવવા માટે ખરફના થરના થરની ઉપમા અને એમાંથી બહાર આવવા માટેના પ્રયત્નોની ખરફના થર ખોદવાની સાથેની સરખામણી ખુબ અસરકારક છે-અને કવિએ એ ઉપમા સહજજ્ઞાનના ઝબકારા વડે મેળવેલી લાગે છે. અને વિમાનનું આખું વજન એમનું નાડીયંત્ર ઝીલતું હતું !

અને છતાં:-

“Yet never failed never, heart clung
To height, and the brain kept its course
and the head its skill.”

“વિમાનીઓનાં મન એક ક્ષણ માટે પણ નિરાશ કે હતાશ થયાં નહિ. વિમાન ગમે ત્યાં જતું હોય, પરંતુ એમનું અંતર ઊંચાઈએ વળગી રહ્યું અને મગજની ગતિરેખા સલામત હતી. એમના હાથે હેંશિયારી ખરાબર બળવી રાખી.”

આપણે આગળ બેઠ ગયા કે વિમાન તો વિમાનીઓના નાડીયંત્રને છેડે લટકીને ચક્કર ચક્કર ફરતું વજન માત્ર ખની ગયું છે. હવે વિમાનને ઊડવાનું હતું તે શેના ઉપર ? વિમાનીઓના અંતરના બળ ઉપર. અને એ હૃદયરૂપી એન્જિન જરા પણ હળવું પડ્યું નથી, હતાશ થયું નથી, એ તો આકાશની ઊંચાઈને ખરાબર વળગી રહે છે. વિમાનનું અવ્યવસ્થિત યંત્ર હૃદયને ભેરે ઊંચાઈએ લટકી રહે છે અને એના જ બળ વડે આગળ ધપે છે.

કવિ આપણને કહે છે કે વિમાન નહિ પરંતુ વિમાની-ઓની અંતરની શક્તિ, એમનું ધૈર્ય આગળ ધપતું વિમાનને આગળ લઈ જાય છે.

પરંતુ જ્યો વખત વિમાનયંત્ર વિમાનીઓની સંકલ્પ-
શક્તિ પ્રમાણે વર્તતું હતું એમ નથી.

‘Wrecked was the under carriage
Radiator cracked, in pieces,
Compass cracked, fallen all to confusion.”

“અન્ડર કેરેજ તૂટી ગયું, રેડિએટર ભાગીને ભૂકડો
થઈ ગયું, કોમ્પાસના કડકડા થઈ ગયા બધું જ અવ્યવસ્થિત
થઈ ગયું ”

આવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં સામાન્ય વિમાની હતાશ
થઈ જાય એમાં નવાઈ નથી. પરંતુ ઈવ કહે છે કે -

Their winged hope was a heap of scrap
But unsplattered their courage.”

“પાખાળી આશા જેવું એ વિમાન તૂટીને રાટલો થઈ
ગયું પરંતુ એમની હિંમત અલિચ્છ-તડ વગરની જળવાઈ રહી.”

એ હિંમતને લઈને ખન્ને જણા ઓસ્ટ્રેલિયા પહોંચે છે.
ખરું જોતાં, યંત્ર અને માનવચેતનાનો જડ તત્વના ઉપર
વિજય દર્શાવે છે. પોતાની ઈચ્છા અથવા સંકલ્પનો પોતાની
સતત દેખરેખ વગર, અલગ દરવા માટે શોધી કાઢેલી યોજના
એ જ યંત્ર છે.

આ કાવ્ય આધુનિક કવિતાનો અને તેના વલણનો,
એક ઉત્તમ નમૂનો છે.

રચનાનું જ મહત્વ હોય છે એક અડખચડુ કહિંદા. છતાં કૃતિ બની જાય છે. રેડિયોમાં વિદ્યુત પદ્ધતિથી દરેક કંપનામાં આવેલ પોલિસ્ટીન, પેપરકોર્ડ, ગ્લાસના કાચા અને અન્ય સામગ્રીને મુકદ્દમ વધારે આધુનિક રચના તરફ હાથ જોડી એ વિશ્વ રચના હોય છે પોલિસ્ટીન.

મુકદ્દમ-એટલે પોલાદ

Benson's 1 MF 3 Col

મુકદ્દમ આજના અને રચીત વસ્તુ વિશિષ્ટ આપણા હોડા કુલ મુજબ છે એ બતાવે

સ્વ. મણિલાલ દેસાઈ સ્મૃતિઅંક

કવિસોહ પર

કવિસોહક • દ્વેષાસિકે

તાંત્રીઓ : જ્યંત પારખ - પ્રિયકાન્ત મણિયાર

ભવાજમ - કથના રૂપિયા ચાર; વિદેશમાં શિક્ષિત આદિ, જુદા નકલતા સિતેર પૈસા
(૧) કવિસોહક, ૩૮૦, ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨. (૨) જ્યેન. એમ પ્રિયપાત્રી પ્રા. મિ; પ્રિન્સેસ રોડ, મુંબઈ ૨
(૩) પિનાકિન્દ્રા ઠાકોર, ઠાકોર પ્રવર્તે, જર્મન સિલ્વર માર્કેટ, રતનગોળ, અમદાવાદ (૪) રામકુમાર ભેષી.
મુદ્રણ જ્યેનક કપની, ૧૨, પોર્ટુગીઝ ચર્ચ રોડ, કલકત્તા ૧ (૫) મનરહલાઈ શાહ, વિનસ સપ્ટેમ્બરીયન એન-સ્ટી,
રામસાહન, ૨ માર્ગ, ૧ બારકર લાઉ લેન, ગામહેલી, મુંબઈ ૭

આ આંકમાં

મણિલાલ દેસાઈ

આદિલ મન્નૂરી

નલિન રાવળ

•

માલિક કવિસોહક સંસ્થા વતી જ્યંત જે. પારખે લિપિતી પ્રિન્ટરી,
૩૮૦ ગિરગામ રોડ મુંબઈ ૨ મા પ્રાપ્તિ ત્યાથી પ્રગટ કર્યું.

કવિલોક

૫૨

વર્ષ ૯ : અંક ૪

જુલાઈ-ઓગસ્ટ : ૧૯૬૬

આસ

આસને નહીં હોય રે આસની માયા
નહીં તો એ વેરાન કે વને, આવળખાવળ ઝાડ કે જને
હોળતું નહીં રે'ય રે એની સોનલવરણી છાયા—

વાદળી જરાક ઝૂકતી જરાક ઝરતી કવચિત્ નાવ લઈને નિજની
રે'તી ક્ષિતિજતીરે ફરતી દિવસરાત;
કચારેક ખાલીખમ ને કચારેક સરતું ચોગરદમ, ખીઠેલા રીસમાં
રાધાશ્યામના જેવા હોઠ તો જાણે માંડે ઝાઝી વાત;
કચાંક સમાવે પાંખમાં પવન, કચાંક પવનને પાંખમાં સરી
આવતું તરી દૂરથી મૂકી દૂર રે એની કાયા—

ભિતરે બેઠ જલ ને રહે ઝૂકતું બેઠ થલ, જરામાં લાગતાં ઝોકો
વેરાઈ જતું માનવી મનેમન;
નમતે પહોરે તળાવપાળે ફૂવાથાળે ભિતરી બેસે ચકલાંટોળું
લાગતું ત્યારે નસને જાણે ભીંજતું એનું તન;
કોઈ વેળા વન ઝૂકતાં, ઝાડવાં તૂટતાં, ખાગમાં ફૂટતા ફૂલફુવારા
એની સાત સમુંદર તરતી રે'તી છાયા—

રાતવન

રાતા પીળા ઝાડ તળેથી દોરે કાળી વાટ
 આગળી વેઢા ગણવા બેઠી વનમા ઢાળી ખાટ,
 હવા આવતી દડબડ દેતી પગલુ પીપગપાન
 રાતરાણીની વાસ હવાને સૂણે માડી કાન
 એક એકથી બમણા ઊંચા આંખે પૂગ્યા તાડ,
 તગડાઈને ક્ષિતિજ તૂટી સિંહે પાડી ત્રાડ
 સુકાયેલા પાન તળેથી બણે નાગણ સરે,
 અ ધાગમા ઝાખા ઝાખા ભયના ઓળા ફરે
 ચગક દઈ જીડનારુ વૂડ નલનુ અમ્તગ ચીગ,
 ગત જતરતી ધીરે ધીરે ધીરે ધીર ધીરે
 ફોડી એકકેક અ ધાગના કણને દગમા લાવે,
 બાવળથી ડોસીની ડાકણ પાછી ધગમા આવે
 હગ્ગાફાળે આવી મરડચો વાઘણ કેરો કાન
 એક ધડાકે સવળી જીકચુ આજુ જીલુ ગન
 દરિયામા સોનાનુ ઈડું ચકલાચાચે તૂટે
 આમલીએ ભૂતે બાધેલી ગત બિચારી છૂટે

લૂવનાં ખંડિયેરોમાં
 આજ તો ભ્રમો છે ગાંડો થઈ
 લિયોનાદોં દ વિન્ચિ
 અને સામે ભંગારમાં હસી રહી છે મોના લિઝા.

આબુખાબુમાં પડ્યા છે
 તૂટેલી પીંછી અને રંગકટોરીના
 અવશેષો.

સ્થિર હોઠોની વચ્ચેની રેખા
 કંકડી રહી છે.

ને

ને એમાંનો કટાક્ષ...
 રે એ કટાક્ષે જ તો વિન્ચિને ગાંડો બનાવ્યો છે.

‘કયા પાપ માટે, લિઝા, કયા ગુના માટે,
 કઈ કૂર ક્ષણોમાં
 આ હાથે તારા હોઠ પર વેદનાનો પથરો મૂક્યો.
 અને તે ય
 ઉલ્લાસનો આકાર આપીને
 કઈ ક્ષણે, મોના, કઈ ક્ષણે ?’

ને આખું ય લૂવ હસી પડ્યું.
 પાગલ... પાગલ... પાગલ...

બોલ વાલમના

ઊંખરે ઊભી સાલણું રે બોલ વાલમના
ઘરમા સૂતી સાલણું રે બોલ વાલમના.

ગામને પાદર ઘૂઘરા વાગે,

ઊંધમાથી મારા સપના જાગે,

સપના રે બોલ વાલમના

ઊંખરે ઊભી સાલણું રે બોલ વાલમના.

ઠાલ તો હવે વડલાડાળે ઝૂલણું લોલ,

ઠાલ તો હવે મોરલા માથે ફૂલણું લોલ,

ઝૂલતા ઝોકો લાગશે મને

ફૂલતા ઠાટો વાગશે મને

વાગશે રે બોલ વાલમના

ઘરમા સૂતી સાલણું રે બોલ વાલમના.

આજની જુદાઈ ગોફણ ઘાલી રીંછણ લોલ,

વાડને વેલે વાલોળપાપડી વીણણું લોલ,

રીંછતા પવન અડશે મને,

વીણતા ગવન નડશે મને,

નડશે રે બોલ વાલમના.

ઊંખરે ઊભી સાલણું રે બોલ વાલમના.

ઘરમા સૂતી સાલણું રે બોલ વાલમના.

રાત

દિવસભર વન મહીં આમલીડાળ પર
વન્ય વાગોળની સાથ જૂલી,
રાત પડતાં જ એ આંખ જૂલી,
સીમશિયાળની ચોકચોકે ધસી આવતી
ગામમાં.

સાપના દર થકી કાંચળોમાં પૂરી અંજ
નીકળી પડી રાતમાં.

પાણીનું પોત ધીમે ધીમે સળવળે,
આસ પછડાયું એને થે તે કળવળે,
સોનચંપાને સાહી કરે
પવન ડગલાં ભરે,
ધૂણીથી વાસ મરચાંની આવી ભળે.

રાત—

ચિતાતણા ચામડાથી મઢી!

ચોરની વાડ ફૂદી અને ગામમાં આવતી
બારણા બંધ બખડાવતી.

રાત

ઝીણા ઝીણા રવથી પાદર રાત હવે તો રણકે,
સોહીસૂતેલો સિંહ હવે તો ડણકે!

ઘરમાં ભિગ્યા પહાડ,

પહાડની ટોચે પથ્થર,

કાળા પથ્થર રાત થઈને ગબડે.

સૂરજમુખી દશે દિશામાં સૂરજ શોધે—

તરતો,
 ખૂડતો,
 વૂટતો,
 મોટે ખૂમ પાડતો સૂરજ મળડે ઘોઘે.
 ચીંધે પૈડાં ખચ ખચ
 મૂંગાં ઢોર ઝૂંસરી ઝેંચે
 ગાડું ઠણ ઠણ ઠણકે.
 રાત, લય થઈ હાલરડામા ફરતી;
 રાત, સાપણ થઈને સરતી;
 રાત, પશુ ખની વાગોળો;
 રાત, ફરતી માળા મણકે-
 ઝીણા ઝીણા રવથી પાદર રાત હવે તો રણકે!

ધુમ્મસિયા સવાર

ખીલ્યા ખીલ્યા પારિજાતની તળે;
 હવે સવાર (અ)। ખીલું ખીલું ગળે.

ધુમ્મસ શાં આછાં દમથી હું બેઉ,
 અને થતું : ધુમ્મસમાં મુજને ખેલું.

હવે હોઠ આ ધુમ્મસ, ગાલ (અ)। ધુમ્મસ,
 ધુમ્મસ ધુમ્મસ નાક - કાન આ ધુમ્મસ;

ધુમ્મસ વચ્ચે પારિજાતની સુવાસ ધુમ્મસ,
 નલની તો શી વાત કરું જ્યાં હવા ય ધુમ્મસ.

પારિજાતની લઈ કેસરી દાંડી,
કિરણોએ ઘરઘરની કીડા માંડી.

ખીલ્યા ખીલ્યા પારિજાતની તળે,
હવે સવાર (અ) ભીનું ભીનું ગળે.

ખાનુઓ

હોવાની આસપાસ ઊભી થાય ખાનુઓ.
અંધારે ઓગળે ને પીગળે તે ખાનુઓ.

મારી ઉઠાસીને તો મને અર્થ આટલો,
ચારે તરફ સૂરજ વગર વીંટાતી ખાનુઓ.

ઘર ભિંખરો શેરી કે નગર દેશથી યે ખહાર,
જ્યાં જ્યાં ઊભા રહે ત્યાં ઊભી થાય ખાનુઓ.

આકાશ ને જમીન તો જુદાં યુગથી છે,
ભ્રમ છે ક્ષિતિજ, એક હકીકત છે ખાનુઓ.

રેતીનો ઓઘ ઊછળે દરિયાનું પાણી શાંત,
તરડાય કિનારો ને તૂટી નય ખાનુઓ.

ઝાંખી પડેલી જિંદગી ચશમાં થકી જુએ-
વૃદ્ધાની આંખમાં યે શું ગૂંચવાય ખાનુઓ.

કચારે છૂટો પડ્યો મને એની ખખર નથી,
ચોમેર ઝૂલી રે'ય છે એકાકી ખાનુઓ.

રસ્તો

વળાંકે વળાંકે વળી જાય રસ્તો,
અને ઢાળ પરથી ઢળી જાય રસ્તો.

કિનારાનાં વૃક્ષોથી વૃક્ષાય રસ્તો,
અને પથ્થરોથી તો રસ્તાય રસ્તો.

જતાં આવતાં લોકને પ્રભ પૂછી,
પડી એકલો રોજ પસ્તાય રસ્તો.

અમે તો હતા સાવ અણબણુ જગથી,
ધરે આવીને સૌ કહી જાય રસ્તો.

દિવસભર ગળડતો, ગળડતો, ગળડતો,
પડ્યો રાત જિભે રહી જાય રસ્તો.

પગરખાંમાં એ રાત જાંઘ્યા કરે છે,
સવારે જિઠીને સરી જાય રસ્તો.

જંગલો

વસ્તીની આસપાસ જિગી જાય જંગલો,
મારા પ્રવાસમાં એ લાળી જાય જંગલો.

તારા એ પ્રેમને હવે કેવી રીતે સૂણું ?
કાપું છું એક વૃક્ષ, જિગી જાય જંગલો.

એ છું નથી તો થાય, અહીં કોઈ પણ નથી,
તુજ નામ આસપાસ જિગી જાય જંગલો.

સૂકું બે ખરે પાન તો એની ખખર પડે,
ઘેલી સવારે ઘરમાં ફરી જાય જંગલો.

લીલો અવાજ મોરનો હજુ ચે ઉદાસ છે-
એ સાંભળીને રોજ તૂટી જાય જંગલો.

ચાવું છું ભાન સૂલી તણખલું હું ઘાસનું,
ને મારે રોમ રોમ ભિગી જાય જંગલો.

લીલાં ને સૂકાં પાન ખરે છે ઉદાસીનાં
ને શૂન્યતાના ઘરમાં ભિગી જંગલો.

●

હું જે બોલું છું
તે તું સાંભળી શકતી નથી.

ફેફસાંમાં ને શ્વાસનળીમાં

ઘેરાઈ ઘૂંટાઈ ગયેલી હવાને

હોક શબ્દોનો આકાર આપી બહાર ફેંકે છે.

પણ એ શબ્દો તો બોદા

(દબાય, તરડાય, કચડાય)

દબાઈ, તરડાઈ, કચરાઈ

હવામાં ઘેરાઈ જાય છે,

અને હું (નિર્વીર્ય શબ્દોનો જનક)

લાજ મરું છું-

નથી બોલી શકતો,

નથી સાંભળી શકતો.

ત્યારે

હવામા તરતા...આગળતા
 પેલી શબ્દકચરોને બેગી કરી
 છું મને સાંભળવા પ્રયત્ન કરું છું
 પણ
 મારા એકાન્તમાં
 તારી આંખોનો ભારી અવકાશ
 ભિતરે છે.
 અને
 મારો ટોટો કાંઈ પીસી નાખે છે.

૧

બારીમાંથી ડાકાવતા નાળિયેરીના વૃક્ષે
 બેચાર રંગ બદલ્યા
 અને હવે કાળું બની અંધારામાં ઓગળી ગયું.
 અને હું
 ફૂળી ગયેલા સૂરજના કિરણની
 એક સળી લઈ
 અંધારાના પટ પર એને ચીતરું છું.

●

સમય
 એ સડક પર પડેલા પથ્થર પર ચોંટેલી ધૂળ નથી,
 કદાચ તડકો હશે.

સમય
 એ વૃક્ષનાં હાડકાંમાં જામી ગયેલું જાડય નથી,
 કદાચ મૌન હશે.

સમય

એ હંમેશાં ચાલતાદોડતા રથનું પૈડું નથી,
કદાચ અશ્વ હશે.

સમય

એ સૂરજને કે ચંદ્રને હુખાવવાની ભરતી નથી,
કદાચ દરિયો હશે.

સમય

એ અવાવરુ ફૂવાનાં લીલચુલાવતાં પાણી પર
સૂતેલું અંધારું નથી,
કદાચ ફૂવો હશે.

કખરથી હું જીવતો થઈ નીકળું
ફૂલો કેઈ શાને મૂકી જાય છે ?

હું મળવાને આવું જરૂર ત્યાં સુધી
પણ રસ્તામાં જંગલ ભિગી જાય છે.

નિહાળું તને જ્યારે નજદીકથી
તો સહરામાં સૂરજ ભિગી જાય છે.

ભિગે છે બે અંધારું પૃથ્વી ઉપર
તો લાગે છે મોસમ ફરી જાય છે.

રાતનાં ફૂલ

રાતનાં તે ફૂલ અમે જ્યાં રે વાલમા,
લાવી દે રાતનાં તે ફૂલ મારા વાલમા.

એ રે ફૂલડાએ અમે મોહ્યા રે વાલમા,
 લાવી દે રાતનાં તે ફૂલ મારા વાલમા.
 ફૂલડા લાવે તો તને ગાંડી થૈ સૂંધું,
 સૂંધું મૂંધું ને તને હૈયામાં ગૂંધું.
 ગૂંથી ગૂંથીને થાઉં ગાડી રે વાલમા,
 લાવી દે રાતના તે ફૂલ મારા વાલમા.
 ખોટી તે વાતમા ન મોહ્યા રે વાલમા,
 લાવી દે રાતના તે ફૂલ મારા વાલમા.

કાળા ફૂવાનું તું પાણી લઈ આવ ભક્ષે,
 વનના વાઘોડિયાને તાણી લઈ આવ ભક્ષે,
 એની ના અમને કૈં ખોટ મારા વાલમા,
 રાતના તે ફૂલની ન બેટ મારા વાલમા,
 રાતના તે ફૂલ મનમોહ્યા રે વાલમા,
 લાવી દે રાતના તે ફૂલ મારા વાલમા.

હશે

અધારાની દીવાલ પાછળ લીલા કુંજર ઝાડ હશે,
 હવા હશે ત્યાં ધીમી ધીમી અંદર સિ હની ઝાડ હશે,
 પ્રાણીની કોડીમા પેઠા સૂરજનો આકાર હશે,
 તારાનો ટમકાર ખિચારો આસ મહીં લાચાર હશે
 ખધી દિશાના દરવાજાને હશે લટકતું તાળું,
 કુંચીના કાણામા ત્યારે હશે ઝમકતું અજવાળું.
 ખડું હશે પણ અધારાનો ખાટો એમા સ્વાદ હશે,
 ભિગવાનું છે બ્લેકું એવું સૂરજને પણ યાદ હશે.

ઘૂવડની આંખોમાં ત્યારે અજવાળાંનો ભાર હશે,
 સૂતાંની આંખોમાં ત્યારે સપનાંનો ભંડાર હશે.
 દાદીમાની વાતો છેલ્લે હશે ભૂતનું હસવું,
 પાદર ખેડી ડાકણને પણ હશે ગામમાં ખસવું.

હું જીવું છું

હું જીવું છું
 નવોઢા કોઈ જાણે
 અંગમાં જેનાં કશું લાવણ્ય ના !

હું જીવું
 જીવું કે ઘડિયાળનો કાંટો
 હવે તો કણસતો દર્દી ખની.

હું ?
 હમણાં જ જે પાડી ગયો પગલાં
 એ ઝંઝાવાત ?

ના.
 હમણાં જ જે છલક્યો,
 સૂરજને હાથતાળી દઈ જરા મલક્યો,
 એ દરિયો ?

ના.
 હમણાં જ જે રસ્તા કિનારે રે' ભ્રમું
 હીખકાં ભરે કોઈ ત્યજાયેલું શિશુ,
 એ ?

ના.
 એ યે નહીં, એ યે નહીં, એ યે નહીં.

અધિકારના ભડકા

અધિકારના ભડકા

ચોપાસેથી આવી માગ એમરોમમા ભજતા
હવે સળગતો

હું.

હું કાયર થઈને ભાગું.

કોતરમા કોરાઈ રહેલા

પડવાને હું શબ્દ જનાવી બાણ,

નીરવતાના વ્યથા સુરની વચ્ચે હું

એકાન્ત જનાવી બાણ,

હું ગભર્હા રોપું છું શકિત

ને બહાર -

રોમરોમથી અળયું

ને કાયર થઈને ભાગું.

ગાનની મેર

અવક મલક સીમને છેડે
વડની તળે જલમા કાળી સાહીવું ટીપું ભળે.

મસ મોટા મસ એકબીજામા હાથ ગૂંથીને
ઝાડ ભિલા તે પડતા કકડભૂમ
યાલલા અભે મોભા ધરીને ગામ વસાવે
ટપ દઈને પડતુ સૂકું પાન ને કકડભૂમ,
ગામનો ઝાપો

કળળ કળળ બંધ

ને પવન અંધ, લઈને ઘૂમરી ગગન ચડે.

આંખો આમલી ખાવળ ઘોરડી ખેર ખજૂરી
હાશ કરીને હળવે હિયે પગ વાળીને બેઠાં;
ચકલી ચામાચીડિયાં ધરી ચાંચમાં ફિરણ એક
હવે તો આલથી જિતર્યાં હેઠાં;

રાનની મેરે સાંઠ જીભેલો ખાઈ ખદેલો.
શીંગડે ભેરવી કપડું કાળું ગામમાં પાછો વળે.

રાનેરી

પહાડની જિંડી ખીણ રાનેરી ઝાડથી છલોછલ:
ઘેતું ભીતર ઝીણું જાણે રાનપરીનું જલ.
પલ તો જાણે લાગતું ખરે આલની નીલમ છત
લાગતું જાણે ઝબકી રહ્યું રાનપરીનું સત

વેલથી ઝાઝાં ઝાડ ને તેથી પૂર પડ્યું અંધારું
આગળ દોડી મનને મારા જિડતું આધું વારું.
અવળા રે વંટોળની અહીં સવળી પડે છાયા
કોઈએ જાણે ફરતી મેલી પાંદડે પાંદડે માયા.

વાદળાં ભેળી વાદળું ખની જિડતી પહાડની દૂંક,
પહાડને કીધા ગૂમ મારીને પલમાં કોઈએ ફૂંક.
ઘેતું ભીતર પહાર ખદે યે રાનવાયુનું જલ.
પહાડની જિંડી ખીણ રાનેરી ભાવથી છલોછલ.

ખરાબર ખારને ટકારે
ઘડિયાળના છે કાંટા
ક્ષણેકના આશ્વેષના સોભથી ભિલા.

ફૂટપાથ પર સૂતેલા ફૂતરાએ જિંજીર બેધું
ને ખાળક જેવી કુતૂહલવૃત્તિને વશ થઈ
રેડિયમથી ચળકતા આંકડાએ
ટીકાટીકીને બેવા માંડ્યું,
અને ચોરપગણે
જે ય કાંટા છૂટા પડ્યા

સેકંડ કાંટાએ તાળી વગાડવા માંડી
ટક ટક ટક ટક...

પડછાયો

પછી તો એ સૂરજથી ઝઘડી પડ્યો.
અને તે દિવસથી ભૂમિ પર પડ્યો.

ઝીલી મેં લીધો હોત કે સ્નેહથી,
ફકત સાત ઠગલાં એ છેટો પડ્યો.

જિતરડી પવન ના શક્યો નજ થકી
પડછાયો મારે શરીરે જડ્યો.

હવે

પણ સૂકું

પીપળાનું,

શ્વાસ લઈ છેલ્લો, ખયુ

ને ભરી હૈયે હવાનો કંપ-

(એક ક્ષણ માટે મધ્યુ જીવન)

-ધીરે જઈ

સરવર તણે નીરે કયુ !

ને ત્યહી

કંઈ કેટલાં યે મીન ભિંચાં સળવળી.

હવે...

શાંત જલ, નીતયુ.

રંગલયગતિ

ડાંગરના ખેતરમાં તડકો

રોજ સવારે જૂલે ડાંગર થઈને.

રોજ સવારે તડકો જૂલે

શેઠા ઉપર પીળાંપીળાં રાઈ તણાં ફૂલ થઈને.

દૂર કચારડો વાલોળે લીલો ભમ્મર થઈ

ચક્કર ચક્કર ઘૂમતો

ને પાસ થોરની ટોચ ટુકડો આલ ખનીને

ચટાક રાતો રંગ દહેરમાં ચૂમતો.

ખહાર ભિભેલો આંખો

એનાં પાનપાન આ ભિડી જાય રે પંખીટૌકા થઈને.

નીકે મહી ખળખળતાં જળમાં આભ પડી અમળાય
 સૂરજના અસ્તવ્યસ્ત ઢુકડા તરતા રેલાય,
 કાંટાળા ખાવળમાંથી સૂરજનાં ફિરણો જલ્પુશીર્ણુ થઇ
 તિરાડ તૂટી ભોંય પર ઢેલાય,
 રંગરંગના પડયાં ગાબડાં સીમ મહી
 ને સીમ તણા શેઠાઓ આ ખીણે રે, કૂણે રે, ખૂણે સવાર થઇને.
 ડાંગરના ખેતરમાં તડકા
 રોજ સવારે ખૂણે ડાંગર થઇને

અંધારાની રાત

આ અંધારાની અવાવરુ ભૂમિમા
 ગાડીની તીણી ફિંસલના ન્હોર
 ખોદતા ઊડો રે ઊડો દર.

આ અંધારાના અમેદ એવા પ્હોડે
 ગાડીની બતીના તેજે થયું બોગદું
 એમાંથી આ ગાડી સરતી સર્સ

આ અંધારાના સ્ટેશન ઉપર
 અંધારાની ગાડી આવી જિભી
 એમાંથી અંધારું જિતયું વગર ટિકિટે
 એને તે શો ડર ?

તમે સૂંદયું કે ? મેં તો જલમાં પીધું
 દેવદારની ટોચે પલ્લુ ટિચાયું.
 રોજ સાંજના કીકી દરવાજો ખોલે તે ઘર.

મારા લાલને

શું રે થયું છે મારા લાલને ?

ખાતાં ખાતાં ય રહી જાય ધાન હાથમાં

ને સંતાડી રે'તો એ ગાલને.

પ્યારથી એ આવ્યો છે વંનથી ચરાવી ગાય

કરતો નથી કંઈ ઉધામા,

પૂછીપૂછીને ગઈ થાકી છતાં ન કંઈ

બોલતો શબ્દ બે'ઠ સામા,

બોલતો નથી તે લાવ એને મનાવી લઉં

ચૂમી વિશાલ એના લાલને.

જશોદાએ કીધાં મનામણાં:

પાસે બેસીને કેશ બેંચા કર્યા

ને પછી હેતથી લીધાં ઓવારણાં

વિખરેલા કેશ જરા હેતે સંવાર્યા

ને મોરપિચ્છ દીધું ત્યાં મૂકી,

હળવે રહીને લીધો બોળામાં કાનને

ને ચૂમવાને ગાલ જરા જૂકી,

પામી ગઈ સઘળી ય વાતનો એ સાર

દીધાં રાધાના કમખાનાં આભલાં.

દોહલું કામ

આજે ફરીથી પાછું ઉરને મનાવવાનું

દોહલું પડ્યું છે કામ માથે;

વેળા કવેળા તને કેટલી યે વાર કહ્યું
આવવું ન સખીઓની સાથે.

બાલે ન બેઠું વેળા એનો ન રંજ
જુએ વાંકું એ રુદિયામા સાથે,
અલીકાનુ એટલું ન દુઃખ, એક વાર
અમર બેયું તો એકલા ન ચાલે,
ભૂલવાને હું તો પાછું સ્મરણ કહે
ચાળો કયો તો કંઈ હાથે.

રાનમા

પવન પેઠા રાનમા તો યે
ઝાડવા કેવા થીર બેઠેલા !

પાતંગ બેઠા આખ મીચીને,
ફૂલ બેઠા છે ફેરવી ડાકું !

મનમા હાનુ મૂત સરાયું ?
કિયે ઠેકાણે પછડું વાકું ?
આજ તો બાણે મરવા બેઠા કાલ તો હુતા ખૂબ ચગેલા

મોઘ પડેલી આમલી પેલી
બાવગિયામા કેમ રે આજે ?
ભોગ સરાયા રાનના હાને
ઝાડવું ઝાડવું મનમા હીજે ?
આજ હપગ્ગે દા'ડે ઝાડવે આખરે સવા કેમ બે'ચેલા ?

...ને કબૂતર મોલ પર નળિયાં ખની
જેસી રહ્યાં
આજે સવારે...

આજે સવારે
દિગ્ગજેના દંતથી ઘાયલ થયેલી
સૌ દિશા
અવકાશમાં ઘૂમી રહેલા મૌનમાંહીં
શોકની કાળી ટશરના રંગ પૂરે.
વૃક્ષના પર્ણો ખંધાં સૂતાં
ને કૈં ખળભળ કરે
ને પંખી પણ છૂટાં પડ્યાં કાળો થકી
જાણે સૂકેલાં પણ...

આજે સવારે
ઓસની મસૂણ પથારી પર
ઉપાએ આંખ રાખી ખંધ;
ને સુણ્યા કુચું સંગીત ઝીણું
કાળમુખો સૂચું પણ શરમાય
ને ખસ અબ્ર ઓથે માર્ગ કાપે.

રાત

રાત ફરે પડખું...
હું તડપું મારા ઘરમાં.

ઈશ હવે તો બાલે
મૂગી મને વેદના કારે.

આખી રાત રડયુ ચાદરણું
બિલ્લીબચ્ચા સાથે.

પગી તણી પાખો કેરો ફફડાટ-
બારણે થયો ગતભર.

સાપ તણા પડછાયા કેરો રેલો-
બેયો સીંત થકી ભિતરતો.

બધા એકલા સૂતા
સુતી રાત પથારીમા આવીને મારી સાથે.

અને
સવારે
આળસ જ્યા મરડુ ત્યા મારી કેડ મહીં
બાવળના લાખો ઝૂંડ મ્હોરતા લાગે !

વણુરેખાયું વન

ખાડમાથી ખાડ, ઝાડમાથી ઝાડ વણુરેખાયુ વન,
છિડતું રે'તુ થઈને સૂડો ડાળથી ડાળે મન.

ખાડની ઓથે ભૂખરા પટે વ્હેતું સૂકું ઝરણુ,
કાતર કુંભે ફૂદતુ બાતું હોય ન બાણે હરણુ ?

પટના વિશાળ પથરા પાડે સિંહને ગળે ત્રાડ,
ધૂળતી ટેકરીટોચ થઈને વનના ઓણા ઝાડ.

કચાંક ભૂરા, કચાંક સાવ લીલાં, કચાંક વનકુદ્યે લાલપીળા,
 છાંયડા કાબરચીતરા જાણે વાઘવરુશા, શીળા.
 પથરા કેતર સાગ ને સીસમ ક્ષિતિજ આલથી દૂર,
 વણુરેખાયા રાનનું જાણે વધતું રે'તું પૂર!
 પહાડમાંથી પહાડ, ઝાડમાંથી ઝાડ વણુરેખાયું વન,
 ઊડતું રે'તું થઈને સૂડા ડાળથી ડાળે મન.

એક વેલનું સપન

જાણે ઊગતો સૂરજ સોના રંગનો,
 જાણે ગલગોટો ખીલે રે ઉમંગનો.

બની વાદળી આકાશે પછી ઢળવું છે,
 સોમસૂરજની સાથે તને મળવું છે,
 વાડમાં ઊગેલી એક વેલનું સપન-
 તારી ડાળને સહારે આલ ચડવું છે.

ઊગ્યો ઉરમાં અંકુર તારા સંગનો:
 જાણે ઊગતો સૂરજ સોનારંગનો.

મળું રાતને તે રૂપેરી ઝરખડે,
 પડી ભાત જે પટોળે નહીં ઊખડે;
 પહેલા વરસાદે જેવી મરડે ધરા,
 એવું સ્મિત મેં દીઠું છે તારે મુખડે.

ઊગ્યો ઉરમાં અંકુર તારા સંગનો,
 જાણે ગલગોટો ખીલ્યો રે ઉમંગનો.

સાથમાં ધૂંટેલ રંગ આપણે,
 સાથમાં શેકેલ તંન આપણે,

કેમ રે બુલાય પેલી વેલછાની વાત,
 જ્યારે ફૂલ શાં ખીલેલ છે ય આપણે:
 ભિગ્યો ઉરમાં અંકુર તારા સંગનો,
 બાણે ગલગોટો ખીલ્યો રે ઉમંગનો,
 બાણે ભિગનો સૂરજ સોના રંગનો.

●

એક દરમાંથી
 ખીબ દરમાં જાય નેમ
 છે સુવાળાં સફેદ સસલાં
 એક છાતીના પોલાણમાંથી ફૂટી ખીજમાં ભરાયાં
 ક્ષિતિજ પરથી દરિયો તરી આવેલો સૂરજ
 કપડાં નીચોવતો
 કિનારાની ભીની રેતીમાં પગ પાડતો
 પથ્થર પર આવી ભિભો.
 પથ્થર ખસ્યો
 ને પેલાં સસલાં કપૂતર બની
 મોલની બખોલમાં ભિડી ભરાયાં
 ત્યારે
 સૂરજ છે કાળી દીવાલો વચ્ચે ચગદાર્ધ ગયો.

રણ....ઘર

જાંટની આંખે ખરતી રેતી, કે રણ બની ગયું રે કોલ
 આંખડી ચોગમ ફરતી રેતી, ઘર રણ બની ગયું રે કોલ

તરતાં સાત સાત સઠનાં વહાણુ,
 કે આવતી મીઠા જળની તાણુ,
 કાઠને મનનું માન્યું કીધું, વેરણુ ખની ગયું રે સોલ;
 આંખડી યોગમ ફરતી રે'તી, ઘર રણુ ખની ગયું રે સોલ.

ભિભરે ઘરમાં રણુની રેતી,
 કે ઘુઘરી દૂર દૂર વાગતી રે'તી,
 લીધું હાથમાં જે જળ બાણી, મૃગજળ ખની ગયું રે સોલ;
 ઊંટની આંખે ખરતી રેતી, કે રણુ ખની ગયું રે સોલ.

રણુમાં નીતર્યાં જળનું ઝરણુ,
 કે છૂટતું ચાંદામાંથી હરણુ,
 જીવન લાગતું કાળનું વંન, તે ક્ષણુ ખની ગયું રે સોલ;
 ઊંટની આંખે ખરતી રેતી, કે રણુ ખની ગયું રે સોલ.

સવાર

બહાર ભિભેલું ઝાડ સૂરજના કિરણુ છલકે,
 સવારનું ઝાકળિયું મોઢું મીઠું મલકે.

ઝાકળના ખિન્દુમાં ટપકે સૂરજનું મન,
 પંખીપાંખે ઊડવા માંડ્યું સરગમનું વન.

પર્વતટોએ પહેલો રેલો તેજ તણાયો,
 ધરતીટોએ ગલગોટાનો છોડ જણાયો.

આંખોથી અળગું અંધારું મોભે વળગ્યું,
 સૂરજમુખી સાત સાત પાંદડીએ સવળ્યું.

સુરજની આંખોમાં કાળો કાળો પીગળ્યો,
શેરીમાં ફૂકડાનો વરઘોડો નીકળ્યો.

ધબ હક્કી, કંપી, ને ફરફર કરતી ફરકે,
અંધારાનું અજગર પાછું દરમાં સરકે.

સાંજ

આખો દિવસ
આળસુ કૂતરાની જેમ
બેસી રહેલા
જતીના થાંભલાઓ
એકાએક ભસવા માંડ્યા.
અવાવરુ ઘરના ખાટલા નીચે
ભરાઈ રહેલો અંધકાર
ભાંખોડિયાં ભરતો ભરતો
ખહાર નીકળી ગયો.
કપૂતરના ગળાની
નિઃસહાયતા
ઘૂઘૂ કરતી થીજી ગઈ.
ખારીમાંથી
(કોઈની આંગળી પકડી
પાછી આવવા)
ક્ષિતિજ પર દોડી ગયેલી
મારી નજર
ધીમે ધીમે
ભારે પગે પાછી આવવા માંડી.

સુરજ ઢળી ગયો
 અને હવે
 સુરજ પણ ઢળી ગયો
 ને અંધારાએ
 બારી ખંધ કરી દીધી.

•

તે દી વહેલી રે સવારે યોદ્યો કાગડોઃ
 ઝખકી બગી, બેયું ઘરની ખહાર,
 ખેતરની એ પાર,
 તો યે ન તમે આવિયા.

ચેલી કોરથી સરે છે છેલ્લી વાદળી;
 ભગ્યો ખારણે દીવાળી ગલગોટો,
 મળે ન જનો બેટો,
 તો યે ન તમે આવિયા.

દીવો સળગ્યો દીવાળીનો ગોખલે
 બાણે સળગી ભઠકું આખું આલ
 સળગી ફૂલછાખ
 તો યે ન તમે આવિયા.

છેલ્લું ફૂલ ગરી ગયો મોગરોઃ
 બેણી અરધી મૂકી બેઠ વાટ,
 સૂની તારી વાટ,
 તોયે ન તમે આવિયા.

ઊંડો પોપટ ખાંધો ન ખોટી પ્રીતડી:
 કે'લે કાઈ બે મળે તો વનમાં,
 ન પ્રાણ હવે તનમાં,
 હવે ન તમે આવશો.

સૂરજ છેલ્લો ઠાલે સવારે ભિગશે
 છૂટકું આપણે સોનાને પિંજરથી,
 રૂપાને, ખારણેથી,
 હવે ન તમે આવશો.

૬

ઓગળી ચાલ્યું

ઓગળી ચાલ્યું રે સોનું સાચનું
 સંજગી ઊંડયો રે રૂના પોલનો સૂરજ
 એથી ઝળકી ઊંડયું રે મન કાયનું.
 ઝાડ ને ઝરણ, નદી પાળ ને તળાવ,
 લક્ષી ભાતની સુવાળી રાત ઓગળે,
 ઘર ને દીવાલ, ગામ વન ને વેરાન,
 એમાં ધ્રુમતી ખોવાઈ બત ઓગળે
 ઓટનાં મોભાનું જલ સાચનું.
 સંજગી ઊંડયું રે મનહિંધનું પ્રાણી
 એમાં તરતું વાસુકિકીણ સાચનું.
 ઓગળી ચાલ્યું રે સોનું સાચનું.

ઊછળી ઊઠે રે સૂતા ઘોડીમાં તરંગ
 એમાં આથડે તૂટેલું વહાણ કાળનું,
 શ્વાસમાં વંટોળ સાત સામટા ઊઠે
 ને એમાં થથરી ઊઠે રે પાન કાળનું,
 તતડી ઊઠે રે તંન કાચનું
 અળકી ભિક્ષુ રે એમાં આંધળું કિરણ
 એને નામ ના દેવાય કદી સાચનું.
 ઓગળી ચાલ્યું રે સોનું સાચનું.

હું

હે પ્રિય
 મન્સૂરી આદિલ!
 હું હવે આવી ગયો છું આ નપુંસક ગામમાં
 ને અહીં ગલીઓ મહીં રખડી રહ્યો છું
 ને અહીં હોટેલમાં ખખડી રહ્યો છું
 આંખમાં આંજી
 તૂટેલાં સ્વપ્નનું અંજન
 અસ્તિત્વના આ વર્તમાની અંધકારે
 હું ફૂંચ્યો છું.
 રસ્તો લઈ માથે હવે
 અવકાશમાં પગ ફેરવું છું.
 સૌ તરફથી આવતા લાખો અવાજો
 હું અહીંયાં સોયના નાકાની અંદર
 ગોપ્યું છું.
 ...ને હું ય તો છું સાવ જુકો

સોકને ખોટું હસીને કહી રહ્યો છું:
છું મબમાં.

૯

તુ ઘડુ ને તૂટે દરિયાની કિનારે. થાય તડાતડ ટુકડા ને પાણીમાં
ફૂળે ટુકડા ભેડાય ને વીંખાય ને વીંખાય.ખાધે પાળ. પાળ પર તે
ખગલાના ઘોળા ઘોળા પથ્થર ને ભેડે પાળ ફરફર...દરિયો
ગાડો થઈને ઝીડવા મારે ઢેકો ને ધબ ઇખાક ઝખાક...ધુ...ખળળ
ઇખાક...વેરાઈ જાય. પડતાંની સાથે થઈને પારાવાર ભેળળે સિંધુ.
હળવે હળવે મૂલે અપાપતિ જાણે કે શંખછીપમાંથી ગોકળગાયની
જમ નીકળીને પાછો જાય ભરાઈ! થાક ખાઈને જાણે પાછો
ફૂંઝિઝિ...ફૂંઝિઝિ...ફૂંઝિઝિ...ખળળ...કરીને આવે, જાણે દરમયાની
નીકળીને બહાર આવતો કામરિયો સાપ, જાણે ભૂખરી નાગલુને
વીંટળાઈ વળેલો નાખ ડહોળા પાણીવાળો! ને આ જાણે ફરફરી
ભેડાયું સુકાયેલું ઘાસ ને આ ધૂંધવાઈ ધૂંધવાઈને સળગતું દીલું
આખડું જેના ધુમાડાની આરપાર નીકળી જતા સવારનાં
સૂરજનાં કિરણો.

ધબ...ઇખાક...ને પાછો વળ્યો, ને તરત પાછો વળ્યો ને સરસ
કરીને રેતીની ખખેલમાં જાય મેસી જલપતિ. ખારણુ ઉઘાડું દેખી

ઘરમાંથી ભાગી નીકળતા છોકરા જેવું એક મોજું રેતી પર પગલાં
 પાડી ભાગે કે એને પકડવા આવતી બાની ખૂમ જેવું પાછળ
 પડે બીજું મોજું, ને થાય મોજાંએ મોજાંની અથડામણ ને
 તેમાંથી જન્મે બીજાં મોજાં ને તે બીજાં મોજાંની આજુબાજુ
 લહેરની ઝૂલ બને, બને લહેરનું ખાખાચિયું, બને સરોવર, બને
 મોજાંનું જ વન, વન ઊગેલું જુઓ ! સૂરજનાં કિરણો ભક્ષ્યા
 કરે સપાટીની શિલા ને પેટમાં રાખેલા વડવાજિને શોધે કે...? કે
 પછી ચણે માછલીની આંખ ઝાલર ચૂઈ ને પાંખની રાતી
 લીલી પીળી ઝાંચ

દરિયો તે ધરતીના કોડિયામાં સમાય ? મારે ઉછાળા ગાંડો
 થઈને, શરીર ખેંચીને તંગ કરે, ને રે. નસ તૂટશે બાણે હમણાં
 ને હમણાં રાતું રાતું બોણુ થઈ જશે દરિયાનું પાણી. થઈ
 પાંચપચાસ ટીટોડી ભેળી ને કરે કલબલ ! દરિયાનું બળ વળી
 કેટલું ? બાંધવો તો બેઠાંએ ને ? કિનારાની રેતીમાં બળ બિછાવાનું
 નક્કી થયું. રાહ બેઠાંને બેડા રેતી પર કે આવે હવે દરિયાને
 વહારું ને આવે ધસી ! ધસી આવ્યો કે તરત પગલાંની પાંચતારી
 બળ બિછાવીને ઊડી ગયું ટિટોડીનું ઝૂંડ, ને નીચે ઊતરી જુએ
 રેતી સાવ સાફ ! દરિયો ખેંચી ગયો બળ ને માછલીઓ તો
 કટાકટ બળની દોરીઓ કાપવા મંડી ! ‘ઈ તો અમારો
 માવતર ! ને માવતરને તે દબ દેવાય ? માવતરનાં તે દબ બેવાય !’

ને સૂરૂરૂ...બબ...ગક ગોક...છબાક ધબાક...છબ...બળબળ
 બળબળ...કૂંકૂં...બૂબૂ બૂબૂ...દરિયો એક બાજુ પથરામાં ઝઈ
 ભેરવાય ને ફીણ થઈને નીકળે, રેતીમાં મેળવાય ને ચોરી લાવે
 પગલાં, છીપમાં પુરાય ને મોતી બની નીકળે, ક્યાંક વળ ખાય
 માછણુના પગની આસપાસ, ક્યાંક છોલાય શરીરે નીકળતાં

માછીની જાળમાથી, ધરતીને ઠચાઠ ખડકે ઘેરી કહે 'સે, તારા ફૂલ મારે ન બોધ્યો. સે મારી છીપો, હુ એને થુ' કરુ' ?'

પીંછી પીંછી પીંછી વગાડીને છાતી પગથી પસાર થઈ મચેલ સ્ટીમરના લિસોટાને ભૂસીને દગિયો તો લીલા ગંગે ડાલે કાળા રંગે ડાલે, લાલ ગંગે ડાલે, ભૂખગ ગંગે ડાલે, ને ડાલે રે ડાલે સાઈ, ખૂગ રંગે એ તો. ને ડાલનામા ને ડાલવામા સરિત્પતિએ તોડી નાખી પેલી મોટી છીપ, ને ભીના બાલ ખંખેરતી, છાતી પર હાથ ગળી, સાયળ પર સાયળ વળગાવતી ભેભી થઈ વિનસ ! દરિયો બે શરમાયો છે, દગિયો બે શરમાયો છે

ને

મારી ફળકી ને તળિયે પહોંચ્યો ને બેધુ તિભેરીમા, તો તિભેરીની છીપો તો પરપોટાની જેમ બમ ટોચે ! ટોચે જઈને તૂટે, હ્યો પારિજાત ! ટોચે જઈને તૂટે, હ્યો કામધેનુ ! ટોચે જઈને તૂટે, હ્યો કૌસ્તુભ ! ટોચે જઈને તૂટે, હ્યો પંચજન્ય ! ટોચે જઈને તૂટે . ગત્નાકર માડયો ધૂજવા ને વાસુકિના ફીણે ફીણે ફેલાવા માડયો દરિયો, માડયો ફેલાવા, ફેલાય ફેલાય ને રેલાય રેલાય ને રેલાય રેલાય

માછીની બળમાંથી, ધરતીને કયાક ખડકે ઘેરી કહે 'સે, તારાં ફૂલ મારે ન બેઈએ. સે મારી છીપો, હું એને શું કરું?'

પીંછઈ પીંછઈ પીંછઈ વગાડીને છાતી પરથી પસાર થઈ મથેલ રટીમરના લિસોટાને ભૂસીને દરિયો તો લીલા રંગે ડોલે, કાળા રંગે ડોલે, લાલ રંગે ડોલે, ભૂખરા રંગે ડોલે, ને ડોલે રે ડોલે ભાઈ, ભૂરા રંગે એ તો. ને ડોલવામાં ને ડોલવામાં સરિત્પતિએ તોડી નાખી પેલી મોટી છીપ, ને ભીના બાલ ખંખેરતી, છાતી પર હાથ રાખી, સાયળ પર સાયળ વળગાવતી ભેલી થઈ વિનસ ! દરિયો બે શરમાયો છે, દરિયો બે શરમાયો છે

ને

મારી ફૂળકી ને તળિયે પહોંચ્યો ને બેયુ તિબેરીમાં, તો તિબેરીની છીપો તો પરપોટાની જેમ બચ ટોચે ! ટોચે જઈને વૂટે, હ્યો પારિજાત ! ટોચે જઈને વૂટે, હ્યો કામધેનુ ! ટોચે જઈને વૂટે, હ્યો કૌસ્તુભ ! ટોચે જઈને વૂટે. હ્યો પંચજન્ય ! ટોચે જઈને વૂટે.....રતનાકર માંડયો મૂળવા ને વાસુકિનાં ફીણુ ફીણુ ફેલાવા માંડયો દરિયો, માંડયો ફેલાવા, ફેલાય ફેલાય ને રેલાય રેલાય ને રેલાય રેલાય

અંજલિ

ગઝલ

(મણિલાલ દેસાઈના અચાનક અવસાન પર)

કાલે શબ્દોંકી ઉદાસી પી કે લેહરાયેગા કૌન ?
વકતકી દીવાર સે અખ સરકો ટકરાયેગા કૌન ?

સાંસકે દૂટે હુવે આયે સે શરમાયેગા કૌન ?
હસરતોંકી આંખમેં પલ પલ પિઘલ જાયેગા કૌન ?

ઝિન્દગીકે ગીતકા દૂટા હુવા વહ અન્તરા.
ગીતકી આંખોમેં આંખે ડાલકર ગાયેગા કૌન ?

પીરે મયખાનાકા દામન ખીંચ કર પૂછો ઝરા,
તિશનગીની તલખિયોંકે જામ છલકાયેગા કૌન ?

રાતકે ઇસ આખરી હિસ્સેકી તન્હાઈ ન પૂછ
નીંદ આ જાયેગી લેકિન ખવાબમેં આયેગા કૌન ?

આદિલ મનસૂરી

સ્વ. મણિલાલ દેસાઈને

જ્યારે કાળા ઉનાળામાં સળગતું હતું શહેર,

જ્યારે ખાલી અવાજોમાં ખખડતું હતું શહેર,

ત્યારે

આવી

કાવ્ય ક્યું એનું (મારા શહેરને તે અર્થ દીધો) કવિ.

વાંચુ પ્રથમ એ કાવ્ય પ્રિય મારી કને ફરી ફરી.

આજ ફરી

કાળઝાળ ઉનાળામાં આવા

મારા શહેર મહોં સહુને (મનેય) મૂકી

કેમ ? કહે

મૃત્યુને

તે

ધરી દીધી

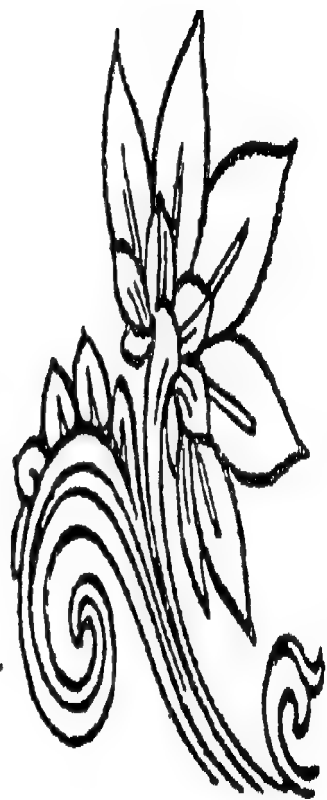
છત્રકંત સ્વપ્નસર્પા જીવનની કાવ્યપોથી.

નલિન રાવળ

મુંદ એટલે પોલાદ

Reasons/1 201 3 Out

કવિસોહ ૫૩

કવિચોદક દ્રેમાસિક

તંત્રીઓ જ્યંત પાઠેખ - પ્રિયકાન્ત મણિયાર

સવાજમ-રસખા કપિયા આર વિદેશના શિલિગ આઠ જુક નકલના સિતેર પેસા સવાજમ ભરવાનાં સ્થળ
(૧) કવિલોક ૩૮૦, ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨ (૨) જોન જોમ પ્રિયલી પ્રા લિ, પ્રિન્સેસ રોડ, મુંબઈ ૨
(૩) પિનાઉન્ ડાઉન, ડાઉન પ્રપર્સ, જર્મન સિલ્વર માર્કેટ, રતનપાલ અમરાવાડ (૪) શિવકુમાર જોષી
મુલાન બેન્ક ક પની, ૧૨ પોર્ટીંગ યર્ડ રોડ કલકત્તા ૧ (૫) મનરહલાણ શાહ, વિનસ સયસ્કીપાન જોનન્ટરી,
શામસદન, ૧ મોજી, ૧ ભાસ્કર લાઉ જોન, ગામરેલી, મુંબઈ ૭

આ અંકમાં

ઝાક પ્રેરંગ

ગજેન્દ્ર શાહ

સુભતા પ્રિયંવદા

ઉશનસ

ધીરુજેન પટેલ

સુધાશુ

ચૌસેફ મેકવાન

મોળાભાઈ પટેલ

•

માલિક કવિલોક મંથા વતી જ્યંત લે. પાદેએ વિપિની પ્રિન્ટરી,
૨૮૦ ગિરગામ રોડ મુંબઈ ૨ મા છાપી ત્યાથી પ્રગટ કર્યું.

કવિલોક

૫૩

વર્ષ ૯ : આંક ૧૫

સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર : ૧૯૬૬

ઝાક પ્રેવેર

પાંચ કાવ્યો

૯

માથું હલાવીને એ ના પાડે છે
પણ હૈયું ધબકાવીને એ પાડે છે હા
એને જ પ્રિય છે એની એ હા પાડે છે
શિક્ષકને એ પાડે છે ના
એ જીભો છે
એને પ્રશ્નો પુછાય છે
ને તમામ કોયડાઓ રજૂ થાય છે
ઓચિંતા હાસ્યને એ વશ થાય છે
ને ખંધું જ ભૂંસી નાખે છે
શબ્દો ને આંકડાઓ
નામો ને તવારિખો
વાક્યો ને છટકાંઓ
ને શિક્ષકની ડરામણી છતાં
આશ્ચર્યમુગ્ધ બાળકોના ઉપહાસ વચ્ચે

એકે એક રંગના ચાકથી
 દુર્દવના કાળા પાટિયા પર
 એ ચીતરે છે સુખનું મુખારવિંદ.

અધ્યાસવહી

ઊ ને ઊ ચાર
 ચાર ને ચાર આઠ
 આઠ ને આઠ સોળ...
 માસ્તર કહે છે; ફરી એક વાર !
 ઊ ને ઊ ચાર
 ચાર ને ચાર આઠ
 આઠ ને આઠ સોળ.
 પણ ત્યાં જો ! જોયે ને જોયે
 પાખ પસારે ચ ડોળ
 બાળક એને નીરમે છે
 બાળક એને સુણે છે
 બાળક એને સાદ કરે છે
 મને બચાવ
 પંખી !
 મારી જોડે રમવા આવ
 એટલે પંખી નીચે જીતરે છે
 ને બાળક સાથે રમવા માટે છે
 ઊ ને ઊ ચાર
 માસ્તર કહે છે; ફરી એક વાર
 ને બાળક રમ્યા કરે છે
 ને પંખી યે રમ્યા કરે છે

ચાર ને ચાર આઠ
 આઠ ને આઠ સોળ
 ને સોળ દુ કેટલા થાય ?
 સોળ દુ કાંઈ નહીં
 બત્રીસ તો કેમે ચ
 નહીં જ નહીં
 ને બંને સરી જાય છે દૂર
 કારણ કે બાળકે પંખીને
 પોતાના મેજમાં સંતાડ્યું છે
 ને બાળકો બધાં જ
 એનાં ગીત સુણે છે
 ને બાળકો બધાં જ
 સંગીત માણે છે
 ને આઠ ને આઠ કરતાં વારાફરતી
 સરી જાય છે દૂર
 ને ચાર ને ચાર ને બે ને બે કરતાં
 વારાફરતી અદૃશ્ય થાય છે
 ને એક ને એક બરાબર નથી થતો એક કે બે
 પણ એક એક કરતાં એ જાય છે સરી
 ને ચંદ્રોળ ગાયા કરે છે
 ને બાળક ગાયા કરે છે
 ને માસ્તર પાડે છે રાડ
 મૂરખનો પાઠ ભજવવાનું તમે સાવ છોડી દીધું હોય ને ત્યારે
 પણ બાળકો તો બધાં જ
 સંગીત સુણ્યા કરે છે
 ને વર્ગની ભીંતો

મૂંગેમૂંગી ખર્ચો કરે છે.
 ખારીના કાચ
 ફરી પાછા બને છે રેતી
 શાહી સાગર
 મેજ તરુવર
 ચાક ટેકરી
 ને પીંછાની કલમ
 પાછી પંખી

પંખીનું આબેહૂબ ચિત્ર ચિતરવા માટે

એસા હારકને

સૌથી પહેલાં ચીતરો એક પાંજરું
 બિલાડા ખારણાવાળું
 પંખીને માટે
 પછી ચીતરો
 કંઈક મળતું
 કંઈ સરળ
 કંઈક સુંદર
 કંઈક ઉપયોગી...
 પછી ફલકને મૂકો
 બગીચામાં
 ઝાડીમાં
 કે જંગલમાં એક વૃક્ષની સામે
 વૃક્ષ પાછળ રહેા સંતાઈ
 બાલ્યા વિના...

બોલ્યા વિના

કાઠક વાર પંખી ઝડપથી આવે છે

પણ એ તો વરસોનાં વરસો યે વિતાવી દે
આવવાનું નક્કી કરતાં પહેલાં.

હતાશ થતા નહીં

વાટ જોજો

જરૂર પડે તો વરસોનાં વરસો વાટ જોજો

પંખીનું આગમન

દ્રુત હોય યા વિલંબિત

ચિત્રની સફળતા સાથે

એને કશો યે સંબંધ નથી

પંખી આવે

જો એ આવે તો

ત્યારે પરમ શાંતિ જાળવજો

પંખી પાંજરામાં દાખલ થાય એની વાટ જોજો

ને એ દાખલ થઈ જાય ત્યારે

હળવે રહીને પીંછીથી ખારણું વાસી દેજો

પછી

એક એક કરતાં ખધા જ સળિયા ચીતરી દેજો

પંખીના એકે ય પીંછાને જોજો જરા ય અડતા નહીં હોં

પછી વૃક્ષનું આગેહૂખ ચિત્ર ચીતરજો

પંખી માટે

એની સુંદરમાં સુંદર શાખા પસંદ કરજો

વળી ચીતરજો લીલાં પર્ણો ને હવાની તાજગી

સૂરજની રેણુ

ને શીખના તડકામાં ચરી રહેલા ધણનું ગુંજન

ને પછી પંખીને ગાવાનું મન થાય એની વાટ જોજો
 પંખી ન ગાય
 તો એ ખગળ નિશાની કહેવાય
 ચિત્ર ખગળ છે એની નિશાની કહેવાય
 પણ એ ગાય તો એ સાગી નિશાની કહેવાય
 તમે તમાગી નિશાની અકિત કરવા તૈયાગ છો એની નિશાની કહેવાય
 એટલે પછી ખૂબ હજવે ગહીને
 પંખીનું એક પીછું
 તમે ચૂંટી લેજો
 ને ચિત્રના ખૂલુમા તમારું નામ લખી દેજો.

ખડખંડ દર્પણ

એ બિયાગએ અનવરત ગીત ગાયા
 એ બિયાગએ નૃત્ય કર્યા માગ મનમા
 એ બિયાગ યુવાનની
 તૂટી ગઈ ખૂટની દોરી
 ને મેળામા ગ્યેલી સર્વ હાટડી
 બધી જ એકાએક થઈ કડડબૂસ
 ને આ મેળાના નૂનકાગમા
 આ મનના વેગનમા
 મે તારો સુખલયો સાલજ્યો માદ
 કુર્કશ ને ખરડ
 તારો ખાલિશ ને એકલવાયો સાદ
 દૂર સુદગ્ધી ભગતો ને મને માગતો હાક
 ને મેં હાથ મૂક્યો મારે હૈયે
 તો ત્યાં કંપી સિક્યા

લોહીનીંગળતા

તારા તારલેમઢયા હાસ્યના દર્પણના સાત સાત ખંડ

શિરામણ

એણે કાફી નાખી
 કપમાં
 એણે દૂધ નાખ્યું
 કાફીના કપમાં
 એણે ખાંડ નાખી
 દૂધવાળી કાફીમાં
 કાફીની ચમચીથી
 એણે હલાવી
 એણે પીધી દૂધવાળી કાફી
 ને એણે કપ નીચે મૂક્યો
 મારી સાથે જાલ્યા વિના
 એણે સળગાવી
 સિગરેટ
 એણે વર્તુળ રચ્યાં
 ધુમાડાથી
 એણે રાખ ખંખેરી
 રાખદાનીમાં
 મારી સાથે જાલ્યા વિના
 મારી સામે જોયા વિના
 એ ભ્રમો થયો
 એણે પહેરી

પોતાને માથે પોતાની હેટ
 એણે પહેર્યા
 પોતાનો રેઈનકોટ
 કારણ વરસાદ વરસતો હતો
 ને એ ચાલ્યો ગયો
 વરસાદમાં
 એકે ય શબ્દ બોલ્યા વિના
 મારી સામે એકે ય નજર નાખ્યા વિના
 ને મેં પકડ્યું
 મારું માથું મારા હાથમાં
 ને મેં આંકે હ ક્યું

અનુવાદક-જયંતિ પારેખ

સીતા

ચિરવિરહની ઊંડી વ્યથાની અગન

ધરી કાષાયવસન

વાલ્મીકિવનવાસિની તે સીતા

આવે અવધનગરી મહીં

કુશલવનીતા...

...ગભીર ચરણે

નયન છે ધ્યાનલીન

આવે કને કને

આવે થતી ક્ષીણ ક્ષીણ

જયહીં સમારોહે મળ્યા પુરજન

વળી રાઘવરાજન

ચરણ ધરે ને

સ્મરે

પિનાકપાણિના ધનુષ્યનો થાય ભંગ

સુકુમાર કુમારને હાથ;

ઉમંગથી પુલકિત એનાં અંગ અંગ:

સૌમ્ય કાઈ તેજથી સનાથ

સીતા જનકહૃદિતા.

રુમરે

-દશાશન વધ...

-મૃગના સ્વર્ણમ આવરણથી વિમુક્ત
પોને અભિશુદ્ધ

-રામ...

એ જ સૌમ્ય તેજોમય શાન્ત

કમનીય કાન્ત .

અંકમહી સીતા શુચિસ્મિતા...

લહે

અંકમહી અવ પોતે સ્વર્ણમૂર્તિમતી
નહી વ્યથા...

શેષ કશી કથા ..!

પુત્રવતી,

સામ્યમૂર્તિ રામની સમીપ

સીતા, કુશલવનીતા.

આવી ભ્રષ્ટી રહે વાદ્યમીકેની કને.

‘વત્સે !

નિજ વૃત્તે લોકગણ કરે નિ.સંશય’ ઋષિ કહે.

પવિત્ર જલનું આચમન કરી વહે ભૂમિસુતા

‘નહી, નહી સિંહાસનરપૃહા

વાણીમનકમે’ યદિ ધર્મસ્ખલિત ન હું, તો

હે ધરતીમાતા !

દ્વિયો હૃદયની ગુહા

રા મ

રા...મ’

સુખતા પ્રિયંવદા

ઉર્વશી

નિરખ આકાશ
પૂર્ણિમાની માદક ચંદ્રિકા
સુરસિનો સોન્માદ મધુસંચાર
દિશા દિશામાં...
નિશીથની શાંત નીરવતા
ધરાની ગોદમહીં નિદ્રિત...

એવે મુદ્દત્
કુંદશુભ્ર-સ્વચ્છ કાંતિ
અનંતયૌવના
અનુપમા સુંદરી ઉર્વશી
અર્થનાનો સુમનસંભાર લઇ
અલસ પલકોમાં મદિરા અને
સઘન અલકોમાં પરાગને પૂરી
અમલ-કમલ-દલ નમ્ર નેત્રપાતથી
ચટુલ ચરણે
અજુનની પર્ણકુટીને ખારણે આવી
સહસા જિભી રહી નિઃસ્તબ્ધ...

સામે ખારણાં ખંધ !
મન દ્વિધા-આકુલ !
વિશ્વમોહિનીએ દ્વાર પર કીધ કરાઘાત
શંકા-સુકોમલ...

મધ્યમ પાણ્ડવ હતા સમાધિમાં લીન..

ધ્યાનસંગ આશંકાથી બોલી બેઠે

‘કોણ ?

કોણ ?’ પૂછે મધ્યમ પાણ્ડવ.

‘જોશો ખંધ દ્વાર...!’

મધ્યરાત્રીના નિઃસ્તબ્ધ પ્રહરે

જાણી રણકી રહી વીણા.

નારીકંઠે વિસ્મિત

સવ્યસાચી !

ખૂલે દ્વાર

નજરની સાથે જ કરે નત શિર ધનુષ્કર

કરે સાદર પ્રણામ-

‘આદેશ દો દેવી ધરું માથે

અસમય એવું તે શું પડ્યું પ્રયોજન ?

કોઈ તે વિપદ ?

નિશાચરનો નથી નડ્યો ઉપદ્રવ ?

શે છે અસિલાપ ?

આસા કરો દેવી

સધ પૂર્ણ થશે આશ...’

‘હે અર્જુન !

નવ-જલધર કાંતિ

હે નરપુંગવ !

આ પૂર્ણ યૌવન

અર્પૂર્વ સૌન્દર્ય

વિલસિત ચિત્ત-માદકતા!

તપોમય જીવનના કઠોર સંયમમાં
સંકુચિત કરો છો શાને ?

‘ક્ષમા કરો, દેવિ !

સ્પષ્ટ કહો

મનમહી શી છે અસિલાષા ?’

‘ એક જ છે વાંછા

ચિરકાલથકી ધરી રહી છું જે

આતુર હૃદયે

પૂર્ણ કરી શકે યદિ

એ અમૃત્ય ધને થશે સસર જીવન.

મળે જેમ રંકને રતન ..

કામના છે

તમારા સ્વરૂપકેરી

રૂપ ગુણ બલ અને તેજમાં

તમારી ખરોબર જ

હું એક ચહું પુત્ર...

ગર્ભમાં ધારણ કરી એને જન્મ આપી શકું

એની બની શકું માતા...

જુગ જુગથી મેં જાળવી છે માત્ર એક આ કામના...’

ક્ષણસર છાઈ રહું મૌન !

કંપી જાઉં પાથ !

નિમેષને કાજ નેત્ર બંધ...

ધીરે ધીરે

સંકપ હેઠથી ફૂટે વાણી

'હે સુસ્વદિતા
 અનિદિતા જનનીસ્વરૂપા
 પુત્રેષણા આટલી પ્રબલ નો
 દોભ શાને ? શાને કરી ચિતા ?
 તમાગ અલક્ષતકે સુદગ ચગણે પગ
 હું મને જ સમર્પિત કરું છું
 પુનના સ્વરૂપે
 સ્વીકારો હે માતા ધરા શિવ પગ હાથ
 ટકાવ કરી કહીશ
 તથે ય જીવનમા
 પૂજનીયા માતા મારી
 ત્રિલોકમા રૂપની છે અધીશ્વરી
 સૌન્દર્યની આકાશ પ્રતિમા ।'

ઉશનસૂ

ઐ રેખ

કોઈ અન્નણ્યે મુખ ઊઘડી, લો, પાછી પરિચિત રેખ !
નહીં કરવા દે અમને ક્યાંયે અધૂરા વિધિના લેખ;
દિદારનું આહું ચ રે દરશન,
ત્યાં તો તરસ તરસ ને તલસન,
સિંહાસનથી ઊતરી જીવન લઈ લે પાછો ભેખ;
ફકીર જે ભવ-સાદી ભરનો,
રેખ-ચીપો નીચે'પર કરતો,
લુપ્ત કરી દે જુગ જુગ, ક્ષણ વળી દાખે રૂપ-આલેખ
શેણદાર ચલી આવે રેખા
ગુપ્તગુપ્ત; કો મુખ દેતી દેખા,
અલપઝલપ તે તરસ તરસ થૈ જૂરે કો વિશ્લેખ !
કોઈ અન્નણ્યે મુખ ઊઘડી લો, પાછી પરિચિત રેખ !

આર હાઈકું

૧ સીલ

જર્ણ ખેરાઈં,
ખંધ ખારણે જાણું :
કાળનું સીલ.

૨ તકતી

ખરી પોપડી,
કાળે વિસજ્જનની
તકતી મઢી !

૩ શરદ

દૂધે સરાઈ
શાળમંજરી ક્ષેત્રે
ને વ્યોમે ખીજ.

૪ ચાળણી

પણુચાળણી
તેમા હવા નજર
ચળાઈ શુદ્ધ

ધીરુબેન પટેલ

આકાશ

શૈશવ સુરસિત
ઝે આંખોમાં
રોજ રોજ જે શાંત પરોઢે
પથરાતું ચોમેર
અમાપ ઝે આકાશ...
સમસ્ત ઝેની રંગલીલા લઈ
મેઘવીજની સરગમ સાથે
પ્રકાશ આખો લૂછી લઈને
થયું અચિંતું હ્રુત : રુદ્ધ આશ્વાસ...
અનાધાર ઝે આંખ
લથડતે પાય ઘુમે ચોપાસ !

મુવાંશ

વસિ

પીધું બધું ભરપૂર રે,
કંઈ નહીં મારે અધૂર !

આંખોની આ અંજલિ
એમા વ્યોમનું વણું પૂર;
નવલખ મારે એમા કુલ ભરે
જે જગને જનમ-દૂર;
પીધું બધું ભરપૂર રે !

ચગણ વામન વિરાટ ચડે
જીવન'તુ કેસૂ-ઘેડૂર;
તૃણ-મેરુ છાવે છાયડી
જ્યા ભવને ભવોભવની ભૂર
પીધું બધું ભરપૂર રે !

પ્રેમનો રંગ નવ-લાલ ગુલાલ
આ તો ન્યોરછાવર-લમન્નિકૂર
ફટકચો પ્યાલો હનો ફૂટી ગયો
હુ તો અખંડ રસનો છું શાફૂર;
પીધું બધું ભરપૂર રે !

‘શિલ્પ’ની કવિતા

ભોળાભાઈ પટેલ

‘શિલ્પ’ દિનેશ કોઠારીનો કાવ્યસંગ્રહ છે. ૩૧ જેટલી નાની મોટી રચનાઓ લઈને આવતો આ સંગ્રહ આજકાલ ગુજરાતી કવિતાક્ષેત્રે નાના સંગ્રહોના પ્રકાશનના વલણનું નિદેશન છે.

‘શિલ્પ’નો કવિ સજ્જ શબ્દશિલ્પી છે. શબ્દ અર્થગર્ભ હોય તેટલું જ પર્યાપ્ત નથી. દિનેશ શબ્દના નાદતત્ત્વ પાસેથી પણ ઘણું કામ લે છે. ગીતોમાંથી બે ઉદાહરણ લઈએ:

દઢ આસનખજ બપોર

નશ્ન તપે તપ બેગી એનું રૂપ ઉચ્ચતમ ઘોર

બપોરના આ ચિત્ર સાથે ભિતરતી સાંજનું આ ચિત્ર જુઓ:

ઝરઝર તિમિર ઝરે

લયલોલિત મૃદુ મુગ્ધ ગગન આ કલકલ વિહંગ સ્વરે.

પ્રથમ ઉદાહરણની ઓજસુશુણ્ણ પ્રધાન શબ્દયોજના એનો વર્ણવિન્યાસ બપોરની ચંડ ઉચ્ચતાનો સંસ્પર્શ કરાવી દે છે, જ્યારે બીજા ઉદાહરણમાં પ્રસાદશુણ્ણાન્વિત લલિત પદાવલિ હળુ હળુ ઢળતી સાંજના વાતાવરણથી આપણા ઈન્દ્રિયજગતને સભર દરી રહે છે.

કવિતામાં શબ્દોનો સભાન વિનિયોગ કવિને છંદોની

શિલ્પ : દિનેશ કોઠારી-પ્રાપ્તિસ્થાન: ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય: મૂલ્ય બે રૂપિયા

સુધાંશુ

તૃપ્તિ

પીધું બધું ભગ્નપૂર રે,
કંઈ નહીં મારે અધૂર !

આખોની આ અંજલિ
એમા વ્યોમનું વહું પૂર,
નવલખ મારે એમા કુલ ભરે
જે જગને જનમ-દૂર;
પીધું બધું ભગ્નપૂર રે !

ચગણુ વામન વિરાટ ચડે
જીવન'તુ કેમૂ-ધેમૂર,
તૃણ-મેરુ છાવે છાયડી
જ્યાં ભવને ભવોભવની ભૂર
પીધું બધું ભગ્નપૂર રે !

પ્રેમનો ગંગ નવ-લાલ ગુલાબ
આ તો ન્યોરછાવર-જામનિગ
ફટકચો પ્યાલો હનો ફૂટી ગયો
હુ તો અખંડ ગસનો છુ શાફર;
પીધું બધું ભગ્નપૂર રે !

‘શિલ્પ’ની કવિતા

ભોળાભાઈ પટેલ

‘શિલ્પ’ દિનેશ કાઠારીનો કાવ્યસંગ્રહ છે. ૩૧ જેટલી નાની મોટી રચનાઓ લઈને આવતો આ સંગ્રહ આજકાલ ગુજરાતી કવિતાક્ષેત્રે નાના સંગ્રહોના પ્રકાશનના વલણનું નિદેશન છે.

‘શિલ્પ’નો કવિ સજ્જ શબ્દશિલ્પી છે. શબ્દ અર્થગર્ભ હોય તેટલું જ પર્યાપ્ત નથી. દિનેશ શબ્દના નાદતત્ત્વ પાસેથી પણ ઘણું કામ લે છે. ગીતોમાંથી જે ઉદાહરણ લઈએ:

દઢ આસનબાજ બપોર

નથ તપે તપ બેગી એનું રૂપ ઉચ્ચતમ ઘોર

બપોરના આ ચિત્ર સાથે ભિતરતી સાંજનું આ ચિત્ર જુઓ:

ઝરમર તિમિર ઝરે

લયલોલિત મૃદુ મુગ્ધ ગગન આ કલકલ વિહગ સ્વરે.

પ્રથમ ઉદાહરણની ઓજસૂગુણ પ્રધાન શબ્દયોજના એનો વર્ણવિન્યાસ બપોરની ચંડ ઉચ્ચતાનો સંસ્પર્શ કરાવી દે છે, જ્યારે બીજા ઉદાહરણમાં પ્રસાદગુણાન્વિત લલિત પદાવલિ હળુ હળુ ઢળતી સાંજના વાતાવરણથી આપણા ઈન્દ્રિયજગતને સભર દરી રહે છે.

કવિતામાં શબ્દોનો સસાન વિનિયોગ કવિને છંદોની

શિલ્પ : દિનેશ કાઠારી-પ્રાપ્તિસ્થાન: ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય: મૂલ્ય બે રૂપિયા

સુધાંશુ

તપ્તિ

પીધું ખધું ભરપૂર રે,
કંઈ નહીં મારે અધૂર !

આંખોની આ અંજલિ
એમા વ્યોમનું વહું પૂર;
નવલખ મારે એમા કુલ ભરે
જે જગને જનમ-હૂર;
પીધું ખધું ભરપૂર રે !

ચંદ્ર વામન વિરાટ ચંદે
જીવન'તુ કેમૂ-ધેમૂર;
તૃણ-મેરુ છાવે છાયડી
જ્યા ભવને ભવોભવની ભૂર
પીધું ખધું ભરપૂર રે !

પ્રેમનો રંગ નવ-લાલ ગુલાલ.
આ તો ન્યોરછાવર-જામમિદૂર
ફટકચો પ્યાલો હતો ફૂટી ગયો
હું તો અખંડ રસનો છું શાહર;
પીધું ખધું ભરપૂર રે !

‘શિલ્પ’ની કવિતા

ભોળાભાઈ ખટેલ

‘શિલ્પ’ દિનેશ કોઠારીનો કાવ્યસંગ્રહ છે. ૩૧ જેટલી નાની મોટી રચનાઓ લઈને આવતો આ સંગ્રહ આજકાલ ગુજરાતી કવિતાક્ષેત્રે નાના સંગ્રહોના પ્રકાશનના વલણનું નિદેશન છે.

‘શિલ્પ’નો કવિ સજ્જ શબ્દશિલ્પી છે. શબ્દ અર્થગર્ભ હોય તેટલું જ પર્યાપ્ત નથી. દિનેશ શબ્દના નાદતત્ત્વ પાસેથી પણ ઘણું કામ લે છે. ગીતોમાંથી જે ઉદાહરણ લઈએ:

દઢ આસનબદ્ધ બપોર

નમે તપે તપ જોગી એનું રૂપ ઉચ્ચતમ ઘોર

બપોરના આ ચિત્ર સાથે ભિતરતી સાંજનું આ ચિત્ર જુઓ:

ઝરઝર તિમિર ઝરે

લયલોલિત મૃદુ મુગ્ધ ગગન આ કલકલ વિહંગ સ્વરે.

પ્રથમ ઉદાહરણની ઓજસુગુણ પ્રધાન શબ્દયોજના એનો વર્ણવિન્યાસ બપોરની ચંડ ઉચ્ચતાનો સંસ્પર્શ કરાવી દે છે, જ્યારે બીજા ઉદાહરણમાં પ્રસાદગુણાન્વિત લલિત પદાવલિ હળુ હળુ ઢળતી સાંજના વાતાવરણથી આપણા ઈન્દ્રિયજગતને સભર દરી રહે છે.

કવિતામાં શબ્દોનો સસાન વિનિયોગ કવિને છંદોની

શિલ્પ : દિનેશ કોઠારી-પ્રાપ્તિસ્થાન: ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય: મૂલ્ય જે રૂપિયા

વિવિધ ભાંગિયો યોજવા પ્રેરે છે. અક્ષરમેળ છંદોની ખંડ અને મિશ્ર પદ્ધતિઓની આ સીમા જુઓ:

મિલની ચીમનીમા
 ફૂળી ગયો સૂરજ..
 એક ચીમ.
 આઘાતથી આસ થતું પડું પડું !
 નિયોનના લેમ્પસથી ત્યા પ્રદીપ્ત,
 તોળી રહ્યા ખિટિડા મ્હાય મ્હેપા !

આધુનિક નવજનમ્યાનુ આ ચિત્ર શબ્દ અને છંદની યોજનાને કાગળે આસ્વાદ્ય બની ગ્હે છે.

હંગીત અને વનવેરીના ખંડકોતુ આ લઘુ સંગ્રહમાં પણ ઠીક પ્રમાણ છે. આ છદ્ધયોજના કવિએ પોતે પ્રમાણેલા શબ્દોના વિનયોગમાં સહાય કરે છે. પઞ્ચિભામે અનેક રચનાઓ કંડારેલી શિક્ષાકૃતિઓ જેવી સ્વચ્છ લાગે છે.

અપર પક્ષે આવી રચનાઓ કાવ્યની ધખડતી ડહા આપવાને બદલે સંગેમરમરના શૈલ્યનો જ અનુભવ કગવે એ પણ સંભવિત છે; કેન્દ્ર પાનેશિયન યુગની કવિતાની જેમ-જેમાં રચનાનૈશલ્ય પૂર્ણતાની સીમાએ પડોચતુ હોય ભલે, પણ કવિતાની ડહા અનુભવવી મુશ્કેલ. દિનેશની આ સંગ્રહની કવિતા વાચતા કવચિત્ આવો અનુભવ થાય તો નવાઈ નહિ.

આ સંગ્રહમાં એક તૃતીયાશ જેટલા એટલે કે ૧૦ ગીતો છે. માત્ર એ અતરાવાળા આ ગીતોમાં કવિનો આગ્રહ તો કાવ્ય સિદ્ધ થાય તેમાં જ છે. કેટલાક ગીતોની ‘લયલેખિત’ પદ્ધતિઓ

ગુજરાત કરે તેવી છે, તે કવચિત્ એકાદ બે પંક્તિઓ વધારે પડતી પ્રખરિત બની જતી બેવા મળે છે. ‘કેં ના જોણી’ ગીતની અંતિમ પંક્તિ કે ‘આષાઢી રાત’ ગીતમાં ખીજા અંતરાની પંક્તિઓ આ કારણે સમગ્ર ગીતબંધમાં શૈથિલ્ય લાવે છે.

‘ભર્યા ભર્યા નીતર્યા જળે એક ઝળોળો’ ગીત એના ત્રયહિલ્લોલને કારણે, એમાં આવતી ક્રિયાઓની લીલાને લીધે એક નિતર્યા’ ગીતનો આસ્વાદ અપી રહે છે. ‘અઢળક ઢળિયો રે મામળિયો’ પણ એવું જ વિશદ ગીત છે.

સંપ્રહનાં ગીતો અને અન્ય છંદોબદ્ધ રચનાઓ બેતાં કવિ દિનેશનાં બે વિલિન moodવાળાં વ્યક્તિત્વ બેવા મળે છે. તેમનાં ગીતો તેમનામાં રહેલી રોમાન્ટિકતાનો ખ્યાલ આપે છે, જ્યારે તેમની અન્ય રચનાઓ આજના સમયની અભિજ્ઞતા અને આધુનિકતા પ્રત્યેનું કવિનું વલણ પ્રગટ કરે છે. ‘શમણું દયો રે કાઈ શમણું દયો’ ગીત ગાનાર કવિ ‘દમિયલ ડોશો’ કે ‘ટનુ ટનુ ટકોરા સાત’ જેવી રચનાઓ લખે છે. પરંતુ મૂલતઃ દિનેશનું કાવ્યવ્યક્તિત્વ રોમાન્ટિક જ છે. એમની કવિતામાં આવતી આધુનિકતા ય બહુ પેલા રોમાન્ટિક ભાવજગતની જ નીપજ ન કાઢે. ગીતો દિનેશની સહજ અભિવ્યક્તિ છે, તે પછીનાં કાવ્યો આધુનિકતા પ્રગટ કરવાના સક્ષાત પ્રયત્નો રૂપે છે, એવું ક્ષણે છે.

સર્જની ગુજરાતી કવિતાનું વલણ ‘ટનુ ટનુ ટકોરા સાત’— ચિત્ત-શૂન્ય-ખાલીખમ’ જેવી રચનાઓમાં છે. કવિતામાં આવતો પ્રચ્છન્ન વ્યંગ્ય આખરે તે આધુનિક માનવજીવનની કરુણતા બની કરે છે. આજની કવિતામાં સૂર્ય અને ચંદ્ર, પ્રકાશ અને અંધકાર જુદા જ સંદર્ભમાં આવે છે. અહીં દિનેશમાં જુઓ:

સલે પ્રગટતી નમ્ર સૂર્યની કાયા
 સલે પ્રગટતો પરુ દદડનો ચંદ્ર
 સલે પ્રગટતું તસતસતું અંધારું-

સૂર્ય ચંદ્ર વિષેનાં આ કદપનો સાથે ડાકલુ, ખપર,
 ઘુવડ, મસાલુ, ભૂત વગેરે શબ્દો કવિના વસણનાં સૂચક બની
 રહે છે. એક કવિતામાં-

વાસી વાસી અંધારું
 તૂડું તીખું અંધારું,
 ખરખચડું કાંટાળું ખૂંચે અંધારું,
 અંધારું પડઘાય,...

ઈન્દ્રિયવ્યત્યય (synesthesia)નો પ્રયોગ છે. અંધારાના
 તૂડું તીખું કે ખરખચડું કહી વિસિત્ત ઈન્દ્રિયઓષનો વ્યત્યય
 સાધવાનો અહીં પ્રયત્ન છે. પ્રશ્ન એ છે કે આજની કવિતામાં
 આવતા આ ઈન્દ્રિયવ્યત્યયના પ્રયોગમાં અનુભૂતિના સ્તર પર
 વ્યત્યય સધાય છે ખરો ?

દિનેશની આ રચનાઓની એક સાક્ષણિકતા એ પણ છે
 કે તે કોઈ કશા વિચારને કવિતાના આલંબન રૂપે લાગ્યે જ
 શે છે. ક્ષણ કે ક્ષણાર્ધના સૌન્દર્યાનુભવને શબ્દ દ્વારા વ્યક્ત કરવાની
 ક્ષીણ એ આ રચનાઓનું બહુ પ્રયોજન છે.*

*આકાશવાણી પરથી પ્રસારિત.

ચૌસેક મેકવાન

પરોઢે અગાશીમાં

પરોઢ થાતાં, થયું સહેજ આજે
અગાશીમાં લાવ જરા લટારું !

હવા મહીં આલ ભીનાશ વેયું
સ્પર્શે, હવે પર્ણ સરીખું હિયું
હર્ષ, પળે તેજ મઢેલ ઘાસે
દષ્ટિ ફરે, શીતલ શાંતિ ચિત્તે;
આનંદની આ ક્ષણ...વીજળીના
આ તાર વચ્ચે રણકે રહી રહી...

રસ્તા પરે બ્રેક...હવા ચિરાઈ
ને ચક્ર જેવો દિન ચિત્તમાંહીં
ઘુમી વળ્યો.. સાંજ થઈ..
પરોઢઆ

ખરી પડયું કયાંક પરોઢમાં...

“ગુજરાત સાહિત્ય સભા” તરફથી દર વર્ષે કરવામાં આવતું સમીક્ષાનું કામ ચાલુ વર્ષ (સને ૧૯૬૬) માટે જે વિભાગમાં વહેંચી નીચેના સમીક્ષકને સોંપવામાં આવ્યું છે.

વિભાગ ધહેલો

કવિતા, નાટક, નવલિકા, નવલકથા, નિબંધ, વિવેચન, જીવનચરિત્ર, ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ભાષાશાસ્ત્ર, કેળવણી, ખાળસાહિત્ય, પ્રવાસ વગેરે.

વિભાગ બીજા

વિજ્ઞાન-ભૌતિકવિજ્ઞાન, જંતુવિજ્ઞાન, પાણીવિજ્ઞાન, શરીર-વિજ્ઞાન, રસાયણ શાસ્ત્ર, શાસ્ત્રીય સાહિત્ય વગેરે

સમીક્ષક

પ્રા. ચંદ્રકાન્ત મહેતા

૨/૫૨, રૂપનગર દિલ્હી-૭

તો પ્રકાશકને આચક્ષુર્વક વિનંતી કરવાની કે એમના તરફથી પ્રકટ થતાં પ્રકાશનો પ્રકટ થાય કે તુરત ઉપર જણાવેલા સરનામે તે સમીક્ષકને મોકલી આભાગી કરશે; જેથી સમીક્ષકને સમીક્ષાના કાર્યમાં સરળતા થાય.

કવિ લોક

તંત્રી મંડળ
જયંત પારેખ
પ્રિયકાન્ત મણિયાર

અંથાવલોકન
ભોળાભાઈ પટેલ
રઘુવીર ચૌધરી

કવિતાના વિશ્વપ્રવાહો
નલિન રાવળ

વ્યવસ્થા
મહેન્દ્ર ભગત
મનુભાઈ ત્રિવેદી

સહાયક
પ્રબોધ પરીખ

મુકંદ એટલે પોતાદ

Page 1 of 3

કવિલોક ૫૪

કવિલોક : દ્રેમાસિક

તંત્રીઓ : જયંત પારેખ - પ્રિયકાન્ત મળિયાર

લવાજમ-દેશમાં રૂપિયા ચાર; વિદેશમાં શિલિંગ આઠ. છૂટકે નકલના સિતેર પૈસા. જવાજમ ભરવાનાં સ્થળ
(૧) હમિલોક, ૩૮૦, ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨. (૨) એન. એમ. પ્રિયામ પ્રા. લિ; પ્રિન્સેસ રફ્રીટ, મુંબઈ ૨.
(૩) પિનાડિન ઠાકોર, ઠાકોર ગ્રુપર્સ, જર્મન સિલ્વર મારકેટ, રતનપોળ. અમદાવાદ. (૪) શિવકુમાર જોષી.
મુંબઈન અન્ડર પબ્લી, ૧૦ આર્મિનિયન રફ્રીટ, કલકત્તા ૧. (૫) મનરહલાઈ સાક, વિનસ રાજસ્કોપીયાન એજન્સી,
શામસદન ૧ અગ્રી, ૧ ભાસ્કર લાઈ એન, આમદેવી, મુંબઈ ૭.

આ અંકમાં

રાજેન્દ્ર શાહ

સુભાતા ત્રિથંવદા

કમલ વૈદ્ય

પ્રબોધ પગીખ

અન્તોનિયો માચાદો

નર્સિન ગવળ

માસિક કવિલોક સંસ્થા વતી જયંત જે. પારેખે સિપિની પ્રિન્ટરી.
૩૮૦ ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨ માં છાપી ત્યાંથી પ્રગટ થયું.

કવિલોક

૫૪

વર્ષ ૯ : અંક ૬

નવેમ્બર-ડિસેમ્બર : ૧૯૬૬

રાજેન્દ્ર શાહ

તપોભંગ

મને હું જોઈ છું સહીં એકાન્ત અરણ્યે
પુરાણા વડની જટાન્નળમહીં સ્થિત
(સંક્રાસને, ઇન્દ્રિયના જાપથી અલિપ્ત,
વિશાળ વદમીકનો આધાર; સ્તરે સ્તરે

અહોરાત્રિવત કલ્પ-કાલ. વન ઘોર,
હિંસ્ર પશુતણી કુદ્ર ત્રાડ, વ્યાસપાશ
થકી દિશા કંપમાન, ધ્વસ્ત; -ખરે માત્ર
કિંચિત અંગની રજ; હું અચ્યુત કઠોર.

નેપુરની કિંકિણીને મૃદુતમ સ્પર્શ
આંદોલિત પ્રાણ શૂન્ય કંઠરામાં સુપ્ત
મને અડે; નેત્ર ખૂલે, વહે રોમેરોમ હર્ષ.

સ્પંદહીન કેવલ વિવિક્તિથકી મુક્ત
કરી મને, હે રાગિણી, દીપ્તિમય પર્વ
ક્ષણ ક્ષણની શાશ્વતીથી કરે તું યુક્ત !

સુખતા પ્રિયંવદા

દિગ્બ્રાન્ત

મહાકાશ-

છે પ્રાર્થનાતુ' મંદિર.

વૃક્ષ

લતા, વૃષ્ટ

સ્તંભની જેમ

સ્વીય આત્મનિવેદમા

છે અચલ

હું જ છું એક કાલાહલ

માગ હૃદયમા

મારા મનમા

એકાન્તમાં

ફૂલ ડ્યારે ચ ખીલતુ નથી

આકાશની દિશામાં

એકાન્તમા

ફૂલ ડ્યારે ચ લાગતું નથી.

મારો ઉઘટ અહંકાર

વિદીર્ષુ' કરે છે

આકાશને.

ને એ તો છે

નીલ સ્ફટિક ઉજ્જવલ

ને...

સંભાષણ કરે છે મારી સાથે
મુક્ત સમીરણ.

સર્વત્ર લહી રહું છું ભદ્રતા
મારી અસ્થાએ
પોતાનું આસન જમાવ્યું છે
તથાગતની પાસ

તથાપિ

ધરિત્રીના

આ હરિત સમારોહમાં

હું ખોઈ બેઠી છું

જીવનનો અર્થ !

આશાવાદી

ચોમેર

છવાઈ રહી કેવલ શૂન્યતા.

પોકાર

મારો

અથડાઈ પડવાઈ

પાછો ફરે છે વાર વાર.

તો ય તે હું—

સોપાનત્રેણીને અંતિમ પગથિયે

બેસી છતાં

અંધની જેમ શું
મંદિર ઢંઢતી રહીશ ?

નહીં.

આતંક આશાવાદી છું હું.

પ્રલયંકર તોફાનની વચ્ચે

રચું છું મારું નીક...

શું હું ભક્ષપંખ ?

કોઈ ઉત્તર મળે

ન મળે

તો ય સ્વયં મને

સંપૂર્ણ સમર્પિત કરવાની

રાખું છું વાંછના.

ચહુગમ :

હજીય ન કેમ ઝાઝો પ્રચંડ હો રોદ્ર
નિવિષ્ટ મનથી દગ્ધ થતી છું રહીશ.

ભક્ષે જ્વાલામય શિખા

ઘેરી લઈ મને

કરે ઉદ્દામ ઉત્કટ નૃત્ય;

યાતનાવિદ્ધ થઈને પણ

રક્તાક્ત હૃદયમાં

એ પરમ સુંદરને

અર્ધ અર્પતી રહીશ.

કમલ વૈદ્ય

માયા

એવું બને વિવશ અંતર કે ફરી ફરી
પાછી વળે નજર, ને અનિમેષ દુરના
સૌંદર્યનું કરતી પાન બધુંય વિસ્મરી,
તંદ્રાથી જાગી કંઈ, સદા સરતે સ્વપ્નમાં.

હું મારી સૈયર સમી કંઈ ટોકતી મને:
સંકાય-ભીતિમય રોધનને ય પામતી.
સ્વેગનું બલ ન બંધનને ગણે ક્ષણે,
રે આભ ઠેકી જતી વીજ ન હાથ આવતી.

મારી હતી ગતિ અનાગતની ભાણી; હવે
એ તો બની અતીત પાછળથી પ્રકષ્તો!
એના અતીન્દ્રિય લહું ઋણ સ્પર્શ, જે શિરે,
હા, પારિજાત ઘૃતિઝમરે હર્ષ વર્ષતો!

મારે વ્યતીત ભવિતવ્યતણી ન ભિન્નતા,
જ્યાં હું ધરું ચરણ ત્યાં નરવી પ્રસન્નતા.

પ્રબોધ પરીખ

નવોલીમાં ત્રણ કાવ્યો

માનાને

૧

ઘોળા ખરકથી આત્મછાદિત ટેબલો
પાસે ગોળ ગોળ ફરે છે
તારી આંખના સમુદ્રો.
ભીંત પર
કોફીના સ્થગિત ફુસકાં.
મિત્રોના ફરે છે ઘોડેસ્વાર અવાળે.
રંગેલી લાલ છત પર
પથ્થરનાં ગીત.
સ્વપ્નમાં જ પીછે છું સળીથી તને.

૨

હરવાળે ખૂસે છે ભીંતની આરપાર છે સૂરજ તેમા.
સાંસળું છું લાકડાની ખુરશીની પાંખોના ફફડાટ.
તોખંડી છત પર
હવામા ભડી રહ્યાં છે અદ્રશ્ય પંખાઓ.
સ્તબ્ધ થઈ ગયા છે લોકો,
પ્રલ,
સ્ટેશનો.

લાંબી ગોળ યાત્રાઓ પછી ફરીથી
 ગોળ સમુદ્ર,
 ગોળ કાચની ડીશો,
 ગોળ મારી ખળતી આંગળીઓ,
 અને તારી આસપાસ જન્મતું લીલું ઘાસ.
 અહીં અવાજ
 કાચની કોફીનો.

૩

હવે આપણી વચ્ચે શહેર.
 અને મારો આ ખાલી હાથ.
 મને અહીંથી તારા સુધી સાંકળે છે તે
 કાખરચીતરા શબ્દો
 પ્રસરતા, ટકરાતા
 હથેળીમાં સંતાતા
 લાખ લાખ પડઘાઓ.
 મારો કાગળનો અવાજ
 ને ટેબલ પર, સમુદ્રમાં
 ફરે છે હોડીઓ.

પ્રબોધ પરીખ

નંદાલીમાં ત્રણ કાવ્યો

માનાને

૧

ઘોળા ખરકથી આવજાદિત ટેબલો
પાસે ગોળ ગોળ ફરે છે
તારી આંખના સમુદ્રો.
શીત પર
કોફીના સ્થગિત કુસકાં.
મિત્રોના ફરે છે ઘોડેસ્વાર અવાળો.
રંગેલી લાલ છત પર
પદ્મરનાં ગીત.
સ્વપ્નમાં જ પીઉં છું સળીથી તને.

૨

ઠરવાળે ખૂસે છે શીતની આરપાર છે સૂરજ તેમાં.
સાંસળું છું લાકડાની ખુરશીની પાંખોના ફફડાટ.
ઘોખંડી છત પર
હવામાં ભ્રમી રણાં છે અદ્રશ્ય પંખાઓ.
સ્તબ્ધ થઈ ગયા છે લોકો,
પ્રલ,
સ્ટેશનો.

લાંબી ગોળ યાત્રાઓ પછી ફરીથી
 ગોળ સમુદ્ર,
 ગોળ કાચની ડીશો,
 ગોળ મારી ખળતી આંગળીઓ,
 અને તારી આસપાસ જન્મતું લીલું ઘાસ.
 અહીં અવાજ
 કાચની કોફીનો.

૩

હવે આપણી વચ્ચે શહેર.
 અને મારો આ ખાલી હાથ.
 મને અહીંથી તારા સુધી સાંકળે છે તે
 કાખરચીતરા શબ્દો
 પ્રસરતા, ટકરાતા
 હથેળીમાં સંતાતા
 લાખ લાખ પડઘાઓ.
 મારો કાગળનો અવાજ
 ને ટેબલ પર, સમુદ્રમાં
 ફરે છે હોડીઓ.

આન્તોનિયો માયાદો

(૧૮૭૫-૧૯૩૯)

‘કવિતા શબ્દનો ધ્વનિ, વર્ણ, પદવિન્યાસ, કે જટિલ ઇન્દ્રિયબોધ નથી પણ અંતરનો ઊંડો ધબકાર છે...કાલમાં ઉચ્ચારાતો તાત્વિક શબ્દ...કાલની સાથેનો માનવનો સંવાદ. પોતાના સમયની સાથે જેનો અંતરાત્મા સંલગ્ન છે, જીવનના ગહન અનુભવોમાંથી જે પ્રેરણા પામે છે, અને જે સાહજિકતાથી નિજ પારિવર્તાની ઉપર આરોહણ કરે છે, -શબ્દના સાધનથી એટલે કે આધ્યાત્મિક અનુભવની વાકમય અભિવ્યક્તિથી તે સાચો કવિ છે’. ઉપરોક્ત વિચારો ધરાવતો, આન્તોનિયો માયાદો સ્પેનના આન્દાલુસિયામાં જન્મ્યો હોવા છતાં ‘કાસ્તિલિયન ગિરિપ્રદેશનો કવિ થવાનું સાગ્ય લાવ્યો હતો. ખાલ્યાવ્યસ્થામાં જ સંભેગવસાત એને મેદ્રિદ જવું પડ્યું હતું ને સાંથી પ્રૌઢ ઉંમરે ફ્રેન્ચ શિક્ષક તરીકે વેરાન કાસ્તિલના દુઅરા નદીના પશ્ચિમ કાંઠે વસેલા સોરિયા શહેરમાં. અહીં શરૂઆતમાં એને ખૂબ એકલવાયું લાગતું. આથી સમય વ્યતીત કરવા એ લુખા પહાડોમાં એકલો દૂર દૂર રખડવા નીકળી પડતો. સમય જતાં આ શીતળ ખડકાળ નગ્ન પ્રદેશ, નિલના પરિચયે એનો આત્મીય બની રહ્યો. ઉત્તરાવસ્થામાં આ પ્રદેશ છોડી સ્પેનમાં જ અન્યત્ર એને રહેવું પડ્યું હતું. પણ આ સ્થળની લગની એને મન જીવન પર્વત રહી. સ્થળ અને સમય સાથેનું એનું સાહચર્ય મહદંશે એની બધી રચનાઓમાં વ્યક્ત થતું જણાય છે.

કાલે રાત્રે

ગત રાત્રિની ઘેરી ભિંધમાં
 લહું મેં સ્વપ્નઃ શું ધન્ય દર્શન !
 ઝરણું વહી જાય હૃદયભૂમિ
 કરતું ઉચ્છલ છોળથી ભીની.

જલ, નિભૃત માર્ગથી કયા
 વહી આવેા ભણી મારી ખેલતાં ?-
 નવ જીવનઝંકૃતિ ભર્યાં
 નહિ જને કદિ પોશથી પીધાં !

ગત રાત્રિની ઘેરી ભિંધમાં
 લહું મેં સ્વપ્નઃ શું ધન્ય દર્શન !
 મુજ અંતરની રવેશમાં
 રવથી સફીત સકંપ છત્રક.

કંઈ કેટલી હૈમમક્ષિકા
 મળી ત્યાં સંચિત તિક્તને રસ
 રચતી જતી શ્વેત સિક્કથક
 વળી મીઠું પરિતોષતું મધુ.

ગત રાત્રિની શાન્ત સુપ્તિમાં
 લહું મેં સ્વપ્નઃ શું ધન્ય દર્શન !
 અતિ ઉર્જવલ રક્ત રશ્મિએ.
 હૃદયે, સૂર્ય પ્રચંડ આંચ શો.

આન્તોનિયો માચાદો

(૧૮૫૫-૧૯૩૯)

‘કવિતા શબ્દનો ધ્વનિ, વણું, પદવિન્યાસ, કે જટિલ ઇન્દ્રિયબોધ નથી પણ અંતરનો સ્પર્શ. ધબકાર છે...કાલમાં ઉચ્ચારાતો તાસ્વિક શબ્દ...કાલની સાથેનો માનવનો સંવાદ. પોતાના સમયની સાથે જેનો અંતરાત્મા સંલગ્ન છે, જીવનના ગહન અનુભવોમાંથી જે પ્રેરણા પામે છે, અને જે સાહજિકતાથી નિજ પાર્થિવતાની ઉપર આરોહણ કરે છે, -શબ્દના સાધનથી એટલે કે આધ્યાત્મિક અનુભવની વાહન્ય અભિવ્યક્તિથી તે સાચો કવિ છે’. ઉપરોક્ત વિચારો ધરાવતો, આન્તોનિયો માચાદો સ્પેનના આન્દાલુસિયામાં જન્મ્યો હોવા છતાં ‘કાસ્તિલિયન ગિરિપ્રદેશનો કવિ થવાનું ભાગ્ય લાવ્યો હતો. બાલ્યાવસ્થામાં જ સંભોગવસાત એને મેદ્રિદ જવું પડ્યું હતું ને લાંબી પ્રૌઢ ઉંમરે ફ્રેન્ચ શિક્ષક તરીકે વેરાન કાસ્તિલના દુઅરા નદીના પશ્ચિમ કાંઠે વસેલા સોરિયા શહેરમાં. અહીં શરૂઆતમાં એને ખૂબ એકલવાયું લાગતું. આથી સમય વ્યતીત કરવા એ લુખા પહાડોમાં એકલો દૂર દૂર રખડવા નીકળી પડતો. સમય જતાં આ શીતળ ખડકાળ નગ્ન પ્રદેશ, નિલના પરિચયે એનો આત્મીય બની રહ્યો. ઉત્તરાવસ્થામાં આ પ્રદેશ છોડી સ્પેનમાં જ અન્યત્ર એને રહેવું પડ્યું હતું. પણ આ સ્થળની લગની એને મન જીવન પથ તરફી. સ્થળ અને સમય સાથેનું એનું સાહચર્ય મહદંશે એની બધી રચનાઓમાં વ્યક્ત થતું જણાય છે.

કાલે રાત્રે

ગત રાત્રિની ઘેરી ભિંબમાં
લલ્લું મેં સ્વપ્નઃ શું ધન્ય દર્શન !
ઝરણું વહી જાય હૃદભૂમિ
કરતું ઉચ્છલ છોળથી ભીની.

જલ, નિભૃત માર્ગથી કયા
વહી આવેા લાણી મારી ખેલતાં ?-
નવ જીવનઝંકૃતિ સર્યાં
નહિ જેને કદિ પોશથી પીધાં !

ગત રાત્રિની ઘેરી ભિંબમાં
લલ્લું મેં સ્વપ્નઃ શું ધન્ય દર્શન !
મુજ અંતરની રવેશમાં
રવથી સ્ફીત સકંપ છત્રક.

કંઈ કેટલી હૈમમક્ષિકા
મળી ત્યાં સંચિત તિહાને રસ
રચતી જતી શ્વેત સિક્કથક
વળી મીઠું પરિતોષતું મધુ.

ગત રાત્રિની શાન્ત સુપ્તિમાં
લલ્લું મેં સ્વપ્નઃ શું ધન્ય દર્શન !
અતિ ઉર્જિવલ રક્ત રશ્મિમયે.
હૃદયે, સુર્ય પ્રચંડ આંચ શો.

જક્ષતો સ્વીય રૂદ્ર આતપે
 ખડ્ગ જ્વાલામય અંગીકીસ્રમ.
 પશુ ભાનુ વરેણ્ય સર્ગનો
 ધરતો તેજનુ નેત્ર-અંજન.

ગત રાતની ઘેરી સિંધમાં
 સર્થું મેં સ્વાપ્નઃ શું ધન્ય દર્શન!
 ઉરને અવકાશ જે ધર્મ,
 ધર્મ તે અન્ય ન, એ જ હિંમર.

(આધાર ગ્રંથ The Poem Itself by Stanley Burnshaw)

વિલિયમ બટલર યેટ્સ

(૧૭ જૂન ૧૮૬૫ : ૨૮ જાન્યુઆરી ૧૯૩૯)

("Maturing as a Poet means maturing as the whole man"
-T. S. Elliot.)

કવિ તરીકે નીવડવું એટલે આખાય મનુષ્ય તરીકે નીવડવું -યેટ્સની કવિતાના અનુલક્ષમાં આપેલા વ્યાખ્યાનમાં એલિયટે ઉચ્ચારેલું આ સત્ય એલિયટમાં પણ અનુભવાય. એલિયટની એ વિશેષતા રહેલી છે કે એ જ્યારે અન્ય સર્જકોનો પરિચય આપે છે ત્યારે સહજપણે પોતાનો પરિચય પણ એમાં વણી દે છે.

યેટ્સ વિશેના વ્યાખ્યાનમાં એમણે એક અગત્યની વાત એ કહી છે કે કવિકર્મ, સાચું કવિકર્મ, સતત ચેતસિક પરિમાણોમાંથી પસાર થતું રહે છે. સમર્થ કવિ સદા સમકાલીન હોય છે. યેટ્સ આવા એક સમર્થ કવિ છે. જીવનના-અનેક પ્રશ્નોના અનુસંધાનમાં મુકાએલા જીવનના જે જે પ્રવાહોમાં થઈ એમની કવિતા વહી ને તે પ્રવાહોમાં પ્રવાહમય થઈ તે વહી. કવિતામાં જાત અનુકરણ એ મૃત્યુ છે. એમણે કદી આંકેલુ ઘૂંટણું-આખોય જન્મારો આંકેલુ નથી. સુદીર્ઘ જીવનમાં જૂદે જૂદે સમયે અભિવ્યક્તિના અતિ સંકુલ પ્રશ્નોને એમની આત્મચેતનાએ પડકારેલ છે. કવિ વૃદ્ધ થતા ગયા તેમ તેમ એમની કવિતા -એમના સમૃદ્ધ સંવેદન તંત્રમાંથી જન્મેલી કવિતા આંતર બાહ્ય વિશ્વના નિગૂઢ સ્તરો આવરતી ઊંડે અને ઊંડે એક સુનિયંત્રિત ગતિથી વહી રહી.

એક વિવેચકે એમની કવિતાને નવપદ્ધતિત થએલા પ્રાચીન વૃક્ષ સાથે સરખાવી છે. વૃક્ષ એમનું પ્રિય પ્રતીક છે. એમની કવિતાનાં મૂળ ચોફેર પથરાએલાં છે પણ ઊંડે સુધી ગએલાં આ મૂળે સત્ત્વ ખેંચ્યાં છે આયર્લેન્ડની પ્રાચીન ક્ષોઢકથાઓ

અને પુરાણ કથાઓમાથી રજની વયે એમણે જે કૃતિ -The Wanderings of Oisín રચી તે એમની એક માત્ર સુદીર્ઘ રચના હોવા ઉપરાંત આયરિશ પુરાણકલ્પનનો એમણે કવિતામા સિદ્ધ કરેલો પ્રથમ પ્રયોગ છે. કથાનામઠ્ઠ ઓઈસીનના સ્વમુખે કહેવાએલી કથા અનુભૂતિના ત્રણ મુખ્ય સ્તરોમાથી પસાર થાય છે. ઓઈસીન ત્રણ ટાપુઓમાથી પસાર થતો થતો અંતે પોતામા પ્રવેશી જ્યોતિર્મય અવકાશનો અનુભવ કરે છે. કથા કાવ્યમા રૂપકે વણાએલું છે. પ્રથમ સ્તરમા 'સલીગો' અને 'ઇનીસકી'ની સ્વપ્નિસ આઘોહવા પમરે છે. શિશુવયમા માણેલી પ્રકૃતિનુ પુનઃ અનુસંધાન યેટસ અહીં પામે છે. (એ કે યેટસની કવિતામા આવતી પ્રકૃતિ મર્યાદિત છે એક મિત્રે નોંધ્યું છે કે યેટસ ચાલતી વેળાએ સાવ્યેજ આગુખાગુ નિહાળતા, એકધારી અને નીચી નજર નોંધતા એ ચાલ્યા જતા.) પ્રેમ અને યૌવન પ્રથમ સ્તરનો અનુભવ છે બીજા સ્તરમા સંઘર્ષકાર અને સંઘર્ષનુ પ્રાબલ્ય વિશેષ છે. આયર્લેન્ડ અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચેના વિશ્વહનુ તેમજ જાતીય સંવેગોનુ એક સંકુલ કલ્પન બીજા સ્તરમા અનુભવાય કવિ કવિતા અને વૃદ્ધત્વ ત્રીજા સ્તરનો વિષય છે. 'બાઈબેન્ટીઅમ' કાવ્યોમા પ્રતીક તરીકે સ્થિર થતુ પંખા સૌ પ્રથમ અહીં દેખા દે છે આમ પહેલી જ મુખ્ય ગ્યનામા યેટસ જીવનભર ગાએલા બધાજ વિષયોની માડણી કરે છે

એકબીસની વયે એમણે પોથીમા નોંધેલું ખુદિ પ્રમેદો જૂએ છે. પ્રતા ઐક્ય Talent perceives differences, Genius unity કવિ થવા માટે આગ્રહમા જ એ કેવી સર્જિતા કેળવી ચૂક્યા છે ! યેટસનુ સમગ્ર સર્જન એક અખંડ કાવ્ય છે એવી પ્રતીતિ થતી હોય તો તેનું રહસ્ય એમની જીવનસાવના અને

કાવ્ય ભાવના વ્યક્ત કરતા આવા સહજ ઉદ્ગારોમાંથી જડી આવે.

અનેક પરિબળોની અસર તળે ચેટ્સના કવિ-માનસનું ઘડતર થયું છે. અનેક એકમેકથી વિરુદ્ધ એવા સંસર્ગોના સીધા પરિચયમાં ચેટ્સ મુકાયા છે.

અનેક સામસામા છેડાના પદાર્થો ચેટ્સમાં મળે છે. એક સાથે અહીં સંવાદી અને વિસંવાદી તત્ત્વોનું સમિધ્ય અનુભવાય છે. માતૃપક્ષ અને પિતૃપક્ષ તરફથી જે સંસ્કારો ચેટ્સે મેળવ્યા તે પણ કેટલા વિસિદ્ધ! માતૃપક્ષ-પોલેક્ષફેન્સ-તરફથી ચેટ્સે મેળવી અગમ્ય એકલતા Curious Soliteriness પિતૃપક્ષ તરફથી એમણે મેળવી મુખરતા Eagerness to Communi-
cate. પુત્રની પહેલી રચના વાંચી પિતા બાલી જીઠેલા:

‘Behold I have given a tongue to the Sea
-Cliffs’ પિતા સ્વયં એક સારા ચિત્રકાર અને સાહિત્યના અધ્યાસી હતા. ભોજન સમયે એ શેક્સપિયરના નાટકોમાંથી એમને ગમતા ફકરાઓનું પઠન પુત્ર સમક્ષ કરતા. સ્પેન્સર, શેક્ષી, ક્રીટ્સ અને પેટર પ્રત્યેનો પિતાનો પ્રેમ પુત્રમાં પણ ઉતરેલો. ચિત્રકારો ચિત્રકો અને સાહિત્યકારોનો પરિચય ચેટ્સને કિશોર વયથીજ ઘરમાં મળી રહેતો. એક સારા ચિત્રકાર થવાની શક્યતા ચેટ્સમાં આરંભમાં જણાએલી. પ્રથમ મિલને-૨૪ની વયે-એમના સમગ્ર મનસ્ તંત્રને ઝંકૃત કરી જનાર અને એમની કેટલીક ઉત્તમ કૃતિઓનું પ્રેરણા બળ બનનાર અપૂર્વ સુંદરી મૉડ ગૉનનો પરિચય અહીં પિતાના આવાસ-બેડરૂમ પાર્ક-માં થયેલો. એમનાં કેટલાંક કાવ્યો વ્યક્તિત્વ પ્રત્યેના પ્રેમમાંથી સ્ફૂર્યાં છે. એમના જીવનમાં પ્રવેશેલા મિત્રોમાં એમણે મૈત્રિ ઉપરાંત

જે સાન કલ્પનો-રાષ્ટ્ર, ધર્મ સમાજ, કવિતા અને અન્ય સૌંદર્યલક્ષી પદાર્થો વિશે દોરેલા તે ખદા સાવ કલ્પનો સાકાર થતા બોલા. “The Municipal Gallery Revisited” નામની એમની રચનામાં આત્મ જીવનની પ્રતિષ્ઠા એમણે મિત્રોમાં કરી છે.

Do not judge alone

This book or that, Come to this hallowed place
Where my friends' portraits hang and look
there on,

Ireland's history in their Line ments trace,
Think where man's glory most begins and ends,
And say my glory was I had such friends

“નિકટના મિત્રને પત્ર લખવામાં આપણી જે આત્મિયતા પ્રગટ થાય છે તે આત્મિયતા આપણે આપણા વિચારો સાધામાં પ્રગટ કરીએ ત્યારે પણ આવવી જ બોધ” વ્યક્તિલક્ષી કાવ્યો અત્યંત સફળતાપૂર્વક લખનાર રૂબિનો ઉક્ત ઉદ્દગાર કવિ માત્ર પહેલી વીસીમાંવી પસાર થતા હતા ત્યારે સાધાબંધ થએલો. આખતજનોમાં પિતા અને કાકા જ્યોર્જ પોલેક્સેન, મિત્રોમાં વાલેનલ જહોનસન, અનેસ્ટ ડાઉસન, ચોસ્કાર વાર્લ્ડ, જ્યોર્જ ગ્રેલ, મેકગ્રેગોર અને જહોન ઓ'લીઅરી જેવી વિવિધ પ્રતિભા ધરાવતી વ્યક્તિઓમાં એમને રસ હતો (જોકે આ તે એમની અધ્યા એક માત્ર મિત્ર-જહોન સિ જમા પ્રતિષ્ઠિત થએલી જહોન સિ જમા એમણે કલ્પેલી સાહિત્યની “મૂર્તિ” છેક લગી અચલ ગ્રહેલી.) એમના જીવનમાં પ્રવેશેલા કેટલાક સ્ત્રી મિત્રો

મોડ જોન, ઑગસ્ટા ગ્રેગરી, ઑલિવીઆ શેકસપિયર, કેથરાઈન
ટાયનાન, ડોરોથી વૅલ્સલી, ફ્લોરૈન્સ ફાર-એ યેટ્સના સાહિત્ય
વિષયક વલણો સ્પષ્ટ કરવામાં મોટી અસર કરેલી ‘ફ્રેન્ડઝ’
નામના કાવ્યમાં મોડ જોન, ઑગસ્ટા ગ્રેગરી અને ઑલિવીઆ
શેકસપિયરનું સ્મરણ કર્યું છે.

“Three women that have wrought
what joy is in my days”.

યેટ્સની અનેકવિધ સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ ઉત્તમ સ્વરૂપે પાંગરી
હોય તો તે આ ત્રણ વિલક્ષણ સ્ત્રી મિત્રોની આત્મહૃદ્દને ઠારણે. આ
સહુ આપ્તજનો અને પ્રતિભાવંત મિત્રોના સંદર્ભમાં યેટ્સ
સ્વસ્વરૂપની પુનઃ પુનઃ વ્યાખ્યા બાંધતા. આત્માની અખિલાઈને
અન્યના અને પોતાના વિવિધ સ્વરૂપો વચ્ચે અનુભવી, અભિન્ન
એવું કાવ્યસત્ય સિદ્ધ કરવાનો કવિપ્રયત્ન યેટ્સે છેક લગી જારી
રાખ્યો.

“ધર્મ વગર હું મારી જાતને જીવતી નથી કદાપી શકતો”
યેટ્સે એકરાર કર્યો છે. પ્રાણી માત્રના અસ્તિત્વમાં એ પ્રભુ
સ્પર્શ પામે છે.

Whatever stands in field or flood,
Bird, beast, fish or man,
Mare or stallion, cock or hen,
Stands in God's unchanging eye
In all the vigour of its blood;
In that faith & live or die.

કવિશ્રદ્ધા અંતે સ્થિર થાય છે કર્મમા-કવિકર્મમા
 “words alone are certain good” કહેનાર કવિ મોટે
 અંતે કવિકર્મ એ જ કવિ ધર્મ નિશ્ચિત બને છે. એમણે આ સ્પષ્ટ
 કયું જ છે।

“I had made a new religion, almost an infallible Church of Poetic tradition, of a fardel of stories, and of personages, and of emotions, inseparable from their first expression, passed on from generation to generation by poets and painters with some help from philosophers and theologians I wished for a world, where I could discover this tradition perpetually, and not in pictures and in poems only, but in tiles round the chimney piece and in hangings that kept out the draft.”

સમગ્ર કાવ્ય પરંપરા અને સમગ્ર જીવન-વ્યક્તિ, સમાજ, ગાળ, ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને વિશ્વના સંદર્ભમાં મુકાએલા સમગ્ર જીવનના પ્રકાશમાં ઘેટૂંસ કવિતાને જૂએ છે. જેમની કવિતાના તાર હૃદયના એકે એક પરિસ્પંદમાથી નીકળી બાહ્ય વિશ્વ તેમજ આંતર વિશ્વને આવરી લેતી એક એવી રમણીય તંતુબળ રચે છે જેને સર્વથા સમજવી-સમજાવવી અશક્ય. એમનું કવિકર્મ અધ્યાગ પરિશ્રમ અને અગમ્ય ભાવાવેશથી ગિધિય ધવેલી ઠેટલીક પદ્ધતિઓ પર નિર્ભર છે. કવિતામાં આશ્ચર્યકારક પરિણામો લાવનાર ઘેટૂંસના સિદ્ધાંતો જેના પર આધારિત છે તે મારક, મેજીક અને ઑકેન્ટ કદાચ બુદ્ધિની ભૂમિકાએ સર્વત્રાણ ન

ખને પણ થેટ્સની કવિતાનું રહસ્ય માસ્ક મેંજક અને ઓકલ્ટનો એમણે કરેલો અર્થ સમજતાં જડી આવે. મેંજકમાં શ્રદ્ધા વગર એ કાવ્ય ન કરી શકત એમ એમણે નોંધ્યું છે પણ એમને અલિપ્તેત અર્થ આ છે:

I believe....

- (1) That the borders of our minds are ever shifting, and that many minds can flow into one another, as it where, and create or reveal a single mind, a single energy.
- (2) That the borders of our memories are as shifting, and that our memories are a part of one great memory, the memory of Nature herself.
- (3) That this great mind and great memory can be evoked by symbols.

જે વિશ્વ સ્મૃતિનો જ અંશ છે એવી મહાસ્મૃતિ અને મહામાનસ, પ્રતીકો દ્વારા અર્થબદ્ધ લયબદ્ધ થાય છે. મેંજક ઉપરના નિબંધમાં થેટ્સે મેંજકનો જે અર્થ તારવ્યો છે તેનું વિશ્લેષણ માવસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ ઘણું રસપ્રદ થઈ પડે તેમ છે. માસ્કના અનુસંધાનમાં એમણે વ્યક્તિત રાષ્ટ્ર, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિનો પણ વિચાર કર્યો છે. દરેક વ્યક્તિત મ્હોરું બદલે છે. સાચું મ્હોરું ક્યારેક જ હાથ લાગે. બહુશ: મ્હોરું જાતછેતરામણીથી વિશેષ નથી. મ્હોરું સાચાં અને જૂઠાં ખંને

પ્રકાગ્ના હોય છે વિકાસના જૂદા જૂદા તબક્કે કવિ આત્મ-પ્રકૃતિને અનુરૂપ સાચું મ્હોરું શોધતો રહે છે કાવ્ય-વાસ્તવની નોંધ લેતી કવિદષ્ટિ અનેક સ્તરો વીંધતી ધ્રુવ સહ પર વિગમે છે જે પોતે નથી તે થતા સર્જક સતત આત્મ સંઘર્ષ અનુભવે છે. યથાર્થ મ્હોરું પ્રાપ્ત થતા આ સંઘર્ષ શમે છે Personal utterance અને objective truth એટલે કે વ્યંગિ સમષ્ટિ વચ્ચેની કડી Mask છે. ' I take pleasure alone in those verses where it seems to me I have found something hard and cold, some articulation of the image, which is the opposite of all that I am in my daily life, and all that my country is '

રૌદ્રી અને વ્યક્તિત્વના પર્યાય તરીકે પણ મ્હોગને ગણે છે "style, personality—deliberately adopted and therefore a mask "

અખંડ જીવન unity of Being

અખંડ ઈમેઈજ unity of Image

અખંડ સંસ્કૃતિ unity of culture સિદ્ધ કરવામા ચેટ્સને પ્રયત્ન થાય છે. ' કેબાલિસ્ટીક સ્ટડીઝ 'ના હેડા સંસ્કાર ચેટ્સની કવિતામા છે. અનંત સ્વરૂપ ગ્રેણી અને વૈશ્વિક સંવાદ કેબાલિસ્ટીક ઈમેઈજરીઝ દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. " all occult symbols linked ultimately to a universal harmony' ભૌતિકસ્તર Primary Gyre અને આધિ-ભૌતિક સ્તર Antithetical Gyre વચ્ચે સળાદી રેખા ચેટ્સને સિદ્ધ કરવી છે બંને સ્તરોની વ્યક્તિઓ આસપ

મોરારી શોધે છે. મહાયજ્ઞ The Great Wheelની ચેટ્સની વિભાવના દ્વારા સાચું મોરારું True Mask પ્રાપ્ત કરવાના કવિ પ્રત્યનો જ મહાન રચનાઓનું બળ બની રહે છે. ચેટ્સ ચંદ્રની ૨૮ કળાઓ પાડે છે. વ્યક્તિત્વની ૨૮ કક્ષાઓ સાથે આ કળાઓ બેડાએલી છે. વ્યક્તિત્વના પુરુષાર્થ આ બધી કક્ષાઓને અતિક્રમી જવામાં છે. કવિ એક એવી ક્ષણ ઝડપી લે છે જે દ્વારા એ પૂર્ણ સંવાદ, પૂર્ણ સ્વરૂપની અનુભૂતિને શબ્દબદ્ધ કાવ્યબદ્ધ કરી શકે છે. આખું વિશ્વ સુવ્યવસ્થિત છે અને તેના જડ ચેતન પદાર્થો પૂર્ણ સંવાદ પ્રતિ ગતિ કરતા જ રહે છે. કબાલા પ્રતીકોની પાછળ આ સત્ય રહેલું છે. A vision, Leda and the Swan, The Second Coming જેવી રચનાઓમાં ચેટ્સે અપનાવેલી આ પદ્ધતિઓનો વિનિયોગ કાવ્યાત્મક થયો છે. જીવન વૃક્ષ Tree of Life અને Birds પંખીઓ-કબાલા હિમેઈજસ ચેટ્સે કાવ્યમાં વારંવાર પ્રયોજી છે. કવિતામાં અંતિમ પ્રમાણુ તો કવિતા જ આમ છતાં ચેટ્સના ઓકલ્ટ, મેજીક અને માર્સક અંગેના અભ્યાસે એક એવી ટેકનીક શોધી આપી જે દ્વારા કવિ એકાત્મભાવે અનુભૂતિ અને દર્શનને કાવ્યમાં પ્રમાણુ: “holding a single: thought reality and justice”.

ગૂઢ વિદ્યા પતિ ચેટ્સને આરંભથી જ રસ હતો ‘સ્ક્રીગો’ના નિસર્ગ રમણીય સ્થળો, અભેદ જંગલો, ગુહા કંદરાઓ અને નીરવ એકાંતોમાં ચેટ્સ આધિભૌતિક તત્ત્વોની ખોજમાં સતત પ્રવૃત્ત રહેતા. ગુપ્ત બેડકો Seances માં પણ હાજરી આપતા વીસની વયે જે કલબ જયોર્જ રસેલ (AE) અને અન્ય મિત્રોના સહકારથી સ્થાપી તેનો ઉદ્દેશ રહસ્યમય તત્ત્વોના અભ્યાસનો હતો. માર્થસ દ્વારા જ ચેટ્સ કબાલા વિધાનો પરિચય પામી

શકયા. સદ્ અને અસદ્ને વણી લેતા જીવન વૃક્ષ Tree Lifeની ઇમેઈજ ચેટસને ઘણી સુશ્રુષિત લાગી “ The Two Trees ”મા ચેટસે કબાલા ઇમેઈજનો સીધો ઉપયોગ કર્યા છે થીઓસોફી અને સાગ્તીય દર્શનશાસ્ત્રના અભ્યાસે પણ એમની કાવ્યભાવના પર અસર પાડી છે

અતિમ પ્રમાણુ કવિતા છે એટલે કે કાવ્યાતર્ગત તત્ત્વમા જે એક અખડ તત્ત્વનું વિસ્મયપ્રેરક સચલન અનુભવાય છે તે છે કાવ્ય-લયમા એક નહીં અનંત સ્વરૂપાવલિઓની ગતિ સાગરના મોજાઓની જેમ સતત ભિન્ન અને શમતી ગહે છે એક એવું નાદ-અનુભુત ગુજ્યા કરે છે જે પ્રગટ્યુ છે પ્રગટ્યા કરે છે સમસ્ત વિશ્વમા વહી ગહેલા મહાનાદમાથી ચેટસની કવિ તરીકેની મહત્તા એમણે અદ્ભુત સામર્થ્યથી અને અપૂર્વ લય મૂલ્યથી સિધ્ધ કરેલા કાવ્ય સ્વરૂપ પર નિર્ભર છે કવિતામા ચિંતનનું મૂલ્ય છે જ પણ અદ્ભુત મૂલ્ય, કદાચ એકમાત્ર મૂલ્ય સ્વયં કાવ્યસ્વરૂપમા ગમી ગહેલા અવિગમ ગમી રહેલા લયમા નિબધ્ધ છે ચેટસ લાગ મૂકે છે પોને સિધ્ધ કરેલા વિચાર જગત પર નહીં પણ પોને સિધ્ધ કરેલા દૃષ્ટિ ગમ્ય, અવલુ ગમ્ય એવા નાદ જગતમા એટલે કે કાવ્ય સ્વરૂપમા ચેટસ કાવ્ય સ્વયંને એક અખડ પ્રતીક ગણે છે કાવ્યમા પ્રતીક નહીં પણ કાવ્ય પોનેજ સુનાગ પ્રતીક એ સ્પષ્ટ કરે છે, પ્રતીક એ મત્ર યજ્ઞિતનિર્મિત નથી, સમગ્ર કાવ્ય પર પગમાથી પ્રતીક ઉપસી આવે છે

The Symbolism of Poetry નામના એમના નિબંધમા પ્રતીક વિશેની વિભાવના એમણે સ્પષ્ટ કરી છે

All sounds, all colours, all forms, either because of their pre-ordained energies or because of long association, evoke indefinable and yet precise emotions . . . and when sound, and colour, and form are in a musical relation, a beautiful relation to one another, they become as it were one sound, one colour, one form. and evoke an emotion that is made out of their distinct evocations and yet is one emotion. The same relation exists between all portions of every work of art whether it be an epic or a song, and the more perfect it is, and the more various and numerous the elements that have flowed into its perfection, the more powerful will be the emotion, the power the God it calls among us. . .”

યેટ્સની પ્રતીક વિશેની વિચારણા અત્યંત તાત્વિક અને સૂક્ષ્મ છે. ફ્રેન્ચ સીમ્બોલીસ્ટીક કવિતાનો યેટ્સે રસપૂર્વક અભ્યાસ કરેલો. તદ્દિપરાંત માલામેની સાથે પેરીસમાં સાહિત્ય ચર્ચા કરેલી. આર્થર સાયમન્સે માલામેની પ્રતીક વિચારણા અંગેના લેખનનો અંગ્રેજીમાં કરેલો અનુવાદ પણ યેટ્સે જોઈ ગયેલા. આમ છતાં યેટ્સ પ્રતીક અને પ્રતિરૂપ વિશેની તે સમયે અત્યંત પ્રબળ એવી ફ્રેન્ચ અસરથી મુક્ત રહેલા. (તત્કાલીન અંગ્રેજી કવિતામાં પણ આ અસર નહીવત્ છે. અંગ્રેજી કવિતામાં પ્રતીક અને ઇમેઈજ જૂદા જ સંદર્ભોમાં તપાસવામાં આવે છે. જે કે એલિયટે પોતાને વિશે જોલતાં એમ કહ્યું છે કે પોતાને જે પ્રકારની કવિતાની જરૂર રહે છે તેનું અંગ્રેજીમાં

નો અસ્તિત્વ જ નથી પોતાના અવાજનો વિનિયોગ-કવિતામાં
-કગ્તા શીખવે એવી કવિતા ફ્રેન્ચમાથી એમને જડી)

સ્વીડનબોર્ગની ગ્રહસ્થગર્ભ ફિલસૂફી અને પ્લેઈકની ગ્રહ-
સ્થગર્ભ કવિતાની ઘેરી અસર એમની પ્રતીક વિચારણા પર
જરૂર પડી છે. (પ્લેઈકના કાવ્યોનું સંપાદન એમણે કર્યું છે.)
થેટ્સ અખંડ કલાસ્વરૂપને જ પ્રતીક ગણે છે સંપૂર્ણ કલાત્મક
પ્રતીક કલાના સઘળા આત્મ-બાહ્ય તત્ત્વોને સાકળી ગ્રંથનામાં
બદલ થતા સંગીતાત્મક સંયોજનોમાથી ઉપસી આવે છે. પ્રાપ્ત
સ્વરૂપ કે જે પ્રતીક છે તે અન્યથા કશુંય નહીં પણ સ્વયં પર્યાપ્ત
કાવ્ય અખંડ નાદ, અખંડ સ્વરૂપ અને અખંડ વર્ણ કાવ્યના
સર્વાંગમાં વ્યાપી વળેલી અનુભૂતિને આવરી અંતે કાવ્યના
આત્મમાં લય પામે છે-આ ત્યારે જને જ્યારે અનન્ય સાધના
શબ્દે શબ્દનું ધાગક બળ હોય અપૂર્વ કવિ-સાધના સુગ્રંથ
શબ્દ સ્વરૂપે વિલસે છે

A line will take us hours may be,
Yet if it does not seem a moment's
thought,
Our stitching and unstitching has been
nought.

અન્ય એક પંક્તિ પણ આજ સત્ય પ્રકટ કરે છે.

That we must labour to be beautiful.

કવિતાનો આત્મ સર્વવ્યાપ્ત વેશક લયના કેન્દ્ર સાથે એકતાગ્ર
ધયેલો છે થેટ્સના બે મુખ્ય પ્રતીકો-Dancer અને Tree-
અહીં થેટ્સની મુખ્ય કાવ્યભાવના સંદર્ભમાં બેવા બેવા છે
સર્વ ભાષાઓની જનની નૃત્ય છે-કેલિંગવુડ નૃત્ય અને નૃત્યકાર

અભિન છે. નર્તનાવસ્થામાં દેહ એ જ આત્મા જેમ કાવ્યમાં તેમ નૃત્યાંગનામાં પણ પ્રકટ્ય એના પૂર્ણ સ્વરૂપે ખીલે છે. ચેટ્સ કાવ્યને કન્યા સાથે સરખાવે છે—ખંનેના આંતરતંત્રમાં પ્રકટીકરણની પૂર્ણ શક્યતા રહેલી છે, ખંને સર્જનનું પ્રતીક છે. ગતિશીલ નારીનું સૌંદર્ય કલા-પદાર્થનું પ્રતીક છે. નરીના મુખરિત દેહ અને અંતર્મુખ ચહેરો ચેટ્સની કવિતાના સંદર્ભમાં અત્યંત અર્થપ્રદ છે. સમગ્રદેહ અને અને આત્માના ઐક્યનું પ્રતીક નૃત્યાંગના છે. ચેટ્સે જે ચંદ્રકળાઓ Phases of Moon પાડી છે તેમાંની પૂર્ણ કળા—૧૫મી—નૃત્યાંગનાના અનુલક્ષમાં છે. “All thought becomes an image, and the soul becomes a body..”

“All dreams of the soul end in a beautiful man's or woman's body.” અદ્ભુત દેહ સંતુલનમાં આત્મસંવાદ વિલસે છે. ખુદ્દ કે વિચારના સઘળા સ્તરોનું અહીં નારીદેહના અપૂર્વ લાલિત્યમાં વિગલન થાય છે. She has outdanced thought. માલામેમાં નૃત્યાંગનાં અવ્યક્ત એવા સૌંદર્યલક્ષી આદર્શનું પ્રતીક છે. ચેટ્સમાં દેહ અને આત્માનું અવિભાજ્ય લાલિત્ય પ્રકટ કરતી નૃત્યાંગના વિશ્વ-લયનું પ્રતીક છે.

O body swayed to music, o brightening glance,/How can we know the dancer from the dance ?

‘ખાઇઝેન્ટીઅમ’ અને ‘એમોન્ગ સ્કૂલ ચીલ્ડ્રન’માં કાન્સર ઇમેઇજને સમર્થ ઉપયોગ થયો છે. નૃત્ય અને નૃત્યાંગના એક અને અભેદ છે તેમ કલાસર્જન અને કલાકાર વચ્ચે પણ કોઈ

પ્રમેદ નથી. કવિતાનું આંતર તંત્ર સંતુલિત ગતિથી વહે છે તેમ નૃત્યાંગનાનું નૃત્ય પણ સંતુલિત ગતિથી આત્માના અમૂર્ત એવા તંત્રની સાથે સંવાદ સાધી વહે છે. ચેટ્વર્થમા આમ નૃત્યાંગનાનું પ્રતીક પૂર્ણ સૌંદર્ય, પૂર્ણ સર્જન અને પૂર્ણ સર્જકનું ઘોતક છે.

વિશ્વ કવિતાનું એક પ્રિય પ્રતીક વૃક્ષ છે. ચેટ્વર્થમા વૃક્ષ સર્જન-વિસર્જન, જન્મ મૃત્યુ અને સહ-અસહના પ્રતીક તરીકે આવે છે બ્લેઇઝનું વિધાન-Art is the tree of Life. God is Jesus Science is the tree of Death નેમજ વૃક્ષ અને પંખીઓ વિશેની કેબાલિસ્ટીક ઇમેઇજરીઝનું અધ્યયન ચેટ્વર્થની પ્રતીક વિચારણામા પૂરક તરીકે એવા મળે છે. વૃક્ષને પર્ણ ફૂટે તેમ જો કવિને કાવ્ય આવવાનું હોય તો આવે નહીં તો બહેતર છે ન આવે. ક્રીડસની આ પ્રસિદ્ધ ઉક્તિત વૃક્ષ અને કાવ્ય-સ્વરૂપના આંતર તંત્રનું રચના સામ્ય જુએ છે કોલરિજે વૃક્ષના મૂળથી લઈ પર્ણની ટીશી સુધી ચાલતી આંતર રસ પ્રક્રિયાનું વર્ણન કર્યું છે. કોલરિજથી માડી એક વર્ગના બધા જ કવિ, વિવેચકોએ કલાસ્વરૂપના સંદર્ભમા વૃક્ષની આંતર પ્રક્રિયાને મૂકી છે.

ચેટ્વર્થની રચના-The Two Trees બ્લેઇઝની રચના સાથે સામ્ય ધરાવે છે પણ ચેટ્વર્થની રચનાનો અર્ધવ્યાપ મોટો છે.

The Two Trees

Beloved, gaze in thine own heart,
The holy tree is growing there;
From joy the holy branches start,
and all the trembling flowers they bear.

The changing colours of its fruit
Have lowered the stars with merry light;
The surity of its hidden root
Has planted quiet in the right;
The shaking of its leafy head
Has given the waves their melody,
And made my lips and music wed,
Murmuring a wizard song for thee.
There the loves a circle go,
The flaming circles of our days,
Gyring, spiring to and fro
In those great ignovent leafy ways;
Remembering all that shaken hair
And how the winged sandals dart,
Thine eyes grow full of tender care
Beloved, gaze in thine own heart.
Gaze no more in the bitter glass
The demons, with their subtle guile,
Lift up before us when they pass,
Or only gaze a little while;
For there a fatal image grows
That the stormy night receives,
Roots half hidden under snows,
Broken boughs and blackened leaves.
For all things turn to barrenness
In the dim glass the demons hold,

The glass of outer weariness,
 Made when God slept in times of old,
 There, through the broken branches, go
 The ravens of unresting thought;
 Flying, crying, to and fro,
 Cruel claw and hungry throat,
 Or else they stand and sniff the wind
 And shake their ragged wings; alas!
 Thy tender eyes grow all unkind
 Gaze no more in the bitter glass

બે વૃક્ષમાનું એક જીવન વૃક્ષ છે-કષ્ટવૃક્ષ છે. એ ભિન્ન
 છે સ્નેહમયીના હૃદયમાં છે. ખીજું વૃક્ષ લટકે છે દાનવોના દર્પણમાં
 -તૂટેલ ડાળા ડાળીવાળું, કાળા કહોવાએલા પાદડાવાળું, ખરફમાં
 ખૂરાએલ મૂળિયાવાળું વગડકે કાગડાઓની-અજાણ્યા વિચારોની
 ચીસાચીસ અને હિડાહિડથી અને ભૂખ્યા ગીધોના કૂર ન્હોરો
 અને વિચારોની બહલ પાખોથી હલબહલી ઉઠેલું રુખડવૃક્ષ દાનવોના
 દર્પણમાં ઉલાળા લે છે-ત્યા ન બે! વહાલી ત્યા વધુ ન બે!
 સત્વહીન કઠોર વાસ્તવ જગત કે જે નયું ફરિતનું છે, કષ્ટ-
 જીવી છે, મૃત્યુથી ગ્રસાએલું છે તે અહીં દાનવોના દર્પણમાં
 ઉન્મૂલન થયેલા વૃક્ષના પ્રતીક વડે સૂચવાય છે. આ નર્મ
 જડ જરક ફરિત સભર જગ ભણી નૃત્યાંગના નજર ન વાળે
 તે કાજ કવિ વિનવે છે-અહીં અસહનુ લાસ્ય છે.

પ્રથમ વૃક્ષ ભિન્ન છે-સ્નેહમયીના હૃદયમાં એ જીવન વૃક્ષ
 છે-કષ્ટવૃક્ષ છે. સર્જન-સત્ય-જીવનનું એ શાશ્વત પ્રતીક છે.
 આનંદમાંથી પવિત્ર ડાળીઓ ફૂટી છે.-એ પવિત્ર વૃક્ષ છે. એના

અવનવીન રંગોથી હિસરાતા ફળમાંથી તેજ શ્રહીને તારકો
 ઝળહળે છે પ્રશાંત રાત્રિમાં ગયા છે. એ વૃક્ષનાં મૂળ છેકકે
 જિડાં ડોલતાં એનાં પર્ણ-શીર્ષના તાલે વહેતા વાયુને સાંપડયો
 છે લય અને એ વૃક્ષને સંખ્યાધી સ્ફૂરેલા કવિના ગાનને સાંપડયું
 છે એનું સંગીત. પાંખાળો પ્રેમ એ વૃક્ષની ચગેલી ડાળીઓમાંથી
 વહે છે. પ્રાણ સ્ફૂલિંગો પ્રસ્ફૂર્ણિત થયા કરે છે. વૃક્ષને વિંટળાઈ
 વહેતા લાસ્યમાં જે ક્ષણિક છે, જે દુરિત છે, જે કુરૂપ છે, જે
 અસત્ય છે તે સઘળું વિલોપન પામ્યું છે, આ લાસ્ય નિરખતી
 સ્નેહમયીના નેત્રમાં શાતાભર્યો ક્રોમળ ભાવ તરવરવા માંડયો છે.

તારા હૃદયમાં નિહાળ વહાલી ! ત્યાં પવિત્ર વૃક્ષ જિગ્યું
 છે. આ કાવ્ય સર્જન પ્રક્રિયાનું કાવ્ય છે-કલા માત્રની જીવન
 માત્રની, આનંદ માત્રની, સત્ય માત્રની સર્જન પ્રક્રિયાનું.
 વૈશ્વિક ચેતના સાથે એક તાર થયેલી કવિની આત્મ ચેતનાનું
 આ કાવ્ય માત્ર વ્યક્તિનિર્ભર એવા પ્રતીકમાંથી નથી જન્મેલું.
 ચેટ્સ માત્ર વ્યક્તિનિર્ભર પ્રતીકનું અસ્તિત્વ જ નથી કલ્પતા.
 સમગ્ર કાવ્ય પરંપરામાંથી જિગેલા પ્રતીક પર આ કૃતિનું
 આંતરતંત્ર નિર્ભર છે.

Among School Children માં ચેટ્સે ફરી એક વાર
 વૃક્ષ અને, નૃત્યાંગનાની પરસ્પરાવલંબી તેમ જ પરસ્પરથી સિન્ન
 એવી ઇમેઇજ દ્વારા જીવનનું સાર્થક ચ સ્પષ્ટ કર્યું છે. આત્મા
 અને દેહનું એકત્વ કલા કર્મ અને સૌંદર્ય દ્વારા પ્રકટેલા સ્વરૂપમાં
 વૃક્ષની જેમ ખીલી જીકે છે, નૃત્યાંગવાની જેમ નતી જીકે છે.

O Chestnut-tree, great rooted blossomer,
 Are you the leaf, the blossom or the bole?

O body swayed to music, o brightening
glance,
How can we know the dancer from
the dance ?

ચેત્સે જીવન સમગ્રના આદરમાં જ પ્રેમનો આદર થતો
લેયો છે. જીવનને ઉવેખીને ચાલતો પ્રેમ અદ્યજીવી નીવડે છે.
(વિક્ષેપ પ્રેમનું (પ્રેમ-ઉત્તમ પ્રેમ ચેત્સમાં ક્યારેય વિક્ષેપતા સૂચક
નથી) કારુણ્ય જીવનના અનાદરમાંથી નીપજ્યું છે એ વાત
પ્રેમીને સમજાય છે પણ કેટલી મોટી !

Down By The Salley Gardens

Down by the Salley gardens my love and
I did meet ;
She passed the Salley gardens with little
snow-white feet.
She bid me take love easy, as the leaves
grow on the tree,
But I being young and foolish, with her
would not agree.

In a field by the river my love and I did
stand.
And on my leaning shoulder she laid her
snow-white hand.
She bid me take life easy, as the grass grows
on the weirs;
But I was young and foolish, and now am
full of tears.

યેદસની આરંભની અનેક રચનાઓ પ્રેમની ગતિ-વિધિનું અનુભૂતિનાં અનેક સ્તરો પરથી વર્ણન કરે છે. આમ છતાં સ્નેહનું કારુણ્ય જે કૃતિઓમાં પ્રગટ થાય છે તે કૃતિઓ કદાચ યેદસની ઉત્તમ કૃતિઓ છે. વિશ્વ માધુર્ય કન્યાના આંસુમાં કેવું વિગલિત થાય છે તેનું નિદર્શન અહીં છે:-

The Sorrow of Love

The brawling of a sparrow in the eaves,
The brilliant moon and all the milky sky,
And all that famous harmony of leaves,
Had blotted out man's image and his cry.

A girl arose that had red mournful lips
And seemed the greatness of the world in
tears,
Doomed like odysseus and the labouring
ships
And proud as Priam murdered with his
peers;

Arose, and on the instant clamorous eaves,
A climbing moon upon an empty sky,
And all that lamentation of the leaves
Could but compose man's image and his cry.

પરી પ્રદેશનું કલ્પન-તીવ્ર કલ્પન એમણે હાડોહાડ અનુભવ્યું છે. સૌંદર્યની સુદ્ધમાતીત છટાઓ એમણે કાવ્યોમાં છલાવી છે. આમ છતાં સૌંદર્ય લુપ્ત કવિ યેદસે સૌંદર્યની

ક્ષણભંગુતા પણ પ્રમાણી છે અનિત્ય સૌંદર્યને એમણે અહીં
કવિતાના સૌંદર્યમા બદલ કહ્યું છે.

“All that’s beautiful drifts away
Like the waters”

(વૃદ્ધત્વ પર ઉત્તમ કાવ્યો રચનાઃ કવિનું દેહ સૌંદર્ય
ચિત્તાકર્ષક હતું. પોતાના સુંદર ચહેરાને વય જતા વિલાનો
જનો બોઈ કવિ બોલી ઉઠેલા

Fifteen apparitions have I seen

The worst a coat upon a coat-hanger)

The Stolen Child અને Man who Dreamed of
Fairy Land આ બે ગ્યનાઓ યેટ્સનું રંગદર્શી વલણ પ્રકટ
કરતી ગ્યનાઓનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે આ ગ્યનાઓના
કવિ વાસ્તવ પ્રત્યે કેટલા સજગ છે તેનું જ અંતે તો દર્શન
કગવગવે છે. પૂર્ણ કલ્પનાને સિદ્ધ ન કરી શકવામા ગહેલી
કરુણ અને જગતની કઠોર વાસ્તવિકતાના સ્વીકારમાથી નીચજતી
કરુણાની આ ગ્યનાઓ છે બે ગ્યનાઓ પૂર્ણત્વને સિદ્ધ
કગવાના મનુષ્યના નિષ્ફળ પ્રત્યક્તનોમા ગહેલી વેદના પ્રત્યે વધુ
તો ભાવકને આભમુખ કરે છે

Come away, O human child !
To the waters and the wild
With a Fairy, hand in hand,
For the world’s more full of weeping than
you can understand

કાવ્યની આ ધ્રુવ કંડિકા છે. દર પુનરાવર્તને 'તું' સમજે એ કરતાં જગત વધુ દુઃખ ભર્યું છે' એ ભાવ જ દઢ થતો રહે છે.

(‘The Lake Isle of Innisfree’ જેવા ઉત્તમ ભિર્મિ કાવ્યમાં પણ ધ્વનિ કારુણ્ય સૂચક છે. નગરપથની પર ભ્રમો એ બોલી ભેઠે છે:

I will arise and go now, and go to Innisfree.
કેવું સ્વપ્ન રમ્ય સ્વર્ગીય વાતાવરણ ! કેવી ઝરમર ઝરમર વરસતી શાંતિ ! કેવી આગિઆની પાંખોથી ઉભરાતી સાંજ ! કાંઠાને અફળાઈ ધીર રવે બોલતાં સરવરનાં જળ એ સાંભળે છે અહીં પગથી પર ભ્રમો ભ્રમો એ...સાંભળે છે એના અંતરમાંથી ઉઠતા રવને.

હું જાણું અને જાઉં હવે જાઉં ઈનિસફ્રી-આ પંક્તિ પહેલા શ્લોકની પહેલી અને અંતિમ શ્લોકની પહેલી પંક્તિ છે. આ બે પંક્તિઓ વચ્ચે કેવું કુરુણ સુંદર નાટક ભજવાઈ ગયું. આ નાટ્યોર્મિ કાવ્ય છે. અંતિમ શ્લોકની આ પ્રથમ પંક્તિ માત્ર પુનરાવર્તન નથી. જાગીને ક્યાં જવાનો છે એ ઈનિસફ્રી ? એ તો અહીં વરવા અને નર્ચા અવાજોથી ખખડતા નગરોની ભૂખરી પગથી Pavements Grey પર ભ્રમો છે. તીવ્ર સ્મૃતિ જે ક્ષણે એને સૌંદર્યશ્લોકનું અમી પાય છે તે જ ક્ષણે એ સૌંદર્યશ્લોકનો લોપ થાય છે, અને રહી જાય છે એ અદ્ભુત ગત સૌંદર્યના માધૂર્યને સ્મરતો...While I stand on the road way, or on the pavements grey I hear it in the deep heart's core.

કાવ્ય ઠુણું સુંદર છે-એ રચાયું છે ધન્ય ક્ષણોમા. એવી ધન્ય ક્ષણો કે પોતે તો ધન્ય બને છે પણે જે જે એ જૂવે છે તે તે પણ ધન્ય બની જાય છે. જીવનમાં આવી ક્ષણો જૂજ આવે છે.

Twenty minutes more or less
It seemed so great my happiness
That I was blessed and could bless.

ગ્લાનિમુક્ત મન સર્વત્ર મહા આનંદ સાથે ઐક્ય અનુભવે છે. A Dialogue of Self and Soulમાં પણ આ જ ભાવ વધુ પ્રતીતિપૂર્વક કવિએ આલેખ્યો છે.

When such I cast out remorse
So great a sweetness flows into the breast
We must laugh and we must sing,
We are blest by every thing,
Everything we look upon is blest.

જે કાવ્યોનું મુખ્ય પ્રેરક બળ-Spur-નેને ચેત્સે નર્મ સચ્ચાઇસર્થ રણકાથી અહીં મૂક્યું છે.

The Spur

You think it horrible that lust and rage
Should dance attention upon my old age;
They were not such a plague when I was
young;

What else have I to spur me into song ?

આ એકરાર અન્યત્ર આ પંક્તિઓમાં પણ મળે છે.

All things can tempt me from this craft of
verse:

One time it was a woman's face, or worse
The seeming needs of my fool-driven land.

આયક્ષે'ડના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં એ સક્રિય રીતે જોડાએલા
હતા. પણ મુક્ત આયક્ષે'ડમાં એમણે જોશું કે પોતે સેવેલું
સ્વતંત્રતાનું સ્વાનું નયું ઠગારું નીવડયું. 'રાજકારણ'માંથી
એમને રસ જિડી ગયો. રાજકારણમાં રત લોકોની પોષણતા
એમને સમજાઈ, ઘણી રચનાઓમાં મુક્ત આયક્ષે'ડમાં પ્રવર્તતી
છિન્નલિન્નતાથી વ્યથિત થયેલા હવિષે મૂલ્યશૂન્ય પ્રજા પર
તીવ્ર કટાક્ષ કર્યા છે.

The Great Day

Hurrah for revolution and more cannon
-shot !

A beggar upon horseback lashes a beggar
on foot !

Hurrah for revolution and cannon come
again !

The beggars have changed places, but the
lash goes on.

Church and State નામના કાવ્યમાં સાંપ્રત રાજ-
કારણ અને ધર્મના પ્રશ્નો એમણે મૂક્યા છે. સાંપ્રદાયિક ધર્મ

અને રાષ્ટ્રત્વની સંકુચિત ભાવનાને એમણે પડકારી છે *It is needless death* ગંજદ્દીમ સ્વપ્નોને સિદ્ધ કરવામા મૃત્યુ અનિવાર્ય છે ? ગંજય અને ધર્મ જાનેમાથી એમની આસ્થા છેલ્લે ચળી ગઈ છે.

એમના એક કાવ્ય-*Politics*-મા ચેટ્સની મજા શેની ઉપર કરે છે તેનું સૂચન રહેલું છે

Politics

In our time the destiny of man presents its meaning in political terms' -Thomas Mann

How can I, that girl standing there,
My alteration fix
On Roman or on Russian
Or on Spanish Politics ?
Yet here's a travelled man that knows
What he talks about,
And there's a politician
That has read and thought,
And may be what they say is true
Of war and war's alarms,
But O that I were young again
And held her in my arms !

કાવ્યની અંતિમ પકિતઓમા વૃદ્ધત્વનું કારુણ્ય ઉપસી આવે છે પણ અહીં કાવ્ય ચેટ્સની એક ચોકકસ વિચાર ધારાના સંદર્ભમા એવું સરળ પડશે. કાવ્યના આરંભે કવિએ

ટાંકેલું ટોમસ-માનનું વિધાન કવિને અસ્વીકાર્ય છે, એટલું જ નહીં આ વિધાનના તીવ્ર પ્રતિકાર લેખે કાવ્ય રચ્યું છે. રાંજકીય વિચાર સરળીઓ દ્વારા આજના માનવીનું ભાવિ એનો અર્થ પ્રગટ કરે છે એવા ટોમસ માનના મતવ્ય સાથે ચેટ્સ સંમત નથી. ચેટ્સ મનુષ્યનું ભાવિ ‘જાતીય રહસ્ય’ પર નિર્ભર છે એવો સંકેત કાવ્યમાં મૂકે છે. સ્ત્રી પુરુષના જાતીય સંબંધોમાંથી જ ભાવિ વિશ્વનું નિર્માણ થાય છે. Leda And The Swan, The Second Coming, Baizentium અને અન્ય રચનાઓમાં જાતીય રહસ્ય Sexual Mystery પર પૂરો ભાર મૂક્યો છે. ઇતિહાસ-સમાજ ધર્મ-સંસ્કૃતિ સાથે સંકળાએલી પ્રજાઓની અતિ સંકુલ મનોરેખાઓને સમજાવવા જે સંજ્ઞાઓ-Primary Gyres અને Antithetical Gyres ચેટ્સે પ્રયોજી છે તેમાં પણ એકમેકને છેદતા Cones માં જાતીય રહસ્યને સ્ફૂટ કરતા સંકેતો રહેલા છે એમ કેટલાક વિવેચકો માને છે. Leda And The Swan પુરાણ કલ્પન દ્વારા આ રહસ્ય પ્રગટ કર્યું છે.

Leda And The Swan

A sudden blow : the great wings beating
still
Above the staggering girl, her thighs
caressed
By the dark webs her nape caught in his
bill,
He holds her helpless breast upon his
breast.

પ્રથમ આડ પંક્તિઓમાં જાતીય સંવેગ-આવેગ પ્રવેગનું માદર્વ-યુક્ત મર્મભયુર્ વર્ણન અલિષ્ઠ લમાવર્તનો દ્વારા કરી કવિ શ્રિક સંસ્કૃતિ સાથે સંકળાએલી મહાન અવિસ્મરણીય ઘટનાઓનું સૂચન-હેલનનો જન્મ, દ્રોયનું યુધ્ધ, એગેમેમ્નોનની હત્યા-And Agamemnon dead દ્વારા કરે છે. લીડાના ગર્ભમાં ભાવિનું બી મૂકનાર ઝીઅસે લીડાના માનસને પ્લાવિત-સ્વપ્નપ્લાવિત કયું ? કવિ માત્ર પ્રશ્ન પૂછે છે. પેગન સંસ્કૃતિ જે જાતીય સંબંધ દ્વારા આવી તે સંબંધ દરેક સંસ્કૃતિનું નિર્ણાયક ભાવિ છે. ચેટ્સન મન શુદ્ધ દર્શન પણ ભૌતિક મૂળથી અવિચ્છિન્ન નથી.

Pure vision is inseparable from its Physical Origin.

The Second Comingમાં પણ અફાટ રણમાં પથરાએલી રાત્રિમાં સાથજોથી સરતા સ્ફીંકસના પ્રતીક દ્વારા ચેટ્સે પુનઃ પ્રજનનની શક્યતાઓને પ્રકટ કરી છે. કાવ્યોંતે પારણામાં ખૂલતા કાઇસ્ટના સંદર્ભથી આખોય અર્થ પ્રકટે છે. અનેક દૃષ્ટિએ આ કાવ્ય મહત્ત્વનું છે. આગમનાં એંધાણ એમણે આ કાવ્યમાં ભાખેલાં. તત્કાલીન વિશ્વ રાજકારણના પ્રવાહોથી ચેટ્સ ઘણા વ્યથિત હતા. આવતા વિશ્વ યુધ્ધે એમને નવા રહસ્યનું દર્શન કરાવ્યું. યુધ્ધમાં-આવતા યુધ્ધમાં એમણે સઘળી પરંપરાઓ, માનવ મૂલ્યો, સુંદર પ્રાચીન ભાવનાઓ અને જીવન સંસ્કૃતિનો વિનિપાત થતો નિહાળ્યો.

Turing and turning in the widening gyre
The falcon cannot hear the falconer;
Things fall apart; the centre cannot hold;
Mere anarchy is loosed upon the world,

The blood-dimmed tide is loosed, and
every where
The ceremony of innocence is drowned;
The best lack all conviction, while the
worst
Are full of passionate intensity.

સ્વયંકેન્દ્રની ધારણ શક્તિ નાશ પામતા પદાર્થો વિખૂટા પડી સર્વત્ર અરાજકતા પ્રસરાવે છે. પ્રાચ્ય-પ્રતીકો છિન્નભિન્ન કેન્દ્રવિહીન ખરતા પદાર્થોનું સૂચન કરે છે. આ અરાજકતામાં અસ્ત વિશ્વ એક નવા પ્રકાશ તરફ ગતિ કરશે પણ તે પહેલાં પૂર્વ ક્રિસ્ટઅનયુગની કાળરાત્રિને હલખલાવતો, કાળા પડછાયા પાથરતો અને છીંકાટા નાખતો આકાર-Sphinx-રણ પંખીઓની કંઈ અજ્ઞાતી-દુમરાતી છાયાઓમાંથી ધસમસ્યો આવશે.

Somewhere in sands of the desert
A shape with lion body and the head of a man,
A gaze blank and pitiless as the sun,
Is moving its slow thighs, while all about it
Reel shadows of the indignant desert birds.
The darkness drops again; but now I know
That twenty centuries of stony sleep
Were vexed to nightmare by a rocking cradle,
And what rough beast, its hour come round at last,
Slouches towards Bethlehem to be born?

કાવ્યનો અંત દુઃસ્વપ્નના અંતે પ્રકાશતી મહાન આશા, મહાન
'અજ્ઞા અને મહાન શાતાનું' સૂચન કરે છે.

શબ્દ, લય અને વિશેષ તો કાવ્યાત્મક પ્રતીકો દ્વારા જ
માનવનું ભાવિ એનો અર્થ પ્રકટ કરે છે એમ ચેટ્સ માને છે.
ચેટ્સને આમ કલાની શક્તિમાં અટલ અધ્યા છે, કલાના ધર્મમાં
અચલ આસ્થા છે પણ કવિકર્મ કેવું કપરું છે. એક શુદ્ધ
ઈમેઈજ કાવ્યમાં સિદ્ધ કરવી, એક પૂર્ણ પ્રતીક સમગ્ર કવિતામાં
પ્રસ્થાપિત કરવું એ કેવી અથાક સાધના માગી લે છે તેનો
નિર્દેશ આ પંક્તિઓમાં જણાય છે:

Those masterful images because complete
Grew in pure mind, but out of what began?
A mound of refuse or the sweetings of
a street,
Old kettles, old bottles, and a broken can,
Old iron, old bones, old rags that
raving slut
Who keeps the till. Now that my
ladder's gone,
I must lie down where all the ladders start,
In the foul rang-and-bone shop of the heart.

નર્તી કટ્ટ કઠોર વાસ્તવને ભેટીને જનારને જ પરિશુદ્ધ
એવા કાવ્ય-વાસ્તવનો મર્મ સમજાય છે એને જ આત્માની
અમૃત કલા સિદ્ધ થાય છે.

'જ્યાંથી સર્વ સોપાનનો આરંભ થાય છે ત્યાં હું હવે
વિરમું' કહેનાર કવિ સૂચન તો અહીં વિરામમાં અવિરામ
કર્તાવ્યનું જ મૂકે છે. કવિની ઈચ્છા અંતે 'અક્રિયોદ્ધિ'માં

સહેલવાની જ છે. એમણે સતત રહસ્યમય પ્રતીકોની યોજ દ્વારા બાહ્ય વિશ્વના સઘળા પદાર્થો સાથે સંવાદ સાધવાનો કવિપ્રયત્ન કર્યો રાખ્યો છે.

આતર-બાહ્ય વિશ્વની બંધી રેખાઓ જે પ્રતીકમાં જે ઇમેઇજમાં એકાકાર થઈ જાય તે પ્રતીક તે ઇમેઇજની યોજમાં જ એ અદ્ભુત પ્રાણુશક્તિથી ઝૂઝ્યા હારણ કે એમને મન કાવ્યયોજ એ જ આત્મયોજ.

By the help of an image

I call to my own opposite, summon all

That I have handled least, least looked
upon.

કવિએ ઉત્તર અવસ્થામાં એમની એક મહાન કૃતિ A Vision-ની પ્રસ્તાવના લખતા અનન્ય વિનમ્રતાથી લખેલું: આ કૃતિનો અન્યને મન થો અર્થ હશે તે હું જાણતો નથી. કદાચ કંઈ નહીં પણ મારે મન તેા વિશ્વમાં પ્રવર્તતી અરાજકતા સામેના પ્રતિકારનું એ અંતિમ કૃત્ય છે. I don't know what my book will mean to others- nothing perhaps. To me it means a last act of defence against the chaos of the world. એમણે અન્યત્ર નોંધ્યું છે: જે અરાજકતા સમજાય તેા પૂર્ણ સંવાદ પ્રતિ, પૂર્ણ ઋત પ્રતિ ગતિ થઈ શકે. એ અરાજકતા જ પછી પૂર્ણ સંવાદની, પૂર્ણ ઋતની એક સુંદર ભાત બની ઊઠે.

કવિકર્મ દ્વારા ઘેટસે અરાજકતાને અતિક્રમી; વૈશ્વિક સંવાદને આત્મસાત ઠગી; પૂર્ણ ચેતન્યનો સાક્ષાત્કાર કર્યો, કાવ્ય દ્વારા કરાવરાવ્યો.

-તસિન રાવળ

રૌબર્ટ ક્રોસ્ટ

હિમાચ્છાદિત સંધ્યાએ અરણ્ય વિશ્રામ

અરણ્યો આ કોનાં ? મનહં મુજ એ ધારતું રહે.
રહે એનો સ્વામી નિજ ઘર વિશે ગામની મહીં,
છતાં તે ના જોશે અહીં અટકી રહેતાં કદી મને.
અરણ્યોને એનાં નિરખું હું હિમાચ્છાદિત ખન્યાં.

દિસે સંધ્યા શ્યામા વરસલરમાં સૌથી ગહન !
અરણ્યો આ ખાજુ, સરવર ખીજે જામી જ ગયું.
વિસામાને માટે કુટિર નવ એકેય નિરખું.
લઘુ થોડો મારો મનમહીં રહ્યો વિસ્મિત ખની.

હલાવે એ ખંધો, રણકી ઊંકતી વંટડી ખધી
પૂછે છે એ રીતે : “ભૂલ કશી તમારી થતી નથી ?”
કરાની વર્ષા ને પવનલહરી મંદ પ્રસરે.
ધ્વનિ ઊઠે તેથી નીરવ વનમાં એ ફરી વળે.

અરણ્યો છે ઘેરાં, ગહન, મનને મોહિત કરે
છતાં મેં આપેલાં વચન કરવાં પાલન પડે.
અને નિદ્રા પૂર્વે

જવાનું છે મારે. પથ મુજ રહ્યો દીર્ઘતમ છે :
અને નિદ્રા પૂર્વે

જવાનું છે મારે, પથ મુજ રહ્યો દીર્ઘતમ છે.

અનુ : શાન્તિકુમાર જ. ભટ્ટ

સ્વલપ્રદાન :

સિંધ આયુર્વેદિક કાર્મસી, મુંબઈ

Benetton 100% Cotton

मुझे जेड के पक्ष

1444

अमरावती नगर के १० वीं वार्ड विपिटेड, गंगा रोड, दुधो भुल ७० के जेड

340006

૧૫ દિવસ : આ પુસ્તક વધુમાં વધુ ૧૫ દિવસ
માટે રાખી શકાશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ-૬

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય

અમદાવાદ - ૬